

ИСТОРИЧЕСКИ

2003
ГОДИНА
ПЕТДЕСЕТ И ДЕВЕТА

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

ПРЕГЛЕД

*Финансирането на настоящото издание през 2003 г.
е осигурено от Министерството на образованието
и науката – Национален съвет „Научни изследвания“*

Авторите в броя

Милияна Каймакамова – доцент д-р – СУ „Св. Климент Охридски“

Иван Русев – доцент д-р – Варненски свободен университет

„Черноризец Храбър“

Велко Тонев – ст.н.с. I ст. д.и.н. – Институт по история при БАН

Господинка Никова – ст.н.с. II ст. д-р – Институт по история

при БАН

Христо Салджиев – докторант – СУ „Св. Климент Охридски“

Николай Котев – ст.н.с. II ст. д-р – Институт за военна история

Аврора Котева – политолог – Нидерландия

Лъчезар Кръстев – докторант – Институт по балканистика

Лъчезар Аврамов – гл. ас. д-р – ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“

Дочо Леков – ст.н.с. I ст. д.ф.н. – Институт за литература при БАН

Татяна Волокитина – водещ научен сътрудник – Институт по

славяноведение при РАН

Венета Гайдарджиева – гл. ас. – Тракийски университет –

гр. Стара Загора

ISSN 0323 – 9748

НАУЧНОТЕОРЕТИЧНО
СПИСАНИЕ
НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2003 г.

ГОДИНА LIX
КНИЖКА 5–6

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Кр. Шарова (зам. главен редактор),
Бл. Нягулов (научен секретар),
Е. Грозданова, Л. Любенова,
Ил. Илиев, К. Косев, О. Маждракова,
С. Пинтев, А. Запрянова, Г. Никова

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт по история при БАН
София – 1113
ул. „Шипченски проход“ № 52, бл.17
Телефон: 979–29–14
<http://www.ipregled.hit.bg>
E-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:

А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:

Б. Босилков

Предпечатна подготовка:

Кр. Анастасов, Р. Прахова

Формат 70x100/16 Печатни коли 18,25

Тираж 500

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>М. Каймакамова</i> – Византия и историческата култура на българите през XI–XII в.	3
<i>В. Тонев</i> – Новобългарското образование и първите учителски събори	20
<i>Ив. Русев</i> – Българските учебници по търговия от епохата на Възраждането (30-те – 70-те години на XIX в.)	40
<i>Г. Никова</i> – Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България	92
<i>Хр. Салджиев</i> – Турското малцинство в Югославия след края на Втората световна война (1945–1956)	126
<i>Н. Котев (България), А. Котева (Нидерландия)</i> – Международни реакции от навлизането на 40-а съветска армия в Афганистан и ескалиране на международното напрежение в света през 80-те и 90-те години на XX в.	142

Съобщения

<i>Л. Кръстев</i> – Етническият състав и разселенията на куманите	172
<i>Л. Д. Аврамов</i> – Един опит за конституционна реформа от 1883 година	187

Събития и личности

<i>Д. Леков</i> – Венелин през погледа и творческата практика на българската възрожденска интелигенция	201
<i>Т. В. Волокитина</i> – Съдбата на екзарх Стефан в контекста на светско-българските отношения (40-те – 50-те години на XX в.)	212

Селищни проучвания

<i>В. Гайдарджиева</i> – Местното самоуправление в Старозагорската община от Освобождението до Съединението (1878–1885 г.)	232
--	-----

Рецензии и отзиви

<i>П. Тодоров</i> – P. Pavlov, J. Janev, D. Cain. Jstoria Bulgariеi. București, „Korint“, 2002. 192 p.	254
<i>Св. Страшимирова</i> – Р. Панова. Средновековният български град – възможният анализ и невъзможният синтез. София, ИК „Свят. Наука“, 2001	255
<i>Ил. Конев</i> – Николай Жечев. Възрожденският учител и книжовник Райко Блъсков (1819–1884). София, изд. „Вулкан“, 2001. 140 с.	256

<i>A. Кирилова</i> – Русия и българското националноосвободително движение (1856-1876). Документи и материали. Т. 3. София, 2002. 587 с. (Архивите говорят. Т. 21)	258
<i>Ю. Константинова</i> – Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος. „Η ευγενής μας τύφλωσις...“ Εξωτερική πολιτική και „εθνικά θέματα“ από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή. Αθήνα, Εκδ. Βιβλιόραμα, 2001, σ. 382	262
<i>И. Марчева</i> – Евгения Иванова, Светла Димитрова. История на електрификацията в Старозагорския регион. Стара Загора, „Литера-принт“ АД, 2002. 271 с.	265
<i>И. Марчева</i> – Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. Российская академия наук. Институт славяноведения. Санкт-Петербург, Изд. „Алетейя“, 2002. 406 с.	269

Преглед

<i>Бл. Нягулов</i> – Научни форуми на Българо-румънската и на Българо-полската комисия на историците. Букурещ/София, юни 2003 г.	274
<i>Бл. Нягулов, Сл. Славов</i> – Международна научна конференция, посветена на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание. София, септември 2003 г.	280
<i>Кр. Анастасов</i> – Съдържание на сп. „Исторически преглед“, годишнина LIX, 2003	286

C O N T E N T S

<i>M. Kaimakamova</i> – Byzantium and the Historical Culture of the Bulgarians during the 11th-12th	19
<i>V. Tonev</i> New Bulgarian Education and the First Teachers' Conventions	39
<i>I. Russev</i> – The Bulgarian Commercial Textbooks of the National Revival (The 30s-70s of the 19th century)	91
<i>G. Nikova</i> – Zhivkov's Economic Reform, Perestroika and the Start of Hidden Privatization in Bulgaria ...	125
<i>H. Saldjiev</i> – The Turkish Minority in Yugoslavia after the Second World War	141
<i>N. Kotev, A. Koteva</i> – International Reactions to the Entry of the 40th Soviet Army in Afghanistan and the Escalation of International Tension in the World in the 80s and 90s of the 20th Century	171

Reports

<i>L. Krustev</i> – The Ethnic Composition and the Resettlement of the Cumans	186
<i>L. Avramov</i> – An Attempt at a Constitutional Reform in 1883	200

Events and Personalities

<i>D. Lekov</i> – Venelin in the Eyes and in the Creative	
---	--

Practice of the Bulgarian National Revival Intelligentsia	211
<i>T. V. Volokitina</i> – The Fate of Exarch Stefan in the context of Soviet-Bulgarian Relations (The 40s and 50s of the 20th Century)	231

Settlement Studies

<i>V. Gaidarjjeva</i> – Local Self-Government in the Stara Zagora Municipality from the Liberation to the Union (1878-1885)	253
---	-----

Surveys and References

<i>P. Todorov</i> – P. Pavlov, Y. Yanev, D. Cain. History of Bulgaria. Bucharest, Corinth, 2002, 192 pp.	254
<i>S. Strashimirova</i> – R. Panova. The Medieval Bulgarian City. The Possible Analysis and the Impossible Synthesis	255
<i>I. Konev</i> – N. Zhechev. The National Revival Scientist and Scholar Raiko Bluskov (1819-1884). Sofia, “Vulcan”, 2001, ... pp.	256
<i>A. Kirilova</i> – Russia and the Bulgarian National Liberation Movement (1856-1876). Documents and materials. Sofia, V. III. (Archives Talk, V. 21), 587 pp.	258
<i>Yu. Konstantinova</i> – Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος. “Η ευγενής μας τύφλωσις...” Εξωτερική πολιτική και “εθνικά θέματα” από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή. Αθήνα, Εκδ. Βιβλιόραμα, 2001, σ. 382. (Research into the “National Interests” and the Greek Foreign Policy in the Period 1897-1923. Eco Bibliorama, 2001, 382 pp.	262
<i>I. Marcheva</i> – E. Ivanova, S. Dimitrova. History of the Electrification in the Stara Zagora Region. Stara Zagora, “Litera-print”, 2002, 271 pp.	265
<i>I. Marcheva</i> – The Man of the Balkans in the Epoch of Crises and Ethno-political Collisions during the 20th Century. Rossiiskaya akademiya nauk, Institut slavyanovedeniya. Sankt-Peterburg, “Aleteya” 2002, 406 pp.	269

Review

<i>Bl. Nyagulov</i> – Scientific Forums of the Bulgarian-Rumanian and Bulgarian-Polish Commissions of Historians. Bucharest/Sofia, June 2003	274
<i>Bl. Nyagulov, Sl. Slavov</i> – International Scientific Conference, Dedicated to the Centenary of the Ilinden-Preobrazhenie Uprising. Sofia, September 2003	280
<i>Kr. Anastassov</i> – Contents of the “Historical Pregled” Review, Year LIX, 2003	286

In Memoriam

<i>N. Zhechev</i> – Akop Arutyunovich Ulunyn	290
--	-----

ВИЗАНТИЯ И ИСТОРИЧЕСКАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XI-XII В.

Миляна Каймакамова

През периода на византийската власт в България (XI-XII в.) българската историческата култура се проявява чрез историко-апокалиптичните съчинения. Нейното функциониране във времето, когато Константинопол чрез Охридската архиепископия осъществява своята идеологическа програма спрямо българите, не е било предмет на самостоятелен анализ. Но с утвърждаването на историзма като основен изследователски метод, разглеждането на този проблем става все по-актуално и необходимо.

Проучванията от последните години направиха още по-конкретна и реалистична картината върху политиката на Източната империя, поставила си за цел да задържи под своята власт територията и народа на Българското царство, завладяно от император Василий II (976-1025 г.) през 1018 г.¹ Те са добра база за осмисляне характера и съдържанието на българската историческа култура, която продължавала развитието си и през XI-XII в. при настъпилите промени в статута на българите и на българските земи. Същевре-

¹ D. Obolensky. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*. London, 1971 (бълг. превод: Д. Оболенски. *Византийската общност. Източна Европа 500-1453*. С., 2001); *Ibid.* Theophylaktos of Ohrid and the Authorship of the Life of St. Clement. – In: *Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos*. Т. II. Atina, 1986, 601-618; *Ibidem*. Six Byzantine Portraits, 2. Theophylact of Ohrid. Oxford, 1988, 34-82; R. Browning. *Byzantium and Bulgaria: A comparative study across the Early Medieval Frontier*. London, 1975; N. G. Wilson. *Scholaris in Byzantium*. 1983 (гръцки превод N.G. Wilson. *Οι Λογοί στο Βυζάντιο*. Αθήνα, 1991); D. P. Kazhdan, A. Wharton Epstein. *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. California, 1985; (бълг. превод: *Византийската култура XI-XII в. Промени и тенденции*. С., 2001); И. Божилков. *Българите във Византийската империя*. С., 1985; Ducellier. *Byzance et le Monde Orthodoxe*. Paris, 1986; P. Schreiner. *Byzanz*. München, 1986; Г. Литаврин. *България и Византия (XI-XII в.)*. С., 1987; *Същият*. *Условия развития болгарской культуры в XI-XII в.* – В: *История и култура Болгарии*. Москва, 1981; I. Ševčenko. *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Napoli, 1991; Д. Ангелов. *Византия. Духовна култура*. С., 1994; Г. Бакалов. *Византия. Културно-исторически очерци*. С., 1994; В. Гюзелев. *Византийската империя и Българското царство в бран и мир*. – В: *Архив за средновековна философия и култура*. Святък II. С., 1995, 60-88; И. Божилков, В. Гюзелев. *История на средновековна България. VII-XIV в.* С., 1999; Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы Кирило-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Санкт Петербург, 2000.

менно целенасоченото изследване на византийската и старобългарската есхатологична литература през последните десетилетия на XX в. задълбочи представата за нейното значение като извор за общественно-политическия живот². Наблюденията и констатациите на специалистите върху отделните произведения позволяват да се пристъпи към самостоятелно и по-цялостно разглеждане на проблема за развитието на историческата култура на българите през XI-XII в. Това е една от основните задачи на това наше изследване.

Сравнително големият брой есхатологични пророчества, съставени на старобългарски език през втората половина на XI-XII в., повдига въпроса за отношението на Византия към културната традиция на българите и по-специално – към тяхното книжовно наследство. Същевременно те дават основание историческата култура на българите да се подложи на оценка и анализ в контекста на промените, които настъпват в българо-византийския културен синтез през XI-XII в. Това е и другата основна задача на настоящото изследване.

Анализът върху характерните черти на българската историческата култура през периода на византийската власт в България ще се осъществи на основата на признаците, които са общовалидни за историческата култура на европейските народи през Средновековието. Като най-съществени сред тях специалистите определят: историческото съзнание, светогледът на историците, и книжовния фонд, който те използват за написване на своите трудове и изразяване на виждането си за историята в контекста на идеите, които доминират в духовната култура на епохата, в която живеят и творят³. Тези добре установени в науката основни признаци са присъщи и на българската историческа култура.

² G. Podskalský. Byzantinische Reichsideologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in der vier Grossreichen und dem Tausendjährigen Friedensreiche. Eine motivgeschichtliche Untersuchung. München, 1972; *Ibid.* Theologisches Literatur des Mittelalter in Bulgarien und Serbien 865-1459. München, 2000; P. Alexander. The Byzantine Apocalyptic Tradition. Berkley, Los Angeles, London, 1985; W. Brandes. Die Apokalyptische Literatur. – In: Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz. Berlin, 1990, 304-322; М. Каймакамова. Две старобългарски летописни съчинения от XI в. – ИПр, 1976, № 5, 86-99; *Същата*. Българска средновековна историопис. С., 1990, 48-50, 124-151; С. А. Иванов. К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи“. – *Studia Balcanica*, 20. Раннефеодальные славянские государства и народности (проблемы идеологии и культуры). С., 1991, 131-136; Старобългарска есхатология. Антология. (съставители Д. Петканова, А. Милтенова). С., 1993; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. С., 1996; А. Николов. Наблюдения върху цикъла старобългарски историко-апокалиптични творби от X-XI в. – Старобългаристика. XXI (1997), № 1, 91-107; Д. И. Польшанский. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков. Иваново, 2000, 94-129.

³ B. Guenée. Histoire et Culture historique dans L'Occident Médiéval. Paris, 1980; М. А. Барг. Эпохи и идеи. Становление историзма. Москва, 1987.

* * *

Обект на по-подробен анализ от наша страна ще бъдат творбите, включени в цикъла от втората половина на XI в. и по-специално Видение Даниилово, Тълкувание Даниилово, Сказание Исайево, Откровението на Методий Патарски и Български апокрифен летопис⁴. Този наш избор се определя от характерните им особености като исторически произведения. За разлика от произведенията, принадлежащи към втория цикъл, създаден през края на XII-XIII в., в тяхното съдържание се дава информация за събития от по-близката и по-далечната българската история, благодарение на която концепцията за ролята и мястото на Българското царство като крепител на Православието се защитава по-аргументирано. Освен това вливането на конкретен български исторически материал не е характерно за книжовните паметници от втория цикъл (Видения на пророк Даниил, Видение на пророк Исай за последните времена, Пандехово пророческо сказание, Сказание за Сивила, Разумник-указ), в които преобладава оценъчният, а не повествователният елемент.

Въпросът за произхода на старобългарските пророчества също е от важно значение за изследването на интересувания ни проблем. Данните за събитията и топонимията в съдържанието им се отнасят основно до историята на Средецката област и част от югозападните български земи. Наред с най-често споменаваният град Средец в тях се посочват още Перник, Бояна, планината Витоша, Велбъжд, Овче поле, Ниш, Главиница, р. Брегалница, Струмица, Земен. В тях задължително се споменава и град Солун, като средоточие на съдбовни събития от българската и византийската история⁵. С елементите на „свещените градове“ са натоварени също Струмица и Главиница. В някои от творбите авторите обвързват със съдбата на българите още Рим, Цариград и Света гора.

Сравнително по-подробното разкриване на ролята на Средец и Велбъжд (дн. гр. Кюстендил) в историята на българите е важно указание за отговора на поставения въпрос. То позволява произходът на старобългарските пророчества, съставени през втората половина на XI в., да се свърже с книжовната дейност на манастирите и църквите, принадлежащи към тези две важни епископски средища на Охридската архиепископия през XI-XII в.⁶

* * *

Същността на *историческото съзнание*, както е известно, се проявява в осмислянето на връзката между миналото, настоящето и бъдещето на да-

⁴ Относно периодизацията и класификацията на творбите вж. *М. Каймакамова*. Българска средновековна историопис..., с. 27, 48-49; *В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова*. Цит. съч., 24-27.

⁵ За ролята на Солун в славяно-византийския свят срв. у: *Α. Κωνσταντακοπουλου*. Βυζαντινὴ Ὁμοσολογία καὶ Χριστολογία Ἱδεολογία Γιαννινα. 1996.

⁶ *М. Каймакамова*. Две старобългарски летописни съчинения..., 94-95; *А. Милтенова, М. Каймакамова*. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI в. – Старобългаристика, VII (1993), № 4, 67-68; *В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова*. Цит. съч., 24-25.

ден народ, т. е. в концепцията за неговия произход, роля и място в историята. В историографски план историческото съзнание определя средството за фиксиране на историческата памет (мит, хроника, история, житие, пророчество), нейния подбор и обем в зависимост от духа на епохата и тенденциите в литературата⁷.

През втората половина на XI-XII в. старобългарските книжовници предпочитат боговдъхновеното пророчество за развиване на своята историческа концепция. С направения избор те придобиват възможност да изведат на преден план в творбите си най-забележителната черта на средновековния историзъм – есатологичния патос. Нека отбележим, че през посочения период използването на пророчеството като способ за пресъздаване и осмисляне на историята е характерно и за западната средновековна историография⁸.

Повествованието на българските апокрифни летописи започва с уводна част, която включва формулата за пророческо откровение. Според нея старозаветните пророци Исая и Даниил, пратени на земята да възвестят божествените истини за това, което ще се случва в „последните времена“, са упълномощени от Господ-Бог да разкрият събития, които ще бъдат в българските земи в „последните дни“ преди Второто пришествие. При изложението на историческия материал съставителите се ръководят от концепцията за земните царства, които се явяват в определен ред преди да настъпи „Царството Божие“, развита в книгата на пророк Даниил⁹. Следвайки нейната философия те включат Българското царство в историята на последната четвърта монархия – Римо-Византийската империя, а с това и в схемата на световната история. Тяхната основна цел е да разкрият ролята, мястото и значението на българите и на Българското царство в „наднационалната“ християнска империя.

Историческите аргументи, които се привеждат в защита на тази идея се представят в летописната част на есатологичните пророчества. Повествованието се разгръща на фона на библейския мотив за бедствието, което ще настъпи с идването на измаилтяните и появата на царя-спасител (легендарния цар Михаил). В нея съставителите правят своите интерполации върху съдбата на българите и другите народи и държави. В тях се тълкуват различни събития, в които основни участници са владетелите и тяхното обкръжение, представителите на църквата, борбата с чужди нашественици (араби, унгарци, печенеги, кумани, узи, нормани и др.).

Постепенно събитията се пренасят в пределите на българската земя. В по-близък историографски план се отразяват две важни събития, от българ-

⁷ М. Барг. Цит. съч., 5-7

⁸ М. Барг. Цит. съч., 166-167; Й. Майендорф. Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. С., 1995, 274-279.

⁹ G. Podskalsky. Byzantinische Reichsideologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte..., 16-39, 64-69, 99-100; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 59-60.

ската история: 1) най-масовото въстание на българите срещу византийската власт начело с Петър Делян (внук на цар Самуил) от 1040-1041г. По-специално се описват сраженията, станали около Средец, при Перник, Бояна Овче поле и др; 2) нападенията на печенегите през 1048-1049 г. и заселването им в околностите на Средец, Ниш, Овче поле. В съдържанието на творбите се правят реминисценции за покръстването на българите и ролята на княз Борис-Михаил като пръв християнски владетел на българите, за управлението на неговите приемници Симеон, Петър и др.¹⁰

Заклучителната част на произведенията е организирана под формата на пророчество за бъдещето на българите. В нея се описва по-подробно или по-кратко времето на Антихриста, Второто пришествие на спасителя и настъпването на „Царството божие“.

Различията в тяхното съдържание са свидетелство за индивидуалния подход на авторите при построяването на своя исторически разказ. Те не довеждат до нарушаване на общите постановки, от които се ръководят книжовниците при писането на историята. Те тълкуват събитията от миналото в духа на идеите, заложили в есхатологичното пророчество и православния универсализъм.

Представата за религиозно-политическата на концепция българските книжовници относно хода на човешката история проличава добре в уводната част на Тълкувание Даниилово: „Както е предначертано от Сътворението до края, до пришествието на Антихриста, така царуваха на земята и така ще се сбъдне... Защото Бог увенча седем царе и показа сред кои [хора] са местата и царствата им: първи Сенил сред асирийците; втори – Аварак в Рим, трети – Новоходоносор във Вавилон; четвърти – Кир сред персите; пети – Александър сред гърците; шести – Ромул в Рим; седми – Константин в Цариград. И когато настъпи началото на злините за целия свят, ще се въздигне Михаил каган на българите.“¹¹

Олицетворението на „великите царства“ от техните владетели е показателно за това, че една от основните задачи на авторите е да разкрият тяхната роля в световната история. Това ясно личи и от заглавията на произведенията, където темата за царете е изведена на преден план: „Видение на пророк Даниил за царете и за последните дни, и за края на света“, „Сказание на светия пророк Исая за бъдните години и за царете и за Антихриста, който ще дойде“, „Истинно наставление на Свети Методий, епископ Патарски, за царете и за последните дни и години“ (Откровение на Методий Патарски), „Сказание на пророк Исая как бе възнесен от Ангел до седмото небе“ (Български апокрифен летопис)¹². Със своето християнско-есхатологично звучене те се явяват кратки, но разбираеми за обикновения народ послания,

¹⁰ М. Каймакамова. Българска средновековна..., 124-151; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 45-105.

¹¹ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 125-126.

¹² Пак там, с. 118, 125, 150, 167, 195.

относно мисията на земните царе до деня на повторното завръщане на Небесния цар.

Заглавията и формулата за пророческо откровение отекват като светкавица, пратена от Бога, за да разцепи тишината от страха, завладял хората от „последните времена“ преди идването на Антихриста и да утвърди в сърцата и умовете им идеята за светостта и божествеността на властта. Обобщена представа на тази идея е следният текст от Тълкувание Даниилово: „...Защото всички тия неща Господ повери на Даниил в облак през нощта, а той писа при звездата, защото звездата, изгрявайки и прелитайки от изток на запад, чертаеше със слава достойнството на царете.“ С направеното тълкувание неизвестният книжовник извежда корените на царската власт от свещената история и утвърждава идеята за нейното библейско основание. Наред с това се слага акцент и върху религиозното поведение на царете. На тази основа в пророчествата се разкрива тяхната роля, място и значение в есхатологичната мисия на „наднационалната“ Християнска империя. От книжовниците тя се схваща като своеобразен съюз между две върховни власти, олицетворявани от църквата и държавата. Това виждане е ясно изразено във Видение Даниилово. В него обект на тълкувание са действията на византийските императори иконоборци Лъв III Исавър (717-741) и Константин V (741-775), заточението на патриарх Герман (715-730) и др.¹³ Според разбирането на автора свещенството, т. е. Църквата, е единствен посредник между Небесния цар и човечеството, а земните властници в това число и византийският император, споменат като „цар“, се асоциират с насилието.

По-нататък българският автор назовава Византия „Римско царство“. В разказа му са контаминирани събития от времето на Карл Велики (768-814), император Никифор I Геник (801-811), загинал в България, българският цар Самуил и неговият син цар Гаврил Радомир, управлявал само една година¹⁴. Прави впечатление, че византийският василевс се определя като „цар на гърците“. С това тълкувание се подсказва, че царете на гърците могат да отстъпват своите вселенски отговорности на царете на други „велики“ народи, избрани от Бога да изпълнят в единение с Църквата есхатологичната мисия на Византийската християнска империя. То кореспондира с идеята за *translatio imperii*, поддържаща илюзията за непрекъснатостта на Римската империя. Въз основа на нея в западноевропейските хроники, истории и владетелски списъци приемниците на Карл Велики се обявявали за римски императори под съответния номер¹⁵.

В нашите текстове отделни владетели също се споменават под съответен номер. Много характерен пример е началото на Сказание Исаево: „Ще

¹³ Пак там, с. 118, 128.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ М. Барг. Цит. съч., с. 194; К. Кланши-Зубер. От священной истории к наглядному изображению генеалогии в X-XIII веках. – В: Одисей. Человек в историята. Слово и образ в средневековой культуре. Москва, 2002, 200-227.

се вдигне тридесет и седмия цар, на име Гордие и по прякор Чигочин. Той ще излезе от Слънчев град наполовина християнин наполовина езичник... И през годината на цар Чигочин ще излезе тридесет и осмия цар от заник слънце от Саровата земя, на име Гаген и по прякор Одолян. Той ще царува пет години и ще бъде кротък и храбър, и войн и при него ще дойдат християните с плач¹⁶. Тук отново „Саровата земя“ визира Византия, а в образа на цар Гордие се контаминират две личности – император Михаил IV Пафлагон (1034-1041), взел участие в потушаването на въстанието на българите срещу византийската власт от 1040-1041 г. и норманският вожд Харалд Хардрад, който с дружината си е бил включен в императорската гвардия и също участва в действията срещу въстанието на българите. Цар Гаген се идентифицира с Петър Делян – водачът на това въстание¹⁷.

Идеята за редуването на царете и на земните царства е застъпена и в останалите творби от втората половина на XI в. Тя е свидетелство за това, че въпреки колизиите в религиозно-политическия живот доктрината за „четирите монархии“ продължава да доминира в историческото съзнание, както на Изток, така и на Запад в Европа, особено сред германци и българи. Нейното поддържане, както сочат изворите, продължава и в следващите столетия¹⁸.

Откъсите от българските есхатологични пророчества показват, че предмет на тълкувание се явява също благочестието или неблагочестието на земните владетели, които са били определящи за изхода на събитията в историята на човечеството.

Коментарът върху сведенията в творбите позволява да се вникне по-дълбоко във философията на българската историческа концепция, застъпена в тях. Наблюденията върху идейното им съдържание показват, че осмислянето на българската история е повлияно от основните идейно-политически промени, станали в съдържанието на византийската култура през XI-XII в.

От уводните части на старобългарските исторически творби е видно, че техните автори проявяват интерес към проблемите на периодизацията на световната история в контекста на идеята за „четирите монархии“ (Асиро-Вавилонското, Мидо-Персийското, Македонското и Римо-Византийското). Той е напълно обясним от гледна точка на новите религиозно-политическите условия във византийския свят през XI-XII в., важна съставна част от който са и българите. Тогава въпросът за смисъла на човешкото битие в значителна степен загубва вече своя отвлечен характер и придобива прагматическо звучене. В тази епоха идеолозите на Константинопол все повече наблюдават на идейното, а не на материалното превъзходство на империята,

¹⁶ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., с. 155.

¹⁷ М. Каймакамова. Българска средновековна историопис..., 124-151; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 109-206.

¹⁸ М. Барг. Цит. съч., 193-194; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 45-60.

която минава през възход и падение, за да възвърне мистичното си първенство, достигайки до пречистване на греховете на своите поданици¹⁹.

За да се вникне по-дълбоко в същността на историческата концепция, развивана от българските автори е необходимо макар и съвсем накратко да представим новите идеите, които се утвърждават във византийския идейно-политически живот през интересувания ни период. Сведенията за византийската дипломатия показват, че от втората половина на XI в. глобално-политическите аспирации на византийските императори постепенно се ограничили в рамките на източноправославния свят. В него Византия се издига като блюстител на православието²⁰. Най-ясното потвърждение на тази нейна функция е появата на определението „ортодоксос“ в титлата на византийския император между 1054-1081 г. преди възцаряването на Алексий I Комнин (1081-1118)²¹.

Новост в обществения живот на Византия през втората половина на XI-XII в. е идеята за етнокултурното единство на гръцките поданици на императора, която с времето получава политически оттенък. Под етнонима „ромей“ в това време, според изворите, вече се подразбира „грък“. В тази връзка понятията „елин“ и „елинско“ се освобождават от негативния смисъл на „езичник“ и „езически“. В тази епоха ортодоксалното съзнание се съчетава с етническото самосъзнание, което кара космополитните ромеи от миналото да се чувстват елини. Активизирането на политическото мислене е другата характерна особеност в идейно-политическата обстановка през втората половина на XI в. В съзнанието на поданиците силно укрепва династичната идея, която засилва процеса на осъзнаване на етническия фактор като политически фактор. Тези нови тенденции във византийския икуменизъм набират все по-голяма сила през времето на Комнините²².

Новите идеи, които определят духа на византийския свят през втората половина на XI-XII в. намират почва и сред българския народ. Българските книжовници, макар че сътворяват историко-апокалиптични съчинения със самостоен български характер, са били повлияни от тях. В тяхното изложение се актуализират религиозните аспекти на българската държавна идеология от миналото в духа на идеите характерни за епохата, в която живеят, но преосмислени от българска гледна точка.

В апокрифните летописи силно се откроява стремежът на авторите да

¹⁹ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., с. 55.

²⁰ Г. Бакалов. Ролята на византийската ойкуменическа доктрина в политическия живот на Московска Русия. – ИПр, 1980, № 5, 82-83.

²¹ Fr. Miklošič-Müller. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, V, 10, VI, 23, Vindobonae, 1860-1890; Г. Бакалов. Цит. съч., с. 83.

²² Н. Ahrweiler. L'Ideologie politique de L'Empire. Paris, 1975, 60-65; Г. Литаврин. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. – В: Культура Византии вторая половина VII-XII в. Москва, 1989, 82-884; Г. Бакалов. Цит. съч., 304-306; А. Каждан, А. Ерстейн. Цит. съч., 123-137.

утвърдят съзнанието за ортодоксално изповедание, съчетано с етническото самосъзнание на българите. В обобщен вид преосмислянето на идеите на византийския икуменизъм в духа на българската държавна традиция намира израз в Български апокрифен летопис – най-авторитетната историческа творба на българите от тази епоха.

В началната част нейният автор разказва от името на пророк Исай: „Исайе, възлюблени мой пророче, иди на запад, от най-горните страни на Рим, отдели третата част от куманите, наречени Българи, и надели Карвунската земя, която опразниха римляни и елини. ... И населих Карвунската земя, наречена Българска; беше опустяла от елини преди сто и тридесет години.“²³ Най-характерната особеност в този откъс е употребата на етнонимите „римляни“ и „елини“ с тяхното ново идейно съдържание. Според автора българите са преки приемници на „римското“ и „елинското“ наследство. С направената историческа ретроспекция неизвестният български книжовник изтъква еднаквата професионална принадлежност на българи и гърци.

Една от най-забележителните характеристики на идейното съдържание на „апокрифните“ летописи, която ги отличава от произведенията на официалната българска историопис от предходния период, е свързването в едно цяло на „българската земя“ и „гръцката земя“, преливането на властта от византийските към българските владетели и обратно – споменаването с общата титла „царе“. Примирението между България и Византия и изравняването на техните позиции като основни сили в православния Изток е новата тенденция в идейното осмисляне, характерно за всички историко-есхатологични творби, създадени в България през втората половина на XI в.

Какви са основните податки в тази насока в съдържанието на творбите? Този нов идеен акцент се разкрива най-ясно отново в Български апокрифен летопис. В това историческо съчинение той е поставен най-напред с представянето на българския цар Петър, чиято титла за владетел на българи и гърци официално е призната от Византия през 927 г.: „И след смъртта му (на цар Симеон – б. а., М. К.) отново прие българското царство синът му цар Петър, и бе цар на българите, още и на гърците.“ След това идеята за общата мисия на България и Византия като крепители на православия се развива на по-високо религиозно-политическо ниво с вплитането на легендата за цар Константин и Елена в съдържанието на творбата. Тя позволява на автора да свърже в едно цяло съдбата на основателя на Византийската християнска империя, на император Константин VII Порфирогенет и на българския цар Петър: „И тогава в годината на светия Петър, царя български, намери се една жена вдовица, млада и мъдра и много праведна в българската земя, на име Елена. И роди Константин цар, мъж свят и праведен. Той

²³ *Й. Иванов*. Богомилски книги и легенди (фототипно издание). С., 1979, с. 281; *В. Тъпкова-Заимова*, *А. Милтенова*. Цит. съч., с. 195, 199.

прочее бе син на Константин Зелени и на майка Елена, този Константин, наречен Багренородни, бе римски цар. И поради завист неговата майка избяга от град Виза от римските елини, понеже се намери непрадна, и там роди цар Константин... Обичаха се цар Петър и цар Константин.²⁴

По-нататък в текста виждането на автора относно ролята и мястото на България и Византия като православни държави се обогатява с нови аргументи. Той представя част от византийските императори от втората половина на X – първата половина на XI в., а именно Никифор Фока (963-969), Василий II (976-1025) и Роман Аргир (1028-1034) като български царе. Интерес представлява фактът, че той съвместява управлението на императорите Василий II и Роман Аргир с управлението на югозападните български земи от братята комитопули начело със Самуил и неговите наследници след 971 г. Всички те са споменати с титлата „цар„. Внимание заслужава и представянето на византийските императори като създатели на градове и „строители на велики манастири по българската и гръцката земя“²⁵.

Това преминаване на царската власт от цар Петър към императорите от Македонската династия не е плод на фантазията на българския автор. То се основава на реалното сродяване на българската царска династия с византийската императорска династия след брака между цар Петър и внучката на император Роман Лакапин – Мария през 927г., получила името Ирина в чест на сключения мир между България и Византия²⁶.

Новият идеен елемент, загърбващ враждебността между българите и ромеите-гърци, назовавани в духа на епохата и „елини“ е налице и в другите историко-апокалиптични съчинения, станали обект на анализ в настоящото изследване. В тях също се обединяват в едно цяло „българската и гръцката земя“ в духа на християнския провиденциализъм и есхатологизъм²⁷.

Коментарът върху част от съдържанието на Българския апокрифен летопис насочва към още няколко констатации върху идейно-политическото съдържание на старобългарските историко-апокалиптични съчинения от втората половина на XI в. С преливането на властта от българските във византийските владетели и обратно, се внушава идеята за непрекъснатост в българската държавна традиция, за примирението и приравняването на България

²⁴ Й. Иванов. Цит. съч., с. 284; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., с. 196, 200.

²⁵ Й. Иванов. Цит. съч., с. 275, 286; И. Дуйчев. Едно легендарно сведение за Аспарух. – В: Ив. Дуйчев. Българско средновековие. С., 1972, с. 128. М. Каймакова. „Български апокрифен летопис“ и значението му за българското летописани. – Старобългарска литература, 1984, № 15, 56-57; Същата. Българска средновековна историопис..., с. 129; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 197-198, 201-202.

²⁶ *Theophanes Continuatus*. Rec. I. Vekkerus. Vonnae, 1938, p. 415. Срв. също у Г. Литаврин. Константин Багрянородный о Болгаре и Болгарах. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, 30-37.

²⁷ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., с. 126, 130, 150, 155; Й. Майендорф. Цит. съч., 274-279; Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов. Цит. съч., 141-145.

и Византия. Анонимните автори ги представят като две части на едно тяло – „наднационалната“ християнска империя. Противоборството между тях е отминал етап и книжовниците придават съвършено нова насока на ролята на двете сили в християнската империя, а именно да бъдат пазители на православието. Това е идея, която през XIII-XIV в. намира активно развитие в историко-апокалиптичните съчинения, както и в някои други паметници на старобългарската литература²⁸.

Видно е, че новите насоки в развитието на византийската култура, през XI-XII в. довеждат до нови елементи в българското историческо съзнание. Имперското мислене на българите на низово равнище се култивира на основата на българския патриотизъм. Той се прокарява от авторите като червена нишка през целия сюжет на творбите. Укрепването му в съзнанието на българския народ се постига на основата на православния патриотизъм и византийския икуменизъм, а християнския месианизъм се превръща в негова съществена проява²⁹.

* * *

Представените най-характерни идеи, които формират съдържанието на българската историческа концепция през периода на византийската власт в българските земи, дават възможност да насочим вниманието към *другия съществен белег на българската историческа култура през XI-XII в. – светогледът на хората*, поели функцията на историци на своето време. Съставителите на старобългарската историко-апокалиптична книжнина са били представители на българското духовенство – свещеници, дякони, граматисти, които след 1018 г. най-вероятно са заемали низши чинове в църковното управление на Средецката, Велбъждката и други епархии на Охридската архиепископия. Анализът върху идейното съдържание на творбите показва, че по идейни убеждения те са били историци – ортодокси и като такива изграждат българската историческа концепция. Вече е утвърдено становището, че за разлика от богомилите, които насочват критиката си едновременно и към църквата, и към държавата, анонимните книжовници показват лоялност към всяка власт, защото тя следва една сакрална традиция, възхождаща към Светото писание³⁰.

При изграждането на своята историческа концепция те се ръководят от принципите на библейското основание на църковната и царската власт. Те

²⁸ В. Гюзелев. Възобновяването на българското царство в среднобългарската книжовна традиция. – В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 42-50; *Същият*. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII-XIV в.) С., 1985, 15-33; М. Каймакамова. Българска средновековна историопис..., 49-50.

²⁹ Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX-XIV в.). С., 1979, с. 258; М. Каймакамова. Българска средновековна историопис..., 129-131; С. А. Иванов. К вопросу об элементах..., 132-133; Д. Польшванний. Цит. съч., 116-125.

³⁰ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 34-35.

са привърженици на възгледа за превъзходството на духовната над светската власт. Затова в своите съчинения те утвърждават схващането, че свещенството (sacerdotium) се явява организиращото начало в човешката история, че църквата, а не „земните царства“, ограничени от своите територии, е единствената сфера на универсализма. Тези възгледи потвърждават нашето предположение, че авторите на есхатологичните пророчества са били със силно изразено ортодоксално мислене, което обуславя и теологизирането на историята на българите в светлината на есхатологичното пророчество. Според нас силата на тези историко-апокалиптични произведения, определили облика на българската средновековна историопис през периода на византийската власт, е не в достоверността на историческите данни, а в тяхното осмисляне съобразно нуждите на реалната историческа действителност.

Тези особености, които съпътстват писането и осмислянето на история сред българите през XI-XII в., се наблюдават и в произведенията на западноевропейската историческата литература по същото това време. И у едните, и у другите се засилва в определени моменти теологизацията на историческото съзнание³¹.

* * *

Набелязаните най-съществени прояви от светогледа на авторите на старобългарските оригинални и преводни историко-апокалиптичните съчинения повдигат въпроса за *характеристиката на книжовния фонд – третият съществен компонент на историческата култура на българите през XI-XII в.* Важна отправна точка за неговия конкретен отговор са успешните изследвания върху ръкописната традиции на творбите³². Резултатите от тях показват, че подръчния книжовен фонд в скрипториите, където монасите осъществяват своята книжовна дейност, е бил съставен от преведените от гръцки на старобългарски език есхатологически пророчества още през епохата на цар Симеон: Видение Даниилово, Откровение на Методий Патарски, Слово за Второто пришествие от Ефрем Сирийски, Тълкувания на Иполит Римски, Откровение на Йоан Богослов, Книга на пророк Даниил. Въз основа на тези съчинения на византийската низова литература, изпълняващи функцията на „базисни текстове“, се създават преводните съчинения с интерполации като Видение Даниилово, Откровение на Методий Патарски и оригинални компилации каквито са Тълкувание Даниилово, Сказание Исаево, Български апокрифен летопис. При съставянето им авторите използват като източници и недостигнали до нас други български творби с оригинален произход, както и съвременни на тях византийски историко-апо-

³¹ E. Breisach. *Historiography. Ancient, Medieval & Modern.* Chicago & London, 1983, 125-132; М. А. Барг. Цит. съч., 154-202.

³² В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 27-31.

калиптични съчинения, които вече са били преведени и разпространени в „низовата“ византийска и старобългарска книжнина. В кръга на тези апокрифни произведения са били: Житие на Андрей Юродиви, Видение Исаево, Видение Варухово, Повест за кръстното дърво, легендата за цар Константин и Елена и др.³³

* * *

Оформянето на цикъла старобългарски историко-апокалиптични съчинения през втората половина на XI в. с ясно изразената в тях българска гледна точка предизвика размисъл върху действителното *отношение на Византия към българската държавна и културна традиция*. Наблюденията върху тяхното съдържание и върху новооткрития изворов материал от последните години утвърждават становището, че Източната империя не възпрепятства *създаването* на литературни творби на старобългарски език през периода на нейната власт над българите през XI-XII в.³⁴ Тяхното значително количество показва, че подобно на населението от другите гранични зони на Византия по това време, българите също старателно поддържат своята етническа идентичност³⁵. Следователно може да се обобщи, че целта на идеологическата програма на Византия не е била унищожаването на етнополитическото съзнание на българите, а преодоляването на антагонизма, дълго наслояван между тях и ромеите. Империята не тръгва на „кръстоносен поход“ срещу българското културно наследство, а го превръща в едно важно средство на своята идеологическа програма. Че това е била добре замислена дейност се вижда от грамотите на император Василий II, издадени между 1019-1025 г. В тях липсва онзи тон на високомерие, характерен за неговите предходници. В грамотите на императора Василий II той е заменен с благодарността, отправена към Бог, заради „присъединяването на Българското царство към Ромейската империя под един ярем“³⁶.

Стремехът към туширане на антагонизма между българи и ромеи намира израз и във втората грамота на споменатия император: В нея той признава, че: „ако и да станаме господар на тая страна [България], запазихме непокънати нейните права, като ги потвърдихме с нашите хрисовули и грамоти.“³⁷

³³ *Й. Иванов*. Цит. съч., 275-276; *И. Дуйчев*. Цит. съч., с. 128; *М. Каймакамова*. Българска средновековна..., с. 49, 125; *В. Тъпкова-Заимов, А. Милтенова*. Цит. съч., с. 24, 31-35.

³⁴ По-обстояен преглед на различните становища виж у *Г. Литаврин*. България-Византия (XI-XII в.) С., 1987, 252-265; *Д. Оболенски*. Византийската общност..., 279-291; *Б. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов*. Цит. съч., 82-162; *Д. Полывянный*. Цит. съч., 123-124.

³⁵ *D. Angelov*. Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des Byzantinischen Reiches im XI-XII. Jahrhundert (1018-1185). – In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. London, 1967, 149-166; *А. П. Каждан, А. Епстейн*. Цит. съч., 193-195.

³⁶ *Й. Иванов*. Български старини из Македония. С., 1931, 564-566; *В. Гюзелев*. Византийската империя и Българското царство..., 80-81.

³⁷ *Й. Иванов*. Български старини..., с. 565. Ценни в тази насока са и добавките на епископ

Очевидно е, че Василий Българоубиец подема отново идеята, че българи и византийци са две части от единния Христов народ, развита най-напред от патриарх Фотий, а след него и от патриарх Николай Мистик³⁸. Страхът от подновяване на борбата на българите срещу Византия и от сепаратизма го карат да стои „здро̀во на земята“ и да зачете българската държавна традиция, за да не се дават каквито и да е поводи за бунтове и метежи срещу византийската власт.

Другата важна податка за целите на идеологическата програма на Византия спрямо българския народ е житийното творчество на архиепископ Теофилакт Охридски (1089-1125/6)³⁹. Съдържанието на неговите две произведения, посветени на Свети Климент Охридски и на петнадесетте Тивериуполски мъченици, се отличава с много наситен разказ за българската история между VII-X в.⁴⁰ Неговите трудове са важно доказателство за това, че както в началото на византийската власт, така и по-късно нейните идеолози целят укрепването на византийската власт сред българите. Те са залагали твърде много на функцията на историята като пропагандно средство за утвърждаване на православно̀то съзнание. Теофилакт Охридски достига дори до там, че директно се идентифицира с тях в заявлението си: „Климент е предал на нас българите, всичко което се отнася до Църквата и с което се прославя паметта на Бога.“⁴¹ На основата на историческия разказ за християнското „преображение“ на българите след изоставянето на езичеството, Теофилакт Охридски развива идеята, че покръстването сближило българите с ромеите⁴².

Като извод от всичко казано до тук е видно, че Византия, чрез Охридската архиепископия, съдейства за по-нататъшното развитие на културната сим-

Михаил Дево̀лски от 1118 г. към „Исторически свод“ на Йоан Скилица (XI в.) срв. у В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII-XIV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994, № 15, 49-50, 56.

³⁸ *Phoftii Patriarchae*. Encyclica, epistolae ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes. – PG, 102, 1860, coll. 585-989 = ГИБИ, IV, р. 99. *Nicolaus Patriarcha Constantinopolitanus*. Epistolae. – PG, 111, 1863, coll. 9-392 = ГИБИ, 4, р. 223.

³⁹ D. *Obolensky*. Theophilaktos of Ohrid and the Authorship of the Life of St. Clement..., 601-618; *Ibid*. Six Byzantine Portraits. 2. Theophylact of Ohrid..., 34-82.

⁴⁰ Срв. ГИБИ, IX, част II. Житие на Климент Охридски. Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици, писма, стихотворение, посветено на Никифор Вриений, част от обяснението към писмото на ап. Павел до римляните, подготвени от Илия Г. Илиев, 23-37; 62-70.

⁴¹ Житие на Климент Охридски, р. 66, ГИБИ, IX/2, 35. И. Илиев. Теофилакт Охридски, Архиепископ Български. – История, 1996, № 1, 28-33.

⁴² Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици, 34-35, ГИБИ, IX/2, 67-68; И. Снегаров. История на Охридската архиепископия от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. Т. 1. С., 1924, с. 52, 198-204, 220-225, 268-274; Д. Обо̀ленски. Византийската общност..., 288-290; В. Гюзелев. Византийската империя и Българското царство..., 81-82; G. *Podskalsky*. Theophilaktos von Achrida als Exeget in der Slavischen Orthodoxie. – In: *Studi sull'Oriente Cristiano*, vol. 2, 1998, р. 81; Б. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов. Цит. съч., 28-32, 46-81; Д. По̀львянный. Цит. съч., 95-104.

биоиза между византийския и българския свят. Осъществяването на този твърде сложен и продължителен процес, започнал през предходния период, създава благоприятни условия съответно и за по-нататъшното развитие на историческата култура на българите през XI-XII в., което протича в народна среда. Потвърждава го своеобразният разцвет на старобългарската есхатологическа литература по това време.

* * *

Защо се създават апокрифните летописи? Тяхното значение като основна проява на българската историческа култура през времето на византийското владичество трудно може да се оцени без да се вземат под внимание промените в развитието на Византия през XI-XII в., които рефлектират върху положението на българския народ и върху неговото народностно съзнание. Тогава империята преживява сериозни изпитания, които създават опасност за нейното господство на Балканите. Както е известно в такива периоди все повече се засилва ролята на църквата като фактор в общественно-политическия живот.

Като причина за появата на старобългарските пророчества през XI-XII в. в литературата се сочи приближаването на 1092 г., т. е. 6600 от сътворението на света, която християнската мистика свързва с края на света. Като друга причина се споменава духът на безизходица, който овладява българите след периода на въстанията и общата борба на българи и гърци срещу номадите⁴³.

Приемайки ги за основателни, ние ще насочим вниманието към още една конкретна, съществена причина, която е засягала из основи не само съдбата на българите като християнски народ, но и на гърците в рамките на Византийската империя. Тази причина откриваме в разрастването на павликянската и богомилската ерес в българските земи и в други тогавашни области на империята, та дори и в столицата Константинопол⁴⁴. Сведенията в изворите показват, че богомилството е било значително по-опасно за църквата, защото богомилите много трудно се различавали от православните християни, тъй като са били главно българи и гърци и привидно се съобразявали с нейните наредби⁴⁵. Особено ценни данни за това, че през средата на XI в. богомилството вече се е превърнало в сериозна заплаха за православната църква, дава константинополския монах Евтимий Акмонийски⁴⁶. За нарастването на за-

⁴³ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Цит. съч., 16. С. А. Иванов. К вопросу об элементах..., с. 135.

⁴⁴ Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, 356-357, 395; Д. Оболенски. Богомилите. Студия върху балканското новоманихејктво. С., 1998, 123-158.

⁴⁵ Д. Оболенски. Богомилите..., 136-137.

⁴⁶ Това е писмо на константинополския монах до негови сънародници от диоцеза Акмония в провинция Фригия, съставено около 1050 г. Писмото е издадено от G. Ficker. Die Phundagiagen: Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des Byzantinischen Mitellalters. Leipzig, 1908; срв. Д. Оболенски. Богомилите..., 123-128, бел. 19, 255.

плахата от българската ерес през втората половина на XI в. важни указания се съдържат и в съчиненията на Михаил Псел, Теофилакт Охридски и Ана Комнина. По това време богомилството има вече дълбоки корени в Македония, а населението около Средец и Ниш през 1078 г. е подстрекавано от павликяните да въстане срещу византийската власт.

Създаването на старобългарските апокалиптични творби през втората половина на XI в. е една от проявите на идейната борба, водена от Охридската архиепископия за спасяването на своето паство от заразата на еретиците. Официален израз на тази нейна грижа става мисълта на Теофилакт Охридски, изразена като наставление към нейния патрон св. Климент Охридски: „Наглеждай и отсега нататък своето наследство, понеже сега имаш много повече и по-голяма сила, отколкото преди, когато беше жив! Изгони гибелната ерес, която пламна като заразна болест сред твоето стадо и мори и разпилява овците на стадото, което ти събра, свети и преподобни пастирю!“⁴⁷ Тази мисъл, изказана във финалната част на пространното житие на Климент Охридски, е показателна за политиката на Охридската архиепископия, свързана с укрепването на ортодоксалното съзнание и на непрестанната вяра в Господ-Бог сред българите и гърците в борбата за ограничаване на богомилското влияние сред тях. С подобни функции е натоварено и гръцкото житие на св. Иван Рилски, съставено от Георги Скилица, назначен за управител на Средец в периода между 1166 и 1173 г. Тук от съществено значение е фактът, че житието не е известно в своя гръцки първообраз, а по неговия старобългарски превод, от който са познати 15 преписа⁴⁸.

С наситеното си идейно съдържание българските апокрифни летописи, сътворени под формата на есхатологични пророчества, изпълняват същата идеологическа функция. Те утвърждават универсално-историческата концепция за човешкия свят. Според нея хората се делят на грешници и праведници, на вярващи, еретици и езичници. Поради това тя изключва противопоставянето на народите по етнически произход.

В заключение може да се изтъкне, че превръщането на последното средище на Българското царство – град Охрид в църковен център от първи ранг⁴⁹ през периода на византийската власт в България, става един от най-съществените фактори за продължаване на българо-византийския културен синтез. Времето е съхранило две от неговите най-значими проявления през XI-XII в. На официално, институционално равнище те са свързани със съставянето на жития за български светци от византийски агиографи, с превръщането на българския светец Климент Охридски в патрон на Охридската

⁴⁷ Житие на Климент Охридски, р. 80, ГИБИ, IX/2, 41.

⁴⁸ *И. Божилков*. Българските светци във византийската агиография. – В: Седем етюда по средновековна история. С., 1995, 337-340, 343-347

⁴⁹ *И. Снегаров*. История на Охридската архиепископия..., 82-87; *И. Божилков, В. Гюзелев*. История на средновековна България..., 365-378. С. *Пириватрич*. Самуиловата държава. С., 2000, 196-197; *Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов*. Цит. съч., 23-24.

архиепископия наред с раннохристиянските Тивериуполски мъченици, чиито мощи през IX в. се пренасят на р. Брегалница. Те са плод на дейността на Теофилакт Охридски и Георги Скилица. На низово равнище българо-византийският културен синтез се проявява в развитието на историческата култура на българите, изразила се в съставянето на апокрифните летописи и на другите историко-апокалиптични съчинения. Общото между тях е, че плодовете им стават достойние на останалите православни славянски народи.

BYZANTIUM AND THE HISTORICAL CULTURE OF THE BULGARIANS DURING THE 11th-12th C.

Miliyana Kaymakamova

During the period of Byzantine rule in Bulgaria (11th-12th c.) Bulgarian historical culture was expressed through the historico-apocalyptic works. Its functioning during the time when Constantinople through the Archiepiscopate of Ohrid implemented its ideological programme with respect to the Bulgarians has not been subjected to independent analysis. With the consolidation of historicism as a fundamental method of research the study of this problem has become still more topical and necessary.

The studies during the past few years have made the picture of the policy of the Eastern Empire still more specific and realistic. The purposeful study of the Byzantine and Old Bulgarian eschatological literature during the last decades of the 20th c. has extended the nation of its importance as a source on socio-political life. The observations and findings of specialists concerning the individual works make it possible to proceed with an independent and more comprehensive examination of the problem of the development of the historical culture of the Bulgarians during the 11th-12th c. This is one of the basic tasks of this investigation.

The comparatively large number of eschatological prophecies drawn up in Old Bulgarian during the second half of the 11th-12th c. raises the question of the attitude of Byzantium to the cultural tradition of the Bulgarians and more particularly to their literary heritage. At the same time they give grounds for the historical culture of the Bulgarians to be subjected to evaluation and analysis within the context of the changes which took place in the Bulgarian-Byzantine cultural synthesis in the 11th-12th c. This is also the other basic task of this study.

НОВОБЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ПЪРВИТЕ УЧИТЕЛСКИ СЪБОРИ

Велко Тонев

Новобългарското образование, което условно започва с преустройството на Габровското училище през 1835 г., обхваща селищата от градски или полуградски тип като Шумен, Котел, Карлово, Копривщица и др. Причините за това са добре известни, отдавна е утвърдена и характеристиката на този нов етап в развитието на учебното дело, изведена от взаимноучителния метод на обучение. Разбира се, белланкастерската система се прилага и в някои селски училища. Ако говорим за североизточните български земи, това са училищата в Дивдядово (Ченгел) – Шуменско, Черковна – Провадийско, Калипетрово – Силистренско, свързани с бележитата възрожденска фамилия Блъскови. Но преобладаващият брой училища тънат в прехода към новото обучение или в схоластиката на църковно-славянската килия. Много от тях така и не успяват да превъзмогнат този етап на развитие.

Въпреки различията в нивото на образование, обстоятелството, че български училища се разкриват масово и повсеместно е уникално явление. В Тулчански санджак, Северна Добруджа, до средата на XIX в. има 3 градски и 7 селски училища. След Кримската война те нарастват на 42. Пловдивски санджак, който е няколко пъти по-голям и заема Горнотракийската низина, училищата са многократно повече и към 1870 г. достигат около 160. Само в Татар Пазарджик те са 40, не говоря за Стара Загора и други райони на тази област. Няма да се спирам на положението във Врачанска епархия или в Битолски санджак, или където и да е другаде.

Ръстът в ширина, но не и в дълбочина, изправя новобългарското образование пред сериозни проблеми. Два от тях са особено важни. Първият е свързан със съдържанието на учебната работа, изцяло зависима от възможностите на конкретния учител. Липсата на обща учебна програма, на единна и задължителна за всички организация на учебния процес, намаляването ефективността на взаимноучителния метод, довеждат постепенно до ограничаване на резултатите от училищното обучение. На второ място пълната децентрализация на учебното дело, отсъствието на критерии за оценка на работата на учителя, на изисквания към задълженията на родителите, затрудненията в дейността на общините, а в по-широк план и отношението на цялата общественост към състоянието и перспективите на българската просвета, показват сериозни обществени недъзи и отслабване ролята на социалния фактор.

В края на 60-те години на XIX в. става все по-очевидно, че новобългарското образование върви към изчерпване на дотогавашните си възможности за възходящо развитие. Поради селищната изолация и ограничените комуникации, липсата на опит и традиции в обсъждането на големите национални проблеми, както и на обединяващи културно-национални институции, с тази мисия се нагърбва периодичният печат. Той вече е доказал авторитета си не само като информационно средство, но и като трибуна, чрез която се чертаят посоките на бъдещото развитие и пътищата за тяхното реализиране.

На 7 декември 1868 г. в. „Македония“ излиза с уводна статия, озаглавена „Учителските събори“, в която съобщава, че по цяла Европа, а вече и в Русия и Сърбия се провеждат събрания и разговори на учителите. На тях се обсъждат методите на преподаване и средствата за усъвършенстване на първоначалното образование, „което е душа на свободата и напредъкът за модерните държави“. Като изтъква, че тези причини са достатъчно основателни, редакторът директно внушава: „Ний виждаме за добре да препоръчим тези учителски събори и у нас и готови сме да възрѝкоплещим на тези, които би ся показали предназначители в това. От тези учителски събори, ний можем да очакваме още и други следствия твърде спомагателни за разпространение на просвещението в отечеството ни... Не сме да не знаем всичите трудности и мъчнотии върх това предприятие, и особено като имаме пред очи бедното състояние и трудното положение на нашите учители, но както и да е, за ревността към общото добро няма такъвиз прегради, които да я въспрат, и всичко мъчно лесно става там дето има присърдце да ся върши работа“. По-нататък авторът, вероятно П. Р. Славейков, препоръчва още сега, през малката зимна ваканция, която предстои или следващата – по Великденските празници, да се организират местни учителски събори на учителите от средищния град и тези на околните села. Накрая, по време на голямата ваканция през юли или август, е уместно да се направи общо събрание на учителите от целия санджак или вилает¹.

Показателно е, че този призив намира веднага отклик. Писмо от Стара Загора, поместено във в. „Македония“ от 7 януари 1869 г., съобщава, че благодарение на съръчението и благопожеланията на вестника, там е свикан учителски събор. „От два дни – пишат те – тук имаме общ учителски събор от цялата ни каза, под председателството на градските ни учители, сички на брой до 50-60 (освен и някои що отсъствуват), и в едно от заседанията им (се обсъжда) нареждане на обща програма“. Редакцията на вестника изтъква „този достопохвален пример на железничаните за предназначението им в това свято дело“ и изразява надежда, че той ще бъде последван и от други селища².

¹ Македония, г. III, бр. 2, 7 дек. 1868.

² Македония, г. III, бр. 6, 7 ян. 1869.

Бързата реакция в Стара Загора свидетелства, че обществената среда и училищното развитие в региона е узряло за тази идея, ако тя не е подсказана по някакъв начин и на редакцията на вестника. Иначе е трудно да обясним как при тогавашните възможности за съобщения, в рамките на две или три седмици е подготвено и осъществено подобно начинание. Безспорно, в края на 60-те години на XIX в. учебното дело по тези места се намира на завидна висота. Според едно пространно описание на културния живот в Железник (така българите през Възраждането намират града), към 1870 г. тук има 10 училища: 5 мъжки с 902 ученика и 5 девически с 540 ученички. Учителите са 23, от които 13 мъже и 10 учителки. Училищата в селата са 42 мъжки и едно девическо с 1347 ученика. Преди 12 години училищата са 12, учениците около 350, а само преди две години те са 36 училища с 897 ученици³. „Откъм училищно отношение – ще обобща друг съвременник – тая област надмива всяко друго място от отечеството ни. Съгласието какво не прави?“⁴

Първият учителски събор е свикан на 1 януари 1869 г., вторият по време на Великденските празници, третият става на 25 септември с. г., като всеки продължава по три дни. Така протичат и през следващата година, като се разместват понякога само датите. В съдържателно отношение работата на съборите преминава под знака на два основни въпроса: вътрешни или чисто педагогически, към които спадат обсъждане на учебните програми, учебниците, по които ще се учи, методът на преподаване, изискванията към учителя; на второ място идват социалните аспекти и преди всичко ръководството на учебното дело, материалното му обезпечаване, общественият контрол над просветната сфера. Като се има предвид, че първите учителски събори в Стара Загора стават в известна степен модел и служат за пример на останалите, проведени по-късно в други селища, уместно ще бъде да се разкрият по-подробно заседанията на третия събор, състоял се през септември 1869 г. Информацията за него извличаме от словото на учителя С. Д. Веженев, с което той отчита пред училищните настоятели резултатите от обсъжданията и решенията на събора.

Като благодари за грижите и старанията по организирането на учителския събор, който според речта на учителя е единственото средство за полагане основите на общонародното просвещение, се развива тезата колко това е наложително за първоначалните училища. „Чрез тези общи наши събрания ще да можем да ускорим вървежа си в пътя на напредъка, а при това още, ще тласнем по-голяма маса от населението ни към толкова необходимата нам виделина от науката.“ Но ако в градските училища проблемите произхождат повече от „овехтялата и изкривена вече у нас взаимоучителна метода ... съвсем друго излезе, като пристъпихме към селските училища, които ние отдалеч знаяхме, че имаме. Още в началото на нашите

³ Читалище, 15 дек. 1870, № 6, 170-182.

⁴ Летоструй или къщен календар за 1871 г., трета годишнина, с. 239.

събрания ние намерихме в тях една безредица, за каквато никак не мисляхме, и съгледахме такива недостатъци, за които отнапред никак не ся надеяхме.“⁵ След тези констатации третото заседание на третия учителски събор препоръчва:

– В първоначалните градски и селски училища се променя взаимоучителната метода в посока на възлагане цялата грижа по обучението на децата по четене и писане на учителя, а не на други ученици; разпределят се учениците в градските първоначални училища в четири отделения, а селските в три; въвежда се обща програма за всички селски училища; книжките, по които ще се преподава четене и учене наизуст в първоначалните училища се определят от заседанията на събора и извън тях никой няма право да използва други; изисква се учителите да следят за доброто поведение и нравственото възпитание на учениците; селските учители да приемат при подновяване на споразумението си или когато се местят на друго място да известяват училищното настоятелство в града; задължават се селските учители да провеждат изпит на учениците през месец май, като предупреждават за това училищното настоятелство; възлагат се на по-авторитетните селски учители и настоятели да посещават два пъга в тримесечието околните училища и да наблюдават работата на учителя и състоянието на училището, за което ще докладват в заседанията на събора; всеки учител се задължава да съдейства пред селяните за получаването на един български вестник, който да им прочита; учителите по селата се задължават да описват стари народни песни, обичаи, костюми и други старини, които ще предават на настоятелството; учителите да се грижат за увеличаване броя на учениците, за редовното им присъствие и против преждевременното напускане на училището; всеки учител да изготви списък на децата в селото от 7 до 12-годишна възраст, колко от тях посещават или не училището и кои са родителите на последните.

Това са по-важните решения и препоръки на учителския събор, които редакцията на вестника патетично приветства: „Чест и слава ти Железничанска общино! Препоръчваме достопохвалний пример на тази заслужена Българска община на всичките други наши общини... да приемат една такваз наредата и в скоро време да покажат най-благоприятни плодове на общественото образование.“⁶

Мерките, които учителските събори в Стара Загора предлагат за подобряване състоянието на учебното дело, представляват своеобразна програма за перспективите на началното образование не само в този край, но и на много други места в българските земи. Защото проблемите на обучението във взаимните училища, съобразяването им с отпечатаните тогава учебни помагала и с възрастовите възможности на учениците, положението на

⁵ Македония, г. III, бр .49, 29 окт. 1869.

⁶ Пак там.

селския учител и условията, при които той работи, необходимостта от контрол над училищата и от координация на тяхното ръководство са проблеми изобщо на българската просвета по това време. Това е една от причините за силното въздействие на първите учителски събори върху просветното движение през Възраждането и конкретно върху работата на проведените след тях събори в различните селища. Още повече, че направеното в Стара Загора не е еднократен акт, а поредица от срещи, на които се обсъжда и усъвършенства трудната и специфична материя на българското образователно дело.

На 28 декември 1869 г. открива заседанията си четвъртият за годината събор в Стара Загора. Той продължава три дни и се занимава с развитието главно на селските и градските взаимни училища. Отново се обсъжда надзорът на взаимните училища в града, след като се вижда, че училищното настоятелство няма възможност да упражнява ефикасно тези функции. Поради това се взема решение един от учителите в класното училище да обхожда всеки ден след обяд мъжките и девическите училища, а работата му в този момент да се върши от някои между най-способните ученици от V клас. Тази мярка наподобява твърде много взаимоучителната метода, която настоятелно се опитват да променят в началната степен⁷. Няма сведения дали тази идея е осъществена и какви са резултатите от нея. Атанас Иванов, дългогодишен учител в Стара Загора, си припомня, че учителските събори се провеждат по-късно през Коледните и Великденските празници, но със стабилизирането на училищата стават веднъж годишно. Тяхната най-голяма заслуга се състои в изработването на единна учебна програма, като впоследствие се разискват и други въпроси на общото образование⁸.

Между важните последици на учителските събори в Стара Загора трябва да се изтъкне и ролята им за професионалното сплотяване и организиране на учителите. Опитите да се регламентира социалният статус на учителите, на задълженията и мястото им във възрожденското общество, на моралното признание и материалната оценка на труда им са неща, които се поставят за първи път на сериозен размисъл и обществено внимание. „Такво едно сближение на учителите във всяка каза или околност помежду, – пише дописник на в. „Право“ – събранията им за съветования върху училищата, непременно ще принесе благи плодове за общий успех на учебните заведения и ще постави учителското съсловие в приличното му място в обществото и ще възвиси достойнството на тяхното звание. Ний чистосердечно захваляме на задружната деятелност на учителите от Железничанската околност и настоятелно я препоръчваме в подражание на учителите по други местности на нашето отечество. С този начин ще се образуват изведнъж няколко учителски дружества като центрове на общата деятелност на на-

⁷ Пак там, г. IV, бр. 23, 7 февр. 1870.

⁸ Автобиографии: Ат. Илиев, Р. Ил. Блъсков, Ю. Ненов. Състав.: Н. Жечев. С., 1979, 33-34.

родното образование и тези дружества ще могат да дават известие за трудовете си едно на друго или направо през печата...“ По-нататък се чертаят задачите на учителските дружества, които според автора могат да се насочат към подобряване досегашната система на обучение, да подпомогнат съставянето на статистика за училищата в отделните райони и накрая да съдействат за формирането на литературния български език и неговото изучаване в училищата⁹.

В началото на 70-те години на XIX в. учителските събори в Стара Загора продължават в същата ритмичност – два или три пъга в годината – зима, пролет, лято, с грижа за по-добрата организация на учебните заведения и на учебния процес. „Особено са работило – съобщава в. „Турция“ през 1872 г., върху нареждането на програмите на основните градски и селски училища. Тази година в събора не са разисквало за кила жито и за грошове, като миналата година.“¹⁰ По това време те се провеждат и на много други места, почти изключително в Горна Тракия.

След Стара Загора учителски събор се организира в Хасково. Тук, за разлика от старозагорската община, инициатор е хасковското читалище „Заря“. То е създадено през 1858 г. и се нарежда не само по време, но и с плодотворната си дейност на едно от първите места в страната. В случая то осъществява идеята да се подкрепи образованието, както на по-възрастните поколения, така и на най-малките ученици с най-различни форми. Някъде с предоставяне на средства от театрални представления, другаде с подаряване на учебници и книги, на трето място с издирването и назначаването на подходящи учители. Тази дейност, в известна степен несвойствена за читалищните настоятелства, се разраства доста много и изземва част от функциите на общините, с което поставя някои от тях на твърде заден план¹¹.

Учителският събор в Хасково става на 27 и 28 декември 1869 г. с участието на учители от града и селата. На него се приема обща програма за всички училища, препоръчва се следващите учителски събори да се правят три пъга в годината – в началото на януари, през пролетната ваканция и по време на изпитите в градските училища. Взема се решение читалищното ръководство да определи надзирателите, които всеки месец или през два да посещават училищата и проверяват изпълнението на приетата програма. Но според критична кореспонденция, поместена половин година по-късно във в. „Македония“, нито надзиратели има, нито втори събор се е състоял, макар да приближава времето за трети, по причина на острите разногласия сред българското общество в града¹².

През 1870 г. се провеждат учителски събори в Пловдив, Чирпан, Прилеп, Казанлък и др. Най-рано, в дните на Великденските празници, е свикан съ-

⁹ Право, г. IV, бр. 24, 9 авг. 1869.

¹⁰ Турция, г. VIII, бр. 36, 21 окт. 1872. Вж. също: Право, г. V, бр. 9, 27 апр. 1870.

¹¹ С. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението. С., 1930, с. 56 и сл.

¹² Македония, г. IV, бр. 69, 27 юли 1870.

борът в Пловдив. „През светлата седмица на миналата година – съобщава „Летоструй“ за 1871 г. – ся събра пръв учителски събор в Пловдив от главните учители из областта, на който ся разпорядиха всички училища на три реда и наредиха ся три програми на науките, които има да ся предават за напред на учениците във всяко едно от тия три реда училища. Тоя събор се продължава да ся събира всяка година по еднаж или два пъти, за да разгледва и подобрява училищните работи в тая област.“¹³

Всъщност предисторията на този събор е малко по-различна от представата за него в наличната книжнина, където той или не фигурира или пък е изложен объркано, както е в монографията за миналото на Пловдив през Възраждането. Вместо през март – април, там съборът е отнесен на 1 август 1870 г.¹⁴

И тук идеята възниква в еуфоричните дни на март 1870 г. Ферманът на Високата порта от 27 февруари с.г., за учредяването на Българската екзархия, е посрещнат с радостни демонстрации и много коментарии. В атмосферата на всеобща възбуда в града е свикан епархиален събор, който пристъпва към конкретна работа едва на третия ден. Тогава директорът на Пловдивското класно училище, наречено от скоро гимназия или семинария, Христо Т. Стоянов, произнася обширно слово, което според дописник на в. „Македония“ е последвано в следобедните часове на същия ден от учителски разисквания. Те, според същия информатор, продължили много, тъй като Хр. Т. Стоянов бил упълномощен да изготви училищната програма и да я разпрати на външните училища. Вярно е обаче, добавя авторът, „че ще ся избере друг един ден, в който да ся съберат всичките или повечето външни учители, за да ся изприкажат по-наширочко и да размислят по-издълбоко, за да могат да изтъкнат нещо.“¹⁵ Това предположение се потвърждава и от словото на училищния директор, което за щастие е запазено. В две бележки, добавени впоследствие, се пояснява, че то е казано пред епархиалния събор в Пловдив, в деня на Православната неделя 1870 г.

В тази реч, издържана изцяло в духа на просветителските идеи, се говори надълго и широко за важността на общественото обучение, за ролята на училищата, за напредъка на личността и на целия народ, за мястото на учителя, за нуждата младите хора да получават общото си образование у нас, а не в чужбина, което малцина могат да си позволят и където те могат да се отклонят от бащиния си език и вяра. Учителите, които могат да осигурят такова образование, трябва да бъдат подготвени в българско училище и най-добре – продължава ораторът – в Семинарията, където в момента заседава настоящият епархиален събор. Това учебно заведение може да стане скоро пълна Семинария, за духовни и светски науки и за чужди езици, но за целта

¹³ Летоструй или къщен календар за 1871 г. ..., с. 239.

¹⁴ Н. Генчев. Възрожденският Пловдив. (Принос в Българското духовно възраждане). Пловдив, 1981, 375-376 и посочените там извори и литература.

¹⁵ Македония, г. IV, бр. 33, 14 март 1870.

е необходима грижата не само на тукашната община, но усърдието и на останалите от окръжието (санджака) общини. Това трябва да се направи, като събираните до момента 50 пари на бедел (т. е. облаганите с паричен данък мъже, подлежащи на военна служба) обхване българите, както от Пловдивска каза, така и тези от околността¹⁶.

В края на словото си директорът на гимназията-семинария изразява същата мисъл: „Моето желание е, както смея да кажа, че и желанието на сичките учители, е да ся тури еднообразна една наредба, както за програмата на началните и главни (второстепенни, задраскано – б. а., В. Т.) училища, така и за методата на преподаването в тях. Както видите, господа, за да ся разгледа това предложение по-обстоятелно и да ся пообсъди оттук, оттам – то е работа на учителите, като хора по-вещи в нея; затова аз няма да ви успорявам повече вниманието с нея, и ще покая от Ваше име господа нахождащите ся тука мои събрата по звание, както и други ученолюбиви от Вас, които би пожелали за да разгледаме и обсъдиме тоя предмет в едно особно събрание, времето на което ще изволите да определите, както наидете за по-сгодно.“¹⁷ За по-удобно време е преценена Великденската ваканция месец по-късно през април 1870 г.

Какви са причините епархиалният събор да остане извън проблемите на първоначалното образование засега може само да се предполага. Навярно не такава е била целта на свикването му. По всичко изглежда основната задача на събора е да разгледа положението на семинарията и да лансира идеята за предстоящото и цялостно обсъждане на учебното дело в града и съседните селища. Изтеглянето на семинарията на по-преден план се налага поради сериозните затруднения, които училището изпитва при прерастването му в по-горна степен. Те са свързани с подбора на квалифициран учителски състав, осигуряването му с подходящи заплати, съставянето на добра учебна програма и др.¹⁸

Необходимостта от свикването съвсем наскоро на учителски събор в Пловдив е продиктувана главно заради приемането на обща учебна програма на всички първоначални и второстепенни училища. Възможно е по-рано тя да не е била изработена или пък някои обстоятелства да са осуетили разглеждането ѝ. Така или иначе, сега тя вече е окончателно одобрена и още в първите дни на май е възприета и от учителския събор в Чирпан, а малко след него – и в Казанлък.

Програмата предвижда въвеждането на две степени в първоначалното образование: начална, с четири разряда (отделения) и четиригодишен курс на обучение и второразрядни училища също с четири годишен курс. Предвиден е допълнителен клас, вероятно като преходен между класното училище и гимназията. Предметите, които ще се изучават в началното училище

¹⁶ ЦДА, ф. 111, оп. 1, а. е. 100, л. 1-12.

¹⁷ Пак там, л. 14-15.

¹⁸ *Н. Генчев*. Цит. съч., 314-344.

са Четене и писане по български език; Четене по църковнославянски; Закон Божий; Числителница; Землеописание; Българска история; Просто черковно пеене. По-нататък следва програмата за всяка година последователно:

– Разряд I или година I: Познания на буквите; Четене правилно; Писане ръкописно букви според чистописанието; Устно броене от едно до сто;

– Разряд II или година II: Свободно четене с приложение на разговорни въпроси за развитие на разсъдък; Писане от чистописанието; Начало от църковно четене от А.Б. и молитвите – Царю Небесний, Свети Боже, Пресвятая Троица, Отче наш, Утренната молитва, Вечерната трапезна молитва и Верую и догде стигнат; Писане цифри, само до сто с разяснение на единиците, десетиците, стотиците и броене устно до хиляда.

– Разряд III или година III: Българско правилно четене с разум; Продължение от църковно четене; Писане и броене разни числа със събиране и изваждане; Продължение на краснописание; Първи познания, устно разказване и някои училищни и църковни песни; Кратка свещенна история.

– Разряд IV или година IV: Закон Божий, кратък катехизис и учението му да не бъде толкова на изуст, колкото с разум; Практическо преподаване на българска граматика и продължение на четене с разум; Продължението на църковно четене, по-трудните молитви от Часослова и първи познания от Псалтира; Кратко землеописание; Кратка българска история; Практическа числителница (умножение и деление и упражнения в 4-тых действия с именованите числа); Песни църковни и училищни; Чистописание (ситно писмо и диктуване).

Програмата за второразрядните училища предвижда следните предмети: Закон Божий; Български език; Църковний език; Числителница; Естествена история; Землеописание; История (всеобща, българска и турска); Чистописание; Пеене и Риторика, разпределени в четири основни и един допълнителен клас:

– Разряд I или година I: Свещенна история; Българска граматика; Аритметика; Землеописание на Европа; Политическо изучаване на Европейска Турция; Краснопис; Църковно пеене; Турски език.

– Разряд II или година II: Катехизис; Български език; История с митология; Писмо и диктовка; Църковно пеене; Турски език.

– Разряд III или година III: Катехизис; Български език; Аритметика; Естествена история за човека; Землеописание; Начална и средна българска история; Писане и диктовка; Църковно пеене; Турски език.

– Разряд IV или година IV: Закон Божий (литургия и нравоучение); Български език; Църковний език; Аритметика; Естествена история; Математическо землеописание; Нова и турска история; Църковно пеене; Турски език; Начало на френски език.

В допълнителния клас се въвеждат предметите: Църковна история; Начало на словестност; Търговски книги; Общи познания от физика; Практическа геометрия с прибавление от алгебрата; Нравоучение; История на френската революция; Турски език; Френски език¹⁹.

¹⁹ НБКМ–БИА, II В 642.

В работата на учителския събор в Пловдив участват най-известните и уважавани учители не само в този край, но и от по отдалечените Хасково, София и др. Учебната програма е подписана от архим. Дамаскин и от бивши и настоящи учители в Пловдивската семинария: Д. Славиди (Славчев), Хр. Стоянов, Й. Груев, Хр. Г. Данов, С. Зафиров, Й. Радомиров и дякон Ефтимий, както и учителите Ю. Ненов от Пазарджик, Д. Т. Душанов от Хасково, Янко Т. Кочев от Чирпан, Ф. Велиев от Казанлък, Д. Фингов от Калофер, Н. п. Стоянов от Копривщица, Н. М. Трувчев от Клисурска, Сп. Г. Съшков от Калофер, П. Бонев от Перушица, К. Н. Десимиров от Панагюрище, Цв. Недков от Брацигово, Еню Маринов от Конаре, Ат. Мишев от Пещера, Н. Ив. Караджов от Клисурска и Горан (нечетлив) от София²⁰.

Първият учителски събор в Пловдив се оказва поучителен пример, а вероятно и внушение на организаторите му, към учителите и българските общини в това окръжие. За предстоящия празник в Чирпан по случай 11 май, денят на славянските първоапостоли св. св. Кирил и Методий, общината решава да бъде създадена обща каса и да се положат усилия за преустройството на училищата, особено на главните мъжко и девическо училище. Освен това са определени неколцина от по-младите и енергични дейци да бъдат училищни настоятели. Те от своя страна тръгват веднага по селата, за да съберат сведения за тамошните училища. Изпратени са писма до различните села, с които канят на 11 май да бъдат в града учителят, свещеникът и по двама от селските старейшини. С тяхно участие на следващия ден се открива учителски събор, на който се прави преглед на селските училища – къде ги има, кой е учителят и какво му се плаща, колко ученици посещават училището и т. н. Най-важното решение на събора е въвеждането на обща програма на обучение, която един от учителите, навярно Янко Т. Кочев, донася от Пловдив²¹.

По същото време се подготвя учителски събор и в Казанлък. В обстоятелствена кореспонденция от 7 юни в „Турция“ съобщава за лошите последици от развихрилите се в града чорбаджийски произволи. „Вие знаете, – пише дописникът – че преди няколко време един учителски събор са свика и събра в Пловдив с цел да състави една обща програма на уроците, които трябва да са преподават в нашите български училища. В този учителски събор и нашият град има честта да са призове и представи в лицето на главният ни учител Г-на Ф. Велиева. След завръщането на Господство му, колкото той и да желяеше и са потруди да положи в действие решенията на учителския Пловдивски събор, той са обезсърдчи пред невъзможността, която срещаше в постоянно растящият прилив на развълнуваното положение на градът ни. Но тъй не стана с нашето читалище „Просвещение“. То, като оценяваше важността на подлежащите преобразования и разбираше, че те са дело, което иска най-отблизо неговите длъжности, взе отгоре си усилията, които

²⁰ Пак там.

²¹ Македония, г. IV, бр. 52, 23 май 1870.

и сполучи да изведе на добър край.²² Добрият край се отнася до свикването на учителския събор на 31 май 1870 г.

Действително, на посочената дата се събират, по покана на читалищното настоятелство, всички учители от града и селата със задача да обсъдят проблемите на училищата. Съборът е открит със слово на новия главен учител Йордан Манолов Стателов, след което започват разискванията. В съставения протокол е отразено колко и къде има училища, имената на учителите, откъде са, имат ли помощници, какво се изучава. И тук централно място е отредено на програмата на Пловдивския събор, която се препоръчва на всички училища, особено селските. Обсъжда се въпросът за надзирателството, кога да стават съборите, задължават учителите да събират народни песни, приказки, да получават вестници. Това, което отличава учителския събор в Казанлък е предложението да се включи в учебната програма изучаването на земеделие и скотовъдство. До окончателно решение не се стига, въпросът е оставен за следващия учителски събор, но такъв изглежда не е свикан²³.

Отзвукът от учителските събори в Стара Загора и Пловдив достига и в отдалечените югозападни земи и конкретно в Прилеп. Необходимостта от обединяването на учителите и обсъждането на тяхната работа, както и на мерките, които трябва да се вземат за синхронизиране на училището с изискванията на времето, се съзнава от доста време, но конкретни стъпки са направени едва през 1870 г. „По повод учителските събори в Пловдив и Железничанска околност, – съобщава в. „Право“ – мнозина благородни от учителите из Македония, които се трудят да изпълняват съвестно длъжностите си от важното си звание – народни просветители; също и някои от добромислителите ни съотечественици, които с оскърбление гледат, че тая страна е остала по-надире от другите си сестри, отдавна показваха горещо желание четото учителити от Македония, гдето заедно да размислят за мерките, които трябва да се земат, та съгласно да действуват по определен един начин в полето на народното развитие и образование, и при това да ся поставят училищата в положение, което да отговаря на днешната нужда на народът. Но това, което ся желяеше от мнозина, бе невъзможно да ся изпълни от един частен гражданин или учител, за това остаяше до сега само просто желание. Таз година на Прилепския панаир, понеже бяха дошли мнозина и от учителити на разходка, читалището ни реши да ся ползува от обстоятелствата, и да проведе на дело желяемий този план, като покани на ношни читалищни събрания учителити и мнозина от търговците.“²⁴ Както се вижда, става дума за учителски събор, свикан в дните на традиционния и най-голям в Македония панаир, провеждан в Прилеп през месец август.

²² Турция, г. VI, бр. 18, 21 юни 1870.

²³ Пак там; *М. Георгиев*. Из миналото на „Искра“ и на учебното дело в Казанлък. Исторически бележка. Казанлък, 1907, 5-6.

²⁴ Право, г. V, бр. 29, 14 септ. 1870.

Действително, като се възползват от обстоятелството, че мнозина от учителите посещават през тези дни града, читалищните настоятели ги канят на общо събрание, на което присъстват и редица изтъкнати търговци. На това събрание, което е последвано през следващите дни от още две, се изказват учителя В. Нейчев, книжарят Петър Т. Мусевич, учителят Г. Динков и др.

Любопитното е, че в речите на никой от тях не се говори директно и конкретно по училищните проблеми и учебните програми. Ако се съди от кореспонденцията, изпратена от Прилеп на 21 август 1870 г., която за сега е единственият достоверен източник за събитието, там става реч за ползата изобщо от просвещението, за нуждата от взаимно съгласие в общите работи, за задачите на читалищата, говори се за войната между Прусия и Франция, но не е отронена и дума за предстоящите задачи в образователното дело²⁵. Според един от първите изследователи на миналото на учебното дело – Н. Ванков, на този събор е изработена обща учебна програма, определени са учебниците, по които ще се води обучението. Това твърдение той аргументира със сведения, които е получил от писмата на К. Шапкарев и П. Мусевич, участници в събора. По тяхна информация най-значителен от учителските събори в Македония е проведен в Прилеп през 1871 г. Негови организатори са училищното настоятелство в града, учителят В. Нейчев от Битоля и книжарят от същия град Й. Мусевич. В работата на събора и обсъждането специално на училищните програми и учебници вземат участие изтъкнати учители, като Н. Еничеров, Гр. Пърличев, К. Босилков, К. Шапкарев, Г. Динков и др.²⁶

Развитието на българската просвета в Македония се осъществява в атмосферата на остро противоборство с гръцката националистическа пропаганда. Това се наблюдава при провеждането и на учителските събори. Едновременно с българските, в Сяр, Алистрати и др. се организират гръцки учителски събори. Интересно е, че на тях също се обсъжда въвеждането на звучната метода на обучение, създаването на учителски дружества и т. н., но всичко е доминирано от фанатична българофобия²⁷.

През 1870 г. е проведен още един учителски събор, дело на читалищна инициатива. Отнася се за събора в Разград, свикан през септември с. г. по настояване на читалище „Съгласие“ и неговия председател Д. В. Хранов, главен учител в града. На поканата до всички учители, свещеници и по-първи селяни да се съберат, за да разгледат състоянието на селските училища се отзовават мнозина. Обсъдена е предложената училищна програма, като на учителите се вмениява в дълг да се грижат за нейното приложение и

²⁵ Пак там.

²⁶ Н. Ванков. Училищното движение и педагогическата литература през турско време. – Училищен преглед, г. V, 1900, № 1-2, 12-16; Й. Ванчев. Новобългарската просвета в Македония през Възраждането. С., 1982, с. 106.

²⁷ Право, г. VIII, бр. 35, 9 ноем. 1873; бр. 38, 30 ноем. 1873.

да полагат усилия за привличането на повече деца в училището. Читалищното настоятелство се задължава да намери учители за селата, където няма такива, а в по-големите селища да изпрати по-добре подготвени. Уточнява се времето за провеждане на годишните изпити, а на бедните ученици са подарени учебни книжки. С читалищен протокол от 15 декември 1871 г. Димитър Г. Бърнев е определен за училищен надзирател с годишна заплата от 2800 гроша²⁸.

Твърде своеобразна форма получава съборът в Тулча през 1871 г. Тук липсва обичайното присъствие на цялата учителска колегия от района, не се обсъжда изработването и въвеждането на единна и задължителна за всички училищна учебна програма. Въпреки това учителският събор в Тулча и последниците от него надхвърлят значението на едно обикновено събиране на учителите. Това се дължи на по-различните обстоятелства, свързани с училищния живот в северната част на Добруджа.

След Кримската война (1853-1856), когато по тези места настъпва демографско и търговско-икономическо стабилизиране, учебното дело на българите тръгва много по-ускорено и сигурно в развитието си. Към началото на 70-те години на XIX в. в Тулчански санджак функционират 7 градски и 35 селски училища, а между учителите се нареждат забележителни личности в духовния живот през Възраждането, като Сава Доброплодни, Тодор Икономов, Стефан п.Н. Изворски и много други. Безспорен принос за това имат българските общини и църкви, еснафските сдружения, театралните и женските дружества и др. Отделно трябва да се изтъкне изключителната роля на Тулчанското читалище „Съгласие“ за напредъка на българската просвета в града и селата, за издирването и назначаването на по-добри учители, за снабдяването с учебници и т. н. В относителен синхрон се намират учебната програма и обществения контрол над училищата²⁹.

Проблемите на българското образование в Северна Добруджа се изострят към 1870 г. когато тук пристига като управител един от сподвижниците на турския реформатор Мидхат паша. Под предлог за въвеждане на всеобщо и задължително начално образование и укрепване на училищните приходи, той лансира проект за сливането на българските и турските училища или отхвърлената вече идея за османизирането на българската просвета³⁰. Това предложение среща решителната съпротива на българската общественост в Тулча, която излъчва комисия в състав: Т. Икономов, иконом Енчо Димитров, Л. Лазаров и д-р П. Минчевич. Първите двама са учители, третият е член на общинската управа, четвъртият е в читалищното

²⁸ Пак там, г. V, бр. 37, ноем. 1870; *А. Явашев*. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Ч. 1. С., 1930, с. 186.

²⁹ *В. Тонев*. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 47 и сл.

³⁰ *Н. Чакъров*. Борбата на нашия народ срещу опитите за превръщането на българските предосвободженски училища в оръдия на султанската власт. – Известия на Института по педагогика, 1954, № 4, 33-64.

ръководство. Те изготвят контрапроект, който в същината си представлява първият цялостен и обоснован статут на българските училища в окръжието. В неговото обсъждане и представяне вземат участие повече от 25 учители и общественици, поради което той справедливо е известен като учителски събор³¹.

По-важните предложения на събора се свеждат до съставянето на училищна комисия, избрана от населението и одобрена от официалната власт, която да има грижата за всички български училища в областта относно учебното им съдържание, материалната им издръжка и осигуряването на учители. За тяхното надзираване и преглеждане на сметките им комисията назначава един инспектор, който ще обхожда училищата, ще контролира състоянието им и при нужда ще известява комисията. Всяка община в окръжието съставя от своя страна училищно настоятелство, което ще наглежда местните училища, дисциплината на учениците, добросъвестността на учителите и ще събира училищните приходи. Комисията определя касиер, който ще пази училищния капитал и ще контролира натуралните произведения в местата, където заплащането на учителя става по този начин. За всичките си дела и разходи училищната комисия се задължава веднъж годишно да представя писмен отчет пред главното управление на санджака³².

Проектът на тулчанската община и читалище получава широка гласност в цариградската преса. Този отклик, както и солидарността на българското учителство, осуетяват намеренията на турската администрация да сложи ръка на българските училища. Като запазват своя демократичен и самостоятелен характер, те същевременно издигат преграда срещу всякакви опити и посегателства върху българската просвета изобщо. Подобен прецедент през следващите години липсва, а учебното дело в Добруджа се утвърждава като една от най-стабилните опори на българския национален дух по тези места.

През лятото на 1872 г. се провежда учителски събор в Габрово. Като се има предвид авторитета на габровското училище, тази инициатива в известен смисъл е малко позакъсняла. Тя обаче е предизвикана от един почин на габровските учители, който извежда тяхното училище отново в челото на педагогическата мисъл и практика. Отнася се за т. нар. звучна метода на обучение, предложена от Й. Ковачев през 1868 г., съхранена през следващите години от Цв. Самарджиев, но разпространена от Р. Каролев едва след 1872 г. Нейното усвояване и правилно приложение, не само в градските, но и в селските училища, е поводът за организирането на учителския събор. „За осъществяването на този план – разказва Р. Каролев – през ваканцията на 1872 г., по моя инициатива свиках в Габрово учителския събор от учителите в основните училища от града и околията, на който събор да се обсъди въпросът изобщо за еднаква програма и еднаква наредба на основните учи-

³¹ Т. Икономов. Мемоари. С., 1973, 117-122.

³² Турция, г. VII, бр. 35, 16 окт. 1871.

лица в града и окръга. След закриването на събора открих пак педагогически практически курс, за да запозная със звуковата метода и селските учители с прилагането ѝ на практика.³³ Този курс продължава няколко години, той е въведен като задължителен предмет за учениците от горните класове. На събора са определени датите на годишните изпити – от 1 до 23 юни за учениците от главните училища и от 23 до 28 юни за първоначалните училища. Учебната година завършва на Петровден, 12 юли, с тържества и раздаване на училищните свидетелства.

В края на 1872 г. е проведен последният от учителските събори, организирани от българските общини и читалища. Това става в Оряхово, на 8 октомври с. г., а основна фигура при неговата подготовка и протичане е учителят Тома Младенов. В събора участват повече от 30 учители, както и архим. Агапий, председател на българската община. В словото на главния учител пред събора се акцентува върху целите и задачите на селското образование, на неговите проблеми и начините за тяхното превъзможване. По повдигнатите въпроси вземат отношение и други учители, които очертават доста нерадостна картина на селските училища. „Явиха са много и много неща да са желаят – разказва кореспондентът на в. „Турция“. – Осеща са нуждата от едно силно и искусно убеждение върху полудивата маса на тукашното българско население. За туй синца учители признахме, че направеното предложение от г-на Младенова е твърде на мястото си и на времето си, защото един такъв ревизорин на училищата ще спомогне на големите слабости на някои от учителите и на селените.“³⁴ На втория ден на събора се обсъждат учебната програма, метода на обучение, учебниците, които ще се изучават. Решава се учителските събори да се правят два пъти годишно³⁵.

Според една по-късна дописка след събора в Оряхово е съставена дружина „Селска просвета“, която си поставя за цел да наглежда селските училища, да събира помощи и да подпомага нравственото и вещественото развитие на селяните чрез просвещение. Това става по подбудата на главния учител в Оряхово Т. Младенов и отец Агапий, които се нагърбват с мисията да обхождат селата и надзирават учителите и училищата³⁶.

Освен хронологически проследените до тук учителски събори в десет селища, уместно е да се отбележат усилията на още няколко места да се организират подобни срещи, но по едни или други причини те не завършват успешно или се осъществяват частично. Показателен в това отношение е случаят на Русе, вилаетски център и средоточие на бележити учители през 60-те и 70-те години на XIX в. През 1870 г. тук се прави настойчив опит да

³³ *Р. Каролев*. Историята на Габровското училище. – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. С., 1926, № 5, с. 141.

³⁴ Турция, г. VIII, бр. 41, 25 ноем. 1872.

³⁵ Пак там.

³⁶ Училище, г. II, сл. 21, 5 дек. 1872, с. 163; Пак там, сл. 22, 23 дек. 1872, с. 173; *И. Илчев*. Учебното дело в Оряховската околия от 1830 г. до 1926 г. Оряхово, 1926.

бъде свикан учителски събор. „Учителите искат – пише кореспондент от Русе на 9 май – по идущий Иуния месец да стане учителският събор в града ни, който в една неделя (седмица) да промишлява за временните нужди на училищата и съобразно да ся съчини и нареди обща програма. Това искане те отправили към общината, която молили да пише на по-главните общини за това, като ся приканят и призоват учителите им до 10-й Иулия да ся намеря в градът ни, като от 12 същата да започнат заседанията си ...“³⁷ До там обаче не се стига и според същия дописник виновен за това е иконом П. Арнаудов, а в по-широк план големите противоречия и раздори в българското общество в града³⁸.

Учителски събор не е свикан, но е съставена училищна комисия под председателството на Драган Цанков, с участието на учителите Параскев Бояджиев, Димитър Енчев, Цани Гинчев и видните граждани П. Арнаудов, С. Златов, К. Маринович, Й. Дайнелов, Хр. Г. Данов и др. Комисията изработва програма, в която се предвижда сливането на взаимното и подготвителното училище, определя се срокът на обучение – 5 години, посочват се предметите, които ще се изучават. Според предложението на комисията от 1 август 1870 г. до членовете на общината, предметите в основното училище са: нравствено и религиозно учение; български език; аритметика; познания от народната история и география; познания от всеобща история и география; познания от физически науки и естествена история; начални познания от архитектура, индустрия и хигиена; линейно рисуване; държане (водене) на книги (търговски); начални познания от геометрия; живите езици; пеене; гимнастика. Обучението в основното училище се продължава в главното, което започва от VI клас, а цялостното ръководство на учебното дело се възлага от общината на училищната комисия. Тя се ръководи от Др. Цанков и се задължава да изработи устав, който да регламентира взаимоотношенията между учителите и комисията³⁹.

Аналогичен опит се прави във Видин, иницииран от настоятелството на читалище „Цвят“. Основано през 1870 г., то си поставя за цел да помогне на местното училище, да снабдява бедните ученици и училища с учебници и учебни помагала, да надзирава учителите и да се грижи за дисциплината на учениците. През 1870 г. учителят Г. Драгошинов поставя въпроса за необходимостта от въвеждане на единна програма на обучение в целия видински край. През 1871 г. читалищното настоятелство неколkokратно свиква учители от селата за обсъждане състоянието на училищата. По този повод са канени Велко от с. Арчар, Рангел от с. Макреш, Тошо Павлов от с. Въртоп, учители от Кула и др. Тези дейности не приемат завършената форма на учителски събор по ред причини, не на последно място и поради усложне-

³⁷ Македония, г. IV, бр. 50, 16 май 1870.

³⁸ Пак там, бр. 55, 4 юни 1870.

³⁹ С. Т. Орловски. Из историята на учебното дело в г. Русе до Освобождението. – Училищен преглед, г. XI, 1906, № 10, 1081-1083.

ната субординация между читалищно настоятелство, община, училищна комисия. По същество обаче те са част от проблематиката на един събор, какъвто тук се свиква по-късно от българската църковна власт⁴⁰.

Идеята за учителските събори през 1870-1871 г. е достатъчно популярна, на първо място чрез цариградските вестници, но и по различни други пътища. Тя е добре позната и в Шумен – един от водещите центрове на духовния живот през Възраждането. По неясни причини тукашните учители и общински деятели остават дистанцирани от намерението за организирането на учителски събор. Предложението за неговото свикване идва откъм учителя в Ени Пазар (Нови Пазар) Иван К. Радов. Ето разказът му, огласен чрез в. „Македония“, но запазен и в личния му архив: На 27 юни 1871 г. в с. Дивдядово (Ченгел) се провежда годишен изпит в училището, на който освен учители и български първенци от Шумен, са поканени и редица селски учители. След изпита, преминал много добре, се повежда разговор за училища, читалища и изобщо за българския напредък. Тогава един от селските учители (от скромност авторът не изтъква името си) заявява: „Господа, дали не бива да се събираме в града на год[ината] веднъж – дважд, та да си съставиме учителски събор. Я гледайте колкома сме днес тук събрани, дето повечето от нас ги няма и колко добро нещо ще бъде тоя събор, в когото има да се наредят и поправят всичките недостатъци, особно в селските? При това може да си съставим и едно учителско дружество...“ В отговор двама от градските учители споделят, че идеята е много уместна, но тя трябва да се осмисли и подготви и предлагат съборът да се свика през август, когато учителите са в отпуск⁴¹.

От този разговор минават няколко месеца, ваканцията е приключила, но за учителски събор никой не споменава. А той би бил много полезен и според автора на дописката, на него „освен дето ще се нареди една обща програма за сичките селски училища, но ще се предлага на учителите им да правят всяка год[ина] изпитание пред присъствието на някои първ[енци] от града, да прави описание секи на онова, що го окръжява, да гледат деятелно училищният порядък, от който зависи напредъка на учениците и пр.“ В заключение дописникът изразява убеждението си, че селските училища и положението на селяните заслужават повече внимание от страна на градските учители и че в Шумен ще се свика по-скоро учителски събор⁴².

⁴⁰ С. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението. С., 1930, 190-204; Д. Цухлев. История на гр. Видин и неговата околност. С., 1932, с. 437; Ц. Филипова. Видинското читалище „Цвят“, 1870-1878 г. – Известия на музеите от Северозападна България. Т. 5. 1978, с. 156.

⁴¹ ДА-Варна, ф. 76к, оп. 1, а. е. 44, л. 2.

⁴² Пак там. Вж. същото в Македония, г. V, бр. 37, 14 септ. 1871.

* * *

Като явление на общественно-културния живот през Възраждането, учителските събори се появяват в края на 60-те години на XIX в. Те са отговор на една назряла необходимост от унифициране на българското образование в съдържателно отношение и усъвършенстване метода на обучение. Немаловажни са въпросите, които възникват и в социалната сфера. И това се отнася не само до ролята на общините, респективно на училищните настоятелства, като обществена институция, свързана от десетилетия с организирането и управлението на новобългарското образование. Има се предвид формирането на нови културно-просветни центрове, като читалищата и епархиалните съвети, които в конкретния момент, но още повече в перспектива, се налагат като силен катализатор на национално-възродителните процеси, в това число и в просветната област.

С оглед на тези съображения първите учителски събори могат да бъдат охарактеризирани с няколко специфични особености. На първо място трябва да се подчертае изключителната им насоченост към състоянието на първоначалното образование, главно в селата. Между проведените през 1869-1872 г. събори няма такъв, с изключение на Пловдивския, който да излиза извън рамките на тази проблематика. Сигурно защото началното училище е първоосновата на учебното дело, при това най-широко и масово разпространената база на българското образование. При него най-релефно се открояват недъзите на взаимоучителната наредба, комбинирана нерядко, особено по селата, с килийната система. Извеждането на началните училища от тази изостаналост, подобряването на взаимоучителната практика, а на много места и подмяната ѝ с класно-урочното обучение и внедряването на „звучната“ метода са основният акцент в работата на учителските събори. Преминаването от аморфната и слабо разчленена обстановка на взаимната стая към ясно разграничените отделения, класове и предмети, със съответните учители и учебни помещения, е високата цел, която съборите полагат усилия да постигнат. Това се наблюдава в решенията на Старозагорските събори и очевидно тяхното приложение в училищната действителност е продължителен процес. Най-ярко въплъщение тази тенденция намира в програмата на Пловдивския събор от 1870 г. Там са очертани отделенията и класовете в началната степен и подготвителното училище, учебните предмети, които ще се изучават във всеки разред. Но нека кажем още веднъж, става дума главно и единствено за първоначалните училища.

На второ място се налага изводът за пълната зависимост на учителските събори от организаторските и ръководните функции на градските общини и читалища. Мястото на общинското самоуправление в зараждането и развитието на учебното дело е трайно и продължително, то се осъществява най-често чрез т. нар. епитропи, надзиратели, нагледвачи, училищни настоятели и т. н. Грижите за материалната база, за заплатата на учителя, за осигуряването на учебници и учебни помагала са първостепенни, но не единствени. На много места и най-вече след Кримската война, когато просветното движение придобива широк размах, на преден план излиза интересът

към образователната същност и резултатите от учебния процес. Неудовлетворението от тях дава живот на идеята за учителските събори, като средство за преодоляване на инерцията и преосмисляне перспективите пред българското образование.

В действителност, необходимостта от промени се съзнава, както от дейците на българските общини, така и от ръководствата на читалищата. В известна степен дори по-ясно и осезателно от последните, тъй като по принцип читалищните деятели са по-млади, интелигентни и енергични. Благодарение на тези предимства те изземват бързо и неусетно някои задачи на общините в училищната област. Особено там където общинското управление е доминирано от по-възрастни и отдавнашни членове или дейността му е блокирана от остри противоречия на социално-класова и междуродова основа. В това отношение животът на възрожденските селища, видян през страниците на цариградската, пък изобщо и на емигрантската преса, изобилства от примери. Така или иначе читалищните настоятелства се утвърждават много скоро в челото на общественно-културните инициативи на различни селища. По този начин те стават организатори и на учителските събори.

Не трябва да се пренебрегва ролята и на учителите, като учредители и ръководители на читалищата. Без съмнение, те предопределят до голяма степен ориентацията на читалищната дейност към учебното дело, състоянието и значението на което те най-добре познават и което до тогава е традиционно поприще на общинското самоуправление. Приносът на Д. Храмов в Разград и Видин, където той е учител и читалищен председател, на Д. Душанов в Казанлък и Хасково, на Т. Икономов в Тулча, и др. е достатъчно показателен.

На трето място прави впечатление строгата локалност на учителските събори. Поради това обстоятелство те са свиквани от българските общини или читалища в средищното селище, което обикновено е административен център на казата (околията), а за участие в събора са канени учители, свещеници и най-уважаваните първенци само от селата на този район. Те участват в разискванията и вземането на решения, за тях те имат и задължителна сила. Повикът за прерастването на местните събори в регионални, а след това и в общовилаетски остава, с изключение на Пловдив, неосъществено пожелание по много причини. От една страна поради липсата на достатъчно авторитетни главни български общини в окръжните (санджакски) центрове с изграден механизъм на зависимост в ръководството на българския църковен и културно-национален живот. Там където той е налице, както във Варна, отчасти в Търново, Русе, Шумен и др., училищните проблеми на селата остават встрани от грижите и задачите на общините. В този период те са доминирани от развитието на църковната борба. Не бива да се отминават ограниченията, налагани от официалната османска власт. След четническото движение през 1867-1868 г. администрацията на Дунавския вилает изпитва сериозни подозрения към всякакви по-многолюдни събрания на българите и въвежда най-различни забрани.

Накрая не може да не се изтъкне стимулиращото въздействие на голя-

мото събитие от началото на 1870 г., когато турското правителство узаконява отделянето и независимостта на българската църква от Цариградската патриаршия. Разрешаването на църковно-националния въпрос тласка гражданата енергия на българската общественост към по-високите цели на национално-политическата еманципация. Важно място в това отношение се отрежда на културно-просветния живот, на издигане учебното дело на съвременен равнище и изравняването му с културните стандарти на свободните и по-напреднали народи. В този контекст трябва да се търси първопричината за необичайно големия брой читалища, основани или възобновили дейността си през 1870-1871 г. Националният подем през тези години е един от подтиците и за провеждането тъкмо в този момент на повечето учителски събори. Заедно с това става все по-ясно, че изграждането на българската православна църква като национална институция утвърждава в общественото битие един нов фактор, който ще играе много важна роля в духовното развитие. Дотогавашната ръководна функция на българските общини и читалища минава постепенно на по-заден план. Настъпва нов етап в провеждането и на учителските събори.

THE NEW BULGARIAN EDUCATION AND THE FIRST TEACHERS' CONVENTIONS

Velko Tonev

The teachers' conventions which were held in the late 60s and early 70s of the 19th century were important events in the history of Bulgarian education during the National Revival. Caused by certain negative tendencies in the development of school life, they set themselves the goal of overcoming the organizational lack of co-ordination and the thorough decentralization of education and of assisting the introduction of identical study programmes obligatory for everybody. Due to the absence of unifying cultural national institutions, the organization of the first teachers' conventions was effected by the local municipalities and reading-rooms, with the hope to grow gradually into regional and all-national undertakings. They failed to reach this stage but the conventions in Stara Zagora, Plovdiv, Razgrad, Oryahovo and elsewhere marked the beginning of a decisive turn in the development of Bulgarian schools, particularly of the village schools which to that point were in a most backward and primitive condition. The first teachers' conventions laid the foundations of the teachers' professional organizations and prepared the conditions for calling during the following years of many bigger and more authoritative conventions held by the Bulgarian Orthodox Church.

БЪЛГАРСКИТЕ УЧЕБНИЦИ ПО ТЪРГОВИЯ ОТ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО (30-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.)

Иван Русев

През епохата на Националното възраждане (XVIII-XIX в.) търговията е един от силните, модернизирани българското общество, фактори. Именно през тези два века чрез механизмите на търговията и чрез нейните структури до българина достига „европейското“ – новото, по-различното възприемане на света като едно цяло, интересът към неговото опознаване, новите принципи в общуването, в морала. Търговските контакти със страните на Западна и Централна Европа, като част от културното общуване въобще, откриват Балканите (и в частност българите) към модерността. Но модерността на XVIII-XIX в. не е самоцел. За балканския търговец тя е плод на желанието му да опознае „*но-добрия*“ на търговското поприще, неговия свят, неговия опит; тя е един постоянен стремеж към следване и съпоставяне с европейския модел. И в този стремеж се започва и завършва със знанието – образованието на търговеца, неговата подготовка за голямата търговия в училището и чрез търговската литература.

Българската търговска литература от епохата на Възраждането засега не е била обект на отделно и задълбочено изследване, а тя безспорно заслужава подобно внимание. Още повече, че през последните години в Европа, а и на Балканите се наблюдава повишен интерес към тази проблематика. Появиха се десетки заглавия и справочни издания, плод на десетилетните проучвания на признати специалисти като Ж. Мьовре¹, Юго Тучи², Жан-Клод Перо³, П. Жанен, Ж. Хуук и др., на цели научни екипи. От 1978 г. Пиер Жанен ръководи международен проект за описване и изследване на европейските учебници по търговия и търговски ръководства, чийто резултат се явява впечатляващото многотомно издание „*Ars Mercatoria*“, в което са представени всички заглавия в тази област за един дълъг период от 350 години (1470-1820)⁴. За Балканския

¹ J. Meuvret. *Manuels et traités à l'usage des négociants aux premières époques de l'âge moderne.* – In: J. Meuvret. *Etudes d'histoire économique. Recueil d'articles.* Paris 1971, 231-250.

² Ugo. Tucci. *Tariffe veneziane e libri toscani di mercatura.* – Studi Veneziani, 1968, № 10, 65-108.

³ Jean-Claude Perrot. *Les dictionnaires de commerce au XVIII-ème siècle.* – Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1981, № 28, 36-67.

⁴ J. Hoock, P. Jeannin. *Ars Mercatoria. Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns.*

регион с подобна стойност са изследванията на гръцкия историк Триандафилос Склавенитис⁵. Той проучва подробно гръцките търговски ръководства от периода XVI-XIX в., издавани във Венеция, Виена и Триест – същите, които получават широко разпространение и сред другите балкански народи. Днес постиженията на всички тези изследователи могат да послужат като методологична и информационна база за изследване на българската търговска литература от XIX в., която съвсем не е изолирано явление, а е пряко свързана с европейската.

Под събирателното понятие „българска възрожденска търговска литература“ трябва да се включат изданията с търговска проблематика, появили се преди Освобождението (1878) – търговските ръководства и учебниците по търговия, търговско-правните заглавия, специализираните периодични издания и т. н. Най-рано сред тях, още през втората четвърт на XIX в., се появяват първите търговски учебници.

Настоящото изследване е посветено конкретно на българските учебници по търговия от епохата на Възраждането, т.е. на най-обемния дял на търговската литература. Той включва всички онези пособия по учебни дисциплини, пряко и косвено свързани с търговията, с нейната практическа страна, които се ползват за нуждите на образованието в училището, а и от търговците при тяхната професионална подготовка. Става въпрос за дисциплините счетоводство, география, аритметика, обща история, за учебници, речници и разговорници по чужди езици, които подпомагат търговското образование.

В хронологическия обхват на темата попада период, който е само част от голямата епоха на Българското възраждане⁶. Този период съвпада с появата на българското книгоиздаване през първата половина на XIX в., както и с разгръщането на учебникарската литература през 50-те – 70-те години на века, с появата на заглавия, които ориентират българското училище към реалното образование. С оглед на така формулираната тема това е перио-

Manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820. Eine analytische Bibliographie, Paderborn-München-Wien-Zürich, F. Schöningh. V. 1-2, 1991-1993; V. 3, 2001. Първите два тома представляват подробен каталог с няколко десетки хиляди заглавия на търговски учебници и ръководства, издадени в Централна и Западна Европа през периода 1470-1700 г., третият том е сборник студии по темата, а четвъртият, който предстои да излезе, е продължение на каталога, обхващащ периода 1700-1820 г.

⁵ Tr. E. Sklavénitis. Les manuels de commerce parus pendant l'occupation vénitienne et l'occupation turque. – In: Actes du II^e colloque international d'histoire. Economies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIII^e-XIX^e siècles. T. III. Athènes, 1986, 173-176; *Тр. Склавенитис*. Та Еμπορικα Εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορικη Εγκυκλοπαίδεια του Νικολαου Παπαδοπουλου. Αθηνα. 1991 (1990).

⁶ Напоследък се наложил мнението, че Българското възраждане започва с началото на XVIII в. и завършва с Руско-турската освободителна война (1877-1878). През тези 180 години сред българите се разгръщат процеси, аналогични на процесите, познати в европейската история от епохите на Ренесанса (XV-XVI в.), на Просвещението (XVIII в.) и на буржоазните революции: *Н. Генчев*. Българско възраждане. Четвърто допълнено издание. С., 1995, 5-14.

дът от 30-те до 70-те години на XIX в. Но дотолкова, доколкото първите учебници по търговия са до голяма степен резултат от оказани върху българите влияния от страна на западноевропейците, резултат от влияния от страна на по-напредналите балкански народи и главно на гърците; дотолкова, доколкото търговските учебници се появяват, за да обслужват един обширен пазар, вписан в балканския, то тук често ще се налага изследването да се разширява и хронологично, и тематично.

Темата за търговските учебници е само встъпление към един по-обширен проблем – този за модернизиращата (европеизиращата) роля на търговията върху българското възрожденско общество, който включва още ред интересни и значими теми: за търговската литература въобще, за търговския манталитет и отношението към търговеца, за появата на новите търговски структури, за търговско-правните норми в практиката на българския търговец и пр. Изследването на всички тези теми заслужава сериозен научен интерес и те трябва да бъдат предмет на бъдещи публикации⁷.

* * *

През 1835 г. големият просветен и политически деец на Българското възрождане Неофит Бозвели издава своето „Словенобългарско детеводство“ – учебник в 6 части. Третата част е граматика⁸, но наред с чисто граматическото съдържание, в нея той включва и глава, посветена на „Художенословие[то] за трговина“⁹. Тук Бозвели представя търговията като едно от висшите „художества“ (занаяти) на човечеството¹⁰. Той описва търговеца,

⁷ От известно време работя по изключително интересната тема за търговията и нейната роля за модернизацията на балканското (в частност на българското) възрожденско общество, но усилията ми биха били напразни, ако не бе подкрепата, която получих от страна на френската фондация „Maison des Sciences de l'Homme“, благодарение на която имах възможността през 2002 г. в продължение на три месеца да събирам информация по темата в богатите библиотеки и архиви на Париж, както и да консултирам своите проучвания с всепризнати специалисти като проф. Пиер Жанен, проф. Морис Аймар, проф. Алберто Тененти, проф. Жорж Дертилис и др. Тук искам още да изкажа своята специална благодарност на проф. Надя Данова от Института по балканистика при БАН, както и на Маргарита Добрева от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София. На първата дължа изключителното съдействие при ползване на гръцката литература, цитирана в настоящата статия и ред още ценни сведения, а на втората – справките за турските заглавия и за училищните програми.

⁸ Пълното заглавие на учебника е: Славенобългарско детеводство за малки деца. Напечатано с одобрением и иждивением его светлости княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича на дар учащейся болгарской юности, благословением же преосвященнейшаго Сербии митрополита г. Петра. Собран от различни писатели и сочинено на шест ученичнии чини, первом преведено от елиногреческаго диалекта на славенобългарскаго и изданно от Неофита архимандрита Хилендарца [*Неофит Хилендарски Бозвели*], родом же котлянца и Емануела Васкидовича елиногреческаго Свишовскаго училища учителя. Част третата съдържаща и обучающа известия славенобългарской граматики, кратко художественословие и кратко баснословие на древните елини. В Крагуевце, у Княжеско-Сербской типографии, 1835.

⁹ Пак там, 53-54.

¹⁰ В речника на българина-възрожденец *художеството* е занаят, а *художника* – занаятчия.

посочва какви качества и подготовка са му нужни за неговата дейност. Търговецът трябва да е „...изкусен на аритметиката, на допия скриптура (двойствено писание)¹¹, на земноописание (география – б. а., И. Р.), да познава теглилките, мерките, монедите, да разбира цената на променяваното (камбеон¹² и курс), таможенити (гюмурици).“¹³ Освен това търговецът е длъжен да знае чужди езици („языци страннии“), но най-вече трябва да владее местния език „...с когото са отговарва (кореспондарва)“, да може да пише писма, които да са „прости, явни и кратки и с една реч да знай известно да писва писма търговски“¹⁴.

С тези няколко кратки бележки Неофит Бозвели още в зората на българската светска просвета очертава главните насоки, към които трябва да се насочи търговското образование. Доброто познаване на счетоводната и търговската литература, на аритметиката, на географията, на съвременната обща история, чуждите езици, както и воденето на кореспонденцията (в частност на търговската кореспонденция) са предпоставка за успехи на търговското поприще. В българското възрожденско училище търговските знания проникват именно чрез посочените дисциплини, за да достигнат до търговеца и неговата практика.

Ето и някои по-конкретни наблюдения върху учебните дисциплини, даващи търговски знания, както и върху издаваните учебници и пособия за техните нужди.

Аритметиките

„Числителница-та (аритметиката – б. а., И. Р.) е основа на високи-ты математически знания; тя ръководи художества-та (занаятите – б. а., И. Р.) и управлява търговия-та; без нея и най-образованный человек не бы могъл да отправя точно ни най-малко явно звание. Заради това у просвещенныты народы тая наука отдавна ся е обработвала с най-голямо внимание, а и сега у всички-та сы пространност ся предава.“¹⁵ Така започва предговорът на „Пространна числителница“ на Христо Г. Данов, един от най-издаваните учебници по аритметика на Българското възраждане. В отпечатаната през същата 1859 г. „Българска сметница“ съставителят ѝ Кънчо Сахатчиев повтаря вече познатия мотив: „Сметницата ... ръководи художествата и е главна управителка на търговските спекулации.“¹⁶

Вж. речника към неиздаденото счетоводно ръководство на Михалаки Попович: Научен архив на БАН (по-нататък НА-БАН), ф. 84к, III, л. 48.

¹¹ От итал. *scrittura doppia* – двустранно счетоводство. Това понятие навлиза широко в европейската търговска практика.

¹² От камбио – платежни средства в чужда валута.

¹³ Славеноболгарское детеводство ..., с. 53.

¹⁴ Пак там, 53-54.

¹⁵ Пространна числителница с прибавление приличните задатци на всяко действие. Нарядил Х. Г. Данов. Издава ся от съдружеството на Българската книгопродавница в Пловдив. Пеща, 1859, с. 1.

¹⁶ Българска сметница, съставена от Кънча Кесарова Сахатчиолу, габровченина. Издание първо. Цариград (Галата). 1959, с. I.

Водени от подобно разбиране за високите обществени функции на аритметиката, за нейното важно практическо приложение в стопанския живот и търговията, българските възрожденци се насочват към все по-широкото навлизане на дисциплината в училищните програми и към снабдяването ѝ с нужните за целта учебници. Впрочем, тук моделът е вече добре познат от Западна Европа и от другите балкански народи, главно от гърците. До появата на първите български учебници по аритметика (20-те – 30-те години на XIX в.) българите ползват основно гръцките. А сред тях книгата на Мануил Глизунис „*Вивлион или практическа аритметика*“ е сред най-ранните печатни издания с най-голямо разпространение и приложение на Балканите в продължение на повече от 250 години – от средата на XVI в. до началото на XIX в. Първото му издаване е във Венеция през 1568 г., а последното – през 1818 г. За този период от време аритметиката претърпява 21 издания. Дълги години „*Глизунието*“, както умалително са наричали учебника неговите ползватели, е било основното ръководство по аритметика в региона, насочено към самоуки търговци, монаси, учители, ученици, точно това, което е искал самият автор. Съдържанието на книгата, примерите и задачите, които се дават в нея я определят като практическа аритметика за нуждите на търговията в едно аграрно общество – с раздел за монети и единици за тегло, сметки за печалби, размени, разпределяне на данъци, сметки за доходи и търговски пътувания. Като прототип Глизунис ползва византийски и дори антични образци, италианското *амбако* (търговска аритметика) на XVI в. и всичко това поднесено на жив народен език с франкски и турски термини, нещо съвсем нормално за епохата и за региона. Получил се е интересен стил, който заедно с практически насоченото съдържание, спомага за дългия живот на учебника¹⁷.

Интерес към учебника на Мануил Глизунис проявяват не само гърците, но и другите балкански народи – през 1793 г. книгата е преведена на румънски език; през 1758 и 1766 г. нейното съдържание е компилирано в първите аритметични книги на Хърватско и Далмация; тя е ползвана и от авторите на първите български аритметики – Христаки Павлович (1833) и Неофит Бозвели и Емануил Васкидович (1835). Доказателство за доброто познаване на „*Глизунието*“ в България през епохата е и фактът, че няколко екземпляра от него са били на разположение на българите и изучавани от тях: едно от първите издания от 1596 г, това от 1783 г. и последното от 1818 г.¹⁸ Четвърти екземпляр е описан в каталог от 1794 г. на библиотеката на елинското училище в Пловдив¹⁹.

¹⁷ *Тр. Σκλαβενιτῆς*. Op. cit., 16-19.

¹⁸ Най-подробно по въпроса Вж.: З. Лалчев. Естествените числа и действия с тях в „Евангелие“ на практическата аритметика отпреди 400 години. Доклад, изнесен на Третата национална научно-практическа конференция „Учебници и учебни помагала по математика 1-4 клас“. Ст. Загора, 11-12 май 1994, 30 с.

¹⁹ Опис на библиотеката на елинското училище в Пловдив от 1794 г. Ръкопис, л. 388. Това сведение дължа на проф. Н. Данова, за което ѝ благодаря.

Съобразно съдържанието си, книгата на Глизунис е изпълнявала 3 основни функции – въведение в аритметиката; пособие за всички, които се занимават с търговия и изчисления; наръчник за изчисляване на „Пасхата“ (Великден) на православните християни. Търговската насоченост на учебника се обяснява и от наличието на специални глави, посветени на действия и превръщания в различни парични единици: & 17 (Част I) „Още деление или как да превърнеш асприте във флури и как да разделиш флуриите на хората“, & 18 (Част I) „Събиране и изваждане на флури, аспри и фоли.“²⁰

На разположение на българите, или поне на част от тях, са били и първите печатни турски аритметики. Подобно на географите, повечето от тях са преведени от западноевропейски (и главно от френски) образци. Забелязва се обаче една интересна отлика – турските аритметики, за разлика от гръцките, а и от българските учебници, са по-скоро с военна насоченост (включващи задачи из областта на практическата геометрия, топографията и военното изкуство), което лесно се обяснява с нуждата от добре подготвени военни специалисти в държава, намираща се през XVIII-XIX в. в непрекъснати военни конфликти. Дори част от авторите са с военно образование²¹. Търговските знания много по-трудно си пробиват път в турските аритметики на XIX в., но все пак не липсват напълно. Така например, в първия том на учебника на Ишак ефенди търговската аритметика (печалба и загуба, лихва) е представена като отделна тема²², в края на аритметиката на Ахмед Тевхид ефенди са включени познания по география и мерки²³; а Юсуф Зия паша, автор на друг учебник, многократно преиздаван в периода 1866-1909 г., е бил учител по диплография²⁴.

Българските печатни учебници по аритметика се появяват през първата половина на XIX в. И те като географите са сред най-издаваните през Възраждането – от общо 300 български учебника за периода, над 40 са математиките. От тях учебниците и сборниците по аритметика са преобладаващата цифра – 37, някои от които се появяват в 2 и повече издания.

Първата аритметика, макар и не самостоятелна, е включена към първото учебно издание на новобългарски език – „Рибният буквар“ на д-р Петър Берон от 1824 г. В нея липсват правила и обяснителни бележки, а чрез елементарни примери са представени 4-те аритметични действия²⁵. Десетина години по-късно се появяват и първите самостоятелни аритметики²⁶.

²⁰ З. Лалчев. Цит. съч., 1-8.

²¹ Е.-Şeşen R. *Ihsanoğlu, R., Izgi C. Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. İstanbul, 1999.

²² *Ishak Efendi*. Mecmûa-i Ulûm-i Riyaziye. İstanbul 1247-1250/ 1831-1834, Bulak 1251-1261/ 1835-1845.

²³ *Ahmed Tevhid Efendi*. Nuhbat al-Hisâb. İstanbul, 1270/1854.

²⁴ Е.-Şeşen *Ihsanoğlu, R., Izgi, C.* Op. cit., p. 352.

²⁵ Буквар с различни поучения, собрани от Петра х. Беровича [д-р Петър Берон] за българските училища. Напечатана сяс помощта г. Антонова Иоановича. В годе 1824 [Брашов], 133-140: „Аритметика“.

²⁶ Аритметика или наука числителна. Разположена на 3 части и окончваваща с един месяцос-

Последните за периода издания са от 1875 г.²⁷ Най-много преиздания претърпяват „Пространната числителница“ на Хр. Г. Данов (4, като 3-тото издание е познато в 3 различни варианта), „Кратката аритметика“ на Д. В. Манчева (4), както и „Малката аритметика“ от Й. Груев (също 4). И при аритметиките изобилстват преводните заглавия – от гръцки, френски, руски и английски език, а преводите и оригиналните издания се свързват с имената на едни от най-големите просветни дейци на епохата. Редом с вече споменатите заслужават да бъдат посочени още Хр. К. Сичан-Николов, Неофит Рилски, Лука (Лазар) Павлов, Тодор Икономов, Нестор Марков, Иван Момчилов, Тодор Шишков, Хр. Ботев и др.

Най-общо казано, четири са механизмите, посредством които търговските знания са представени в учебниците по аритметика. Първият от тях е свързан с т. нар. „именовани“ числа и действията с тях. Става дума за различните мерни или парични единици, единиците за време и за количество: „Коя-да-е единица, кога е съдружавана и с името си от каква колчевина е тя, нарича са **именована единица**, като: една ока, една бодка, един уврат, един час, един лещник, една круша, едно цвете, една четвъртина от гроша, една осмина от аршина и проч. А кога са казва салт едно, без да са наговаря и каква единица е туй едно, тогази тя са зове **отвлечена**. И числата които стават от именована единица наричат са **именовани числа**, а които са от отвлечена единица – **отвлечени**.“²⁸ И макар именovanите числа да се срещат най-често под това понятие, то в някои учебници се използват и други термини, обозначаващи същото: „смесени числа“²⁹, „соразмерни числа“³⁰, „наречени числа“ („равнонаречени и

лов праздничен. За българските деца кратко и весма ясно сочинена от сушаго из Дупница Македонска Хрисанта Павловича, учителя в Славено-елинското в Сищов училище [*Христаки Павлович*], който и на свят сега перво издава я, помощ земав от любоученните единородни. Предствоявал и изправял негов ученик Христодул Костович с. [самоковец]. В Белград, у Княжеско-Сербската типография, 1833; Аритметическое руководство за наставление на българските юноши. Напечатано с одобрением и иждивением его светлости князя сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича на дар учащейся болгарской юностей, благословением же преосвященейшаго Сербии митрополита г. Петра. Первом же издано от Неофита архимандрита Хилендарца [*Неофит Хилендарски Бозвел*], родом же Котлянца. Чяст четвертая [на „Славеноболгарское детеводство“]. В Крагуевце, у княжеско-сербской типографии, 1835.

²⁷ Сметница с фигурки. *Д. Хибнер*. Виена, 1875; Числителница, съставена от А. Малинин и К. Бурянин. (От девятото издание) превел *Хр. Д. Павлов*. Ч. I-II. Виена, 1875; Аритметика за народните ни училища и за самоуци. Дял първи. Четирите главни действия. Теоретически и практически съставил *Панайот Семерджиев*, управител на българските училища в Хасково. Цариград, 1875; Аритметика по начинът на Грубе. Методическо ръководство за начални учители и ученици. Съставил *Йосиф Ив. Паулсон*. Виена, 1875; Сборник от аритметически задавки за употребление в I чяст от числителницата на А. Малинин и К. Бурянин. Наредил *Хр. Д. Павлов*. Ч. I-II. Виена, 1875-1879.

²⁸ Малка аритметика от *Иван Н. Момчилов*. Виена, 1869, с. 5.

²⁹ Болгарска аритметика. Сочинена от *Хр. К. Сичан-Николов*. Букурещ. 1845, 60-61.

³⁰ Опитна числителница ... от *Х. Златевич Михаила*, учителя на Шумен. Издание първо [Цариград], 1852, 101-117.

разнонаречены“) ³¹, „приложено“ ³², „смешены“ ³³ и пр. В този раздел на аритметиките попадат таблиците с паричните курсове и основните мерни единици, понеже голямата част от действията с именваните числа са представени именно със задачи от търговско естество (покупко-продажба на стоки). Тези таблици са в съкратен вид в учебниците за началните класове и доста по-подробни за горните класове. Поради богатата монетна циркулация на османския (респективно на българския) пазар през XIX в., чрез това свое съдържание българските аритметики придобиват подчертано практическа насоченост. Техните автори и преводачи се стремят да адаптират текста към българските условия, към местния пазар. В учебника от 1845 г. Христо К. Сичан-Николов критикува издадената две години по-рано „*Стихийна аритметика*“, превод на Сава Радулов от гръцкия автор Ат. Гераки, че задачите ѝ са в пари и мерки, които се използват в Гърция. Николов заявява, че неговите примери ще са в „...*пары и меры каквито са обикнуват в Болгария*“ ³⁴.

Вторият механизъм, предопределящ търговско-практическата насоченост на българските аритметики от епохата на Възраждането се постига чрез задачите, свързани с търговията, с търговските и финансовите операции. Такива задачи се включват не само в раздела за именваните числа, а и навсякъде в учебниците. Решават ги и малки, и големи. Самите задачи пресъздават ситуации от ежедневието и запознават ученика с проблемите на търговското поприще.

На трето място са знанията, очертаващи една по-сложна търговска организация, която касае фирмените (съдружествените) отношения. Те се включват в раздела, посветен на тройното кръстно правило и неговите производни, сред които най-голям интерес в случая представлява т. нар. *съдружествено правило*. Всъщност, „*съдружественото правило*“ е самото тройно кръстно правило, но приложено за изчисляване на дяловия капитал на съдружниците в търговската къща (дружество).

Този раздел присъства във всички учебници (още от първите), предназначени за по-горните класове и се изучава след уроците за основните аритметични действия, за дробите и действията с тях. На практика, това са началните знания за уравнение, но самото понятие уравнение рядко се използва. Интересни са определенията за „*съдружественото правило*“, предложени от различните автори. Така например, Христати Павлович през 1833 г. отбелязва: „*Содружествено наименува се тройно то правило, кога разделява придобиток или тцета на дружина соразмерно с количество*

³¹ Кратка аритметика за начални ученици от *Лука Павлева*. Белград, 1858, с. 3 и сл.

³² Методическо ръководство за първоначалната аритметика. Преведено от *Т. Икономова*, а напечатано с иждивението на Петра Стоянова. Букурещ. 1866, с. 125.

³³ Малка аритметика или четирите аритметически действия с прости и смешени числа за първоначални ученици. От *Й. Груев*. Второ издание, Виена, 1869, 40-44.

³⁴ Българска аритметика... Букурещ. 1845, с. I.

то, що е заложил секой от тях“ и прилага няколко примера³⁵, а Неофит Бозвели включва главата „Содружный способ (начин)“ в раздела, озаглавен „Оравнение“ и започва със следните кратки разяснителни думи: „С тоя способ разделяват терговцыти, или тцетата, между две, или три, или помного лица, и за то ся разделя на просто, и на сложеннаго.“³⁶ В по-късните издания определенията стават още по-ясни и по-конкретни от гледна точка на търговско-правната теория. В „Практическа алгебра“ на английския автор В. Гринлиф, преведена на български и адаптирана от Иван Тонджоров през 1868 г., Раздел XXVI е посветен на „Съдружеството“ и започва със следното пояснение: „Съдружество е съединение на два или повече чловеци в някоя работа, с съгласие да си делят печалба-та или загуба-та съразмерно с влога на всякого.“³⁷ В раздела са включени множество задачи с подробно обяснение към всяка една от тях, въвежда се и понятието „двойно съдружество или съдружество за в разни времена“, където са представени по-сложни дружествени взаимоотношения и свързаните с тях финансови въпроси³⁸.

Наличната търговска документация на българските търговци от средата на XIX в. и главно техните търговски договори и счетоводни книги (тефтери) ясно показват, че те познават и прилагат „съдружественото правило“, безспорно добре усвоено от учебниците по аритметика в българското възрожденско училище³⁹.

На четвърто място, търговските знания присъстват в учебниците по аритметика под формата на конкретна търговска материя, където редом със „съдружественото правило“ се дава още понятие за лихва (проста и сложна), за менителници (полицы) и боравенето с тях, за видовете плащания, за новите метрични единици и пр. Обикновено всичко това оформя един цял ключителен раздел към учебника за горните класове, много често съпроводен и с таблици за практическо приложение. Така в последното *Отделение IV* на „Пространна числителница“ на Хр. Г. Данов, което „...быде повече разчленено и распространено нарочито за улеснение на оныя, които ся готвят да встъпят в търговско поприще“⁴⁰ попадат темите за отношенията, съразмерностите и тройните правила (просто, сложно, верижно и съдружествено), за лихвите, правилото за ранното разплащане или отбив от

³⁵ Аритметика или наука числителна..., 62-64.

³⁶ Аритметическое руководство ..., 34-36.

³⁷ Практическа алгебра за ученици в средни училища. Написана на английски от В. Гринлиф, а преведена от *Ивана А. Тонджоров*. Виена, 1868, с. 187.

³⁸ Пак там, 187-192

³⁹ В търговските договори след описването на началния капитал на съдружниците следва примерна схема за подялба на евентуалната печалба или загуба, като е очевидно използването на тройното кръстно „съдружествено“ правило при изчисленията. Множество такива документи използвам в книгата: *И. Русев*. Фирми и мануфактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996.

⁴⁰ Пространна числителница ... Пеща, 1859, с. 1.

менителници и задължения, правилото за срочното изплащане, за намиране на средната стойност и смесителното правило⁴¹. Учебниците от средата на века и от последвалите години почти винаги са придружени от таблици за превръщане на старите мерки в нови десетични мерки⁴², появяват се и таблици за бързо изчисление на сложна лихва⁴³.

През 60-те години на XIX в. са издадени пособия, специализирани в търговската аритметика, които се ползват както в училището, така и от търговците. Тяхната поява не е новост за Европа и за Балканите, чиито поранни издания (и особено гръцките) са били на разположение до този момент на българския възрожденски търговец. В развоя на гръцкото книгоиздаване това са малки книги-таблици за бързо умножение, допълнени с тарифи за пощата, с данни за разните мерки и теглилки, за паричния курс, които широко се използват на полуострова в периода от XVII до края на XIX в.⁴⁴ През 1867 г. книжарницата на Хр. Г. Данов отпечатва във Виена първото българско издание от този род: „*Наръчна сметачка за лесно пронамиране стойността на едно купено или продадено нещо и за пресметване лихвата на известна майка (капитал), дадена с определена десятнина и за известно време*“. Книжката, която е в малък (джобен) формат започва с кратко разяснение за нейното ползване – номерът на всяка страница е първият множител, а вторият се намира в таблицата на страницата, където са изписани числата от 1 до 100. Двата множителя са в червено, а в таблицата са произведенията (в грошове и пари), записани в черно. Това позволява да се направи бързо умножение на суми само при разгръщане на съответната страница.

Втората част на „*Наръчната сметачка*“ включва таблици за бързо изчисляване на проста лихва, отново съпроводени с подробни разяснения. И тези таблици се ползват по сходен начин, но се пояснява, че ако „*майка-та*“ е число по-голямо от 90 гр., то то трябва да се представи на съставни части и така да се търси лихвата на всяка от тях. Общата лихва би била сбор от лихвите на съставните части. Таблиците във втората част са 16 на брой и с тях се изчисляват лихви от 6% до 21%. Ползването им е опростено с оглед по-широката употреба на книжката: „*У всички лихвени таблици, пише съставителят, парата е делена само на 3 части, т. е. на 3 аспри, а не повече; следователно приблизително до точността е пронамервана лихвата като за безаритметични хора.*“

През 1868 г. се появява още едно интересно специализирано издание, озаглавено „*Уроци за търговска аритметика*“. Издават го учителите Илия Христович и Сава Илиев Радулов. Вторият от тях е автор на множество

⁴¹ Пак там, 130-189.

⁴² Малка аритметика от *Й. Груев*. Трето допълнено издание, Виена, 1871, 76-79; Числителница, съставена от А. Малинин и К. Бурянин. Ч. II. Виена, 1875, 152-153.

⁴³ Числителница, съставена от А. Малинин и К. Бурянин..., 154-155.

⁴⁴ *Тр. Σκλαβενίτσ*. Op. cit., 25-29.

други учебници – аритметика, географии, методически ръководства и грамматики на чужди езици⁴⁵. Интересен е замисълът на авторите и аудиторията, към която те се насочват: „*В нея (аритметиката – б. а., И. Р.), като ся избегнати големите Аритметически мъчнотии, които са срещат в търговските работения, употребиха ся най прости и ясни доказателства, достъпни и вразумителни за секиго, който малко-много са занимава с търговия.*“⁴⁶ Учебникът се препоръчва както за търговци, така и за „*нашите добросъвестни учители*“, за нуждите на училището, където трябва да се преподава в 10-15 часа като допълнение към основната аритметика⁴⁷. Той включва 6 урока, представящи в подробности изчисленията на лихва, на записи и на печалба от стоки. Към всеки урок са приложени задачи за решаване, а в края на учебника има цял раздел „*общии*“ задачи за упражнение⁴⁸.

Сведенията за учебните програми от третата четвърт на XIX в. ясно очертават разпределението на материала по аритметика в различните класове. Уроците за „*именованите числа*“ и действията с тях попадат в първите години на учебния курс, а усвояването на „*съдружественото правило*“, на видовете лихви, на личните операции и пр. – в последните класове. Ето и някои по-конкретни данни. В „*Методическо ръководство за първоначалната аритметика*“ Тодор Икономов включва изучаването на действията с всички видове числа (и с „*именованите*“) във второто полугодие на втората година, а тройните правила („*всичките писмено и устно*“) – в края на курса⁴⁹. Хр. Г. Данов е по-обстоятелствен в своите препоръки за разпределение на учебния материал, публикувани през 1869 г. В долния ред училища (селските), които се разделят на три класа с един учител, той предлага на II клас да се преподава материала за „*именуваните числа*“ и действията с тях, а на III клас – дробите. В средните училища в по-големите общини, които според Данов трябва да са с четири класа, най-малко с двама учители и където децата от селските училища, завършили успешно III клас, да могат да продължат в IV, от учебното съдържание на *числителницата* той препоръчва преподаването през цялата година на IV клас на тройното правило и на материала до края на дисциплината. В последния V клас на горния ред училища (градските, които са в големите общини с до 300 ученика и най-малко трима учители) трябва да се преподава алгебра. Хр. Г. Данов е категоричен – наученото по математика в училище да бъде приложимо в живота⁵⁰.

⁴⁵ Най-подробно за двамата съставители вж. Енциклопедия „Българска възрожденска интелигенция“ (по-нататък ЕБВИ). С., 1988, 564-565, 689.

⁴⁶ Уроци за търговска аритметика [отвън: по метода на Вание] или най-прости способности за изчислението на лихвите и печалбите за секиго, който познава четирете аритметически действия. Наредили *И. Христович* и *С. Илиев*. Русчук, в печатницата на Дунавска област, 1868, с. 3.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Пак там, 49-55.

⁴⁹ Методическо ръководство ..., Букурещ. 1866, с. 125, 131.

⁵⁰ Летоструй, г. I, 1869, 184-193.

През 1867 г. в сливенските училища първата част на аритметиката (до тройното правило) се преподава в I клас по три пъти седмично, а във II клас при същото седмично разписание се усвоява тройното кръстно правило и продължението на дисциплината⁵¹. В началото на 70-те години на века (1871 г.) в I клас на Русенското главно училище в часовете по аритметиката се изучават 4-те основни действия и „именованите числа“, във II клас – дробите и действията с тях, в III клас – кубичен корен, а в IV клас – алгебрата до процесиите⁵². Подобно е разпределението на учебното съдържание по аритметика и в Главното мъжко училище в Свищов през същата 1871 г. – с „именованите числа“ учениците се запознават още в I клас, в III изучават уравненията, където акцентът е тройното кръстно правило („съдружественото“), а в IV и V клас усвояват квадратните уравнения⁵³.

В годините след Кримската война (1853-1856) ясно се изяснява тенденцията към издаване на оригинална българска учебна книжнина или към приспособяване на чуждата за конкретните български нужди и особености. Именно през този период учебниците по аритметика и география, а и преподаването на тези две дисциплини в българското училище разширяват чувствително тематичния си обхват и повишават своето качество⁵⁴. През 60-те и 70-те години на века аритметиката и географията, редом с другите природо-математически науки, все по-категорично навлизат в учебните програми на училищата с по четири и повече класа и това е един от най-ярките примери за стремежа на българското образование да следва съвременните тенденции, да отговаря на стопанските и културните нужди на българската буржоазия.

Учебници по география. Преподаване на географията във възрожденското училище.

Географията е една от основните прородо-научни и обществени дисциплини, чрез които търговските знания достигат до българското училище още през първата половина на XIX в.

Първият учител по география е големият просветен деец Неофит Рилски. През 1835 г. той започва преподаването на география в новооткритото взаимно училище в Габрово⁵⁵, а две години по-късно (1837-1838) отново Неофит Рилски обучава учениците в Копривщица на „география на едно кълбо“.

⁵¹ Македония, г. II, бр. 5, 30 дек. 1867; бр. 21, 20 апр. 1868. Дописки на д-р Г. Миркович и на Т. Шишков.

⁵² Училище, г. II, 1871, № 3, 20-22.

⁵³ Училище, г. II, № 6, 45-46; № 8, 62-63.

⁵⁴ А. Димитров. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, 134-136.

⁵⁵ На 2 ян. 1835 г. в гр. Габрово е открито първото българско светско училище, наречено „Априловско“ по името на Васил Априлов, български търговец и книжовник в Одеса, който е един от основните инициатори и дарители на това училище. В него се преподава по взаимната Бел-Ланкастерска метода.

Географията се превръща много бързо в задължителен учебен предмет за всички новооткрити светски училища в различните български градове през втората четвърт на века. Първоначално липсва учебна програма за изучаване на предмета, но през 1858 г. такава вече е изготвена за нуждите на габровското училище, по онова време превърнато в класно. Изготвя я Тодор Бурмов – друго голямо име на Българското възраждане⁵⁶.

Първоначално, при 9-годишен курс на обучение, географията се изучава в първите три години на курса, а по-късно, при 11-годишен курс, тя се разширява на пет години⁵⁷. В предговора на един от учебниците по география (издаден през 1858 г. в Одеса) се предлага примерно разпределение на учебното съдържание: „в I клас начала на математическа и физическа география и кратък обглед на политическата; във II клас – политическа география на Европа и в III клас – политическа география на другите части на Света: Азия, Африка, Америка и Австралия.“⁵⁸

Учебните програми от 60-те – 70-те години на XIX в. показват как в действителност се разпределя учебното съдържание на дисциплината в различните училища в страната през периода. През 1867 г. в I „преуговителен“ клас на Сливенските училища се изучава кратка география, а във II клас – политическа, физическа и математическа география, преподавана по два пътя седмично⁵⁹. Няколко години по-късно разпределението в Русенското главно училище е както следва: в I клас съкратена география („по Корнеля“), във II клас – география по Семенов, а в III клас – цялата география⁶⁰.

В Главното мъжко училище в Свищов във II клас се изучава „гражданска география“ на Азия, Америка и Океания, в III клас – на Европа и Африка, а в последните два класа (IV и V) се учи физическа, „местна“ и математическа география⁶¹. В програмата на Русенското мъжко училище в началото на 70-те години общата география попада в последния IV клас, а в долните класове се преподава география на Османската империя⁶². През учебната 1872-1873 г. в Калоферското училище, също четирикласно, още в I клас се преподава политическа география⁶³.

Политическата география е основно представена и в програмите на габровските училища. В главното мъжко училище в града, за което вече стана дума, тя се изучава във II клас (Азия, Африка, Америка, Австралия) и в III

⁵⁶ П. Лазаров. Знания по география във възрожденската българска учебна литература. – В: Сб. Хиляда и триста години България и българско образование. С., 1983, с. 362.

⁵⁷ Пак там, с. 362.

⁵⁸ Всеобща география. Составил А. Оболенский. Превел от руский С. Радулов. Курс първий. Одеса, 1858, с. I-III.

⁵⁹ Македония, г. II, бр. 5, 30 дек. 1867.

⁶⁰ Училище, г. II, 1871, № 3, 20-22.

⁶¹ Пак там, № 6, 45-46; № 8, 62-63.

⁶² НБКМ, БИА, II В 1143.

⁶³ Н. Начов. Градиво за историята на калоферските училища. – Училищен преглед, 1903, № 2, с. 108.

клас (Европа с Турция, Сърбия, Влашко и Черна гора)⁶⁴. Според дипломата от 1873 г. на една от първите випускнички на девическото училище в Габрово, там се преподават всички основни дисциплини, изучавани и в мъжкото училище: гражданско и физическо землеописание, аритметика, алгебра, геометрия и т. н.⁶⁵

Важни изводи за преподаването на географските знания в българското възрожденско училище могат да бъдат направени и на базата на учебническата литература през периода. Географиите са сред най-издаваните български учебници до Освобождението. Първият е дело на Неофит Бозвели и е издаден през 1835 г. като пета част от поредицата „Славеноболгарское детеводство“⁶⁶, а последните са превод на руския автор Капирон Смирнов и излизат от печат през 1874 г.⁶⁷ За този близо 40 годишен период се появяват 35 учебника⁶⁸, като някои от тях претърпяват по няколко издания. На най-дълъг живот се радват географиите на Йоаким Груев: „Уроци от землеописание“ (Виена, 1861) и „Малко землеописание за деца“ (Виена, 1866), и двата учебника с по пет издания. Появяват се и първите български атласи – общо 3 на брой до 70-те години, но единият от тях с 4 издания⁶⁹. Сред авторите на учебниците се открояват едни от най-големите имена на Българското просвещение: Неофит Бозвели, Иван Богоров (известен и с икономическите си възгледи, издал 3 различни учебника съответно през 1842, 1851 и 1866 г.), Георги Икономов, Теодор Хрулев, Стоян Робовски, Драган (Димитър) В. Манчев, Спиридон Петров, Йоаким Груев, Ботю Петков, Кузман Шапкарев, Н. Михайловски, Иван Момчилов, Митко Ст. Паракуцов. Значителен е делът и на преводните заглавия, но и при тях българските книжовници имат важната мисия, за да направят добър, смислен и адаптиран

⁶⁴ П. Лазаров. Цит. съч., с. 363.

⁶⁵ НБКМ, БИА, II Д 2854.

⁶⁶ Кратко политическо землеописание за обучение на българското младенчество. Напечатано с одобрением и иждивением его светлости князя сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича, на дар учащейся болгарской юности, благословением же пресвященейшаго Сербии митрополита г. Петра и издано от *Неофита архимандрита Хилендарца*, родом же котлянинца. Част пятая [на „Славеноболгарское детеводство“]. В Крагуеваце, у Княжеско-сербской типографии, 1835.

⁶⁷ Кратко учебно землеописание. Съставено от *К. Смирнов*. Превел от 12 издания с малки изменения и допълнения Б. П. [Д. Благоев и Хр. Павлов], Виена, печатница на Българското отделение Янко С. Ковачев и с-ие, Ч. I-III. 1874; *К. Смирнов*. Землеописание. Общи познания. Книги за пригответелни училища. Преведе Рада П. Киркович. Издава книжарницата на Д. В. Манчов в Пловдив, Свищов и Солун, 1874; *К. Смирнов*. Землеописание. Европа във физическо, етнографическо и политическо отношение. Гимназическият курс. Преведе Рада П. Киркович. Първо издание. Издава книжарницата на Д. В. Манчов в Пловдив, Свищов и Солун, 1874; Учебник по география на Азия, Африка, Америка, Австралия и Европа във физическо, етнографическо и политическо отношение, съставен на руски от *К. Смирнова*. [Виена.] 1874.

⁶⁸ Според други данни географиите от този период са към 50, но очевидно в цифрата като самостоятелни единици са включени и преиздаванията на някои учебници: *А. Димитров*. Цит. съч., с. 135. В края на статията в табличен вид представяме по-пълни данни, резултат на цялостно преброяване на възрожденските учебниците (вкл. и географиите), даващи търговски знания.

към конкретните нужди превод. Интересно е да се спомене от какви оригинали се правят преводите. Най-много са преводните руски заглавия – от първия, този на Иван Богоров (по В. Бардовски, 1842) до многобройните преводи на Капирон Смирнов, определено най-превеждания географ за периода (1866 и 1874) и на московските учители А. Малинин и К. Бурянин (1873). Преводи се правят още от гръцки (К. Фотинов и С. Радулов през 1843), от френски (Й. Груев по *Gautier*, 1861), от немски, от английски, от молдавски. Известни са и други опити за превод на географии, но очевидно недоведени до край⁷⁰. Преводният учебник на Сава Радулов от 1858 г., предназначен за учениците на Болградското училище, превърнато в първата българска гимназия през Възраждането и издаден в навечерието на нейното откриване, очертава една важна тенденция, която е характерна и за останалите географии по онова време. Става дума за разширяване на раздела „Европейска Турция“, който трябва по-подробно да се преподава и най-добре да се познава, за сметка на раздела „Русия“, например, ако преводът е направен от руско издание⁷¹.

Търговските знания, като част от икономическите въобще, присъстват в уроците по политическа („гражданска“) география. Всъщност, като се изключат няколкото самостоятелни издания по физическа и математическа география, в останалите учебници (много често озаглавявани „всеобща география“ или „общо землеописание“) като правило разделът на политическата география е най-голям. При поднасянето на информацията е използван регионалният признак – по континенти и по държави. Броят на представяните държави е около 60-70 и за почти всяка една държава се прилагат подробни числени данни, но без да се правят сравнения. Описват се природните забележителности, брой и вероизповедание на населението на държавата, форма на политическо управление, държавно-териториално устройство, основни селища с техните производства, забележителности и търговия⁷².

Винаги когато даден град се откроява със засилена или по-специфична търговска дейност, това се отбелязва. Особено за европейските градове и държави, които са най-подробно представени в българските възрожденски учебници по география. Още в първия от тях Неофит Бозвели отбелязва по

⁶⁹ Землеописателен учебен атлас в двадесет и четири карти от Хр. Г. Данов. Издава ся от книжарницата на Хр. Г. Данов и друж. в Пловдив. 1865 (Печатница Л. Сомерова у Ви[е]на, [картите] в литографията Обенхаймера), 1865; 2 изд., 1874. 4 изд., Виена, 1876. Последното 4-то издание не е регистрирано от д-р Маньо Стоянов в двутомника „Българска възрожденска книжнина“ (С., 1957-1959), но екземпляр от него се намира в Сливенското читалище „Зора“ под инв. № 604.

⁷⁰ За тях научаваме от известията в периодиката. Учебници по география, главно като превод от чужди издания, подготвят Т. Шишков (1860), Игнати Иванов (1865), д-р В. Берон (1868), П. Р. Славейков (1873), Д. Душанов (1875), Б. Петков. Така например, Тодор Шишков публикува съобщение за подготвена от него „Всеобща география“, превод от Константин Арсенъев: Книжевно известие. – България, г. II, бр. 78, 14 септ. 1860, с. 395.

⁷¹ Всеобща география. Сост. А. Оболенский. Превел от руский С. Радулов. Одеса, 1858, I-III.

⁷² П. Лазаров. Цит. съч., 360-361.

адрес на Париж: че „...това е столица на законодавството, и средоточие на французката търговина“;⁷³ подобни са бележките и за Лисабон⁷⁴, а за Лондон българският просветен деец пише: „...Тука е столица на Европейската търговина и най изрядното торжище на света. В пристанището, което е с одвете страни един мил далеко низ водата протяжава, често лежат по 3000 морски корабли.“⁷⁵

В раздела за Европа най-голямо внимание се отделя на европейската част на Турция, защото „...всякому е прилично да познава своиты места на които живее по-харно от други ...“⁷⁶ И тук представянето на главните градове (проследявани в последователност по провинции) не минава без посочването на ценната търговска информация: Константинопол (Цариград) е „первенствующий град Тракийский, ...многоспособоторговитый“, Адрианопол (Одрин) – „... с разновидни торговли, нахождатся (в него – б. а., И. Р.) великий славнопочтеннии торговцы ...“⁷⁷; като търговски градове с характерните за всеки един от тях стоки, производства, панаири и пр. се отбелязват още Пловдив, Варна, Русе, Сливен, Джумая (дн. Търговище), Свищов и т. н.⁷⁸

В някои учебници представянето на провинциите и градовете се предшества от общ преглед на търговията на Европейска Турция – по-важни вносни и износни стоки, търговски връзки с държави като Англия, Франция, Австрия (Австро-Унгария), пътища и железници, по-големи пристанища⁷⁹.

Учебниците по география със своето интересно и богато съдържание, много често увлекателно поднесено, се налагат като предпочитано четиво и за възрастните, още повече, че в зората на българското книгоиздаване не са много заглавията, които поднасят подобен род информация. Сред тяхната читателска аудитория, съвсем неслучайно, попадат и търговците. Понякога издателите дори директно адресират своите учебници към българските търговци, като им предлагат по-подробни знания за Европа и за европейските пазари, към които те вече са се насочили. В един от трите атласа, издаден през очертанятия период, е включена карта на „Железници и морски пътища по Европа“ с подробни разяснения как пътникът може да се придвижи от Цариград до Париж или Лондон с няколко превозни средства, но с

⁷³ Краткое политическое землеописание ..., 1835, с. 39.

⁷⁴ Пак там, 39-40.

⁷⁵ Пак там, с. 43.

⁷⁶ И. Андреева [Богоров]. Кратка география математическа, физическа и политическа. Букурещ, 1851, с. I.

⁷⁷ Краткое политическое землеописание ..., 1835, 10-12.

⁷⁸ Общее землеописание вкратце за сичката земля. Преведено от греческий на славено-българский язык умножено же с разпространением и прибавлением многообразних потребних областей и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова С. [=самоковец]. Смирна, в типографии А. Дамианова, 1843, 71-109; И. Андреева [Богоров]. Кратка география ..., 163-175; Кратка география от Д. В. Манчева. Второ издание. Издава се от книжарницата на Д. В. Манчева в Пловдив. Браила. 1864, 94-103.

един билет. На гърба на картата са приложени плановете на 24 големи европейски града: Париж, Берн, Москва, Буда и Пеща, Стокхолм, Берлин, Грац, Брюксел, Мадрид, Атина, Рим, Виена, Лондон, Львов, Венеция, Линц, Амстердам, Лисабон, Копенхаген, Петербург, Варшава, Цариград, Триест, Прага. Мотивите за приложението на плановете на тези градове са чисто търговски, впрочем много ясно изтъкнати от самия съставител: „*Последний лист № 24 быде приложен повечето за любопытство на читатели, особенно търговцы и пътници, на кои-то може послужити и за полза.*“⁸⁰

Списъците на спомоществователите, приложени в края на някои от географите (и особено на първите от тях) красноречиво сочат големия интерес на българския търговец към този род издания. Преобладаващата част от имената на спомоществователите на „*Общее землеописание*“ на Константин Фотинов (Смирна, 1843) са изписани, придружени с епитета „*Почтенный*“⁸¹. а според епистолярната традиция на епохата това е общоприетото обръщение към търговеца. Търговци са повечето спомоществователи и на географията на Иван Богоров от 1851 г.: от Цариград начело с „*тежките*“ търговци братята Тъпчилешови, братя Гешеви, Георги Тошкович, братя Комсиеви и мн. др., от Букурещ, Плоещ, Александрия, Фокшан, Гюргево и Русе⁸².

От особена полза за българския възрожденски търговец би бил и „*Географский словарь за Европейска Турция*“, който обаче за съжаление остава неиздаден. Идеята е на Моско Попов Добринов и възниква през 1869 г. когато той е учител в родния си Лясковец. В подробна дописка до в. „*Македония*“ М. Добринов излага своя замисъл: „... *желая и съм на път да издам един Географически Словар за Европейска Турция (за сега само България, Тракия и Македония), в който читателите ще са научат най-първо разделението ѝ в Вилаеты, сетне ..., главният им поминък, характер ...*“ Речникът може да се ползва както от учениците, така и от „*цялата масса Българска*“. За неговото списване съставителят призовава да се включат и други родолюбиви българи, които да подготвят статии за отделни населени места – градове, села и дори паланки. Като образец в края на дописката той прилага подробно описание на Лясковец с данни за населението на селището, характерните местни производства и търговия, интересни случки от историята му и пр.⁸³

Замисълът на Моско Добринов се посреща с очевиден възторг от стра-

⁷⁹ Кратка география от Д. В. Манчева ..., 49-50; Уроци от землеописание от Йоаким Груев. Трето издание. 1870, 57-58.

⁸⁰ Землеописателен учебен атлас в двадесет и четири карти. Съставил (по атласа на Адами и др. най-нови) Хр. Г. Данов. Четвърто поправено и допълнено издание. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. 1876. с. 12.

⁸¹ Общее землеописание вкратце ..., 1843, 209-234.

⁸² И. Андреева [Богоров]. Кратка география ..., 312-320.

⁸³ М. Добринов. Явно желание. – Македония, г. IV, бр. 6, 4 дек. 1869, с. 3.

на на едрите български търговци в Букурещ, които се нареждат сред най-ревностните бъдещи ползватели на „*Географическия словарь*“. Те са и неговите основни спомоществатели. В писмо до в. „*Македония*“ Хр. Георгиев, М. Бенли, М. Колони и др. заявяват желание да дарят 100 австрийски жълтици за отпечатването на книгата, понеже „*Предприятието е похвално и не треба да казвамы с колко благодарение видехмы това известие.*“ Дарителите поощряват бързото и пълно списване на речника и поставят условие на издателя да подари по екземпляр от него на учителите, написали материали за отделни селища, на техните училища, на читалищата в страната⁸⁴.

През месец декември 1869 г. М. Добринов се премества в Лом, също като учител и там отново очаква статии за речника. Желанието му е още през учебната година да издаде неговата първа част, посветена на България (т. е. на областите между Дунав и Стара планина)⁸⁵. През лятото на 1870 г. той вече е получил няколко материала (за Лясковец, Кукуш, Бунар-Хисар и др.), но ги намира кратки и непълни, поради което публикува примерен план на статия за село, както и статия-образец за с. Мокреш, Ломско⁸⁶. Неизвестни са причините, поради които Моско Добринов не успява да реализира идеята за издаването на „*Географическия словарь за Европейска Турция*“. По-късно той учителства във Видин и в Г. Оряховица, а от есента на 1872 до 1875 г. продължава образованието си в Загреб и в Прага⁸⁷.

Както сочат преводните заглавия, до българския възрожденец достигат учебниците по география и на други балкански народи. Наличието на преводи от гръцки оригинали е лесно обяснимо поради голямото гръцко влияние върху българската просвета и книжнина, особено изявено до средата на XIX в. И макар да липсват преводи от турски език, то може да се предположи, че първите издадени турски географии (впрочем повечето от тях също преводни издания, главно от френски) също са били добре познати на българите⁸⁸. И те, подобно на българските, са били предназначени за ползване както в училището, така и от по-широк кръг читатели, включително и от търговците.

В предговора към учебник по география, издаден в Цариград през 1866 г.,

⁸⁴ Дописка от Букурещ, 22 дек. 1869. – *Македония*, г. IV, бр. 13, 31 дек. 1869, с. 2. Подписалите я са членове на „*Добродетелната дружина*“, поради което не без ирония по повод на същото дарение пише и Л. Каравелов. Той отбелязва „...*че няколко букурещки българе пожертвовале 100 жсел. за да са напечата български географически речник*“. Л. Каравелов. Книжевни известия. – Свобода, г. I, бр. 11, 18 ян. 1870, с. 7.

⁸⁵ *Македония*, г. IV, бр. 13, 31 дек. 1869, с. 4.

⁸⁶ М. Добринов. Към почетните господа любители на народното просвещение. – *Македония*, г. IV, бр. 65, 11 юли 1870, с. 2.

⁸⁷ По-подробно за него вж.: ЕБВИ. С., 1988, с. 212.

⁸⁸ Основание за подобно предположение може да послужи фактът, че екземпляри от такива учебници днес се намират във фондовете на българските библиотеки и музеи и главно в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

турският автор Ахмед Хамди се спира обстойно на въпроса каква наука е географията и за кого би била полезна тя. Според него географията описва състоянието и особеностите на земята, която е една много малка част от света, но която трябва добре да се познава. Географските знания са нужни за всеки, който иска да отиде на пътешествие, по търговия или да се пресели на ново място, понеже той е длъжен много добре да знае дали новото място е подходящо за тези му цели, какъв е климатът, как се стига дотам, какви стоки се продават и купуват, до каква степен е развита културата и управлението, как да се държи с местните хора, какъв език говорят те и т. н. Хамди твърди, че географията не обслужва онези, които се стремят към война и преди всичко подчертава нейния хуманен и икономически характер⁸⁹.

И в друг турски учебник от същото време, вероятно добре познат поне на част от българската аудитория, с подобен акцент се изтъкват целите и ползите от географската наука: „... да се изучат границите на Родината, съседните страни, традициите и положението им. Нейната полза е не само да просвети човека, но и да му служи при обстоятелства като пътуване, търговия, война и мир.“⁹⁰

Всеобщи истории

Търговските знания в българското възрожденско училище си проправят път и чрез учебниците по всеобща история и по-точно чрез онези от тях, които разглеждат актуалната за времето история⁹¹. В края на тези издания обикновено се включват уроци, които представят постиженията на науката и техниката, на търговията и индустрията през XIX в. Търговията се изтъква сред основните фактори на човешкия прогрес, сред онези мощни сили, които са преобразили Европа в последно време. Привеждат се и конкретни факти.

Ето и два примера. Последната (104-та) тема в „*Кратка всеобща история*“, превод от руски на Георги Йошев е озаглавена „*Успехи просвещения и образование в най-новото време*“⁹². В нея се разказва за успехите на европейските „науки и искусства“, за напредъка на държави като Германия, Франция, Англия, Русия (включването на последната в този списък трябва

⁸⁹ *Şirvanlı Ahmed Hamdi. Usûl-i Coğrafya. Istanbul, 1283/1866.* (Ориент. Отдел на НБКМ, сигн. № О-1242) Някои стилови и езикови особености (по-късите изречения, пунктуацията) подсказват, че авторът вероятно е бил под влияние на френско издание (или издания), откъдето е почерпил информацията за своя учебник. Според съставителите на анотацията в библиографията на Библиотеката авторът е използвал съчинения на François-Eugène Cortambert.

⁹⁰ *Süleyman Şevket Paşa. Muhtasar-i Coğrafya. Второ издание. (Istanbul, 1290/1873).* Този учебник е предназначен за училищата рюшдие – втората образователна степен в османското училище.

⁹¹ Част от всеобщите истории, издадени в България през втората и третата четвърт на XIX в. не извеждат хронологията на събитията до своето съвремие

⁹² *Кратка всеобща история и прости разкази ради юношества [от Н. Берте], превел от руският език Георгий С. Йошев.* С въпроси за повторение на разказите, с общо хронологическо обзрение на историята и с 4 исторически карти. Белград, 1861, 350-353.

да се обясни с това, че оригиналът на учебника е руски), за Лондонското изложение от 1851 г., за развитието на корабоплаването и на железниците. Йошев допълва руския текст с някои по-близки до българите примери: „*Фабриците като ся умножили и търговията ся усилила. – пише той – Който е ходил в Цариград видял е колко множество корабли дохождат из Англия, Франция, Шпания, Германия, Русия, Гърция и други държави, с различни стоки, които ся растурят по всичката пространна Отоманска империя.*“⁹³

Същата тема, но в по-съкратен и в известна степен актуализиран вид е поместена в друг учебник по всеобща история, издаден през 1869 г. – т. е. 8 години след учебника на Йошев. В него е допълнена информацията за изложенията – освен за Лондонското от 1851 г., се споменава и за друго изложение в английската столица (1862), както и за Парижките изложения от 1855 и 1867 г. И тук отново се възхваляват постиженията на европейската индустрия и търговия; изтъква се възможността за бързи и удобни търговски връзки в Европа благодарение на параходите и железниците⁹⁴.

Писмовниците

Писмовниците възникват у нас по европейски образец. Още преди XIX в. подобен род заглавия се радват на широка популярност в Западна Европа – във Франция, Англия, германските държави, Италия, издават се и се преиздават многократно. По своята същност това са настолни ръководства как да се води кореспонденция, където редом с общите указания (тителатура, структура на писмото, видове) почти винаги има раздел и за търговска кореспонденция със съответните образци.

От началото на българското книгоиздаване до 70-те години на XIX в. са издадени петнадесетина писмовника. Други два остават в ръкопис – на Илия Блъсков (1859)⁹⁵ и на Кръстю Ив. Мирски (1877)⁹⁶. Първите писмовници се появяват през 1835 г. Техни автори са Неофит Бозвели и Христки Павлович⁹⁷.

⁹³ Пак там, с. 351.

⁹⁴ Общият поглед въз всеобщата история за първоначални ученици от Д. В. Манчева. (По И. Б.) Пловдив. Издава книжарницата Д. В. Манчева, (Във Вена у книгопечатницата Л. Сомерова) 1869, 52-54.

⁹⁵ И. Блъсков. Обявление [за приготвени за печат книги „Доситеова ижица“ и „Най-нов български писмовник“]. – Цариградски вестник, г. IX, бр. 432, 23 май 1859.

⁹⁶ Разговори българо-руски по Йоакима М. Фитов и Кръстю Ив. Мирский [Кръстю Мирски]. Браила, 1877. На задната корица има обява за изданието „Разговори пространни на руски, български, французки и немски, ведно с Кратък писмовник“.

⁹⁷ Славеноболгарский предручний послателник ... от Неофита архимандрита Хилендарца [Неофит Хилендарски Бозвели], родом же котлянца. Част шестая [на „Славеноболгарское детеводство“] содержащая наставителнаго устава и порядъчно подобателнаго примера, послателнаго поучения, как всякий според причините, лицата и обязательства прилично да писува. В Крагуевце, у Княжеской-сербской типографии, 1835; Писмовник общополезен на секиго единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешнийя писмосписателен способ от Христки

Последните са от първата половина на 70-те години. Сред съставителите на изданията, освен вече споменатите, са още: К. Фотинов (1845), П. Р. Славейков (1852), С. Доброплодни (1853), Ирина Попгеоргиева Екзарх (1855), Г. Икономов (1856), Лука Павлов (1858), К. И. Попов (Търновски) (1862), Ив. Чорапчиев и В. Д. Марков (1863), Н. Михайловски (1868), Ст. Д. Попов и Ив. Чорапчиев (1868 и 1873), Ст. И. Попов и П. К. Аврамов (1870), Н. Марков (1874). Повечето писмовници са самостоятелни издания, но някои от тях са оформени като приложения към други книги – разговорници и граматика. Има и такъв, който е поместен като поредица от статии в периодичната преса⁹⁸. Освен това кратки уроци по водене на кореспонденция се включват и в учебниците по *словестност* (литература), понеже през 60-те и 70-те години на века това е дисциплината в българското училище, която се занимава и с преподаването на епистолярното изкуство⁹⁹.

Според класификацията в „Ръководство за словестност“ на Добри Войников (1874) писмата биват философски и обществени или обикновени, като към втората група, редом с формулярите, с приятелските, гражданските, политическите и военните писма, попадат и търговските¹⁰⁰. Достоинството на последните се състои в това, че чрез тях се казва с точен и ясен език само онова, което е нужно. Започват без особено встъпление и от изречение към изречение се преминава свободно, без да е нужно да се украсява или усложнява стила. „В тях трябва да гледаме по-вече на работата как да я разкажем на по-точно и ясно – пояснява Войников, – от колкото на начина на изражението ни. При това трябва писмото ни да бъде написано правилно – по Граматика: инак се показваме с проста и неучена глава.“¹⁰¹

Търговските писма са специфични и различни от останалите, поради което те винаги оформят самостоятелен отдел в писмовниците. По думите на Сава Доброплодни те са най-очакваните и ползваните от читателите на този род издания, което е показателно за напредъка на българската търговия към средата на XIX в.¹⁰² Интересно е да се проследи по какъв начин се представя търговската кореспонденция в най-ползваните писмовници от епохата.

Още в началото на „Послателника“ Неофит Бозвели повтаря възгле-

П. Дупничанина [Христаки Павлович], учителя в Славено-елинското в Сищов училище, който сега първо на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С [=свиштовничанин]. В Белграде у Княжеско-Сербской типографии, 1835.

⁹⁸ Примери на разни писма, преведени на болгарски от девица И. Е. [Ирина Попгеоргиева Екзарх]. – Цариградски вестник, г. IV-V, бр. 204, 205, 208, 209, 210, 212, 213, 18 дек. 1854 – 19 февр. 1855.

⁹⁹ Вж. например: Ръководство за словестност с примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища. От Д. Н. Войникова. Виена. 1874, 99-114.

¹⁰⁰ Пак там, 99-100.

¹⁰¹ Пак там, с. 103.

¹⁰² С. Доброплодни. Писмовник. Земун, 1853, с. VII.

дите си за търговското образование, изложени преди това в „Славеноболгарската граматика“¹⁰³. Големият просветител, чувстващ нуждите на времето и региона, отбелязва това, от което се нуждае търговецът в своята подготовка. Българският търговец трябва да има добри познания по „числителна наука“ (аритметика), по чужди езици (в това число гръцки, турски, но също и български), по география и по двустранно счетоводство. Бозвели представя различните групи търговци според практикуваната от тях дейност: сарафи, комисионери, банкери¹⁰⁴. След общите бележки следват образците на някои основни видове търговски писма и пояснения към тях: циркулярни писма, полици, записи, свидетелства, препоръчителни писма и пр.¹⁰⁵ Разделът завършва с образци на „согласително“ (договор за учредяване на търговско дружество) и „оуткомително писмо“ (ликвидационен договор)¹⁰⁶. В примерите са използвани измислени имена на търговци, но всичките български. Интересна е „географията“ на предложената търговска кореспонденция, включваща както големи градове от мащаба на Цариград (обикновено във възрожденските книги, включително и в писмовниците градът се изписва и като Константинопол), Виена, Букурещ, Брашов, Белград, Одрин, където през 30-те години на XIX в. нараства българското търговско присъствие, така и градове от вътрешността, отличаващи се със своята търговия, като Свищов, Търново, Елена, Шумен. Най-често в примерите на Бозвели се среща Свищов, където самият той е учител и свещеник в продължение на двадесетина години – от 1814 до 1834 г.

„Общополезният писмовник“ на Христати Павлович, издаден през същата 1835 г., е структуриран в две части, втората от които е изцяло търговска. Още в началото съставителят обяснява, че би могъл да приложи и повече образци на писма, но не го е направил, понеже книгата би станала по-дебела и по-скъпа, а и защото всеки търговец след като усвои основните видове би съумял сам да напише тези, които са му потребни за търговията¹⁰⁷ Павлович включва образци на писма за поръчки (сделки), уведомителни писма, полици, „омологии или исповедания“, „согласително“¹⁰⁸. В неговите примери се използват както измислени имена на търговци, така и такива на действителни личности, известни с търговската си дейност. Сред тези последните е Емануил Шишманов от Видин – баща на създателя на първото българско търговско училище Димитър Шишманов, подписан в полица от 1835 г.¹⁰⁹ Доста по-ши-

¹⁰³ Славеноболгарское детеводство... от Неофита архимандрита Хилендарца [*Неофит Хилендарски Бозвели*]. Част третата съдържаща и обучаваща известия славеноболгарской грамматики ..., 1835, 53-54.

¹⁰⁴ Славеноболгарский предручный послателник ... Част шестая [на „Славеноболгарское детеводство“], 48-49.

¹⁰⁵ Пак там, 50-58.

¹⁰⁶ Пак там, 59-60.

¹⁰⁷ Писмовник общополезен ..., с. IX.

¹⁰⁸ Пак там, 44-53.

¹⁰⁹ Пак там, 49-50.

рока е „*търговската география*“ в писмовника на Павлович, особено що се отнася до българските градове – редом с най-споменавания и тук Свищов (от 1831 г. до края на живота си през 1848 г. Христаки живее и работи в този град), се срещат още Самоков, Търново, Плевен, Видин, Карлово, Казанлък, Пловдив, Серес и др., а така също Цариград, Виена, Букурещ.

Накрая авторът прилага пътеуказател за междинните станции и разстоянията (в часове) по някои основни пътни трасета през българските територии: Русе-Цариград, Русе-Одрин, Русе-Пловдив, Свищов-Одрин¹¹⁰. Това са все главни пътища, които водят началото си от дунавските пристанища Русе и Свищов и интересът към тях не е случаен. От 30-те години на XIX в. долното течение на р. Дунав се открива за европейската търговия, а поради това посочените трасета и пристанища придобиват особено значение. Наличието на такъв пътеуказател, може би пръв по рода си в българската литература, не е новост за търговските издания въобще. Подобен род таблици срещаме в европейските издания, а и в гръцките, откъдето очевидно Христаки Павлович заимства идеята, за да я приложи и към българските условия¹¹¹.

В предговора на своя „*Писмовник*“ Сава Доброплодни представя в подробности „*писменната наука*“, нейното изучаване в Европа и я определя като „*художество*“, подобно на риториката, поезията и граматиката¹¹². В класификацията, предложена от автора, включваща 4 групи писма, търговските попадат в третата, тази на „*повествователните*“, редом с „*известителните, приказвателните, изяснителните и стихотворните*“. Доброплодни се спира специално на търговските писма с подробни разяснения и примери. Прилага образци за „*согласително писмо, запис когато развалят съдружеството, обвезателство (темесюк, облигация), поръчителство (кефиллеме, емство), запис, применица (полица, векела, асигнация), джиро, боно (добро)*“ и др.¹¹³

¹¹⁰ Пак там, 67-70.

¹¹¹ Вж. например: *Πρακτικὴ διὰ καφεῦ λογαριασμοῦ. Ἐν Βενετίας. 1856, 901-908.* (Практика за всеки вид смятане при продажби и покупки, мерки и теглилки със всяка стойност и монета, обхващаща и пощите на различните места в света. Първо издание. Венеция, 1856). В таблица накрая на книгата под заглавие „*Ποταῖο*“ са проследени разстоянията до най-големите градове в Европа: Париж, Рим, Неапол, Виена, Милано и пр. Самото понятие „*ποῖα*“ в случая означава 4 часа път разстояние от една пътно-пощенска станция до друга. Вж.: *Френско-български и българско-френски речник. От д-р И. А. Богорова. Дял първи. Френско-български дял. Второ издание оправено. Виена, 1873, с. 349.* Така например разстоянието от Париж до Виена в цитираното по-горе гръцко издание е 108 пощи (432 ч. или 18 денонощия), от Париж до С. Петербург – 250 пощи (1000 ч. или 41 денонощия и половина) и т. н. Книгата, редом с много други гръцки заглавия, е принадлежала на богатата библиотека на Д. Газибаров, една истинска енциклопедична личност във възрожденски Сливен, а днес се съхранява във фонда на Сливенския исторически музей под сигнатура: ИМ–Сливен, 501 В, ВК-75.

¹¹² *С. Доброплодни. Писмовник..., V-XIV.*

¹¹³ Пак там, 124-127, 150-155.

Подробен търговски раздел има и в книгата на Н. Михайловски, включваща правила за писмописанието и множество образци на писма, включително и образец на учредителен търговски договор¹¹⁴.

През 40-те – 70-те години на XIX в. в България са издадени няколко писмовника на чужд език, като самостоятелни заглавия или като приложения към граматика, разговорници и буквари. И в тях търговската кореспонденция е представена по подобаващ начин. Раздел „търговски писмовник“ в обем повече от 20 страници е поместен в гръцкия разговорник на Константин Фотинов, издаден през 1845 г.¹¹⁵ В него гръцките преводи за улеснение на ползвателя са изписани с български букви. Вероятно, за да е по-убедителен и за да е по-близо до действителността, в своите образци Фотинов използва най-вече имена на реално действащи търговци и стопански дейци, някои от които от национална величина. Тук срещаме многократно името на Никола Тъпчилещов (добър познат на Фотинов като спомоществател на неговото списание „Любословие“) и на фирмата „Н. П. Тъпч. и содруж.“; на Гаврил Моравенов в Пловдив, на Добри Желязков (също сред спомоществателите на Фотиновите издания, подписан под бон (разплащателно) в Цариград от 1845 г.), дори на самия Константин Фотинов в Смирна, както и на неговия дългогодишен партньор в търговията и в просветните начинания Рали х. Мавриди. Под примерните текстове на различните видове писма са подписани още търговци от Търново, Узунджово, Галац, Браила, Букурещ и т. н.

Търговската кореспонденция намира място и на страниците на българо-турските писмовници, граматика и буквари от онова време. В „Буквар за турский язык“ от Иван Петров Чорапчиев, преиздаван три пъти през 60-те – 70-те години на XIX в. и по-конкретно в неговия последен урок е представен „Сбор от писма“, в това число и такива с търговска насоченост – за изплащане на дълг, за закупуване на стоки, записи, молби и т. н.¹¹⁶ През 1868 г. Чорапчиев заедно със Стоил Д. Попова (първият, които превежда на български и издава Търговския закон на Османската империя) публикуват турско-български писмовник, преиздаден отново през 1873 г. За петте години между двете издания тази книга навлиза в българското училище, намира бързо своята аудитория, изчерпва се и това налага нейното преиздаване¹¹⁷.

¹¹⁴ Малък български писмовник или образци за различни писма. Съставил Н. Михайловский. Издание първо. Русчук, 1868, 38-62. Почти половината от тази книжка (състояща се от 64 стр.) е посветена на търговската кореспонденция.

¹¹⁵ Болгарский разговорник за ония, които обичат да се навикнуват да говорят гречески, сочинен трудом К. Г. Фотинов. Смирна, 1845, 70-96: Търговски писмовник.

¹¹⁶ Буквар за турский язык със забавни прочити от Иван Петров Чорапчиев. Русчук, в Печатницата на Дунавска област, Издание второ, 1868, 62-72 (Урок № XXVI).

¹¹⁷ Нов турско-български писмовник. За употребление в българските училища нареден от С. Д. Попова и Ив. П. Чорапчиева. Издание второ. Издава книгопродавница Момчилова и сие в Търново и Русе, 1873, с. 4.

Търговските писма са една значителна част от представените примери в книгата: различни видове полици, записи, препоръчителни писма, договор на търговско дружество, молби до търговското съдилище (поместени в раздела „*Прошения*“) и т. н.¹¹⁸ В примерите се използва името на Христо П. Тъпчилещов, брат на споменатия по-горе Никола и един от най-богатите и авторитетни тогава българи.

В „*Грамматика за турский язык*“ от Нестор Марков, издадена през 1874, са приложени 27 образци на различни видове писма, от които 18 са свързани с търговията¹¹⁹.

Образци на търговска кореспонденция има и в „*Скороукащый французин*“, един интересен български учебник по френски език от 1863 г., включващ граматика, разговорник, речник и писмовник. В раздела „*Разны образцы за писма*“ са поместени 21 текста. От тях 14 са с отношение към търговията, групирани по теми: циркулярни („*Circulaires*“), известителни („*Des informations*“), полици („*Lettres de change, Assignations*“), квитанции („*Quittances*“)¹²⁰. Прави впечатление, че използваните в образците имена (или поне част от тях) са на действителни лица. Например L. Madcharov е вероятно Ламбро Маджаров от Пловдив, посочен като спомоществовател на книгата и записал 10 екземпляра от нея¹²¹.

Интересът на българина от XIX в. към търговската кореспонденция довежда до появата и на самостоятелно издание, посветено на тази проблематика. Съставя го Костаки И. Попов (Търновски) и го издава през 1862 г. под заглавие „*Търговски писменник*“. Самият Костаки Търновски (1834-1876) е известен със своята преподавателска дейност, а и с всестранните си други занимания – автор и преводач на учебници, композитор, обществен и културен деец, дописник на вестници¹²². През 1862-1865 г. той е учител в българското училище в Браила и в началото на своя престой в този румънски град издава писменика, за да служи на преподаването му там. Книжката, която е в обем от 92 страници, започва и завършва с възхвала на благодетелите на Браилското българско училище, с обръщение и молба към румънския министър на просвещението да поеме под своето „*надзирание*“ учебното заведение, с „*Похвална песен от Българското училище у Браила*“¹²³.

¹¹⁸ Пак там, 12-13, 20-29, 29-55.

¹¹⁹ Грамматика за турский язык от Н. Марков. (2. прераб. изд.) Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес, 1874, 101-119.

¹²⁰ Скороукащый французин или сигурен и лесен учител, чрез когото един човек да може за малко време да ся научи да говори, да пише и да чете французки. Съставен от една голяма сбирка от нови разговори с свойствени съобщения, образци за разни писма и един речник с най-нужните речи в общежитието. Наряден от *Ив. П. Чоранчиев* и *В. Д. Марков*. 1863, 274-283, 286-287.

¹²¹ Пак там, с. 286, 307.

¹²² ЕБВИ, с. 543.

¹²³ Търговски писменник. Съчинил и издава *К. И. Попов* с иждивението на родолюбивото Българско общество от Браила. Издание първо. Болград, в печатницата на Българското централно училище, 1862, III-IV, 90-92.

Като основатели и благодетели на училището Търновски изтъква браилските първенци и търговци Г. Т. Балжиев и Кр. Чъпаров – същите, които финансират¹²⁴, а вероятно и дават идеята за издаването на писменика. Още през първата половина на XIX в. в Браила се установява значително българско търговско присъствие, което безспорно е в основата на интереса към подобен род заглавия и тяхното прилагане в образованието.

В обръщение към своите ученици Костаки Търновски споменава, че в миналото българите са били славен народ, а в последно време са се „...*претворили на пастъри и прости скотовадци*“¹²⁵. Чрез търговските знания авторът вижда възможността за връщане към миналата слава. В книгата той помества примери на търговски писма, „...*кои-то в поприще-то многолетнаго ми опыта, из търговски писарници научих*“¹²⁶ – интересно сведение, което ни подсказва, че преди учителската професия Костаки е служил в търговска кантора. Същинската част на писменика включва образци на търговски писма, разпределени в 9 глави: окръжни (циркулярни), препоръчителни писма, известителни, банкови, формуляри (менителници, квитанции) и т. н.

Съпоставянето между българските и западноевропейските писмовници от XIX в. сочи, че първите заимстват своята информация от вторите, но че има и специфични разлики, които е редно да бъдат изтъкнати. Безспорно най-силно сред българите е влиянието на френските издания, както най-силно е френското културно влияние въобще в региона през очертаняния период, затова именно с тях ще се постареем да направим това сравнение.

Писмовниците („*Guides épistolaires*“) са сред най-издаваната френска справочна литература на XIX в. Срещат се както в самостоятелни книжки, така и като приложения към речници и разговорници – нещо, което (както стана ясно) се наблюдава и в българското книгоиздаване. Впрочем такива френски издания датират от по-ранните векове – например „*Италианският майстор*“ („*Le Maître italien*“) на Венерони, едно много популярно пособие за усвояване на италиански език още от XVII-XVIII в.¹²⁷ или пък различните разговорници на Крамер¹²⁸. Във френските писмовници, доста преди българските, се включват и примери на търговска кореспонденция, оформени в отделни глави, озаглавявани най-често „*Писма за сделки и търговия*“ („*Lettres d'affaires et de commerce*“) ¹²⁹. С много малки изключения във френските

¹²⁴ Пак там, с. IV.

¹²⁵ Пак там, с. V.

¹²⁶ Пак там, V-VI.

¹²⁷ *Le Maître italien, par Mr de Vineroni, ... contenant tout ce qui est nécessaire pour apprendre facilement la langue italienne ... corrigé suivant le stile moderne, et augmenté ... par Mr Minazio, ... 13^e édition. P., 1729.* В книгата е включена и глава, посветена на търговската кореспонденция: „*Dix lettres de commerce, & correspondance à l'usage des négociants, avec leurs réponses Françaises & Italiennes*“ – 388-401.

¹²⁸ Вж. например: *M. Kramer: Le Parfait guidon de la Langue allemande ... A Nuremberg. M. DC. LXXXVII (1687).*

¹²⁹ Вж. например: *Nouveau guide épistolaire, ou modèle de lettres sur toutes sortes de sujets avec*

книжки на тези места се поместват едни и същи образци, главно на циркулярни писма („Circulaires“), на различните видове полици („Lettres de change“, „Billet à ordre“, „Traite“), квитанции („Quittances“), кредитни писма („Lettres de credits“), препоръчителни („Lettres d'introduction et de recommandation“) и т. н.¹³⁰ Не така богати на примери са българските издания, но затова пък в тях (за разлика от френските) почти винаги се включват и образци на договори на търговски дружества (фирми) – учредителни и ликвидационни. Във френската литература тяхното място не е в писмовниците, а в друг самостоятелен вид справочни издания – търговско-правните наръчници и търговските енциклопедии. Сред тях особено популярни в началото на XIX в. са книгите на Добантон¹³¹. В България обаче, поради липса на такива издания, договорите също намират място в писмовниците.

Има и друга разлика. Прави впечатление, че в български писмовници, за разлика от западноевропейските (където през XIX в. търговията е окончателно регламентирана в правно отношение) има изключително богатство на термини. Обикновено в българските издания едно и също понятие се изписва с няколко термина, така като то е познато в италианската търговска практика, във френската, в гръцката, в турската. К. Фотинов прилага т. нар. *добро* (писмо за разплащане) и с другите възможни наименования: френското „*бон*“, италианското „*боно*“, гръцкото „*калон*“¹³². Подобно разнообразие на термините наблюдаваме и в българо-турските писмовници от 60-те – 70-те години на века. Освен липсата на ясна правна регламентация на българския (османския) пазар през периода, този факт трябва да се обясни и със засилващите се връзки на българските търговци със Западна Европа и с необходимостта да се познава добре европейската търговска терминология.

Интересна за отбелязване е и още една констатация, свързана с българските писмовници от XIX в. – честата употреба в приложенияте в тях текстове на имена на реалнодействащи личности от българския стопански живот през епохата, на имена от търговския елит на нацията. Това е възможно защото те все още са единици, а и е необходимо, защото чрез тяхното популяризиране съставителите на изданията преследват целта да им спечелят последователи – учениците, младите ползватели на писмовниците.

des réponses pour les fêtes et anniversaires (bonnes années, félicitations et condoléances, amour et mariages, affaires et commerce), suivi de Modèles de Pétitions, de Lettres de change, de Billets à Ordre, Quittances etc. et terminé par des éléments d'arithmétique. Paris. Tourneaux, Libraire, rue Gît-le-Coeur, N: 4, 1819; Guide épistolaire, ou modèle de lettres avec des réponses ..., P. Chamerot, 1832 ; Nouveau guide épistolaire ... par Labaconnie, Paris, 1867; etc.

¹³⁰ Особено подробен е разделът на търговската кореспонденция в: Nouveau guide épistolaire ... par Labaconnie, Paris, 1867, 323-520. Тук редом с образците на писма е поместен и речник на главните търговски термини („*Vocabulaire des principaux termes de commerce*“).

¹³¹ Вж. например: A.-G. Daubanton. Traité pratique de toutes espèces de conventions, contrats, obligations et engagements qu'il est permis de passer sous seings privés, avec les formules de chacun des actes qui les constituent. Tome premier à Paris, 1807, 151-163 : „*Du contrat de société*“.

¹³² Болгарский разговорник ..., сочинен трудом К. Г. Фотинов. Смирна, 1845, с. 86.

Следователно, макар и да черпят своята информация от западноевропейските издания, съставителите на българските писмовници рядко прибегват до буквални преводи. Те компилират от чуждите образци и допълват книгите си със съдържание, което считат като специфично и важно за просветата на българския търговец.

Разговорници и речници на чужди езици. Тяхното изучаване в българското възрожденско училище.

Изборът на западноевропейските езици и тяхното изучаване в българското училище през Възраждане е продиктувано най-вече от чисто прагматичните търговски интереси на младата българска буржоазия. В кореспонденция от 50-те години на XIX в. много точно е обяснен интересът на българския търговец към някои от най-практикуваните по онова време езици: френският – защото е нужен в разговорите между благородните, учените и знаменитите хора, нужен е и в търговията, защото „цяла Европа, даже и Цариград, начнават да се споразумяват на французки език“; немският – защото се изисква за търговията във Влашко, когато търговецът е в контакт с Австрия; гръцкият – защото и той е „търговски“ език; влашкият – защото във Влашко „търговските работи се вършат на влашки“¹³³.

Най-изучаваните и практикувани чужди езици от българите през първите три четвърти на XIX в. са гръцки, френски, турски, а в по-малка степен – немски, румънски (влашки), руски, английски, италиански, латински.

През първата половина на века гръцкият език има безспорно доминиращо присъствие в българското училище, но с развитието на светското образование, както и поради църковно-националните борби, които българите повеждат за отделяне от Цариградската гръцка патриаршия, неговото изучаване е силно ограничено през третата четвърт на XIX в. И все пак на отделни места, главно в Южна България, въпреки разгара на църковното движение и въпреки протестите на периодични издания като „България“, „Гайда“ и „Българска пчела“¹³⁴, гръцкият език остава учебен предмет в българското училище дори до Освобождението (1878). Причината за това се корени както в традицията, така и в реалната нужда от неговото усвояване за търговски и политически контакти на българите със съседите гърци¹³⁵.

Сравнително малък е броят на изданията – учебници и пособия по гръцки език, понеже зараждането на българското книгоиздаване съвпада с периода на затихващия интерес към гръцкия език. Общо седем са заглавията, появи-

¹³³ НБКМ, БИА, II В 3642 – Писмо на Д. Кръстевич, български търговец във Влашко, до сродника му Алеко Кръстич от Свищов, 1857 г. А. Кръстич се е заел с изучаването на френски език и неговият сродник от Влашко го поощрява в това му начинание. Документът цитирам по: А. Димитров. Цит. съч., с. 157.

¹³⁴ В началото на 60-те години тези периодични издания са за изхвърлянето на гръцкия език от учебните програми в училищата: Българска пчела, Г. II, бр. 20, окт. 1864.

¹³⁵ А. Димитров. Цит. съч., с. 155.

ли се във времето от 1835 до 1862 г., от които учебниците (граматиките) са четири с автори Неофит Рилски (1835), Емануил Васкидович (1837), Константин Фотинов (1838) и Филип Велиев (1860), а другите три заглавия са разговорници: на Христати Павлович (1835), К. Фотинов (1845 г., включващ споменатия по-горе търговски писмовник) и Драган Манчев (1862). В ръкопис са останали „Словар от славенски на елински“ и „Словар от елински на славенски“ на Ем. Васкидович от 1864¹³⁶.

Френският и турският езици навлизат в учебните програми веднага след Кримската война (1853-1856). Турският език се налага като „правителствен“, като език, на който са написани пъгните тескерета, тапиите, молбите и отговорите¹³⁷, а френският – като международен език и поради засиленото политическо, търговско и най-вече културно присъствие на Франция в Европейския Югоизток през третата четвърт на XIX в. Още в края на 50-те години на века на страниците на възрожденската периодика („Български книжици“, „България“, „Цариградски вестник“) се разгаря интересна дискусия относно нуждата от чуждите езици и тяхното включване в българското образование. Дискусията е подновена през 1863 г. от вестниците „Съветник“, „Гайда“, „Българска пчела“. В нея се включват най-големите просветни и политически дейци на времето – Георги С. Раковски, Драган Цанков, Гаврил Кръстевич, Петко Р. Славейков и др. В резултат се постига съгласие относно необходимостта от усвояване на чуждите езици и най-вече на турския и френския. През 70-те години изучаването на френски език има безспорно предимство сред всички езици и става официална политика на създадените след 1872 г. екзархийски органи. Той присъства в почти всички известни учебни програми от онези години¹³⁸.

В програмата на Русенското главно училище през 1871 г. изучаването на турски и френски език е включено в първите три класа от общо четири за целия курс на обучение¹³⁹. През същата година в Главното мъжко училище в Свищов езиците се изучават както следва: в I кл. се учи само френски език (прочит и превод по Ф. Ан), а в следващите класове от II до V – френски и турски¹⁴⁰.

Езиците (гръцки, френски, немски, латински) се изучават интензивно в последната година на Българското славянско училище в Шумен и то именно в този курс, в който се усвояват и търговските знания (счетоводството). Така пише в дописката си през 1851 г. учителят в това училище Христо Михайлов Златевич¹⁴¹. През 60-те години френски и турски език се преподават по три пъти седмично с упражнения във II и III клас на Сливенските училища¹⁴².

¹³⁶ Е. Васкидович. Любезний ми читатели... – Българска пчела, г. I, бр. 47, 17 апр. 1864, с. 189.

¹³⁷ Така твърди Хр. Г. Данов: Летоструй, г. I (1869), с. 177.

¹³⁸ А. Димитров. Цит. съч., 155-157.

¹³⁹ Училище, г. II (1871), № 3, 20-22.

¹⁴⁰ Училище, г. II (1871), № 6, 45-46; № 8, 62-63.

¹⁴¹ Цариградски вестник, г. I (A), бр. 26, 10 март 1851.

¹⁴² Македония, г. II, бр. 5, 30 дек. 1867; бр. 21, 20 апр. 1868.

Изданията за изучаване на френски език (граматики, разговорници, речници) са безспорно най-много сред всичките помагала по чужди езици в българското възрожденско книгоиздаване – общо двадесет и седем заглавия, излезли от печат във времето от 1858 до 1875 г. Тяхната поява е заслуга на имена, някои от които вече са ни познати като издатели на други учебници, предлагащи търговски знания: Иван Найденов, Нестор Марков, д-р Васил Берон, Анастас Гранитски, Спас Зафиров, Христо Ваклидов, Петър Оджакوف, Иван Чорапчиев, Костаки Търновски, д-р Иван Богоров и още много други френски възпитаници и почитатели на френската култура, учители, просветни и стопански дейци. Пет заглавия остават в ръкопис. Четиринадесет са пособията на турски език, отпечатани през 50-те – 70-те години на XIX в. и още пет са нереализираните ръкописи.

Немският език също си проправя път в българското образование, като и в този случай проличава практическият подход на възрожденца и главно неговите търговски потребности. Това е забелязано още от Любен Каравелов, който пише, че немският език е по-необходим за българите от френския поради търговските им контакти със Средна Европа¹⁴³. В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. езикът се въвежда в програмите на училищата на най-големите търговски и пристанищни центрове на Северна България – Търново, Габрово, Свищов, Шумен, а по предложение на местните търговци започва неговото изучаване и във Видинското неделно училище¹⁴⁴. Три са пособията за изучаване на езика, издадени през периода: „*Българо-немски речник*“ на Петрович от 1861, учебник по метода на д-р Ф. Ан, преведен от Я. Славков през 1866 и граматика на д-р В. Берон от 1868 г.

Другите чужди езици са сравнително скромно представени в българското възрожденско учебникарство. Две са пособията по румънски език – разговорник от Н. И. Мънзов (1864) и учебник по метода на д-р Ф. Ан в три издания (1864/65/66). Английският език е представен с един речник (1860) и още един в ръкопис (1871), италианският – с една граматика (Андрей Пастори, 1862), а руският – с четири заглавия, сред които преобладават разговорниците. Прави впечатление, че интересът към руския език (ако се съди по времето на издаването на пособията) датира най-вече от годините на двете големи руско-турски войни през третата четвърт на XIX в. – Кримската (1853-1856) и Руско-турската освободителна (1877-1878). Следователно не толкова търговски са основните подбуди за този интерес.

Освен прякото участие на езиковото обучение в образованието на търговеца има и други механизми, които способстват за това и които се постигат чрез чуждоезиковите учебници, речници и разговорници. Много често в тях се прилагат диалози, които директно обслужват търговското общуване и търговската дейност. Така например в „*Разговорник греко-болгарский*“

¹⁴³ Свобода, г. I, бр. 11, ян. 1870.

¹⁴⁴ А. Димитров. Цит. съч., 157-158.

на Христки Павлович от 1835 г. са поместени понятия из областта на търговията¹⁴⁵ и примерни модели за разговори в магазин за платове, при покупка на хартия, в бакалница, „*Разговор на търговци, които са на път из Европа*“ и т. н.¹⁴⁶, а в „*Разговори французко-греческо-болгарскии за българете*“ от 1850 г. е включен диалог, озаглавен: „*За писание на торговските книги кога ще излезите из училището*“¹⁴⁷ – обръщението в заглавието е към учениците, вероятните бъдещи служители в търговските кантори, за които е предназначен разговорникът.

Основни понятия на европейската търговска практика са представени и в речниците от епохата. Към тях се появяват и приложения със съпоставителни данни за мерки и парични курсове – ценни настолни пособия за българските търговци. Интересен пример в това отношение е френско-българският речник на д-р Иван Богоров от 1873 г. В него има специален раздел, посветен на „*Френската метрология или уприличение на френските мерки, драмове и монети с турските*“¹⁴⁸.

С подчертана търговска насоченост в българското възрожденско книгоиздаване са разговорниците и речниците на два и повече езика – общо 6 издадени и 4 останали в ръкопис за един период от 40 години (1836-1876). Те са предназначени за лесно и бързо подпомагане на общуването – нещо особено наложително за пазар с разнообразно търговско присъствие, какъвто е балканският през XIX в. И при тези издания сред авторите се открояват вече познати имена: Анастас Кипиловски, Александър Т. Живков, д-р Иван Богоров и др.

Големият просветен деец Христо Г. Данов става изразител на практическата насоченост в изучаването на чуждите езици, най-вече когато те са в полза на стопанския живот и на търговските контакти. Той твърди, че не е нужно да се знаят много езици, а само тези, които са полезни в работата и препоръчва да се изучи опита на европейците, да се наблюдава тяхната стопанска дейност¹⁴⁹.

В духа на Хр. Г. Данов е и критиката на Петър Оджаков отправена към Радко Минков Радославов, който по думите на първия въвел в своето училище в с. Златарица (Търновско) „*6-7 страни езици, а именно френски,*

¹⁴⁵ Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят греческий язык да се научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се. Собран и сочинен от *Христки [Павлович] Дупничанина*, учителя в Славено-елинското в Сищов училище, който сега първо издава го. Предстоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С. В Белграде, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 10-11.

¹⁴⁶ Пак там, 53-54, 63-64, 67, 68-69, 74.

¹⁴⁷ Разговори французко-греческо-болгарскии за българете, които желаят да приемят начала французаго и греческаго языка. Издал *Тома Михайловича Кралевский* в Цариграде, в Патриаршеской типографии, 1850, с. 26.

¹⁴⁸ Френско-български и българско-френски речник. От д-р *И. А. Богорова*. Дял първи. Френско-български дял. Второ издание оправено. Виена, 1873, 511-512.

¹⁴⁹ Летоструй, г. I (1869), 177-182.

гръцки, талиенски (италиански – б. а., И. Р), немски, английски (английски – б. а., И. Р) и други¹⁵⁰. Против прекомерното натоварване на учебните програми с чужди езици, повечето от които не могат да имат особено практическо приложение (и главно търговско) се изказват още Петко Р. Славейков, Любен Каравелов и др.¹⁵¹

Търговските ръководства. Преподаването на счетоводство в българското възрожденско училище.

„Книгодръжанието е светилника на търговеца, който осветява истинското състояние на всичките му действия и на капитала“ – така през 1873 г. Стоян Веженев охарактеризира ползата от счетоводството („книгодръжанието“) за търговеца в предговора към „Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери)...“; превод от труда на французина Едмонд Дьогранж¹⁵².

Като „светилник“ за българския търговец от Възраждането, счетоводството (и по-специално двустранното счетоводство) се налага в неговата практика именно през тази епоха. През XIX в. българинът познава и прилага счетоводната наука под различни наименования, всичките с чужд произход, както е чужда въобще голямата част от търговската терминология. И това е лесно обяснимо – първите ръководства, които той ползва идват отвън – от Италия, Франция, Гърция, заедно с целия си понятиен апарат. Често и турският език (като официален в империята, чиито поданици са българите) консервативен към чуждите влияния, също предлага свои преводи. За българина двустранното счетоводство е много по-рядко „двойствено описание“, отколкото „скритурата допиа“, „катастихописание“ и най-вече „диплография“ – най-разпространеният термин през Възраждането.

Първите съприкосновения на българина са с чужди търговски ръководства и учебници по диплография, най-вече гръцки, сред които се срещат както авторски заглавия, така и компилации и преводи по италиански и френски съчинения. В края на XVIII в. и през първата половина на XIX в. се появяват няколко такива заглавия, ползвани от търговците на Балканите¹⁵³. Сред тях особена популярност в региона добива „Печелившият Хермес или търговска енциклопедия ...“, едно четиритомно издание на Николас Пападопулос със сведения по търговска материя и търговска география, което компилира най-добрите европейски образци на времето¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Материали за историята на учебното дело в България. Т. 1. С., 1925, с. 82.

¹⁵¹ А. Димитров. Цит. съч., 157-158.

¹⁵² Стоян Делчев Веженев. Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж. Превел С. Д. Веженев. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и сие в Пловдив, Русчук, Велес, 1873, с. VI.

¹⁵³ *Тр. Склавениџа*. Ор. cit., 33-38.

¹⁵⁴ Енциклопедията на Пападопулос е била замислена като 7-томно издание, но от нея излизат само четири тома в периода 1815-1817. Най-подробно за книгата и за автора вж.: *Тр. Склавениџа*. Ор. cit., 55-74.

Има надеждни сведения, които доказват досега на българите с енциклопедията на Пападопулос и с гръцките диплографии. В библиотеката на Габровското училище, първото българско взаимно училище, още през 30-те години на XIX в. попадат т. I и II на „Печелившия Хермес“, както и „Диплография“, издадена от Стефан Папаз в Егина през 1830 г.¹⁵⁵

Българският търговец познава и турските ръководства по двустранно счетоводство, някои от които са издадени в български центрове. Такава е диплографията на Хасан Ферзи, главен учител в рюшдието в Русе, отпечатана в този град вероятно през третата четвърт на XIX в. Учебникът съдържа уроци по търговска аритметика (обикновени и десетични дроби, смесени числа, степенуване и коренуване, пропорции, тройно кръстно правило, лихва и т. н.), водене на дефтер (счетоводство) и видове дефтери, подробни сведения (представени в таблици) за мерките, използвани в Османската империя и във Франция и пр.¹⁵⁶

Първите български търговски ръководства се появяват през втората четвърт на XIX в. и още от самото начало се очертава тенденцията те да се ползват както за нуждите на търговците, така и като учебни пособия в училище. Този вид издания в общи линии следват сходна структура на изложението. Това са сборници, съдържащи информация от чисто търговско, търговско-правно и счетоводно естество. В тях теорията, представяна обикновено в първата им част, се съпъгства от практика и подробни примери за приложение, във втората. Чрез теоретичния раздел на „ръководствата“ целта е търговецът да се запознае с основните видове търговски и счетоводни документи, с начина за тяхното списване и редовно ползване, с диплографията; пак там са представени сведения за видовете търговски дружества според модерното европейско търговско законодателство и как те се учредяват, работят и ликвидират; за възможностите за търговска дейност в Европа и в света – стоки, пазари, парични курсове и т. н. В практическия раздел на българските възрожденски издания счетоводните и търговско-правните познания са „онагледени“, като за пример се взема едно фиктивно избрано търговско дружество, условно действащо в Цариград или в някой голям български град, търговски център през даден период от време – показано е как трябва да се изготвят неговите договори, равносметките (т. нар. билианци), счетоводните книги („тефтерите“), кореспонденцията, полиците и пр.

Тази структура понякога се нарушава, като приоритет се дава на конкретен вид знания – или на счетоводните, или на тези из областта на търгов-

¹⁵⁵ Книгите са били дарени от първите благодетели на училището, сред които е и Васил Априлов. В каталога на библиотеката те са описани под № 180 и 197. Това сведение дължа на проф. Н. Данова, за което J благодаря.

¹⁵⁶ *Hasan Ferzi*. Risale-i ilm-i hesab. Rusçuk. (s.a.). Учебникът се съхранява във фонда на Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, а сведенията за него дължа на Маргарита Добрева, за което ѝ благодаря.

ската материя. Има и варианти, при които диплографията се прилага към писмовник или към едно по-подробно представяне на търговската аритметика, например. Впрочем точно такава „изключение“ от най-често срещаната двуразделна структура се явява и първото българско издание, което можем да отнесем към търговските ръководства.

Става дума за „Писмовник общополезен“, издаден от Христки Павлович през 1835 г.¹⁵⁷ В ръкописното обявление за книгата е отбелязано, че „Писмовникът“ е предназначен да „...учи на българский язык, какво се пише писмо до баща, до майка, до сина, до приятеля, до торговца, до господара... Еще учи какво се пише омология или темесук, какво полица и други много потребни работи.“¹⁵⁸ Книгата е структурирана в две части, като втората е изцяло посветена на търговската проблематика. В нея освен основните видове търговски писма, договори и документи, са представени и три таблици, озаглавени съответно: „Таблица на торговския Инвентарион“, „Таблица даваноземателна“ и „Друга таблица даваноземателна“¹⁵⁹. В първата таблица са представени наличните парични средства, стоките и сумите за получаване от длъжници на произволно взет магазин („вещопродовница“), а втората и третата са равносметки на търговци. Имената на търговците са произволно подбрани: Филип Йоанович в Букурещ (под равносметката е подписан Константин Георгиев в Цариград, 20 май 1834)¹⁶⁰ и Димитър Станчогул в Свищов (равносметката е на самия Христки Павлович). Споменават се още Манол Йоанов, Коста Божанов от Серес, Йоан Мокора в Букурещ и др. Прави впечатление, че в дебитната част на равносметката, подписана от Христки Павлович са посочени разходи за поддържането на училището в Свищов: „31 Декемв. 1833 – дърва за школата (28 гр. 30 н.), Иоанна, що слугува на школата (43 гр.)“¹⁶¹.

В резултат от трудностите, които среща българското книгоиздаване през Възраждането подобно на другите търговски учебници и сред ръководствата има нереализирани издания. За разлика от повечето познати случаи обаче, тук се срещаме с такъв, при който щастливата случайност е „запазила“

¹⁵⁷ Писмовник общополезен на секиго едиnorodнаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешния писмосписателен способ от Христки П. Дупничанина [*Христки Павлович*], учителя в Славено-елинското в Сишов училище, който сега перво на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С [=свиштовничанин]. В Белграде у Княжеско-Сербской типографии, 1835.

¹⁵⁸ Ръкописното обявление за книгата е с дата 17 май 1835 г., съхранено е във фонда на Националния музей „Рилски манастир“ и е публикувано в: Обявления за български възрожденски издания. Съставители *Н. Данова, Л. Драглова, М. Лачев и Р. Радкова*. С., 1999, 50-51.

¹⁵⁹ Писмовник общополезен на секиго едиnorodнаго ..., 55-59.

¹⁶⁰ Дали тук не става дума за Константин Георгиев Фотинов, големият български книжовник и просветен деец, издателят на първото българско списание, който се е занимавал и с търговска дейност? Най-подробно за него вж.: *Н. Данова*. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейнополитическото развитие на Балканите през XIX в. С., 1994.

¹⁶¹ Писмовник общополезен на секиго едиnorodнаго ..., с. 58.

ръкописа и то в пълен, завършен вид. През 1843 г. търговецът Михалаки Попович, родом от Ловеч, но прекарал голяма част от живота си в Букурещ и в Браила, публикува „*обявление*“ за предстоящото издаване на своето „*Взаимнодвойноописание ...*“, представляващо на практика първото подробно съчинение от този род¹⁶². Книгата не излиза, най-вероятно по финансови причини¹⁶³.

Ръкописът на Попович се състои от два предговора, първа част, която според автора съдържа теорията на двустранното счетоводство („*търговскаго взаимнодвойноописания*“), втора част с примери към първата и накрая интересен търговски речник („*Словаръ торговыхъ речей*“), единствен по рода си за всички български издания от този род през епохата. По всичко изглежда, че ръкописът е преводен или компилация по чужд оригинал (не става ясно какъв), но и така е безспорен стремежът на Михалаки Попович чрез преводи и пояснения (особено в речника) да направи достъпни до българските търговци и учителите, ползвателите на неговата книга, сложните търговски и счетоводни понятия, навлезли от чуждите езици. „*Ради изобретения сего художества взаимнодвойноописания, нищо не смея нито можа нещо да продумам, защото е изобретение хитромудраго ума...*“ пише той във възхвала на счетоводството още в първия предговор, а във втория се спира на темата за търговията като изкуство и наука, която движи света напред. Попович се стреми чрез представянето на трудноразбираемата счетоводна материя да постигне и още една цел – да подсили националното самосъзнание на българина. Произволно избраното от него търговско дружество е със седалище не някой граничен или пристанищен център, каквато е практиката в този род текстове, а старата българска столица Търново – „*первенстейший градъ що е в Болгарията.*“¹⁶⁴

През 1847 г. с начинанието да състави и издаде търговско ръководство се заема и Рали хаджи Мавриди – близък познат на Константин Фотинов и

¹⁶² Научен архив на БАН (по-нататък НА–БАН), ф. № 84 к Михаил Попович, печатно обявление, Букурещ, 20.X.1843. Самият ръкопис също е запазен в този архивен фонд и неговото пълно наименование е: „Взаимнодвойноописание сиреч Списание Торговскаго Взаимноописания и Двойноописателнихъ списниковъ Сочинение Михаила Поповича Ловчанскаго ныне перво издаденна по нынешному навославяноболгарскому языку“, Букурещ, 1843. (НА–БАН, ф. 84 к I–III). За самият М. Попович вж.: *И. Лалев*. Михаил Попович – малко известен възрожденец. – Годишник на музеите в Северна България. Т. 12. 1986, 125–137; *Същият*. Разпространение на възрожденската книжнина в Ловешкия край (автори, издатели, спомоществатели). – Годишник на музеите в Северна България. Т. 17. 1991, 105–119; *Н. Жечев*. Браила и българското културно-национално Възраждане. С., 1970, с. 128, 133, 141, 151–153 и т. н.: *Същият*. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, 63–64, 69, 78, 180; *R. Radkova*. Advertising the publication of books during the National Revival. – *Bulgarian Historical Review*, 20th year, 1993, p. 81–82. За ръкописа вж.: *Н. Данова*. Константин Георгиев Фотинов ..., с. 142; *Е. Давидова*. За Михаил Попович и неговото търговско ръководство. Една пропусната възможност. – Минало, 1995, № 4, 72–76.

¹⁶³ Пак там, с. 72.

¹⁶⁴ НА–БАН, ф. 84 к I, л. 3–4.

разпространител на неговото списание „Любословие“ в Цариград. В писмо до Фотинов от същата година Р. Мавриди споделя, че е наумил да състави ръководство по водене на „*успоредно счетоводство за търговията в Румелия, не в Европа*“ и че ще го напише на гръцки език, а ще изпрати ръкописа си на Фотинов за превод на български език¹⁶⁵. Но съдбата и на този проект очевидно е с незавършен край.

През 1850 г. най-сетне се появява първото цялостно издание на търговско ръководство: „*Диплография или как се дръжат търговски книги от Стояна и Христа Д. Караминкови*“, отпечатана в печатницата на „*Цариградски вестник*“ в имперската столица¹⁶⁶. Книгата е структурирана в „*класическия*“ за този род издания вид – първи (теоретичен) раздел и втори – практически. По всичко изглежда, че авторите ѝ – български търговци и обществени дейци родом от Калофер, но пребиваващи в средата на XIX в. в Цариград¹⁶⁷, компилират съдържанието ѝ от чужди (вероятно западни и гръцки) издания, но и те не посочват своите източници.

Прави впечатление, че ръкописът на М. Попович и книгата на братя Караминкови са много сходни по съдържание и дори проличава, че са ползвани едни и същи източници – и в двата случая е направен опит за отделяне на теоретическата част от практическата, и в двата случая се завършва с търговски писмовник. Но от сравнението е видно, че книгата от 1850 г. е много по-добре подредена и съобразена с нуждите на начинаещия търговец. Истинско богатство на „*Диплографията*“ е списъкът на спомоществователите в края на книгата – една цяла панорама на българския търговски и стопански елит от средата на XIX в. Почти няма пропуснат градски център в българските земи по онова време със значимо търговско присъствие. Списъкът започва със цариградските българи, подредени по селищата, от които идват (калоферци, търновци, сливенци и т. н.), за да продължи с градовете от въгрешността: Варна, Шумен, Свищов, Русе, Търново, Габрово и т. н. Тук е и дунавският гр. Галац, където живее и работи голяма българска търговска колония.

През 1858 г. се появява и най-подробното търговско ръководство от епохата. Книгата е озаглавена: „*Търговско ръководство за тръгувание, про-*

¹⁶⁵ Н. Данова. Константин Георгиев Фотинов ..., с. 142.

¹⁶⁶ През 2000 г. Институтът на дипломираните експерт-счетоводители в България по идея на проф. д.ик.н. Димитър Спасов преиздаде фототипно книгата. Поводът е 150-тата годишнина от първото издание.

¹⁶⁷ Христо Димов Караминков е роден в Калофер, учи в Пловдив и в Копривщица при Найден Геров, а след това е търговец и общественик в Цариград. След Освобождението е съдебен и финансов служител в Пловдив. Почива на 15 август 1888 г. в Сливен. За него вж.: Н. Начов. Калофер в миналото. С., 1927, с. 400; М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878 г. Т. 1. С., 1957, с. 202. Стоян Димов Караминков, брат на Христо, умира през 1853 г. в Калофер: Диплография или как се дръжат търговски книги. Фототипно издание. С., 2000, 188-189. Биографичните бележки за братя Караминкови в края на книгата са на проф. д.ик.н. Димитър Спасов.

мишленост, мореплаване и за търговски делания. ...“ и е превод от труда на гръцкия автор К. Мелас, издаден в оригинал десет години по-рано (през 1848 г.). Преводът е направен от известния възрожденски просветен деец и учител Анастас Гранитски¹⁶⁸, който си е позволил да направи и „няколко прибавления“ (както е отбелязано още в заглавието) към текста, улесняващи ползването ѝ от българските читатели. Книгата е структурирана в пет раздела, включващи съответно: въведение в търговията (основни понятия за търговията, за промишлеността, за мореплаването, за търговската дейност и структури), търговска материя (видовете стоки и производства), търговска (икономическа) география на Европа (държави и градове, характерни стоки, използвани мерки и теглилки, парични единици), счетоводство и основни видове търговски документи (записи, договори, полици). Накрая са приложени три таблици с мерките и теглилките на главните европейски центрове, както и азбучен показалец, включващ имената на селищата и всички термини от текста. Цялата тази структура на книгата, както и внушителният ѝ обем от над 750 страници я правят най-ценното и най-ползваното от българите през XIX в. (дори и дълго след Освобождението) ръководство по търговия. Разгърнатото ѝ съдържание и включената в нея информация от най-разнообразно естество я превръщат както в „*наръчник*“ на българския търговец, така и в много ценно учебно пособие.

„*Прибавленията*“ на Анастас Гранитски са най-вече в третата част на книгата, където гръцкият автор е дал доста подробни сведения „*За търговското, земеделското и промишлено състояние на европейските държави ...*“, но българският преводач е допълнил още данни за балканските владения на Турция и по-специално – за „*Трация*“ (т. е. Тракия), Македония, България, Епир и т. н.¹⁶⁹

Търговското ръководство от 1858 г. е една от най-разпространяваните български книги през Възраждането. Издадена е в тираж от над 1 100 екземпляра, а списъкът на спомоществователите, приложен в края на книгата, ясно очертава широката „*география*“ на нейното разпространение, включваща почти всички големи български градове и търговски центрове по онова време – Пловдив, Сливен, Стара Загора, Ловеч, Плевен, Свищов, Търново, Калофер, Карлово и т.н., както и големите български колонии в столицата Цариград (за която са били предназначени 255 бройки от изданието), Крайова, Букурещ, Браила, Гюргево, Болград и т. н.

Петнадесет години след ръководството на Мелас-Гранитски е издаде-

¹⁶⁸ Анастас Гранитски е роден в Котел през 1825 г. Учи в Сливен и в Цариград – в Куручешменската гръцка гимназия и във Военно-медицинското училище. Известно време е секретар в Сръбската легация в Цариград, а след това е учител в Шумен (1860-1863), Ловеч (1863) и Търново (1864-?). Издал е 17 книги – както негови трудове, така и преводни заглавия (от френски и гръцки автори). Починал наскоро след Освобождението – на 23 май 1879 г. За него вж.: *М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина...*, Т. 1, с. 63-64 и цит. там литература.

¹⁶⁹ Търговско ръководство за търгуване ... Превод А. П. Гранитски. Цариград, 1858, 299-545.

на още една книга от този вид, съдържаща главно счетоводна информация – „Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд Дьогранж. Превел Стоян Д. Веженев. Издание на Христо Г. Данов и сие в Пловдив, Русчук, Велес. 1873“. Както отбелязва преводачът в предговора към книгата, съчинението на Едмонд Дьогранж има към датата на българския си превод повече от 27 издания на френски език и „...биде предпочетено поради разнообразието на примерите и добрия начин на изложението си ...“¹⁷⁰. И в действителност, това е най-добрият вариант на наръчник по търговия и счетоводни познания и главно – по двустранно счетоводство (диплография), издаван в България в периода до 70-те години на XIX в., а и след това.

Изборът на Веженев е повече от удачен. Е. Дьогранж – баща, авторът на френския оригинал, чието първо издание е от 1802 г.¹⁷¹, съвременник на Френската революция и на Наполеоновата епоха, е новатор в своите идеи. Той работи дълго време като търговски арбитър и е член на Академичното научно общество на Париж. Дьогранж е един от първите (ако не и първият) типични представители на „френския преход“ от „италианското“ към модерното счетоводство, осъществен в европейски аспект някъде на границата между XVIII и XIX в. Съвременниците му го окачествяват като „неволния тълкувател на видоизменящия се италиански метод“¹⁷². Така чрез превода на Стоян Веженев от 1873 г. реформираното модерно счетоводство става достояние и за българския търговец.

В предговора към ръководството на Дьогранж, Веженев отбелязва, че учителите могат да го ползват и за учебник с някои съкращения, докато не се отпечата учебното пособие, което той вече е започнал¹⁷³. Очевидно обаче и това издание, подобно на многото други, за които по-горе стана дума, не е издадено.

През същата 1873 г. излиза от печат още една българска книга, която може да се отнесе към търговските ръководства. Това е малката, но много ценна книжка на Димитър Корфонозов, озаглавена „Търговски знания“¹⁷⁴. За автора не се знае нищо, а името му се свързва единствено и само с това издание, което е отпечатано в Русе. Въведението на Корфонозов е съвсем кратко и в него той се обръща към своите читатели с надеждата да приемат

¹⁷⁰ Стоян Делчев Веженев. Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж. Превел С. Д. Веженев. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и сие в Пловдив, Русчук, Велес. (Във Вена у печатница Л. Сомер и др.). 1873. с. VI.

¹⁷¹ E. Degrange. La tenue des livres rendue facile, ou nouvelle méthode d'enseignement à l'usage des personnes destinées au commerce... Paris, Hocquart, An XI [1802].

¹⁷² R. de Roover, E. Stevelinck. La comptabilité à travers les âges. Bruxelles. 1970, 156-158.

¹⁷³ Стоян Делчев Веженев. Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) ... с. VII.

¹⁷⁴ Д. И. Корфонозов. Търговски знания. Съставил Д. И. Корфонозов. Книжка първа. Тя обнема: а. Определението на търговските книги. в. Теоретически поглед върху десетичните дробения. Първо издание. Русчук, в печатницата на Дунавска област, 1873. 45 стр. Обява за книгата е публикувана във в-к Дунав, г. IX, бр. 802, 19 авг. 1873.

труда му, понеже винаги се е стремил да прави това, което обича обществото. Ако се съди по датата и подписа, то може да се заключи, че през пролетта на 1873 г. авторът е бил в Свищов. Книгата включва разяснения върху диплографията и видовете счетоводни книги, десетични дробни и действия с тях, превръщане на парични и мерни единици, описва основните видове търговски документи и т. н.

От възрожденския период на българското книгоиздаване съществуват и няколко неосъществени опити за издаване на търговски ръководства. Такъв опит прави х. Александър Живков от Плевен, който през 1855 г. издава речник на турските и гръцките думи в българския език. Според историка на Плевен Юрдан Трифонов, по същото време Живков е съставил и ръководство по „*книгодържание и сметководство*“, но очевидно не е успял да го публикува¹⁷⁵. Трудът си х. Александър подготвя в Букурещ, където през 50-те години на XIX в. работи като книговодител. Самоубива се във влашката столица наскоро след 1856 г.¹⁷⁶

През 1860 г. Тодор Шишков публикува във в-к „*България*“ съобщение, че по време на шест годишния си престой като учител в Стара Загора (от 1856 г.) е подготвил за печат десет книги, негови авторски и преводни съчинения. На девето място в този списък той посочва заглавието „*Търговский показовател*“ – нова книга, съставена по гръцката търговска енциклопедия на Николас Пападопулос и по „*германското ръководство на Янцула за диплография*“. Според Шишков книгите са завършени и готови за отпечатване и той се обръща с молба за финансова помощ към „*Г. Г. книгопродавцы(те) и други любородцы, които са расположены да напечатат някоя от тези книги ...*“¹⁷⁷ Очевидно обаче молбата му остава без последствия.

Известен е и още един опит – този на Димитър Поптенов Енчев. През 1870 г. чрез периодичната преса той съобщава за приготвеното от него за печат съчинение „*Наука за търговия и търговски книги*“¹⁷⁸ но уви, подобно на ръководството на Попович и то не излиза на бял свят.

Издадените ръководства са в полза на търговските дисциплини, които бързо навлизат в програмите на българското училище през Възраждането. Впрочем и преди тяхната поява търговското образование съвсем не е било чуждо на българина. Така например, известно е името и дейността на Андон Хаджикринчев, един от пионерите на елино-българските училища, който през 1830 г. е препоръчан от едрите гръцки търговци в Цариград за учител и пръв директор на новооснованото гръцко търговско училище на о. Халки. Андон е роден в Сливен през 1790 г., изучава перфектно гръцки език при

¹⁷⁵ Ю. Трифонов. История на града Плевена до Освободителната война. С., 1938, 184-190.

¹⁷⁶ За х. Александър Живков вж. още: М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина..., Т. 1, с. 132.

¹⁷⁷ Т. Шишков. Книжовно известие. – България, г. II, бр. 78, 14 септ. 1860, с. 395 ?????.

¹⁷⁸ Право, г. V, бр. 15, 8 юни 1870, с. 60. Същото обявление е отпечатано и във в-к Свобода, г. I, бр. 30, 10 юни 1870, с. 238.

известния Никола Логади, след което дълго време е учител в Котел, Сливен и Ямбол. Умира през 1832 г. в Бурса, а училището на о. Халки просъществува до XX в.¹⁷⁹

Стопанското развитие на българските земи след Кримската война (1853-1856) и главно засилените търговски контакти със Западна и Централна Европа доближават училището до действителните нужди на живота. През 50-те – 60-те години българското образование е вече светско и в по-голямата част на страната е с утвърден национален характер, но все още не е достатъчно ориентирано към реалните науки. Това става по-късно и то благодарение желанието и усилията на цяла плеяда просветни дейци, които независимо от политически пристрастия и преклонението пред една или друга Велика сила постигат съгласие по вижданията си за бъдещето на българското училище и нуждата то да е в синхрон с конкретните потребности на живота. Трябва да се споменат имена като д-р Ив. Селимински, Др. Цанков, П. Р. Славейков, Ив. Добровски, Хр. Г. Данов, Т. Икономов, Д. Войников, Н. Геневич и много други¹⁸⁰.

През 1862 г. в своя вестник „България“ Др. Цанков пише: „...*направлението на нашата наука преимуществено трябва да е както го на запад наричат реално. Язиците, науката за търговията* (курсив мой – И. Р.), *математиката, естествените науки и т.н. трябва да се упражняват.*“¹⁸¹

В обширен материал, публикуван през 1869 г. в сп. „Летоструй“, авторът Христо Г. Данов най-подробно разисква въпросите, свързани с развитието на българското образование по онова време, с неговата адаптивност към нуждите на живота, за ползата от науката, от изучаването на чуждите езици и т. н.¹⁸² Статията е написана в остър критичен тон към всички страни в образованието, които не отговарят на новите потребности – и учители, и ученици, и родители. Редом с основните предназначения на училището, Данов поставя и нуждата от практически насочено образование – т.е. да се изучават видовете стоки, било „*ръкоделия или земни*“ (природни) произведения, какво представлява всяка една от тях, как се добива или произвежда, къде може да се купи или продаде изгодно. Той се подкрепя с примери из производството („*манифактурата*“) и търговията с часовници и в познатия вече критичен дух допълва: „*Нашите училища не са могли да съживят тия сиромаси (занаятчии и търговци), за да ги подтикнат към предприемчивост да размислят сами за всяко нещо в работата си... Това показва, че в нашите училища не се е предавала числителница,*

¹⁷⁹ По-подробно за него вж.: М. Балабанов. Българска колония в един остров. – Периодическо списание (П.сп.), г. LXXI (1910), № 5-6, 317-325; С. Табаков. Опит за история на град Сливен. Т. 2. Второ издание. С., 2002, 374-379.

¹⁸⁰ А. Димитров. Цит. съч., 161-162.

¹⁸¹ България, 3, 9 юни 1862.

¹⁸² Летоструй, г. I (1869), 159-196.

землеописание, наука за търговията или те са се чели само да се намират учениците на работа...¹⁸³

В същата статия авторът пледира за насочване на местното образование към спецификите и особеностите на всяко селище и на прилежащия му район. Така например във Видин, който е първото българско пристанище по р. Дунав и главен съобщителен център, трябва да се наблегне на граматиката, поради нуждата от водене на кореспонденция, в Лом (също дунавско пристанище и важен „импортен“ възел) – на търговските науки, в Пазарджик, Пловдив, Чирпан, Ст. Загора, Хасково – на земеделските науки и т. н.¹⁸⁴ „Училището трябва да бъде орган за просвещение за непосредствено учащите в него и за тези извън него. – пише още Хр. Г. Данов – Да дава общо знание, което да има цел и да е от съвременното състояние на света. Селянинът, гражданинът, занаятчията и търговеца трябва да познае себе си, естествените обстоятелства и да се ползва от тях. То трябва да го избави от духовни и веществени предрасъдъци и дружествени несподоби, да го освети и направи истински човек.“¹⁸⁵

Въпреки острата критика и високите изисквания пред българското образование, отправени от Хр. Г. Данов, трябва да се подчертае, че в периода на 50-те – 70-те години на ХІХ в. постепенно, но трайно в българското училище започва да навлиза преподаването на търговските знания. И това се постига не само с дисциплини като аритметика, география и обща история, но и чрез конкретно ориентирани към търговията науки, каквото е счетоводството (диплографията). Множеството публикувани програми на училища през този период ясно го доказват.

Първото сведение е още от самото начало на 50-те години. По онова време в Основното „българо-славянско“ училище в Шумен момчетата постъпват на десет годишна възраст и учат до дванадесетата си година. Ако останат още една допълнителна година те придобиват добра подготовка за търговия, тъй като в тази последна година се изучава и „търговска диплография“. „Така на 13 години момчето става искусно на езика си и достойно за търговия (и хесап (сметка – б. а., И. Р.) да вижда и търговски дефтер да държи) и писма да пише на езика си. Така на 13 години като се изпита пред обществото свободен е да започне занаят, каква да е работа или ако иска да постъпи на по-високо учение (гръцки, френски, немски, латински) – 3-4 годишно. При езиците ще има и философски науки, ...“ Който завърши пълния курс на обучение е подготвен да постъпи „във Европейска Академия за да изучи някое високо художество или докторство“¹⁸⁶.

¹⁸³ Пак там, 173-174.

¹⁸⁴ Пак там, 174-175.

¹⁸⁵ Пак там, с. 183.

¹⁸⁶ Цариградски вестник, г. І (А), бр. 26, 10 март 1851.

Според „Устава за наредбата на Сливенските училища“, обнародвана от френския възпитаник д-р Г. Миркович през 1867 г., курсът по диплография (теоретична и практическа) е включен в III клас на последната 6-та година. Той се преподава един път седмично¹⁸⁷. И през 70-те години дисциплината продължава да се преподава в този град, чийто търговци-карабаджици вече „*владяят*“ големите пазари на империята. През 1872 г. в Сливенското класно училище преподават трима от видните възрожденски учители – Добри Чинтулов, Атанас Узунов и Михаил Греков. Според спомените на последния, тримата си разделят предметите, като Атанас Узунов се заема с преподаването на „*бухгалтерия*“ (книговодство, счетоводство) и на математическите дисциплини аритметика, алгебра, физика и геометрия¹⁸⁸.

През 1868 г. Иван Добровски, един от привържениците на идеята за налагане на реалното образование в българското училище, разработва проект за учредяване на българска гимназия в Букурещ, в която да се преподават науки, свързани с практиката и живота. В неговия архив се съхранява подробен документ – програма за развитието на българското училище в Букурещ с дата септември 1868 г., адресиран до румънските власти¹⁸⁹. Макар и гръцки възпитаник, Добровски препоръчва изучаването на гръцки и латински език да не е задължително, а да е задължително усвояването на науки като математика, химия, физика и диплография¹⁹⁰. В програмата на Добровски диплографията е посочена като девета (последна) дисциплина във второто отделение – т. е. тя трябва да се изучава в последната седма година (четвъртата за второто отделение) на целия курс на обучение¹⁹¹.

Зад инициативата за откриване Българската гимназия в Букурещ застават членовете на Добродетелната дружина – едрите български търговци в Румъния Христо Георгиев, Михаил Колони, А. Михайлов, Маринчо Бенли и др., а Иван Добровски, обиколил дотогава Европа, стигнал до Америка и усвоил прогресивните идеи на своето време, бил смятан за едно от лицата, подходящи да поемат ръководството на училището¹⁹².

През 1870 г. в Централното (епархийско) българско училище в Пловдив (така известната *Пловдивска семинария*) е обособен самостоятелен „*специален*“ търговски клас, който е в шестата година на обучението, след като първите пет са с основополагащи дисциплини. В търговския клас се изучават три предмета, сред които има и курс по „*търговско право*“, но се предла-

¹⁸⁷ Македония, г. II, бр. 5, 30 дек. 1867; бр. 21 от 20 апр. 1868.

¹⁸⁸ М. Греков. Спомени. С., 1971, с. 152. Пак според спомените на Греков самият той преподава в Сливенското класно училище география, а Д. Чинтулов – френски език.

¹⁸⁹ НБКМ, БИА, II, Г, 938.

¹⁹⁰ С. Аргиров. Материали за историята на нашата просвета. – Училищен преглед, г. VI, бр. 1, ян. 1901, с. 127. Цит. по: Н. Данова. Черти към българския образ на Америка. – В: Сб. в чест на Кирил Топалов (под печат).

¹⁹¹ НБКМ, БИА, II, Г, 938.

¹⁹² Н. Жечев. Букурещ – културно средище ..., 159-172.

га той да бъде заменен с курс по стокосзнание („наука за стоките“). Предвиждат се промени в учебната програма, в резултат на които да се постигне по-разширено изучаване на няколко основни дисциплини, сред които са политическата икономия, математиката, географията, езиците и т. н.¹⁹³

В III клас на Русенското главно училище в началото на 70-те години на XIX в. се изучава търговия („извлечения от най-новите ръководства“), а в IV клас – политическа икономия („цялата по Хубнер“)¹⁹⁴. В IV клас на Главното мъжко училище в друг дунавски град, пристанищен и търговски център – Свищов също се учи дисциплината търговия като „теоретическа диплография“, а в последния V клас на училището в часовете по търговия се усвоява „практическата диплография“¹⁹⁵.

В V последен клас на Българското мъжко училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Цариград през учебната 1871-1872 г. редом със стереометрия и геодезия, с педагогиката и писмените упражнения по български, турски и френски език се изучават още кратка политическа икономия и диплография¹⁹⁶. През 1872-1873 г. диплографията се преподава и в последния IV клас на Калоферското мъжко училище¹⁹⁷, както и в Шуменското четирикласно мъжко училище¹⁹⁸.

Прави впечатление, че диплографията се изучава винаги в последните класове и то на по-главните мъжки класни училища през периода 50-те – 70-те години на XIX в. Дисциплината напълно отсъства от учебните програми на девическите училища, където се преподават други приложни и професионални дисциплини, главно свързани с домакинството и бита.

Развитието на българското образование след Кримската война (1853-1856) и тенденцията към неговата практическа насоченост водят до появата на специализирани училища. Именно през този период се появява и първото българско търговско училище. Може би не случайно то възниква в Свищов – град, известен с търговските си контакти, както с вътрешността на страната, така и с дунавските пазари. Създава го Димитър Емануилов Шишманов – човек с широки интереси и богата биография. Шишманов произхожда от известния видински род Шишмановци (род на търговци и интелектуалци), учи във Видин, после завършва търговското училище в Темешвар (Банат). Участва като доброволец в похода на австрийската армия на ген. Радецки срещу Италия през 1848 г. и дори е награден с орден. След револю-

¹⁹³ Македония, г. IV, бр. 61, 25 юни 1870.

¹⁹⁴ Училище, г. II (1871), № 3, 20-22.

¹⁹⁵ Пак там, № 6, 45-46; № 8, 62-63.

¹⁹⁶ *Н. Начов*. Българското училище „Св. Кирил и Методий“ на Фенер в Цариград до 1877 г. – Училищен преглед, г. XXI (1922), № 9, 378-379.

¹⁹⁷ *Н. Начов*. Градиво за историята на калоферските училища. — Училищен преглед, г. VIII, 1903, № 2, с. 108.

¹⁹⁸ *Л. Доросиева*. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. Материали по изучаване на учебното дело в България. Т. 1. С., 1925, 83-84.

ционните за Европа 1848-1849 г. пребивава за кратко в Прага. От 1855 г. се установява в Свищов, където се захваща с търговия, а и с ред културни дейности – той е първият председател на местното читалище, инициатор е за създаването на театър в Свищов, изявява се като режисьор, преводач (превежда Шилер), учител. Последната година от живота си е учител по турски и немски език във Видинското класно училище. Умира през 1875 г.¹⁹⁹

По спомените на неговия син, големия български учен проф. Иван Шишманов, търговското училище е било открито в „Долната махала“ на Свищов и просъществува само една учебна година – 1873-1874. Като малък бъдещият професор се е впечатлявал от необикновено широките чинове в просторната зала – такива, каквито не са се срещали в другите училища, специално изработени, за да се разгръщат на тях големите търговски книги. В детските спомени са запечатани още „дебелите подвързани немски книги“, прибрали в един долап заедно със съчиненията на Шилер и едва по-късно Иван Шишманов узнава, че това са били търговските ръководства, учебниците по стокознание, по търговска география и пр., използвани от баща му в училището²⁰⁰.

Откриването на търговското училище е предшествано от издаването на една кратка брошура, нещо като печатна реклама на учебното заведение и разяснение на неговата програма²⁰¹. Издава я самият Д. Шишманов. От нея стават видни мотивите му за създаването на училището – класните училища не дават нужното теоретическо образование, още по-малко практическо. Те претрупват децата със знания, от които след време почти нищо не остава в главите им. Още в предговора към изданието той засяга и друг важен въпрос – този за ползата от търговията и индустрията за напредъка на народа: „Като теоретично и практично образован търговец, аз си позволявам да ся вреда в числото на онези наши родолюбци, които оценяват и познават силите на индустрията и търговията, и като такъв – след две години колебание – реших ся да отвора на моя отговорност едно приватно (частно – б. а., И. Р.) търговско училище в Свищов ...“²⁰²

Шишманов е разработил цялостната програма на училището. Курсът на обучение е две години с възможност (ако има нужния интерес) да прерасне в три години и е за деца на възраст 10-12 годишни, получили начално образование. Определена е таксата, начинът за нейното плащане, датите, когато ще започне учебната година, когато ще се провеждат изпитите и т. н. За двете години учениците ще изучават: „Практическа търговска аритметика, Търговска география, Търговска история, Търговска терминология“.

¹⁹⁹ За него вж.: *И. Шишманов*. Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. – Училищен преглед, г. VIII, 1903, № 4, 349-358; ЕБВИ, с. 713-714.

²⁰⁰ *И. Шишманов*. Цит. съч., 349-352.

²⁰¹ Първо българско приватно търговско училище на Д. Е. Шишманова в Свищов. Русе, в печатницата на Дунавска област, 1873. 7 с.

²⁰² Пак там, с. 5.

логия, Търговска и обща стилистика, Наука за познаване естествени и пригответени артикули/стоки, Турски език, Просто и цяло търговско ръководство с всичките нему надлежни знания, като законите на контракти (договорите – б. а., И. Р.) и подобни условия, записи, издължения и пр., Основно четение и краснописане, Свободно рисуване, Френски или Немски езици (кой от тези езици ще се преподава, остава на желанието и удобрението на родителите)²⁰³.

За завършилите училището при нужните за търговеца качества (мъдрост, честност, прилежност и пр.) Д. Шишманов гарантира, че те ще бъдат способни веднага да започнат работа като писари и деловодители във всяка търговска къща. Паралелно с редовното училище той предвижда и едногодишен курс по два пъга седмично за млади търговци, на които предлага общи познания по търговското ръководство, както и тълкуване на османския търговски закон²⁰⁴. Шишманов не е чужд дори на идеята училището да прерасне в „цяла търговска академия, разделена в четири класа“, изградена вероятно по образеца на австрийските²⁰⁵.

Първото българско търговско училище просъществува само година. За причините за неговото закриване знаем само това, което ни съобщава проф. Ив. Шишманов: „Чувал съм, че баща ми имал да се бори с разни интриги, имал големи неприятности и от страна на правителството – и неволно се принудил в 1874 г. да затвори заведението.“²⁰⁶

И така направеното изложение доказва наличието на богата българска учебникарска литература с търговска насоченост, издадена в периода 30-те – 70-те години на XIX в., както и широкото ѝ приложение в българското възрожденско училище. Наличните цифрови показатели, свързани с тях, могат да бъдат систематизирани в следните две таблици:

Таблица № 1

Български възрожденски учебници по търговия – брой по години

търговски учебници	1830-1839	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1878	общо
1	2	3	45	6	7	8
търговски ръководства	1	1 ^a	2		2	6
аритметики	1 ^b + 2	4	12	21	13	53
географии и атласи	1	5	5	38	19	68

²⁰³ Пак там, 5-6.

²⁰⁴ Пак там, 6-7.

²⁰⁵ За това узнаваме от по-подробна чернова на издадената брошура, открита и публикувана от: И. Шишманов. Цит. съч., 355-358.

²⁰⁶ И. Шишманов. Цит. съч., с. 352.

писмовници	2	1	5	3	3	14
учебници по чужди езици	5	2	9	34	18	68
общо	12	13	33	96	55	209

^a „Взаимнодвойноописание“ на Михалаки Попович – ръкопис, останал неиздаден.

^b Първото заглавие е на „Рибния буквар“, издаден от д-р Петър Берон в Брашов през 1824 г. В края на учебника е включена кратка аритметика.

Таблица № 2

**Български възрожденски учебници по търговия
според мястото на книгоиздаване**

търговски учебници	Цариград	Виена	Букурещ	Браила	Русе	Болград	Белград	други
търговски ръководства	2	1			1			
аритметики	8	16	4	1	4		3	6
географии и атласи	7	22	3	2	2	2	2	7
писмовници	1		1		4	1	1	3
учебници по чужди езици	9	13	4	8	9	5	6	8

В Таблица № 1 са включени всички заглавия, независимо от това в каква степен са застъпени търговските знания в тях, както и всички издания, ако дадено заглавие има повече от едно такова. В графата на географиите и атласите влизат няколко учебника по общи знания и природознание за началните отделения, най-често озаглавявани „Начални знания за деца“. При едно по-прецизно оглеждане на тяхното съдържание те трябва да попаднат в тази група, понеже в тях има географски уроци, в това число и такива, които дават икономогеографски знания. В графата „Учебници по чужди езици“ са включени граматика, буквари, разговорници и речници по гръцки, френски, турски, немски, английски, руски, италианки, румънски език, както и такива, които са на два и повече езика.

Общият брой от над 200 издания е показателен за високия размер на разпространение на търговските знания в българското възрожденско общество чрез учебникарската литература. По години тяхното разпределение е неравномерно, като безспорно най-висока е цифрата на издадените учебници и пособия през 60-те години на XIX в. – общо 96. Следват 70-те години с 55 издания²⁰⁷

²⁰⁷ Нека не забравяме, че Източната криза (1875-1878), Априлското въстание (1876) и Руско-

и 50-те години на века – с 33. Именно през тези 3 десетилетия, последните преди Освобождението (1878), се наблюдава най-големият разцвет на българското възрожденско книгоиздаване, в това число и на учебникарството. Този разцвет съвпада, или по-точно е част от подема в развитието на българското образование през епохата, както и на българската търговия.

Таблица № 2 е съставена по относителни данни, тъй като за малка част от заглавията не разполагаме със сведения къде са издадени. Но и при тази относителност цифрите ясно отличават преимуществото на Виена в издаването на българските възрожденски учебници, съдържащи търговски знания. Първенството безспорно е на виенската книгопечатница „Л. Сомер и сие“, където големите български книгоиздатели и издатели на учебническа литература по онова време Христо Г. Данов, Драган (Димитър) В. Манчев и др. отпечатват основната част от своите книги. Значителна част от учебниците са отпечатани в столицата на Османската империята – Цариград, където към средата на XIX в. живеят между 30 и 60 хиляди българи, по-голямата част, от които се занимават с търговия и занаяти, в Букурещ и Браила – градове също с българско търговско присъствие, във вилаетския център Русе и т. н. В графата „други“ попадат по-рядко срещани селища, но и те е редно да бъдат посочени, за да се очертае пълната панорама на книгоиздателските центрове, в които са отпечатвани българските възрожденски учебници, даващи търговски знания: Смирна, Крагуевац, Солун, Одеса, С. Петербург, Будим, Земун, Пеща, Прага.

Интересна особеност на тези издания е изключителното богатство и разнообразие на езика, на който са написани. Впрочем те се появяват във времето, когато се разгаря т. нар. *езиков спор*, целящ да реши на каква основа да се изгражда новобългарският език. Търговските заглавия внасят допълнителен проблем – съобразно спецификата на търговската материя те са изпълнени с термини от чужд произход, най-вече италиански, френски, гръцки и турски, които или трябва да се преведат или да се обяснят. Авторите на учебниците правят и едното, и другото. Те не могат да избягат от чуждите и дори напротив – ривеждат всички възможни варианти за всяко едно понятие. Така се постига богатството на изложението, което съвсем не е самоцелно – то трябва да подготви българския търговец за предизвикателствата на професията, за възможните контакти в изобилния на чуждо търговско присъствие османски пазар.

Разнообразието на термините, постигнато чрез превода им на различни езици, се откроява още в първите издания, засягащи търговската проблематика. Наблюдава се в писмовниците, в учебниците по география и аритметика (по-точно в онези уроци, които дават търговски знания), в речниците, разговорниците и особено в търговските ръководства. Много интересен в

турската освободителна война (1877-1878), както и катаклизмите, свързани с тези събития, „скъсяват“ продължителността на това десетилетие и затрудняват културните и стопанските процеси в българското общество.

това отношение е речникът, приложен към „*Взаимнодвойноописание*“ на Михалаки Попович. В него термините са обяснени или чрез различни преводни варианти и синоними, или чрез описание на понятието. Попович дори предлага термини (главно русизми), които както сочат изворите не се налагат в практиката на българския възрожденски търговец²⁰⁸.

В предговора към своето ръководство по диплография братя Караминкови отбелязват, че въпреки простия и ясен стил на книгата и въпреки усилията, които са положили, не са могли да избегнат чуждите, и че ги употребяват така, както те се използват в разговорната реч²⁰⁹. Подобен на Попович и на Караминкови е подходът на Стоян Веженев: „*Като всяка наука – пише той – така и книгодръжанието си има свой език и свои термини, от които някои съм зел както ся употребяват по между нашите търговци сега, други съм превел, а някои съм съставил като съм ся мъчил да бъдат колкото е възможно лесно-вразумителни; а доколко съм сполучил в този състав, остава да съди вниманието на четците...*“²¹⁰

В превода на Веженев, а и в други български търговски учебници от средата на XIX в. се забелязва стремеж, макар и твърде плахо изявен, към запазване на чистота на българския език и към употреба на собствена търговска терминология, дотолкова, доколкото това е възможно. Резултатите обаче са незначителни, понеже европейският пазар, към който по онова време се е устремил българският търговец вече има утвърдена своя терминология и той се принуждава да я приеме. Впрочем подобни опити за налагане на собствена търговска идентичност съвсем не са нещо ново за Балканите. В по-ранния период те се наблюдават и при гърците, но също с незначителни успехи. Гръцките търговски учебници, издавани във Виена и в Триест през XVIII и началото на XIX в. се стремят да отхвърлят чуждите търговски термини и ги разглеждат по-скоро като инерция от миналото, отколкото като необходимост, но по-трайни успехи в тази насока се забелязват едва през втората половина на XIX в. – т. е. тогава, когато окончателно е извоювана независимостта на гръцката държава²¹¹.

Появата на българската търговска литература през XIX в. и засиленият интерес към нея трябва да се възприемат като отражение на потребността от такъв вид модерни за времето знания, на нуждата от опознаването на актуалната европейска търговска теория и практика, а това е важно доказателство за напредъка и „*европеизацията*“ на българската търговия през периода 40-те – 70-те години на XIX в., респективно и на българското възрожденско общество.

²⁰⁸ Е. Давидова. Цит. съч., с. 75.

²⁰⁹ Ст. и Хр. Караминкови. Диплография или как ся дръжат търговски книги. Цариград, 1850, с. III.

²¹⁰ Стоян Делчев Веженев. Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) ..., с. VII.

²¹¹ Tr. E. Sklavénitis. Les manuels de commerce parus pendant l'occupation vénitienne et l'occupation turque. – In: Actes du II^e colloque international d'histoire. Economies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIII^e-XIX^e siècles. T. III, Athènes, 1986, 175-176.

Прави впечатление демонстрираното в този вид писания, както в гръцките и френските им оригинали, така и от българските им преводачи и издатели, „просвещенско“ отношение към търговията. В тях тя се представя като истинско изкуство и наука, призвана да избави народите от мизерията и нищетата. През 1850 г. братя Караминкови отбелязват: „Търговията е едно изкуство, от което чакат почти всички други искусства съвършеността си: ... Търговията е главна причина за просвещението на народите...“²¹², а в изданието от 1858 г. Гранитски е още по-конкретен: „Нашите благоразумни българи знаят харно [добре] да оценят ползите, които истичат от търговията за ония народ, който ся упражнява в действието ѝ.“²¹³

Подобно възприемане на търговията като решаващо условие за социалния прогрес се формулира за първи път в трудовете на френските просветители от XVIII в., а и преди това. Така например, още през XVII в. изкрystalизира образът на „идеалния търговец“, на търговеца, който знае всичко и може всичко, представен в класическото съчинение на Жак Савари²¹⁴. Според Жан Мьовре, книгата на Савари-баща не е просто пресъздаване на познатата търговска традиция и практика, каквито са книгите от този жанр дотогава, но все още не е и енциклопедия, каквито са преобладаващите нови издания на следващия XVIII в.²¹⁵ Творбата на Савари в скоро време е преведена и разпространена в Англия, Холандия, Германия и Италия. Продължавайки семейната традиция, неговите синове Жак Савари де Брюслон и Филемон-Луи Савари редактират може би най-ползвания „универсален речник по търговия“²¹⁶, превърнал се в емблематичен за епохата и поставил началото на цяла поредица от издания по примера и почерка на тези френски просветители, утвърдена в литературата като „линията Савари“²¹⁷.

Съкратен гръцки превод на „речника“ на Савари представлява най-популярната търговска енциклопедия на Балканите през първата половина на XIX в., тази на Николас Пападопулос. Книгата, озаглавена „Печелившият Хермес или търговска енциклопедия ...“, за която вече стана дума по-горе, е замислена в седем тома, но от тях през 1815-1817 г. са издадени само пър-

²¹² Ст. и Хр. Караминкови. Диплография ..., с. I.

²¹³ А. Гранитски. Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за търговски делания ... Цариград, 1858, с. 1.

²¹⁴ J. Savary. Parfait négociant. Paris, 1675. През 1688 г., две години преди своята смърт, авторът добавя към книгата си и сборник с материали по търговска съдебна практика („Les Parères“), който неизменно съпътства всички издания на „Parfait négociant“ през XVIII в.

²¹⁵ J. Meuvret. Manuels et traités à l'usage des négociants aux premières époques de l'âge moderne. – In: J. Meuvret. Etudes d'histoire... p. 250.

²¹⁶ Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers par J. Savary des Bruslons. V. 1-2, 1723; supplément 1 v., 1730. (Сигнатура на това първо издание в Bibliothèque nationale de Paris: V. 5719-5721).

²¹⁷ J.-C. Perrot. Les dictionnaires de commerce au XVIII siècle. — Revue d'histoire moderne et contemporaine..., p. 40-43.

вите четири. Авторът структурира съдържанието на енциклопедията съобразно източниците, които ползва. В първите два тома той се спира на някои основни общотеоретични въпроси – разкрива ролята на търговията за възраждане на човешкия род, представя нейната история, проследява способите и правилата на търговската дейност. Акцентът тук е поставен на търговската материя, разгледана в подробности, като не буди съмнение източникът, който е ползван от Пападопулос – „речникът“ на Савари. Третият и четвъртият том на „Печеливият Хермес или търговска енциклопедия ...“ съдържат географски търговски речник и са редактирани по излезлия в края на XVIII в. и придобил широка популярност в Западна Европа труд на французина Пьоше (Peuchet)²¹⁸.

Както сочат данните, енциклопедията на Николас Пападопулос (чрез нея френските автори Савари и Пьоше) е била добре позната на българите възрожденци – тя се среща в училищни библиотеки от онова време, а възпитаникът на Сорбоната, дългогодишен учител и автор на множество книги Тодор Шишков в началото на 60-те години на XIX в. прави опит да я преведе на български език и издаде. Така съвсем не случайно, постановката за търговската дейност като фактор за благоденствието на обществото достига до посочените вече учебници и до книгите и статиите на ред видни дейци от епохата като д-р Иван Богоров²¹⁹, Георги Раковски²²⁰, Добри Войников²²¹ и др.

Важно е да се очертае кои превеждат и издават българските търговски ръководства през Възраждането. Това са предимно представители на търговското съсловие и такива, които не се занимават пряко с търговия – учители и просветни дейци, хора с широки за времето интереси и енциклопедични познания. И ако авторите на френските учебници по търговска практика от XVI-XVIII в. са в голямото си множество преподаватели в училищата или счетоводители²²², то в България техният професионален кръг е

²¹⁸ *Тр. Склавениџа*. Op. cit., 55-74; Tr. *E. Sklavénitis*. Les manuels de commerce ..., 174-175. Съчинението на Пьоше е озаглавено: Dictionnaire de la géographie commerçante. Par J. Peuchet, auteur du Dictionnaire de Police de l'Encyclopédie méthodique, etc. A Paris. An VII (1798).

²¹⁹ *Ж. Натан*. Първият български икономист. – В: Сб. Д-р Иван Богоров. материали свързани със 150-годишния юбилей от рождението му. Пл. 1972, 57-69.

²²⁰ *Г. С. Раковски*. Позив за учредения на едно търговско българско дружество по главния места в Европа, отде български търговци извозват разни стоки. – Дунавски лебед, г. I, бр. 3, 29 септ. 1860.

²²¹ *Д. Войников*. За историческото развитие на търговията въобще. – Дунавска зора, г. III, бр. 2, 18 юни 1870, с. 8.

²²² *P. Jeannin*. Les manuels de pratique commerciale imprimés pour les marchands français (XVI^e-XVIII^e siècle). – In: Le négoce international XIII^e – XX^e siècle. Ed. par F. Crouzet. Paris, 1988, p. 37. Евгения Давидова неправилно лансира мнението, че българските автори на търговски ръководства са само практикуващи търговци, очевидно имайки предвид имена като Михалаки Попович и братя Караминкови, т. е. първите, които се насочват към тази литература: *Е. Давидова*. Цит. съч., с. 76. Покъсните преводачи и съставители на такава издания у нас обаче, са главно учители и просветни дейци: Анастас Гранитски, Стоян Веженев, Димитър Енчев, Илия Христович и др.

доста по-широк – факт, който трябва да се обясни със задъханата динамика на процесите, протичащи в българското общество през 40-те – 70-те години на XIX в.

Българската възрожденска търговска литература е насочена към изключително широка аудитория. За огромния за XIX в. тираж на книгата на Мелас-Гранитски вече стана дума, сред чийто спомоществователи се срещат и много известни имена на представители на българския обществен, стопански и политически елит от средата на XIX в. Известни имена срещаме и сред спомоществователите на „Диплографията“ на Караминкови – дълъг е списъкът на калоферските търговци и занаятчии в Цариград начело с братята Тъпчилещови, Христофор С. Тошкович и др., на сливенските, „во главе“ с Парашкева Бянов, Андонаки Икономов и др., на котленци, започващ с Георги Раковски, записал от това заглавие десет бройки. Интерес към този вид издания проявяват общините, църковните настоятелства, най-вече учителите и училищата, където диплографията по онова време вече е превърната в учебна дисциплина. Авторите на търговските ръководства, изключително ценни като справочници за търговците, не пропускат да препоръчат своите издания и като учебни пособия²²³.

Учебниците по търговия, като съществена част от българската възрожденска търговска литература, поставят здравата основа на търговските знания в българското общество, чиито традиции се следват и след 1878 г. Много от тези заглавия продължават да се ползват както в училището, така и за нуждите на професионалните търговци²²⁴, а новите условия импулсират бързото развитие на търговското образование в свободна България. Без основополагащото начало на възрожденците обаче, това едва ли щеше да е възможно.

²²³ А. Гранитски. Търговско ръководство..., с. 2; Стоян Делчев Веженев. Ръководство за дръжание търговски книги ..., с. VII.

²²⁴ Д. Т. Душанов. Учебник по счетоводство. Печатница „Хр. Г. Данов и сие“ в Пловдив, София и Русчук. Пловдив, 1882. В предговора Душанов отбелязва, че учебникът е предназначен за нуждите на училищата и за средното българско търговско съсловие. За по-големите търговски къщи и дружества той препоръчва пълните ръководства по диплография „по италианската ситема“ на братя Караминкови и на С. Веженев.

**THE BULGARIAN COMMERCIAL TEXTBOOKS OF THE NATIONAL REVIVAL
(The 30s-70s of the 19th century)**

Ivan Roussev

The theme of the Bulgarian commercial literature during the National Revival still remains inadequately researched. Its largest part consisted of textbooks on commerce, this collective concept comprising all the aids on subjects directly or indirectly connected with trade, with its practical side, used for educational purposes at school and also by merchants in their professional instruction. It is the question of the subjects of book-keeping (diplography), geography, arithmetic, general history, of the textbooks, dictionaries and foreign language textbooks, and letter-writing manuals which helped commercial education and qualification. An attempt is made in the article at the analytical presentation of all these publications brought out in the 30s-70s of the 19th c. (i.e. in the period up to the Liberation) which numbered over 200. Their comparison with the European and Balkan publications leads to inferences about the foreign influences in this country and also about certain specific features of the Bulgarian titles caused by the requirements of the merchants during the National Revival.

The theme of commercial textbooks is an introduction to a more extensive problem: that of the modernizing (Europeanizing) role of trade in the Bulgarian National Revival society which includes a number of interesting and important questions: about commercial literature in general, the merchant's mentality and the attitude towards the merchant, the emergence of the new trade structures, the provisions of commercial law in the practice of the Bulgarian merchant, etc.

ЖИВКОВАТА ИКОНОМИЧЕСКА РЕФОРМА, ПЕРЕСТРОЙКАТА И СТАРТЪТ НА СКРИТАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

Господинка Никова

През ХХ в. България е принудена да се превърне в сателит на две тоталитарни държави – Третия райх и Съветския съюз. Въпреки различията, наложените от тях модели за икономическо развитие притежават и някои общи черти¹. И двете велики сили предлагат идеи за модернизация и индустриализация на страната². Още преди Втората световна война контролът на държавата както върху вътрешния стопански живот, така и върху външно-търговските отношения се засилва. Процесът на етатизация достига своя апогей по времето на социализма. Поради властващата идеология частната собственост се ликвидира напълно, а политическите и държавните институции налагат диктата си върху икономиката.

До началото на 50-те години, под натиска на съветските тайни служби, по брутален начин от висшите ешелони на властта са отстранени най-вече опитните стопански кадри, немалка част от които получава своето образование в Западна Европа. Скалпени са процеси и срещу онези представители на техническата интелигенция, които са били стипендианти на германски фондации³. Докато се създадат новите кадри, обучени по съветските образци и стандарти, минава доста време⁴. Всъщност голяма част от стопанските решения се вземат далеч от София – на съвещанията на многобройните органи на създадения през 1949 г. Съвет за икономическа взаимопомощ⁵. Почти до края на

¹ Вж: *Г. Никова*. Наследството от несполучливи модели или за ползата от стопанската история. – Годишник на ВСУ „Ч. Храбър“, 1996, кн. 1, 223-234; Социално-икономическите модели на ХХ. – Епохи, Велико Търново, г. V, 1998, 18-36.

² Вж: *Г. Никова*. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияние в България. – ИПр, 2000, № 3-4, 70-112.

³ Вж: *Г. Никова*. „Големият заговор“ в България (1949-1953 г.). – В: Лица на времето. Т 2. 1997, 69-98; *The Blow against the State Leadership of Bulgaria (1949-1953)*. – ВНР, 1997, № 2-3, 108-131; Политическите процеси в България 1949-1953 г. – В: България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, 64-73.

⁴ По изказване на самия Вълко Червенков (1950-1956 г.) „Политбюро въобще не обича да се занимава със стопански въпроси, отделните му членове нямат вкус и не се интересуват от тия въпроси и обикновено идват на заседанията неподготвени“. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 35, л. 18).

⁵ Вж: *Г. Никова*. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949-1960. С., 1989.

50-те години в България се запазва и институцията на съветските стопански съветници, която негласно управлява основните стопански министерства⁶.

Многостепенната партийно-държавна пирамида се ръководи от първия секретар на ЦК на БКП и от оглавяваното от него Политбюро. Тодор Живков поема партийното лидерство през 1956 г. и остава на този пост до преврата през 1989 г., като непрекъснато укрепва авторитарната си власт. През 1971 г. се създава Държавният съвет, чийто укази придобиват законодателна сила. Поемайки неговото ръководство, Живков си присвоява и функциите на държавен глава. Паралелно нарастват и правомощията на Политбюро. Този всевъздушен орган решава всички въпроси, свързани с управлението на страната и дирижира кадровия състав на висшата номенклатура. През 80-те години той свиква и определя дневния ред не само на пленумите, но предлага проектите за основните постановления на Министерския съвет, на законите и декларациите, гласувани от Народното събрание.

Задържал се на „трона“ повече от 33 години, Живков отработва и своя тактика спрямо сменящите се стопани на Кремъл. Бързо открива слабостите на новите лидери и умее да ласкае самолюбието им. Не жали хвалебственията и клетвите за вяроност към СССР и марксизма-ленинизма. Раболепието пред Москва му помага не само да запази поста си, но и да извлича икономически ползи за страната⁷. С присъщите си адаптивност и конформизъм Живков надживява четирима съветски ръководители. С последния генсек на КПСС обаче трудно намира общ език. Двамата са просто от различни поколения, но това дава и някои предимства на българския лидер. При отсъствието на политически плурализъм и самостоятелна външна политика, икономиката е сред приоритетите на властта и нито един неин проблем не се решава без благословията на първия. А за да се овладеят сложните и многостепенни механизми на силно централизираната планова икономика, натрупаният на макрониво дългогодишен управленчески опит е от голямо значение. Независимо от образованието си, с течение на годините Живков придобива по-мощен поглед върху проблемите на националното стопанство, на СИВ, та дори и върху световните тенденции.

От втората половина на 60-те години в живковото обкръжение навлизат технократи с по-прагматично мислене. В състава на Политбюро остават и традиционалисти, които формират неговото трайно присъствие. Живков обаче предпочита да се съветва и опира на членовете с нетрадиционно мислене. С присъщата си комбинативност той умее да компилира новите идеи и да ги представя като свои „съображения“. Но новаторите стават и изкупителната жертва за „увлеченията“. От друга страна, предприеманите чести рокади във висшите ешелони на властта дават възможност на партийния ли-

⁶ ЦК на КПСС взема решение да изтегли своите стопански съветници от Източна Европа през 1956 г.

⁷ Виж по-подробно: *И. Марчева*. Тодор Живков-пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964 г. С., 2000.

дер да отстрани всеки авторитет, застрашаващ поста му.

Пристиснат от обстоятелствата, от средата на 60-те години Живков проявява и определен стремеж към измъкване от демоничната прегръдка на съветския икономически модел. Управлението на стопанския живот встъпва в продължителен и неравномерно развиващ се процес на отваряне към запад, на децентрализация и либерализация, които намират своя естествен завършек едва в годините след рухването на системата.

За разлика от Третия райх⁸ Съветският съюз реално подпомага индустриализацията на страната. По време на живковото управление българската икономика се развива с високи темпове. От 1956 до 1985 г. националният доход се увеличава около 8 пъти. Докато през 1956 г. стокообменът възлиза на 353 млн., през втората половина на 80-те години той достига почти 30 млрд. вал. лв., а близо 70% от износа се формира от продукцията на машиностроенето и електрониката⁹. Ограничен от рамките на следвания модел, Т. Живков не преодолява социалните проблеми. Но той успява да трансформира България от аграрна в индустриална държава, макар и на по-ниско технологично ниво в сравнение със световните стандарти, да ликвидира хроничната безработица, да намери приложение в страната и на труда на квалифицираните специалисти. При днешната масова безработица и мизерия споменът за живковото време буди носталгия у мнозина. Биполярни са и оценките за ролята на съветския фактор за модернизацията на нашата икономика. За голяма част от българските дисиденти Живков бе главната спирачка за горбачовата перестройка. В новата историография също се налага мнението, че той е далеч по-догматично мислещ от демократа Горбачов. Но дали тази констатация се отнася и за икономиката? Отговорът на тези и други въпроси се откроява най-релефно именно в заключителния етап от живковия режим. Той кореспондира и с причините за краха на системата, оказала съдбоносно влияние не само върху близкото минало, но и върху съвременността ни.

За съжаление, документалното проучване на последните години от тоталитарната система в България тепърва прави своя прощъпулник. Наистина книжният пазар е зялат от мемоарна литература. Появиха се спомените както на самия Т. Живков¹⁰, така и на съгрудници от близкото му обкръжение¹¹,

⁸ Определени кръгове от индустриалния елит на Третия райх действително споделят идеите за модернизация и индустриализация на Югоизточна Европа и в частност на България, но в екстремните условия на започналата война всички добри намерения остават на масата на предварителните преговори. Тъй като не намират практическа реализация, тези идеи могат да се тълкуват и като демагогски ход на агресивната завоевателна политика на Германия от онова време.

⁹ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2662 „а“, л. 204-205.

¹⁰ Т. Живков. Срещу някои лъжи. С., 1993; Мемоари. С., 1997.

¹¹ Ще споменем само онези от тях, които имат отношение към разглеждания период и проблеми: К. Чакъров, Вторият етаж. С., 1990; Ж. Живков. Кръглата маса на Политбюро. 16-та Република. Случаят Кремиковци. Разгромът на Тексим. Чехословашките събития. Крах на

Мемоарите открит много тайни от кухнята на висшите коридори на властта. Но както е известно, този литературен жанр се отличава със субективните си оценки за личностите, събитията и процесите. Изнесените данни винаги се нуждаят от сверка с архивните източници и от тяхното по-системно и обективно изследване. Искра Баева е първият историк заел се с тази нелегка задача¹². Целта на настоящата студия е да разшири започнатото, като акцентува върху проблемите на българската икономика. Изследването се основава предимно на протоколите от заседанията на Политбюро, съхранявани във фондовете на Централния държавен архив (ЦДА). Те разкриват редица детайли от хода на икономическата реформа в България и от въздействието на съветската перестройка върху него. В посочения масив от документи се намират и стенограмите от срещите между Т. Живков и М. Горбачов, които хвърлят нова светлина върху взаимоотношенията и принципните разногласия между двамата партийно-държавни ръководители.

* * *

Още през 60-те години, в условията на започналата технологична революция, съветският модел изчерпва възможностите си за екстензивно стопанско развитие. С характерната си затвореност източният блок изостава от световните технически нововъведения, а при търсенето на пазари все по-решаващи се оказват качествените, а не количествените показатели. Тромавата организационна структура на СИВ и възприетите от него принципи на разделение на труда все по-осезателно проявяват своите недостатъци. Продължават да се изграждат големи производствени мощности, концентрирани на едно място. През началния етап на ускорена индустриализация този подход донякъде е оправдан, но в променената обстановка вече е нерентабилен. Въпреки специализацията в машиностроенето, между отделните държави-членки възниква голяма конкуренция. България произвежда обширна гама машиностроителна продукция, която все по-трудно намира пласмент дори в държавите от общността. Българските метали са нискокачествени. Страната е принудена да изнася огромни количества от тях, за да внесе необходимите ѝ видове висококачествени метали. Най-неизгодни стават условията за износ на промишлена продукция в Съветския съюз. Той продава суровините си на България на цени, доближаващи се до международните. Съветските предприятия купуват същите суровини по преферен-

едноличната власт. С., 1991; *Г. Милушев*. По коридорите на властта. С., 1991; *Л. Аврамов*. 50 оспорвани години. С., 1993; *С. Тодоров*. По върховете на властта. С., 1995; *П. Дюлгеров*. Разпнати души. С., 1996; *Н. Яхиел*. Тодор Живков и личната власт. Спомени, документи, анализи. С., 1997; *Г. Чанков*. Равносметката. С., 2000; *Същият*: Равносметката в документи, спомени, статии, интервюта, писма. С., 2001; *С. Бонев*. Времето в което живях и хората с които работих. С., 2001; *О. Дойнов*. Спомени. Допълнени от Зоя Димитрова. С., 2002.

¹² И. Баева е написала частите за живковото управление в двете издания: *Е. Калинова, И. Баева*. Българските преходи 1944-1999. С., 2000; *Българските преходи. 1939-2002*. С., 2002.

циални цени. Българските индустриални стоки, произведени със съветски суровини и документация, се оказват неконкурентноспособни. На практика предприятията губят от износа на такава продукция в СССР. Съветският внос на жизнено важните за тогавашната структура на българското стопанство енергийни и промишлени суровини, машини и оборудване продължава да се компенсира главно чрез износа на дефицитните и за вътрешния пазар произведения на селското стопанство и на леката промишленост. А при възприетите от СИВ условия на ценообразуване именно тези продукти са с неоправдано ниски цени, което не стимулира и развитието на тяхното производство.

Посочените неблагоприятни тенденции мотивират Живков и неговото близко обкръжение да търсят преди всичко индустриалните ниши в СИВ, а те са именно в областта на новите технологии. Към средата на 60-те години България си извоюва правото да се специализира в производството на електроника. От същото време датира и активизирането на отношенията с Япония, която наред със САЩ е водеща в тази област. Съединените щати обаче са главният инициатор на наложеното от КОКОМ ембарго върху износа на нови технологии в Източна Европа и строго следят за неговото спазване. Япония е много по-либерална, тъй като и тя самата е трябвало да преодолява ембаргови забрани¹³.

Първото официално посещение на Т. Живков в Япония е през 1970. В резултат на посещението се постига значителен напредък в двустранното икономическо сътрудничество, установяват се непосредствени контакти с водещи японски бизнесмени, и се осъществяват редица двустранни договорености и сделки. България получава правото на дългосрочен търговски кредит¹⁴. Двете страни сключват договор за търговия и мореплаване, съдържащ и клаузата за най-облагодетелствана нация. Япония дава преференциални мита за редица български промишлени стоки. През 70-те години за член на Политбюро, секретар на ЦК на БКП и заместник-министър председател е издигнат един от най-ревностните привърженици на „японското чудо“ Огнян Дойнов¹⁵. Българската електроника се развива предимно с помощта на японските фирми и специалисти, и чрез заобикаляне на лицензионните ограничения¹⁶. Всички български делегации, посетили страната на изгряващото слънце, са впечатлени не само от техническия напредък, но и от прилаганите във фирмите модерни методи на програмиране, управление и организация на производството.

¹³ Известен е фактът, че след Втората световна война на Япония е наложена забрана за внос на нови технологии. Много от образците на електрониката са откраднати от американците и доразвити в страната.

¹⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1041, л. 12, 14, 17.

¹⁵ О. Дойнов. Спомени..., с. 47.

¹⁶ В Правец, Стара Загора, София, Пловдив, Русе, Велико Търново и др. се изграждат заводи за електронно-изчислителна техника, микропроцесори, лентови и дискови запаметяващи устройства, компютри и т. н.

Към средата на 70-те години светът е завладян от трайна енергийна криза. Цената на горивата и бензина скача почти десетократно. Макар и по-бавно, повишава се и пазарната стойност на съветския петрол, респективно и на цялата номенклатура от стоки, внасяни от там. В същото време цените на продуктите на селското стопанство, хранително-вкусовата и леката промишленост остават непроменени. По предварителни изчисления загубите за българското стопанство от увеличаването на цените на съветските стоки общо за периода 1975-1980 г. достига близо 4 млрд. рубли¹⁷. Българската икономика се нуждае от допълнителни валутни постъпления. Изход от кризата се търси в структурната реформа, в разработката и внедряването на нови технологии, и във външното кредитиране.

Структурната реформа стартира от 1976 г. с цяла поредица от решения на Политбюро – за концентрация и специализация на народното стопанство¹⁸, за развитие на тежкото машиностроене и биологическите науки¹⁹, за развитие на електрониката и електротехническата промишленост²⁰. През следващата 1977 г. се разработва така нареченият мултиплициращ подход²¹, насоките за усъвършенстване на плановото ръководство на икономиката и социалистическата организация на труда²², за повишаване ефективността на външноикономическите връзки, комплексната програма за електронизация и роботизация²³. На 27 юни 1978 г. Политбюро приема изготвения от О. Дойнов обобщаващ доклад „За ускорено развитие на някои стратегически направления на научно-техническия прогрес в НРБ“, който предвижда „поврат в социалистическата организация на труда, ускорено развитие и широко приложение на електрониката, роботиката, химията и биологията“²⁴. Всъщност всички тези решения, някои формулирани и високопарно, представляват отделните етапи на структурната реформа. Тя не пренебрегва съществуващата специализация в рамките на СИВ, но измества инвестиционните акценти върху високотехнологичните индустриални производства, които са с най-голяма валутна възвръщаемост, все още не са развити в останалите страни-членки и се търсят на „несоциалистическите“ пазари. Новите приоритети на инвестиционната политика стимулират и производството на компонентите за оръжейната промишленост, която е с най-бърза валутна възвръщаемост и намира сериозни пазари в страните от третия свят. Идеите за структурната и последвалите други реформи се заимстват предимно от Япония²⁵.

¹⁷ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1176, л. 32. Стойността на целия износ на България за СССР по редовния стокообмен през 1978 г. е за около 3 млрд. р.

¹⁸ Пак там, а. е. 300. Решението е от 15 ян. 1976 г.

¹⁹ Пак там, а. е. 315.

²⁰ Пак там, а. е. 325.

²¹ Пак там, а. е. 475.

²² Пак там, а. е. 886.

²³ Пак там, а. е. 876.

²⁴ Пак там, а. е. 1303, л. 8-89.

²⁵ Пак там, а. е. 1176, л. 18-19.

За да усвои новите информативни технологии българското стопанство се нуждае и от подготвени специалисти. Създават се нови учебни специалности, научни институти и центрове. През втората половина на 70-те години в стопанската област работят над 220 хиляди специалисти с висше образование, а в научните институти и центрове са заети над 60 хиляди научно-технически кадри²⁶. На висококвалифицираните технически специалисти се дава възможност да участват и в съвместни проекти със западни учени. По този начин най-безболезнено се заобикалят и забраните на КОКОМ. Пътят на научно-техническите открития до практиката обаче е много дълъг. По решение на Политбюро на 25 октомври 1979 г. към МВР се създава специализирано управление за научно-техническо разузнаване²⁷. Последното се превръща в неразделна част от широко пропагандираното научно-техническо развитие и официално се легализира с обединяващата абревиатура НТР. В края на 70-те години стратегическото ръководство на НТР се поема от Огнян Дойнов, а от 1987 г. – от Андрей Луканов. Дълго време два от центровете му се намират във Виена и във Франкфурт на Майн. Увлечението по кражбата на нови технологии стига до там, че промишленият шпионаж се превръща в държавен хазарт, който поглъща немалко средства²⁸.

Друга удачна форма за придобиване на ноу-хау и за заобикаляне на разширяващите се ембаргови листи се оказват смесените предприятия. Първите смесени предприятия се образуват още през 70-те години с японски и западногермански фирми. Целта е да се създаде не само продукт на по-високо технологично равнище, но и той да носи производствената марка на съответната страна, за да бъде по-лесно продаваем²⁹.

Съвсем естествено, Съветският съюз запазва позициите си на приоритетен външноикономически партньор на България, но вътрешното реструктуриране на икономиката не се съгласува нито с него, нито със СИВ. Основната цел на всички предприети реформи е да увеличат валутните ресурси на страната³⁰, т. е. да направят българската продукция по-конкурентноспособна и продаваема на външните пазари, а това означава и известно преодоляване на икономическата зависимост от СССР. Политическият момент за реализирането на подобни намерения е също така удобен. По това време Съветският съюз навлиза в периода на „застой“. В продължение на 6-7 години Л. И. Брежнев е болен и неработоспособен. Още докато е жив започват и ожесточените задкулисни борби за неговото наследство³¹. Те изместват на заден план останалите проблеми на огромната страна и постепенно отслабват опеката над сателитите.

²⁶ Пак там, а. а. 1305, с. 16.

²⁷ Пак там, а. е. 2022.

²⁸ О. Дойнов. Спомени..., с. 107.

²⁹ Пак там, 274-275.

³⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 886, л. 11-55.

³¹ В. Казначеев. Последний генсек. М., 1996, 11-101.

Москва обаче продължава да бъде ревнива. По съветско настояване отпавената през 1977 г. покана към Т. Живков да посети повторно Япония съвсем неочаквано се отменя в навечерието на заминаването му. Вместо към Токио, той се отправя към Москва. Един от поводите за това спешно повикване е разработването на генералната схема за двустранната специализация и коопериране на материалното производство до 1990 г. Живков не пропуска възможността да постави въпроса за тежкото положение, в което се намира българското стопанство вследствие на повишаването на цените на съветските петролни продукти, и да помоли за кредит³². Брежнев обаче не откликва веднага на тази молба.

Живков сериозно е обезпокоен, че след отлагането ѝ подготвяната от дълго време визита в Япония няма да се осъществи. По традиция тя приема не повече от три-четири държавни посещения годишно. През следващата година обаче японският премиер Т. Фукуда подновява поканата³³. Официалната делегация, водена от Т. Живков, посещава Токио от 13 до 18 март 1978 г. След завръщането си той докладва пред Политбюро: „Целта на посещението бе да даде политически тласък на по-нататъшното развитие на отношенията с Япония и по-специално в областта на икономиката и търговията, на научно-техническото сътрудничество.... Не постигнахме и не получихме само това, което не поискахме.“³⁴ Между двете държави се създава междуправителствена комисия за търговия и икономически отношения, подписва се спогодба за научно-техническо сътрудничество, за активна размяна на специалисти и информация, за съвместна разработка на конкретни научно-технически проблеми, за разширяване обмена на студенти и специализанти и т. н. Японското правителство се съгласява да трансформира 100 млн. д. от дългосрочния търговски кредит в банки и да отпусне нов заем от още 120 млн. д., които да започнат да се изплащат след 1980 г. Условието е те да служат за закупуването на японски индустриални стоки³⁵.

Преди отпътуването на българската делегация Политбюро приема специална проектопрограма за развитие на двустранните отношения с Япония до 1990 г. Както е договорено, дългосрочната програма следва да се подпише два месеца след официалното посещение в Токио. В програмата се поставя специален акцент върху сътрудничеството с водещи японски фирми в областта на електронноизчислителната техника, микроелектрониката, сред-

³² ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 816, л. 15; а. е. 886, л. 28; а. а. 1041, с. 1. От съветска страна преговорите по разработването на генералната схема се ръководят от премиера А. С. Косигин и от неговия заместник Н. Байбаков, който е и председател на Държавния планов комитет на СССР. От българска, ръководството на преговорите е възложено на Т. Цолов, който е само заместник-председател на МС.

³³ Още по това време съперничеството между трите световни икономически центрове – САЩ, ЕИО и Япония, се изостря и ограничителните мерки срещу последната се засилват. Съвсем естествено това кара японското правителство да търси нови партньори и пазари.

³⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1176, л. 6, 25.

³⁵ Пак там, л. 1-26.

ствата за автоматизация, роботиката, малогабаритното селскостопанско машиностроене и леката химия. Двете страни се договарят да осъществяват съвместни производствено-пазарни мероприятия, чрез които да стимулират търговията си с трети държави, независимо от това дали са капиталистически или социалистически. Японската страна се ангажира да осигури доставката на редица комплексни обекти, включително и на завода за тежко машиностроене в Радомир. Тя се съгласява да обезпечава посредничеството на японски фирми при преговорите, които се водят с капиталистическите страни за покупка на лицензи, комплексни обекти и инсталации³⁶.

На 20 март 1978 г., само два дни след завръщането на българската правителствена делегация от Япония, Л. Брежнев изпраща писмо до Т. Живков, с което го уведомява, че на България се отпуска десетгодишен кредит в размер на 900 млн. р. за балансиране на търговските плащания. Той уведомява също така, че е дадено указание да се реши положително и въпросът с безвъзмездния обмен на научно-техническа документация³⁷. Живков добре разбира от какво е продиктувана щедростта на съветското ръководство и в своя отговор най-напред бърза да успокои Брежнев, че подготовката на генералната схема за специализация и коопериране със СССР върви нормално. Чак след това благодари за отзивчивостта и за отпуснатия кредит. Естествено, той се чувства задължен да обясни какво е състоянието на стокообмена и на дълга към несоциалистическите държави, но изрично пояснява, че от там се внасят само дефицитни стоки, които не могат да се доставят от СССР и другите страни от СИВ³⁸.

От началото на 1979 г. започват да се разработват и основните икономически механизми за управление на производството³⁹, които поставят началото на процеса на децентрализация в неговото управление и планиране. Без да пренебрегва препоръките на СИВ за изграждане на крупни обекти, България пристъпва и към създаването на по-малки и динамични предприятия, разположени в близост до суровинните източници и пазарите⁴⁰. През 1980 г. се създава първата в бившите социалистически страни обществена стопанска организация – Българската индустриална стопанска асоциация (БИСА)⁴¹. Тя разработва механизмите за управление на малките предприятия, които не се поддават на централизирано планиране. Разбива се и монополът на Българската народна банка като се образуват още 8 търговски банки. От началото на 80-те години всички по-големи стопански обединения за-

³⁶ Пак там, а. е. 1619; а. е. 1176, л. 24-26.

³⁷ Пак там, а. е. 1176, л. 28.

³⁸ Пак там, л. 29-35.

³⁹ Пак там, а. е. 1527, 1579.

⁴⁰ Това е световна тенденция, датираща още от началото на 60-те години. Българските малки и средни предприятия се създават главно под влияние на японския опит и са в областта на леката промишленост. До 1989 г. техният брой достига 800.

⁴¹ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 2345.

почват да създават смесени предприятия не само в Япония, но и в Европа, Югоизточна Азия и арабските страни⁴².

На 29 май 1979 г. Политбюро приема и основните насоки за развитие на икономическото сътрудничество до 1990 г. с Ангола, Мозамбик, Йемен, Социалистическа Нигерия и Федерална република Нигерия⁴³. Тези страни предлагат пазари не само за военно-промишления комплекс, но и за останалите произведения на тежката промишленост. С помощта на българско оборудване и специалисти там се изграждат редица обекти. Слабата платежоспособност на посочените държави обаче принуждава българската страна да кредитира голяма част от своя износ. От развитите западни държави България поддържа най-активни търговски връзки с ФРГ.

Докато през 1977 г. дялът на несоциалистическите държави в българския стокообмен е само 18%, само след три години – през 1980 г., той достига най-високата си точка от целия следвоенен период – близо 30%⁴⁴. Същевременно енергийната криза, амбициозните структурни проекти и усиленият внос на нови технологии водят до нарастване на валутния дълг. В края на 1972 г. той е 1467 млн. д., но още през 1977 г. скача на 5 млрд. долара⁴⁵. Структурната реформа и технологичното обновяване на индустрията обаче проявяват своите положителни резултати. От средата на 70-те до средата на 80-те години брутният национален продукт и доход се удвояват⁴⁶. През 1985 г. валутните приходи от износа в развиващите се страни достигат най-големия си размер. Само за периода 1980-1985 г. те се повишават над 3 пъти⁴⁷. Положителното валутно салдо смъква до 1985 г. доларовия дълг повече от два пъти⁴⁸. Редуцирането му обаче е съпроводено с много вътрешни икономии и лишения за населението.

През 80-те години България става един от най-големите производители на електронно-изчислителна техника сред социалистическите страни. Тя изнася металорежещи машини с електронни програмни устройства в западните държави. Усвоява серийното производство на микропроцесори и дискови запаметяващи устройства. Със Съветския съюз се подписва спогодба за внос на български персонални компютри⁴⁹. Световният бум по това време обаче е производството на програмни продукти. В СИВ тази ниша все още е свободна. В началото на 1984 г. на екип в състав Гриша Филипов, О. Дойнов и Стоян Марков е възложено да разработи основните насоки за

⁴² До 1989 г. са създадени около 1600 смесени предприятия.

⁴³ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1751, л. 1-14.

⁴⁴ Пак там, оп. 66, а. е. 1176, л. 31; Статистически справочник. С., 1989, с. 201.

⁴⁵ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 1176, л. 30.

⁴⁶ Статистически справочник..., с. 6.

⁴⁷ Пак там, с. 201.

⁴⁸ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 28.

⁴⁹ Наистина българските персонални компютри са все още далеч от качеството и себестойността на масовото западно производство.

развитие на програмната индустрия в България. На 8 май 1984 г. Т. Живков докладва изготвения документ пред Политбюро. В материала се предвижда да се създаде корпорация за програмно осигуряване към Министерството на машиностроенето, национален програмен фонд и учебен център за подготовка на програмисти, да се изгради мрежа от електронно-изчислителни центрове и т. н. От изказването на българския лидер става видно, че той е един от инициаторите и пламенните защитници на идеята за специализацията на страната в програмното производство. Живков заявява – „както навремето използвахме вакуума за електрониката, така и сега трябва да използваме този вакуум“. Той отново копира японския опит. Предлага да се създадат и малки самостоятелни организации по програмно осигуряване⁵⁰. На 4 октомври Политбюро приема решение да се пристъпи към масовото обучение на младежта за работа с електронно-изчислителната техника⁵¹.

За Съветския съюз първата половина на 80-те години е „петилетката на пищните погребения. „След смъртта на Брежнев през 1982 г. за кратко време на неговия пост се сменят Ю. Андропов и К. Черненко, намиращи се също в края на своя жизнен път. Продължителната битка за властта дестабилизира държавата, преустановява опитите за стопански реформи и задълбочава проблемите със снабдяването на населението. Политическата и икономическата криза в СССР стимулира центробежните настроения и подлага източноевропейските страни на сериозни изпитания. По време на своето кратко управление Андропов ограничава енергийните доставки. В големите български градове е въведен незапомнен режим на тока⁵².

Изборът на младия и енергичен М. С. Горбачов за генерален секретар на КПСС⁵³ се посреща с одобрение и надежда. Той вече е известен и извън пределите на страната си като политик от нов тип. Горбачов обявява своята „перестройка“ на Априлският пленум на ЦК на КПСС. По това време реформите в българската икономика и отварянето ѝ към запада са в един значително по-напреднал стадий отколкото в Съветския съюз. Въпреки че съзнава своята уязвимост като заварен стар кадър, Т. Живков разчита именно на тази преднина и на своя по-голям опит. И той ги изтъква при всичките си срещи с новия съветски лидер.

⁵⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 67, а. е. 3090, л. 3-170.

⁵¹ Пак там, а. е. 3517, л. 4.

⁵² *Е. Калинов, И. Баева*. Българските преходи 1939-2002..., с. 221. Строгите рестриктивни мерки и жестокият режим на тока предизвикват масово недоволство сред българското население, но тенденциите в развитието на общите икономически показатели през първата половина на 80-те години са обнадеждаващи. При тези обстоятелства наистина е странно защо именно по това време Живков възприема абсолютно погрешното политическо решение за възродителния процес, което впоследствие му създава най-сериозните проблеми вътре и извън страната. Широко разпространеното мнение, че това решение се прокарява, за да отвлече общественото внимание от задълбочаващата се икономическа криза не е съвсем издържано.

⁵³ М. С. Горбачов е избран за този пост още на другия ден след погребението на К. Черненко, на 11 март 1985 г.

Без да се омаловажават приносите на Горбачов за преодоляването на блоковата конфронтация, по първоначален замисъл неговата „перестройка“ е с ограничени цели. Основната ѝ тежест пада върху кадровите промени, гласността и критиката на историческото минало. По този начин новите стопани на Кремъл се надяват да „мобилизират народа“ и да „вдъхнат втори живот на социализма“, но също така – да затвърдят и властта си. Те залагат на укрепването на ролята не само на партията, но и на профсъюзите, комсомола и другите казионни обществени организации. Предприетите впоследствие изменения в избирателната система и въвеждането на изборност за всички ръководни постове действително допринасят за демократизацията на съветското общество. Горбачов обаче отделя по-голямо внимание на международния си престиж, отколкото на вътрешните проблеми. Той явно не притежава необходимия стопански опит и недооценява състоянието на икономиката. До 1987 г. неговият екип изобщо няма икономическа програма. Но дори и след това вътрешните реформи в стопанската сфера се ограничават само с даването право на трудовите колективи да избират ръководителите на предприятията, колхозите, бригадите и пр.⁵⁴

Всъщност годините на застой сериозно забавят модернизацията на съветското стопанство – излизането му от изолацията и вноса на нови технологии. Това изоставане отрежда на СССР и в рамките на СИВ все по-осезателно ролята на суровинен доставчик за гражданското производство. Предлаганите от него проекти за комплексни обекти и съоръжения са също така морално остарели. У новото съветско ръководство обаче се загнездва погрешното разбиране, че стопанската стагнация е предизвикана най-вече от неизгодните цени на енергийните и промишлените суровини, изнасяни за страните от СИВ. Още през 1986 г. то оповестява, че ще предприеме реформи в ценообразуването и валутно-кредитните отношения като ги приведе на свободен пазарен принцип⁵⁵. Този нов външноикономически курс предвижда преференциални цени само за Монголия, Виетнам и Куба⁵⁶.

В същото време съгрудничеството в организацията е сведено единствено до съгласуване на взаимните натурални доставки, което засилва процеса на самоизолация на националните стопанства⁵⁷. На московското съвещание през 1986 г. партийните ръководители на страните-членки с тревога отчитат факта, че СИВ е изправена пред неумолимата алтернатива или да излезе на предна позиция в технологичната революция, или все повече да затъва в кризата. Те виждат изхода от създалата се ситуация единствено в ускореното изграждане на интегриран пазар, в създаването на съвместни предприятия, консорциуми, търговски банки“ и пр.⁵⁸ Проблемът с новите цени на су-

⁵⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2662 „а“, л. 191-194.

⁵⁵ Пак там, оп. 67, а. е. 3517, л. 204.

⁵⁶ Пак там, оп. 68, а. е. 3276, л. 6.

⁵⁷ Пак там, а. е. 3529, л. 3-11.

⁵⁸ Пак там, а. е. 3435.

ровините обаче измества на по-заден план дискусиите около преустройството на организацията и вместо да консолидира пазара, засилва центробежните нагласи. Сериозни прения предизвиква и изработването на общи условия за изграждането на съвместните предприятия. Разнопосочни са и интересите, и съответно нагласите на отделните страни спрямо реформите в организацията. Макар и в различни варианти, представителите на СССР, Чехословакия, Унгария, Полша и България застъпват гледището, че реформирането на СИВ е наложително. Това мнение не се споделя от ръководителите на ГДР и Румъния, които по принцип са най-консервативно настроени спрямо преустройството. Третата група се формира от Монголия, Виетнам и Куба, които също са за запазване на статуквото, гарантиращо им редица привилегии спрямо останалите членки. Обсъжданията само изострят противоречията. Усилията за реформи остават на теоретично ниво и на практика не се предприемат никакви оздравителни мерки⁵⁹.

Ангажиран с вътрешните си проблеми, СИВ забавя и своето отваряне. Първите стъпки за излизане от изолацията датират от 1987 г., когато се установяват официални отношения с Латиноамериканската икономическа система. Въпросното отваряне обаче продължава да бъде подчинено на централизирания планов принцип. През 1988 г. организацията решава да признае официално и Европейската икономическа общност (ЕИО). Тя препоръчва да се изготви и специален план за съгрудничество с отделните западноевропейски държави за 1989 г., но поради настъпилите политически катаклизми този план изобщо не се реализира⁶⁰.

Решението на СССР да повиши цените на своите суровини създава сериозни затруднения и за българското стопанство, тъй като по това време изтичат сроковете на двустранните договори за доставка на природен газ, нефтопродукти, желязосъдържащи суровини, дървесина, целулоза, въглища и др.⁶¹ Освен това България е поела дългосрочни ангажименти, които не подлежат на изменение. В 1984 г. тя подписва със Съветския съюз комплексна програма за икономическо и научно-техническо съгрудничество до 2000 г. Взаимните планови доставки са съгласувани до 1990 г., в ход е и тяхната координация за периода 1991-1995 г.⁶² Проблемът с новите цени се изтъква пред съветските ръководители при всеки удобен повод.

След идването на Горбачов на власт двамата лидери се срещат по време на ноемврийските чествания в Москва⁶³. Тези беседи имат повече информативен характер и не засягат проблемите на икономическата реформа. След срещата им през ноември 1986 г. в българския политически жаргон масово

⁵⁹ Пак там, а. е. 3529, л. 3-11; а. е. 3570, л. 13-14; а. е. 3591, л. 234.

⁶⁰ Пак там, а. е. 3435; а. е. 2662 „а“, л. 275-280.

⁶¹ Пак там, а. е. 2919, л. 32.

⁶² Пак там, л. 5.

⁶³ За първи път М. Горбачов посещава България и се среща с Т. Живков през октомври 1984 г., но само като член на официалната съветска делегация.

навлиза терминът „перестройка“, докато по-рано се говори за „ускорение“⁶⁴. Разбира се, българският лидер най-много се страхува от критика и кадрови промени във висшите ешелони на властта и няма никакво намерение да следва реформите на Горбачов в тази област. Затова той бърза да продължи започнатата икономическа реформа – да разширява икономическите връзки със западните държави и стопанската децентрализация. По този начин Живков се надява да затвърди и авторитета си на реформатор, респективно да запази поста си.

През втората половина на 80-те години България разполага с модерни мощности за тежко машиностроене, но наложената специализация в него страда от един много съществен дефект. През февруари 1987 г. Т. Живков насочва вниманието на Политбюро върху факта, че нашите заводи произвеждат само определени видове крупни и уникални съоръжения, но не са в състояние да комплектуват цялостно нито един технологичен обект. Останалата част от технологичната инфраструктура на комплексните съоръжения се осигурява чрез широка кооперация с другите и преди всичко – със съветските производители. По този начин българското машиностроене е тясно обвързано не само на входа (суровинно), но и на изхода със съветското. Живков е амбициран да преодолее тази зависимост и да даде възможност на българското машиностроене да се специализира в проектирането и изграждането на комплексни инвестиционни обекти. Възможностите за осъществяването на тази амбиция той вижда в по-рационалното използване на производствената база на цялата машиностроителна продукция и в засилването на вноса на западни технологии. За целта през февруари 1987 г. се създава и Асоциацията за тежко машиностроене⁶⁵.

В началото на годината се финализират и дългите преговори с японската фирма „КОБЕ СТИИЛ“ за завода за тежко машиностроене в Радомир. Подписаният договор е много изгоден за България. Той предвижда коопериране с японската фирма в организацията на производството и продажбата на продукцията⁶⁶. Кооперирането с японците за този най-модерен и крупен машиностроителен завод в рамките на СИВ отново провокира ревността и неодобрението на Москва. Нейната реакция не закъснява.

По време на посещението на българската правителствена делегация в Москва на 27-28 април 1987 г. българският министър-председател Г. Атанасов води продължителни разговори със своя колега Н. С. Рижков. По настояване на съветското правителство се подписва нов договор за създаването на съвместно обединение между завода в Радомир и Новокраматорския машиностроителен завод. По този начин договореностите с японците се ану-

⁶⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 6-9.

⁶⁵ Пак там, а. е. 2662 „а“, л. 92-168. Асоциацията включва следните стопански обединения: „Инвесткомплект“, „Тежко машиностроене“ – Радомир, „Тежко машиностроене“ – Русе, „Елпром“ – София, „Технология на металите и металолееене“ – София, „Ковашко-пресово оборудване“ – Плевен, „Асансьоростроене“ – София, „Краностроене“ – София.

лират. Рижков настоява да се намали зависимостта на българското стопанство от вноса на западни технологии и да се ускори създаването на смесени българо-съветски предприятия и организации. За да смекчи този открит натиск, той обещава да съдейства за увеличаването на съветските доставки за новите обекти. Двамата правителствени ръководители обсъждат и нерешените проблеми, съпътстващи изграждането на смесените организации и предприятия⁶⁷. Рижков обаче се въздържа да отговори на въпроса, поставен от Г. Атанасов, за новите цени на суровинно-енергийните източници, които създават сериозни затруднения не само за българското стопанство, но и за двустранните отношения⁶⁸.

Междувременно, отново без да се консултира с Москва, на 24 април 1987 г., Политбюро на ЦК на БКП взема решението за „предоставяне на социалистическата собственост на трудовите колективи“. Практически на отделните предприятия се дава правото сами да решават своите финансови, производствени и търговски проблеми. На същото заседание се приема и проекта за декларация, която трябва да гласува Народното събрание по този повод, насрочва се и пленум на ЦК в резиденция „Бояна“⁶⁹.

След приемането на посочения документ жалониращ по-нататъшната децентрализация в управлението на българската икономика, Живков не пропуска „да свери часовника си с Москва“. На връщане от Китай, на 11 май 1987 г. той се среща с Горбачов. Както е прието, българският лидер го уведомява за резултатите от официалното си посещение в Пекин. Но явно основната му цел е да разбере какво е отношението на съветското ръководство към предприетата реформа. Той подробно обяснява същността на възприетия принцип на самоуправление, като изрично подчертава, че това не означава „някакво демонтиране на социализма“⁷⁰. Горбачов съобщава, че комплексната програма за управление на съветската икономика вече е готова и ще бъде приета на предстоящия пленум. Но съгласно възприетия под-

⁶⁶ О. Дойнов. Цит. съч., 491-501.

⁶⁷ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 27-38. Всъщност България и Съветският съюз са сред първите страни от СИВ, които започват да прилагат новите форми на сътрудничество – установяване на преки връзки между стопанските организации и изграждане на съвместни предприятия, при което нашата страна все повече се утвърждава и като износител на ноу-хау. До 1987 г. българските организации предоставят на съветските си партньори проектодокументации по 91 теми, а по още 204 теми, планирани за съвместна разработка, те са водещи. На 10 и 11 април 1987 г. в Москва се провежда и специален симпозиум, посветен на проблемите, свързани с изграждането на смесените организации и предприятия. В него участват български и съветски стопански и политически деятели. Представителите на двете страни констатираат, че съществуващите различия в ценовите структури и отсъствието на съгласувани валутни курсове все повече затрудняват договарянето на взаимните доставки. Не са регламентирани и въпросите за образуването и използването на съвместните фондове, за разпределението на печалбата и валутните постъпления, за кредитирането, и пр.

⁶⁸ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2919, л. 32, 38.

⁶⁹ Пак там, а. е. 2852, 2856.

⁷⁰ Пак там, а. е. 2919, л. 9-10.

ход, набеязаното преустройство в тази сфера трябвало да започне „отдолу“, а не „отгоре“, поради което щяло да засегне преди всичко ценообразуването и валутно-кредитната система, във връзка с което се подготвяли 12 постановления.

Следващата тема, по която разговарят двамата лидери, е за СИВ. Според Горбачов, организацията непременно трябва да динамизира дейността си, въпреки „особените позиции“ на някои страни – членки, които „залагат повече от допустимото на Запада.“ Трудности имало, но нямало място за паника. Вижданията на Т. Живков по същата тема обаче са далеч по-радикални. Той изтъква, че „в сегашния си вид СИВ е само една административна представителна организация, която трябва да се преобразува в икономическа“, и че за да се осъществи „научно-техническата революция“, „е нужен завой“. Горбачов подкрепя последното „съображение“ и Живков отива още по-далеч в реформаторското си увлечение. Той настоява на предстоящото заседание на страните-членки в Берлин да се приеме политически документ, който да декларира, „че СИВ повече не ни удовлетворява и че трябва да се създаде нова организация“. Горбачов отклонява твърде тактично това „съображение“ с аргумента, „че може би сега не е нужен такъв документ, тъй като предстои да се изпълнят редица договорености.“⁷¹

В края на беседата, Живков не пропуска да напомни, че „подкрепя изцяло и безусловно“ всички решения на КПСС. С присъщата си хитрост на стар номенклатурчик, когато става дума за поемането на определена отговорност, той продължава изказа си в множествено число: „ние се въздържа да печатаме всичко, което се разкрива в Съветския съюз като слабости. От друга страна, някои неща, които се осъществяват в СССР, са вече реализирани у нас. Освен това, някои въпроси, като се имат предвид специфичните ни условия, стоят по-иначе в България“⁷². Не искаме да кажем, че всичко сме решили. Когато искаме да помислим, това не означава несъгласие.“⁷³

Българският генерален секретар информира Политбюро за срещата си с Горбачов на 19 май 1987 г. На същото заседание се изслушва и информацията на Г. Атанасов за разговорите му с Рижков. Той докладва, че е бил приет и от Горбачов, който изтъкнал реформаторските приноси на Живков⁷⁴.

⁷¹ Пак там, л. 12-14.

⁷² Оправданията на Живков, че режимът в България е бил значително по-либерален по същество са верни, но разликите са по-скоро в отделни детайли. Така например, на едно от заседанията на Политбюро, проведено през февруари 1987 г., той припомня някои крайности в съветската действителност: „Ние не можем да си представим някои неща, които са станали в Съветския съюз – затварянето на съветската държава. Там не само че не могат да отидат в чужбина, трябва милицията да разреши отиването от един район в друг. В селото още не им дават паспорти, защото ще тръгнат по света. Това го няма в нашето общество.“ (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2662, л. 171).

⁷³ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2662, л. 7-17. Съобщение за тази среща е публикувано и във в-к Работническо дело, бр. 141, 21 май 1987.

⁷⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2919, л. 27-30.

Българският лидер изглежда успокоен от тази констатация и от двете срещи. Въпреки упражнението натиск от съветското правителство, нерешените проблеми в двустранното икономическо сътрудничество са толкова много, че му оставят свобода за практически действия.

Живков решава да приеме и поканата на Х. Кол да посети ФРГ. Тази покана е направена още през 1984 г., но по съветско настояване визитата е отложена⁷⁵. По време на пребиваването си в Западна Германия (2-5 юни 1987 г.) българският държавен глава е удостоен с голямо внимание. Той разговаря с редица видни западногермански политици и стопански дейци⁷⁶. Радушният прием не е случаен. По традиция Унгария и България са сред външноикономическите приоритети на Западна Германия в Източна Европа⁷⁷. По време на официалното си посещение в Бон българският партиен и държавен глава договаря сключването на двустранна спогодба за научно-техническо сътрудничество и формирането на Съвет за българо-западногерманско сътрудничество. Вземат се и други важни решения – с германска помощ във Видин да се създаде свободна митническа зона, да се установят директни контакти с някои западногермански провинции. Министърът на икономиката на ГФР е поканен да посети България още през август същата година.⁷⁸

Информацията на Т. Живков за посещението му във ФРГ се изслушва от Политбюро на 6 юли 1987 г. Изложените на заседанието „съображения“ са твърде показателни за вижданията на българския лидер относно бъдещето на икономическите отношения с ФРГ: „Трябва да преминем от досегашната класическа търговия, базираща се предимно на покупко-продажбата, към нови съвременни форми на икономическо сътрудничество – промишлено коопериране, създаване на съвместни консорциуми в двете страни и в трети страни, съвместни банкови и други инвестиции, взаимни инвестиции в двете страни, трайно настаняване на западногерманския пазар.“ Според Живков, за да се осигури активен пренос на производствен и технологичен опит от ФРГ, е необходимо да се отделя и по-голямо внимание на научното сътрудничество, да се използват по-пълноценно възможностите на фондациите към големите германски концерни. Пред Кол той поставил и въпроса, да се създадат и за България, както за Унгария, условия за засилване на сътрудничеството с Общия пазар. Германският канцлер обаче тактично го

⁷⁵ Поводът е настаняването на американските ракети „Пършинг“ в Западна Европа.

⁷⁶ Т. Живков е приет от канцлера Кол, президента Вайцекер, външния министър Геншер, председателя на Бундестага Йенингер, от ръководители на политически партии, президенти на големи фирми и пр.

⁷⁷ В случая не се вземат предвид тесните икономически отношения между двете германски държави. През 1986 г. България и ФРГ подписват договор за насърчаване на взаимните инвестиции. През април 1987 г. в Мюнхен е създадена смесена Баваро-българска търговска банка. (*И. Тодоров*. Състояние и развитие на отношенията между НР България и ФР Германия. – *Международни отношения*, 1989, № 7, 26-30; *Е. Калинова, И. Баева*. Българските преходи. 1944-1999..., с. 203.)

⁷⁸ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3037, л. 40-51.

приземил – „българо-германските отношения могат да служат за пример, но те не могат да заменят добрите отношения на ФРГ със СССР“⁷⁹.

През 1987 г. в страната продължава процеса на икономическа и административна децентрализация. Извършва се териториално-административна реформа. С решение на Политбюро от 3 юли 1987 г. на отделните общини се дава статут на „самоуправляващи се общности на населението“⁸⁰. На мястото на предишните 28 окръга се създават девет области, основното ядро в които са самоуправляващите се общини. На своите заседания от 6 до 14 юли 1987 г. Политбюро обсъжда „основните насоки за изграждане модела на социалистическото общество в България“, където са изложени и принципните виждания за преустройството⁸¹. Започва процес на разграничаване на партията от функциите на държавните и стопанските органи, за ръководните длъжности се въвежда мандатно-изборна система. Партийният апарат на по-низше ниво се съкращава и обновява⁸².

Живков демонстрира реформаторския си устрем и на 2 септември 1987 г. в резиденция „Бояна“ където се провежда съвещание на генералните секретари на комунистическите партии на страните от СИВ. В своето изказване той се осмелява да изрече отдавна премълчавани истини. Напомня, че опитите за икономически реформи през 60-те, 70-те и 80-те години не са успешни защото се смятало, че се тръгва „по някакъв немарксистически път“. Продължавайки своите разсъждения, Живков прави смелото заключение: „И ние дойдохме до извода, че трябва да се започне не от икономическия механизъм, а от политическата система, че трябва да се започне от властта. И ние дойдохме до извода, че сегашната политическа система и в базата, и в надстройката, във всички сфери на развитието, във всяка клетка на нашето общество трябва да се ликвидира. Не може да се усъвършенства, не може да се модернизира, а трябва да се ликвидира и да се замени с друга система, която да бъде адекватна на реалностите, на задачите, които ние решаваме“. Той не уточнява каква трябва да е тази система, но продължава да бъде извънредно критичен и по отношение на СИВ: „възможностите на СИВ да съгласува нашата икономическа политика и да извършва координация само на държавно равнище отдавна са изчерпани“. Според него е необходимо, „макар и постепенно, напълно да се измени и формата, и съдържанието на СИВ“⁸³.

Ответната реакция на Москва не закъснява. На 16 октомври 1987 г. Жив-

⁷⁹ Пак там, л. 52-80. Всъщност по това време Кол не може и да си позволи, да насърчи демонстрираното от Живков желание за ускоряване на икономическите интеграционни процеси между двете страни. ФРГ е длъжна да се съобразява с членството си в ЕИО. Освен това, германският въпрос все още не е решен, а това зависи и от волята на Москва.

⁸⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3034.

⁸¹ Пак там, а. е. 3052 „а“.

⁸² Пак там, а. е. 3665, л. 24-27.

⁸³ Пак там, а. е. 3192, л. 23-37.

ков е извикан в Кремъл където провежда най-драматичната си, двучасова беседа с Горбачов. Домакинът информира госта си за същността на предстоящите икономически реформи в СССР. От 1 януари 1988 г. съветските предприятия щели да преминат на стопанска сметка. Предвиждали се и промени в цените на едро. С цел да се произвеждат конкурентни изделия, държавният контрол върху продукцията щял да се засили. Предстояла и подмяна на апарата в икономиката на всички равнища. Горбачов обаче не пропуска да припомни, че главните цели са научно-техническата революция и демокрацията, а „моторът и гарантът на преустройството е Партията“⁸⁴.

Както винаги Живков не жали хвалебствията си по отношение на СССР и неговия нов лидер, нито витиеватите цитати на марксизма-ленинизма. След кратката прелюдия българският лидер бърза да насочи разговора към най-болния въпрос – цените: „На този етап ние не можем да направим цялостна реформа на цените, да отидем към цени извън тези заложи в плана.... Към такава реформа ще пристъпим през следващата петилетка.“ Генсекът на КПСС обаче остава непреклонен: „Аз Ви информирам, че до края на петилетката ще решим цялостно въпроса и за цените, и за търговията на едро, и за кредитния механизъм...“ Той продължава с ултимативния си тон – „трябва да засилим връзките, да установим редовни контакти на всички равнища – правителствени, ведомствени, стопански...“ Така щял да докладва за срещата и в Политбюро на ЦК на КПСС⁸⁵.

Живков вижда неотстъпчивостта на своя събеседник и изоставя темата за цените. Отново връща разговора към икономическите и институционалните промени в страната. Българският гост припомня, че идеята за самоуправлението е взета не от Югославия, а от Съветския съюз, където за първи път е издигната от Ю. Андропов, а след това и от самия Горбачов. Пространните обяснения на Живков за реформите, за състоянието на дълга⁸⁶ и уверението му, че както досега и занапред България няма да създава трудности на Съветския съюз, само засилват раздражението на Горбачов. Той става саркастичен и в упор задава въпроса, от който гостът най-много се страхува: „Ето при мен могат да кажат: той хвърля вината върху предишното ръководство. При вас такъв проблем не съществува. Никой не може да заяви: къде беше ти, другарю Живков, през тези 30 години, та сега се налага да се преустройваш?“⁸⁷

Горбачов видимо е недоволен и от факта, че българската икономическа реформа не следва съветския модел. Той специално набляга на различията: „Вие предавате собствеността на трудовите колективи, а ние искаме да направим човека неин стопанин чрез стопанската сметка.“ Но това според него,

⁸⁴ Пак там, а. е. 3272, л. 11-14.

⁸⁵ Пак там, л. 20, 21, 23.

⁸⁶ До 1985 г. валутната комисия е към Политбюро и Живков я ръководи. След това тя преминава към Министерския съвет. (ЦДА, ф. 1 Б, а. е. 3272, л. 28; а. е. 3297, л. 214).

⁸⁷ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 28.

означавало само „въвеждане на изборно начало в ръководството на трудовите колективи“, а не засягало собствеността, която била „ядрото на социалистическите производствени отношения“. Постановката за самоуправлението също била смущаваща. Този въпрос действително бил поставен на XXVII конгрес на КПСС, но само принципно, тъй като научните институти още не били проучили какво е казал Ленин за него⁸⁸.

Демократът Горбачов не крие раздразнението си, че се правят преобразования, които не са съгласувани с Москва: „Ние се питаме как е възможно без широко обсъждане в България да се извърши преустройство и в центъра, и по места, да се измени всичко отведнъж.“ Другият въпрос, който силно тревожи инициатора на „новото мислене“, е тезата, че партията няма да бъде „главен субект на властта“. Горбачов открито признава: „У нас предизвиква тревога призивът да се отнеме властта на управляващата партия, да се измени принципната постановка за ръководната роля на партията.“⁸⁹ Тази тревога е провокирана както от изказванията, така и от практическите решения на Живков, които, според новия съветски лидер, ограничават партийната намеса в икономическия живот.

Главният и съвсем неочакван удар обаче тепърва предстои. Почти със сталински маниер Горбачов притиска събеседника си с още по-тежки обвинения: „До нас достигна информация, че в обкръжението на другаря Тодор Живков има хора, които са за превръщането на България в „мини ФРГ“, „мини Япония“. Подхвърлят се такива разговори... Във Вашето обкръжение има хора, които смятат, че трябва да вземете технологии от ФРГ, от Запада. Такива разговори, такава ориентация ни безпокоят. И ако има около Вас хора, които дори само си мислят за „мини ФРГ“ и „мини Япония“ не трябва да ги държите близо до Вас. Защото всички отговори на въпросите и всички решения на задачите, които са поставени, трябва да ги търсите не другаде, а в социализма, в динамичното му развитие.“⁹⁰ Въпреки претенциите си за „ново мислене“ и „демократия“, Горбачов явно не е успял да се отърси от менторския манталитет на съветските номенклатурчици, нито от навиците им да упражняват директен натиск, когато са застрашени съветските икономически интереси.

Живков е изненадан и силно смутен. Той бърза да попита Горбачов „колко обективна е информацията“, която получава и настоява пред него да поиска от съветското посолство „да анализира всичко, което става у нас“. Макар и объркан, българският лидер се държи достойно и поема цялата отговорност върху себе си: „Въпросът за привличането на западни капитали и за изплащане на получените кредити с част от произведената продукция беше поставен от мен... става дума за 200 млн. долара... У нас не се приема нищо съществено за развитието на икономическите и технологи-

⁸⁸ Пак там, л. 30-32.

⁸⁹ Пак там, л. 34-35.

⁹⁰ Пак там, л. 37.

ческите отношения със западните страни без да се съгласува с мен“. Българският лидер откровено пояснява и причините за разширяването на сътрудничеството със западните страни: „в нашата политика ние се ръководим от неизменното правило, че приоритета в икономическото развитие на България има Съветският съюз. Преди да се ориентираме към която и да е друга страна, ние сме убедени, че правим това, защото са изчерпани възможностите ни за сътрудничество със Съветския съюз в дадено направление. Както казах вече, подобни въпроси не могат да се решават без да се съгласуват с мен. Аз все още не съм пенсионер“⁹¹.

Афектната откровеност на Живков кара Горбачов да се върне към поумерения тон и дипломатично да възкликне: „И слава богу! Оставаше и това да стане, особено в този повратен момент!“ Макар и по-тактично, той обаче недвусмислено подсказва какви са очакванията на Москва за бъдещето на технологичното сътрудничество: „Това не означава, че ще се изолираме занаяпред от света. Подобна политика би била крайност. Но ние търсим преди всичко възможности за развитие и задълбочаване на научно-техническото сътрудничество със социалистическите страни.“⁹²

Въпреки протоколния финал на беседата, че в Кремъл имат „пълно доверие в българското партийно и държавно ръководство“ и лично в неговия лидер, Живков е притеснен от мъглявите обвинения и търси възможност за обяснение. След около две седмици той отново е в Москва като ръководител на българската делегация за честванията по случай 70-годишнината на Октомврийската революция. По време на престоя му там обаче не го приема Горбачов, а Викторов. Със своето специфично чувство за хумор Живков изрично го моли да предаде на съветския лидер, че никак „не е лошо да се превърнем в минисоциалистическа Япония“, но „ние не можем, защото сме в друго съзвездие“. Горбачов не присъства и на официалната вечеря, дадена от шефа на българската делегация на 3 ноември в Москва⁹³. В продължение на повече от година и половина съветският лидер отказва срещи.

Още преди разговора между Живков и Горбачов, на 13 и 14 октомври 1987 г., в Москва е свикано извънредно заседание на сесията на СИВ. Ръководител на българската делегация е Г. Атанасов. Заседанието се председателства от Н. Рижков, който изразява загриженост от тенденцията към намаляване на стокообмена между страните – членки. На 14 октомври Горбачов приема в Кремъл ръководителите на делегациите. Тук той отново подчертава, че СИВ ще продължи да работи по установения планов принцип. Нужни били обаче преки връзки между предприятията, научноизследователските институти, комбинатите и пр. Финалът на горбачовата инструкция е твърде оптимистичен: „Капитализмът губи своя потенциал... Врагът се страхува от преустройството.“⁹⁴

⁹¹ Пак там, л. 39-43.

⁹² Пак там, л. 43-44.

⁹³ Пак там, а. е. 3297, л. 215-217.

⁹⁴ Пак там, а. е. 3278, л. 1-33.

Възниква въпросът дали българският лидер е бил навреме и точно информиран за становището на Москва, та въпреки изненадващата покана, не се подготвя предварително за срещата и дори се осмелява да противоречи на съветското ръководство по възлови икономически въпроси. Всъщност докладът на Г. Атанасов е разгледан в Политбюро едва на 26 октомври, т. е. 10 дни след срещата на Живков с Горбачов. За да запази поста си, Живков е принуден да извади от обкръжението си О. Дойнов и другите привърженици на „японското и западногерманското чудо“. Негов най-близък икономически съветник става А. Луканов, който е съветски възпитаник, министър на външноикономическите връзки и постоянен представител на България в СИВ⁹⁵.

Принципните различия с инициатора на „новото мислене“ отнемат на Живков и последния коз, обезсмислят усилията му да се доказва като икономически реформатор. Живков и новите му съветници търсят спасение в ускоряването на процеса на децентрализация и либерализация. С решение на Политбюро от 18 януари 1988 г. към общините се създават валутни комисии, които започват да вземат участие в експортната дейност на страната. Тези валутни комисии се оглавяват от секретарите на съответните партийни комитети⁹⁶.

След срещата си с Горбачов и съобразявайки се с препоръките на СИВ, Т. Живков се вижда принуден да инициира и изготвянето на специален документ, отразяващ намеренията на българското партийно ръководство за по-нататъшното задълбочаване на икономическото сътрудничество със Съветския съюз и с другите страни-членки. Материалът се докладва от Ст. Марков. Докладът и съображенията на Т. Живков са приети на заседание на ПБ, състояло се на 9 февруари 1988 г. в резиденция „Бояна“⁹⁷.

Следвайки примера на СССР, Политбюро насочва вниманието си към духовната сфера. На 17 май приема решение за „Ускоряване преустройството в духовната сфера“ и специално на научния фронт⁹⁸. Живков се стреми да смекчи и някои от дразнителите, към които българската общественост е особено чувствителна. Той ограничава част от привилегиите, които сам е дал на така наречените „активни борци“. С решение на Политбюро, от 1 януари 1988 г. са премахнати всички привилегии за прием на учащите се⁹⁹. Обръща се и внимание на пренебрегваните дотогава, но станали изключително актуални проблеми, свързани с опазването на околната среда. През

⁹⁵ Преди него постоянен представител на България в СИВ е Кирил Зарев. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2662 „а“, л. 280; а. е. 3440 и др.)

⁹⁶ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3365.

⁹⁷ Пак там, а. е. 3373, л. 1-2.

⁹⁸ Пак там, а. е. 3485.

⁹⁹ Пак там, а. е. 3034. Десетилетия наред тези привилегии осигуряват на децата, а и на внуците на „активните борци“ свободен достъп до всички елитни средни и висши учебни заведения, и респ. до престижните постове в държавата. Същевременно решението отнема и привилегиите при кандидатстване във висшите учебни заведения на турското малцинство.

юни с. г. Министерството на земеделието и горите е закрито, а на негово място е сформирано новото Министерство на земята, горите и природната среда¹⁰⁰.

Т. Живков слага пръст в гангрена и на един друг генетичен недъг на социалистическата икономика. На 6 септември 1988 г. демиургът на индустриалната мегаломания най-после отчита пред Политбюро факта, че „икономиката работи сама за себе си“ и не решава социалните проблеми. Живков признава, че хроничният дефицит на пазара е последица от възприетия модел на индустриализация, осигуряващ каноничното предимство на отраслите от група „А“. Дори и във вътрешното структуриране на тази група отсъства социална насоченост. Така например, само около 5% от производството на машиностроителната продукция, която заема близо 60% от износа на страната, е предназначена за бита. Сред страните – членки на СИВ България е на трето място по национален доход на глава от населението¹⁰¹. При съществуващия постоянен дефицит от стоки за потребление, приходите на населението са винаги по-високи от обема на вътрешния стокооборот. Акумулираните спестявания пораждаат инфлация, която години наред се тушира с още по-парадоксални средства – ограничаване заплатите на населението. Живков предлага коренно да се измени съотношението между група „А“ и група „Б“, да се пренасочат ресурси и мощности от военната промишленост към производството за граждански цели, да се снемат дефицитните стоки от износните ресурси и да се осигурят повече валутни средства за техния внос отвън. Той заявява, че макар и за известно време, се отказва от ускорената индустриализация¹⁰².

Същевременно България продължава да търси пазари за продукцията на тежкото си машиностроене и за своите специалисти в развиващите се страни. През септември 1988 г. на официално посещение в нашата страна пристига делегация от Федерална република Нигерия, водена от началника на Генералния щаб Огустос Айкому¹⁰³. Тази страна е най-големият ни тър-

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3446 „а“, л. 3.

¹⁰¹ По този показател България изпреварва и Унгария, която по това време е в тежко икономическо състояние. Унгарското ръководство обаче по-отрано отчита нуждите на масовото потребление. В рамките на СИВ страната разполага с най-добре снабдения вътрешен пазар.

¹⁰² ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3493. Българската делегация настоява и пред СИВ да се обърне по-голямо внимание на социалните функции на икономиката. Нейното предложение обаче се загубва сред нестройния хор от противоречия и прения.

¹⁰³ О. Айкому е и ръководител на правителството. Той идва на власт чрез военен преврат през 1985 г. По-оживени връзки с Федерална Нигерия се установяват от 1978 г., след официалното посещение на Т. Живков. На 27 януари 1985 г. е подписана двустранна спогодба за оказване помощ на Нигерия в областта на образованието, селското стопанство и електрификацията, за заплащането на която ѝ е отпусната кредитна линия от 120 млн. долара. С българско участие там са изградени редица обекти. Съществува и смесена българо-нигерийска комисиция за икономическо и научно-техническо сътрудничество. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3643, 3650, 3660, 3698.)

говски партньор в тропическа Африка. При посещенията се подписват дългосрочни програми за оказване на технологична помощ на Нигерия в областта на селското стопанство, електрификацията, миннодобивната и нефтената промишленост, строителството, образователното дело, транспорта и авиацията. Тези програми предвиждат увеличаване на износа на машиностроителна продукция и изпращането на редица български специалисти за оказване на техническа помощ на Нигерия. България продължава да предоставя ежегодно и по 40 стипендии за следването на нигерийски граждани в страната¹⁰⁴.

Въпреки натиска на Горбачов и приетото решение за намаляване темповете на индустриализация, живковото ръководство не се отказва и от усилията си за модернизация, и съответно за разширяване на икономическото сътрудничество с несоциалистическите страни. По традиция България поддържа активни икономически връзки и с Австрия¹⁰⁵. Съществува и Смесена българо-австрийска комисия за икономическо, промишлено и технологично сътрудничество. По покана на федералния канцлер Франц Вранички, от 15 до 17 септември 1988 г. българска делегация, водена от Г. Атанасов, посещава Виена. В състава на многобройната делегация са включени ръководители на български стопански организации, които имат за цел да установят директни контакти със съответните австрийски фирми. Водят се преговори, които предвиждат създаването на съвместни консорциуми и сдружения, както и осъществяването на дългосрочни инвестиционни проекти за модернизация на много от производствата на металургията, машиностроенето, хартиено-целулозната, биотехнологическата и химическата промишленост. Австрийската страна проявява интерес и към изграждането на свободни митнически зони в дунавските градове Русе и Видин. Федералният канцлер сам предлага водещи австрийски фирми да приемат за краткосрочно обучение български специалисти по маркетинг и организация на фирменото управление. За да се популяризират производствените възможности на нашата страна, от 19 до 21 октомври във Виена се провеждат „Икономически дни на България“¹⁰⁶.

На 1 юни 1988 г. Политбюро приема докладна записка във връзка с решението на СИВ да се пристъпи към изготвянето на съвместна декларация с ЕИО, с която двете икономически организации официално да признаят своето съществуване. Препоръката на СИВ е и България да предприеме стъпки за официално установяване на търговско-икономически отношения със страните – членки на ЕИО¹⁰⁷. Тази препоръка развързва ръцете на Живков и към края на годината той изготвя поредното си съображение „За някои

¹⁰⁴ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3521, л. 14-23.

¹⁰⁵ По това време Австрия все още не е член на ЕИО, но 65% от търговията ѝ е с нейните членки, и нейният прием е предстоящ.

¹⁰⁶ ЦДА, ф. 1 Б, а. е. 3521, л. 3-24.

¹⁰⁷ Пак там, а. е. 3435.

насоки и задачи в областта на икономическото сътрудничество“, в което излага най-цялостно своите виждания за динамизирането на тази изключително важна стопанска сфера. В духа на московските изисквания, съвсем естествено на първо място той декларира: „ние възприемаме необходимостта за изграждането на интегриран пазар в рамките на СИВ“. Но българският държавен глава съвсем точно определя и какво липсва на организацията, за да се осъществи действителна интеграция¹⁰⁸. Според него, „трябва да преминем от досегашната класическа търговия, базираща се на покупко-продажбата, към нови съвременни форми на икономическо сътрудничество: промишлено коопериране; внос на капитали; създаване на консорциуми и съвместни предприятия...; съвместни банкови и други институции“. Всъщност на този етап именно централизираните многостранни органи на СИВ се явяват пречка за установяването на директните двустранни по-висши форми на сътрудничество. Живков не пропуска да изтъкне и факта, че интеграцията в рамките на организацията е недостатъчна, за да се преодолее технологичното изоставане на страната. Постигането на тази цел е възможно единствено чрез засилването на всестранното научно и икономическо сътрудничество със Запада и „подготовката на млади кадри“. Той смята, че трябва да се променят и обществените нагласи като на преден план излезе бизнесменът и производителят, а не функционерът и бюрократът. Според него, наред с установяването на сътрудничество с капиталистическите фирми са необходими и чуждестранни капитали, които да се насочат предимно към селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, леката индустрия, електрониката и международния туризъм. Живков отново се изявява и като горещ привърженик на създаването на специални, свободни икономически зони. В заключителната част на документа той обобщава, че всъщност е необходимо да се изгради принципно нова „инфраструктура“ на външно-икономическия курс на страната. В него се отдава и голямо значение на децентрализацията на икономиката. Както образно се изразява генсекът, „областните ръководства да действат... като правителства на съответната територия“¹⁰⁹.

Данните на статистиката от 1988 г. обаче съвсем не са насърчителни. Индексите на brutния национален продукт и на националния доход падат надолу¹¹⁰. С децентрализацията на икономиката валутният дълг става неуправляем¹¹¹.

¹⁰⁸ Още докато съществува СИВ, западните автори изтъкват съвсем основателно, че в Източна Европа не може да се говори за същинска икономическа интеграция. През първото десетилетие от създаването на организацията между отделните страни – членки съществуват големи различия, които правят този процес невъзможен. След преодоляването им думата си казва инерцията на вече възприетите принципи. Ограничаването на сътрудничеството в сферата на търговията дълго време е по-удобно и за Съветския съюз.

¹⁰⁹ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3526, л. 88-118.

¹¹⁰ Статистически годишник..., с. 6.

¹¹¹ След „предоставянето на социалистическата собственост на трудовите колективи“ ръководителите на стопанските организации и предприятия, които дотогава са разчитали на

През 1987 г. той приближава 6 млрд. долара¹¹², въпреки че след 1985 г. дялово участие на социалистическите страни, в т. ч. и на СССР, в българския стокообмен отново се покачва. През 1988 г. този дял достига около 84,5%¹¹³. Засилва се недоволството и политическото напрежение в страната¹¹⁴.

Мудността и практическото отсъствие на реформи в СИВ кара прагматичния Живков да търси спасение в ново ускоряване на процеса на децентрализация и либерализация, както и в личното благодетелстване на управленческия елит. Всъщност с решенията на Декемврийския пленум на ЦК на БКП от 1988 г. за въвеждането на фирмената организация в производството стартира и процесът на скрита приватизация. Наистина държавната собственост се запазва. Концепцията е да се даде предимство на производствените фирми, а тяхното изграждане в търговията да се забави. Но следващите решения на Политбюро е на Държавния съвет целят да отслабят именно държавния контрол, което способства за безпрепятственото изтичане както на капиталовложенията, така и на търговските приходи в частни ръце. В действителност държавата, т. е. българският народ унаследяват само дълговете.

На 13 януари 1989 г. Държавният съвет приема прословутия указ 56. С него се пристъпва към преобразуването на държавните и общинските предприятия и организации в акционерни фирми. Той ограничава финансовия контрол от страна на държавните институции и дава редица преференции на чуждестранните инвеститори¹¹⁵. Практически на директорите на стопанските обединения и предприятия, на техните представителства и на смесените предприятия в чужбина, на областните и общинските партийни ръководства, са предоставени неограничени права да оперират с наличните държавни средства. С решение на Политбюро се създава само Бюро за стопанска координация на дейността на асоциациите и на самоуправляващите се стопански организации. За негов председател Живков назначава члена на Политбюро Петко Данчев¹¹⁶. До края на годината обаче бюрото е в процес на конструиране. Единствената му реална задача е да подготви конгреса на

държавни дотации, са оставени сами да решават непосилни проблеми. Върху тях се упражнява и административен натиск да модернизират производствените мощности, т. е. те са принудени сами да търсят нова техника, технологии и респ. кредити от западните страни. По-голямата част от стопанските ръководители обаче нямат опит във валутно-търговските операции, тъй като с тази дейност дотогава са се занимавали специализираните външнотърговски централи. Обикновено кредитите се вземат от частни банки, преди всичко германски. Те са краткосрочни и се отпускат при неизгодни условия.

¹¹² ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 28; а. е. 3297, л. 214.

¹¹³ Статистически годишник..., с. 201.

¹¹⁴ Е. Калинова, И. Баева. Българските преходи 1939-2002..., 220-229.

¹¹⁵ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3698, л. 1. В мемоарната литература изготвянето на този указ се свързва с името на А. Луканов.

¹¹⁶ П. Данчев е и председател на асоциацията „Биотехнологическа и химическа промишленост“.

Българския индустриално-търговски съюз, който трябва да се проведе през есента на същата година¹¹⁷.

На заседанието на Политбюро на 7 февруари 1989 г. Живков подлага на унищожителна критика доклада на Лъчезар Аврамов¹¹⁸ за състоянието на туризма у нас. Критиката наистина е справедлива защото докладът е трафаретен и подвеждащ с данните си за успехите в този бранш¹¹⁹. Живков вече открито заявява, че следваната концепция е коренно погрешна и че у нас трябва да се развива преимуществено частния международен туризъм. Именно той щял максимално да ввлече личното имущество и инициатива на гражданите в развитието на материалната база на туризма. Големите туристически обекти работели на загуба и някои от тях, като „Дюни“ не могли да се изплатят и за 200 години. Но в банката и валутната комисия се давали неверни данни, които отчитали голяма печалба¹²⁰.

На същото заседание на Политбюро, въз основа на приетия вече указ 56, се взема и едно друго изключително важно решение, което създава първата пробойна в страната за изтичане на капитали извън нея. Предложението е изготвено от А. Луканов и областния партиен секретар на Пловдив Пантелей Пачов, но е прочетено от Живков и явно поддържано от него. Политбюро го приема без обсъждане. Предложението е за ускорено развитие на Пловдив. То предвижда търговският център на България да се превърне „в зона за активна външноикономическа дейност, със специфични и преференциални търговски, данъчни, митнически, валутно-финансови и др. условия, свободни безмитни зони др.“ За да се постигне тази цел, в документа се предлага, с бързи темпове в града „да се развият съвременни фирми за активен пренос на прогресивен опит чрез трайно производствено, технологично и стопанско коопериране с чуждестранни фирми, внос на капитали, изграждане на консорциуми и съвместни предприятия, съвместни банкови и други взаимни инвестиции, преки връзки в науката и подготовката на кадри.“¹²¹

Всъщност неограничените икономически привилегии се дават на Пловдив съвсем неочаквано. Преди това става дума само за безмитни зони – една отколешна мечта на Живков, но се споменават като варианти Видин и Русе. Освен предимството, което дава изненадващата информация, много подходящо е избран и моментът. Разликата между държавната и частната собственост е размита. Но да се ориентират в тази все още неясна обста-

¹¹⁷ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3683, л. 3.

¹¹⁸ Л. Аврамов е председател на БАТО (Българска асоциация на туристическите организации). Преди това той е бил секретар на ЦК. На едно от следващите заседания на Политбюро за шеф на БАТО е назначен членът на ЦК на БКП Стоян Жулев.

¹¹⁹ Българският международен туризъм формира само 0,8% от националния доход, а в западните туристически страни – около 14%. Валутните приходи на човек от туризма са 9 пъти по-малки от тези в Австрия. В него е ангажиран само 1% от населението, докато другаде заетостта достига 7-9%.

¹²⁰ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3585, л. 26-40.

¹²¹ Пак там, а. е. 3585, л. 74.

новка могат само хората, които имат достъп до инициаторите на решението и съответно до необходимите финансови средства. Благодарение на дадените преференции още от началото на 1989 г. в Пловдив се регистрират множество инженерингови фирми с неопределена собственост и недефинирана дейност, чрез които започва и финансовото източване на големите държавни и общински организации. Възщност легалният бизнес в България стартира с пловдивска регистрация. От там тръгва и създаващият се нов икономически елит¹²². За останалата част от страната преобразуването на акционерните форми на собственост във фирми става едва след решението на Политбюро от 4 юли същата година¹²³.

На 3 май 1989 г. Политбюро взема решение за премахване на дотациите за производството на стоки за децата и на детски храни¹²⁴. На същото заседание Т. Живков оповестява, че „активите и пасивите на капиталовложенията“ трябва да се предадат на фирмите. И той предлага с тази работа, т. е. с разпределението на капиталовложенията, да се заеме Григор Стоичков. На първо време Стоичков трябвало сам да си подбере хората, които да му помагат, а в бъдеще можело да се помисли и за създаването на „паралелен орган“. Същото заседание на Политбюро взема и специално решение за разширяване на сътрудничество на българските с чуждестранните фирми, с цел да се привлекат допълнителни финансови ресурси за технологичното обновяване на производството им. Живков подчертава, че в тази насока много разчита на „тримата другари – др. Ст. Овчаров, който държи ФРГ, др. П. Данчев, който държи Япония и др. А. Луканов, който държи Франция“¹²⁵.

На 18 април 1989 г. Политбюро започва обсъждането и на указ 58, който е трябвало да бъде приет от Държавния съвет към края на същата година. Той е посветен на реформата в селското стопанство. Тя предвижда повсеместно въвеждане на арендната и фирмената система в селското стопанство. Проектоуказът се изготвя от Гр. Стоичков, но се докладва от Т. Живков. В хода на обсъжданията проличава, че генералният секретар е и основният идеолог на реформата. Собствеността върху земята и останалите средства за производство остава държавна. Както се изразява самият Живков, държавата стои на входа и изхода, „вградена“ в нормативната уредба, в данъците, в печалбата и т. н. Тя обаче престава да се занимава с непосредствената организация на селскостопанската дейност и се дистанцира от контрола върху самото арендуване. Това право се делегира на специални комисии към общинските съвети и кметствата, но не се уточнява по какъв начин ще стане

¹²² Интересно е да се напомни, че малко по-късно градът на тепетата се превръща в една от крепостите на новата политическа сила СДС, тъй като именно тя се явява и най-ревностен застъпник на частната инициатива. Така че в българския вариант на реформи, минаването под политическата дъга е неизбежно.

¹²³ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3585, 3698.

¹²⁴ Пак там, а. е. 3643, л. 1.

¹²⁵ Пак там, л. 3-27.

раздаването на земята. Живков само пояснява, че при арендуването няма да се зачита принципът на собствеността, тъй като всички селяни били подписали декларации, че се отказват от рентата, а това означавало отказ и от земята. Той пледира за разтурянето на аграрно-промишлените комплекси и за създаването на тяхно място на акционерни дружества, за формирането на монополни структури, но принципите на това преустройство отново остават неясни. Според него, структурните реформи обаче не намаляват отговорността на държавата да инвестира в селското стопанство. Но това щяло да става не както дотогава, а по капиталистически – чрез „преливането на капитали“. Партийният бос много държи на термина „преливане на капитали“, защото в неговата основа стоял интересът. Сред водопада от думи прозират и зле прикрити конкретни апетити. Така например, предлага се целият Смолянски край да се даде под аренда, за нуждите на арендаторите да се преустроят почивни домове и частни вили, и т. н.¹²⁶ Резултатите от живковата реформа едва ли щяха да са по-малко плачевни от разрухата, която настъпи в селското стопанство през 90-те години. Нещо повече, техните безпринципни изходни позиции отварят още по-широко пътя на субективизма, злоупотребите и облагодетелстването от властта.

Най-после Живков намира „дамара на икономиката“, както образно се изразява самият той. Кризата в страната е всеобхватна, съществува и политическа опозиция, но основната грижа на Живков и на неговото най-близко обкръжение си остава проблема с изселването на турците. Членовете на Политбюро са силно разтревожени от събитията в Унгария, Полша, Чехословакия и най-вече в самия СССР. Те се притесняват от отсъствието на единодействие между социалистическите страни, както и от възприетата от Рейгън тактика „стъпка по стъпка“, т. е. тези държави да се откъсват от общността една по една.

През април в София пристига на официално посещение унгарска партийна делегация, водена от генералния секретар Карой Грос. Според него, положението в Унгария напомняло обстановката от 1956 г. Макар и все още нелегализирани, съществували девет партии. Комунистическата партия била разслоена на фракции. Сравнявайки икономическото положение на Унгария с България, Живков не вижда особени разлики. Освен това изплащането на унгарския външен дълг било отсрочено. След срещата той не крие тревогата си, че Унгария може да бъде загубена за социалистическата общност, както и че в нея на преден план също излиза въпросът за властта. Живков наистина е за икономическо отваряне, но не и за политическо. Страхът за стола, на който той толкова много държи, го кара да забрави и за критичното си отношение към СИВ. В края на информацията си за срещата с К. Грос Живков споделя с Политбюро: „И ние искаме да засилваме сътрудничеството със западни фирми. Няма друг изход. Но ако разбием социалистическата общност и СИВ, ще се заплащаме после.“¹²⁷ През май на посе-

¹²⁶ Пак там, а. е. 3636, л. 2-42, 156 и сл.; а. е. 3640, л. 4-147.

¹²⁷ Пак там, а. е. 3636, л. 10-32.

щение в страната е министърът на външните работи на Чехословакия Яромир Йоханес. Той споделя безпокойството си от международната изолация, в която изпада Чехословакия заради „случая Хавел“¹²⁸.

Дълго време обаче във външнополитическите отношения на България със СССР цари затишие. Като постоянен представител на страната в СИВ единствено А. Луканов посещава по-често Москва. Спорадични са и срещите със съветския посланик Шарапов в София. На 9 май 1989 г. Живков докладва пред Политбюро за срещата си с Шарапов по повод на проведените избори в СССР. Изборите представляват върхната точка на горбачовата политическа реформа, която предвижда въвеждането на двукамерен парламент, овластен да избере и новия съветски президент. Българският лидер споделя безпокойството си, че информацията на съветския посланик за политическите събития в СССР е лаконична и лишена от всякава откровеност. Шарапов не изяснил причините за пропадането на редица комунистически кандидатури, нито за големия успех на Елцин в изборите, който се очертавал като конкурент на Горбачов за президентския пост. Перспективата Елцин да измести Горбачов плаши много повече българския държавен глава. Шарапов не дал никакво обяснение и за кървавата разправа в Грузия, където военните били с лопати демонстрантите, използвали газове и пр. Живков не е доволен и от факта, че съветското ръководство не излиза с открито становище за трудностите, свързани с националните проблеми и с голямото политическо разслоение сред КПСС, чиито организации се разбили. Последвалите изказвания на членовете на Политбюро свидетелстват за обхваналата ги вече паника от политическите събития в Съветския съюз. Гр. Филипov е възмутен от предаванията на съветската телевизия и от нейните коментари, че в СССР трябва да се установи многопартийна система. Начо Папазов имал информация, че по време на изборите Талин приличал на Смолни. Добри Джуров е обезпокоен от факта, че в международното комунистическо движение вече съществували „полноси“. Румънският официоз „Скънтея“ пишел само против Горбачов. П. Кубадински е засегнат от карикатурите, които се публикуват в съветския печат за старите партийни кадри в България. Възмутен е и от карикатурите в българския печат, и от протестите срещу непризнаването на съществуването на малцинства в страната. Живков приключва тази тревожна дискусия с философското обобщение: „Това е положението. Такива са реалностите.“¹²⁹

Единствената полза на Живков от срещата му с Шарапов е, че получава нова покана за разговор с Горбачов, а разгорялата се дискусия в Политбюро му дава възможност да се ориентира по-добре в настроенята на неговите членове. За да не допусне гафа с последното си посещение, българският лидер старателно се подготвя за предстоящата среща. Той предварително обсъжда с членовете на Политбюро всички въпроси, които смята да засе-

¹²⁸ Пак там, а. е. 3636, л. 2.

¹²⁹ Пак там, а. е. 3650, л. 1-3.

не пред Горбачов, а те са двустранното икономическо сътрудничество, цените на съветските суровини и петрол, проблемите на социалистическата общност и икономическото сътрудничество със Запада¹³⁰.

Преди отпътуването си за Москва Т. Живков отново разговоря с Шарапов. Пред него българският партиен лидер споделя, че е разтревожен от липсата на единство в общността. Той изтъква, че Съветският съюз неоправдано поставя социалистическата общност едва на второ или трето място сред външнополитическите си приоритети, след международните проблеми и разоръжаването. Живковото мнение е, че в момент, когато капиталистическите страни навлизат в етап на ново преразпределение на пазарите, с тях трябва да се договаря само колективно¹³¹.

Последната среща на Т. Живков с М. Горбачов е отново в Кремъл на 23 юни 1989 г.. Съветският лидер явно е в песимистично настроение. Той вече е сериозно загрижен от проблемите в съветската икономика. Военните разходи растели два пъти по-бързо от националния доход, цените на нефта падали. Съветският съюз не доценил значението на научното и технологичното преустройство, извършено от западните страни още в началото на 70-те години. Към тези проблеми се прибавяли и непланирани трудности в кооперативите, международна вражда, стремеж на някои съюзни републики към независимост. Горбачов вече се е примирил с мисълта, че трябва да даде на Прибалтийските републики по-голяма стопанска самостоятелност. Той обаче продължавал да вярва, че единственият изход е да се даде „второ дихание на социализма“ и че авторитетът на партията все още можел да се възстанови. Живков предупреждава, че преустройството на политическата система в СССР крещящо изпреварва развитието на производителните сили. Той обръща внимание и на неправилния подход на класиците към развитието на двете подразделения на индустрията – „А“ и „Б“. Напомня, че всеки опит от българска страна да се внесе нещо ново в съветския модел се е тълкувал като ерес. Той лично бил викан по този повод в Москва най-малко 5-6 пъти. Живков обяснява, че процесът на създаване на фирми и акционерни дружества в България ще приключи до края на годината и едва тогава щяло да започне преустройството на висшия партиен ешелон, Държавна сигурност, Народното събрание, Министерския съвет. Тогава щели да се консултират и със съветските ръководители, но щели да вземат предвид и българските особености. Гостът се оплаква и от спада в темповете на производство, от напрежението на пазара. Той развива и своите виждания за проблема с мюсюлманите, които категорично отказва да признае за турци. Те се увеличавали всяка година с 15-16 хиляди и след 20 години България щяла да се превърне в Кипър. Според него, България била заинтересована да се изселят 200, 300, даже 500 хиляди турци, но Турция нямала възможност да ги приеме. Живков предлага да се създаде и нов модел на сближаване между

¹³⁰ Пак там, а. е. 3650 „а“, л. 1-10.

¹³¹ Пак там, а. е. 3650, л. 1-3; а. е. 3650 „а“, л. 1-10.

България и СССР. Този път събеседниците са по-внимателни един към друг. Българският лидер е по-въздържан и не се хвали. Горбачов го изслушва внимателно, без да възразява. Той се стреми да заглади конфликта от предишния им разговор, но и дипломатично предупреждава: „И у нас, и у вас има горещи глави, които гледат непрекъснато на Запад. Но съветското ръководство е убедено, че всяко нарушаване на нашите взаимоотношения, може да има сериозни последствия и за двете страни.“ След това Горбачов разказва на Живков за разговорите си с Кол, предава му, че Тургут Йозал моли за среща. Спокойният тон на беседата дава кураж на Живков да отправи към Горбачов директната молба – „Ако той и съветското ръководство имат претенции към българското ръководство или лично към него, да ги изложат.“ Разбира се отговорът на съветския лидер е, че нямат никакви претенции и напълно подкрепят курса на Живков¹³².

Спокойният тон на беседата обаче е илюзорен. Прагматичният Живков явно предугажда предстоящите политически трусове в края на годината. Дватама събеседници съзнават, че не хранят взаимни симпатии, че контролът върху реформите е загубен и системата се разпада. И двамата имат своя принос за това.

Първоначалният стремеж на Горбачов е да задържи реформите в политическата сфера. Той се надява чрез придаването на човешки облик на социализма да го спаси, но подценява сериозните проблеми в икономиката и в разделението на труда в рамките на общността. До голяма степен горбачовият догматизъм в тази сфера се дължи и на краткия му опит в управлението на такава гигантска машина каквато е тотално етатизираната и централизирана икономика. През първите години от идването си на власт инициаторът на „новото мислене“ с нищо не променя традиционните похвати на кремълските номенклатурчици спрямо сателитите. За да съхранят съветските интереси, Горбачов и неговите съмишленици не се отказват и от директния натиск. Впоследствие вниманието им се съсредоточава върху другите външнополитически проблеми, а тези на страната и общността преминават на по-заден план, което ускорява вътрешните ерозионни процеси. Наложила силово своя икономически модел и диктат, в последните години на перестройката съветската бюрократична машина изоставя най-безотговорно своите сателити, а и собствените си народи, да се справят с проблемите, по-голямата част от които тя самата е създала.

За разлика от съветския лидер, който няма избистрена икономическа визия, Живков не страда от идеологическа обремененост и притежава попрагматичен поглед върху стопанския живот. Залага на икономическата реформа защото се страхува и от политическата демократизация. В реформаторския си устрем той посяга преди Горбачов на основния постулат на марксизма – демоничния диктат на държавата над икономиката. Живков накръ-

¹³² Пак там, а. е. 3698, л. 77-97.

нява и основния принцип на съветската външноикономическа политика – изолационизма. А именно наложеният на сателитите изолационизъм осигурява на СССР в продължение на дълги години стопанската хегемония над Източна Европа. Българският лидер атакува и други основни постулати на съветския модел на разделение на труда – преимущественото развитие на тежката индустрия и тясната специализация на машиностроенето в производството само на отделни детайли. Но това самоцелно на пръв поглед развитие на икономиката, което причинява вечния дефицит на вътрешния пазар, здраво обвързва страните-членки на СИВ със съветския стопански потенциал. То гарантира пазарния монопол на съветските суровини, докомплектува мощния военен, космически и производствен комплекс на СССР осигуряващ му стратегическо надмощие. Създава рекламното лице на системата и нейната свързваща тъкан.

Познавайки икономическите дефекти, Живков по-рано от Горбачов стига до убеждението за неспасяемостта на системата и проявява свойствения си патернализъм като дава възможност на своите приближени да формират новата икономическа олигархия. Въпреки малките волности, които си позволява, той обаче не си въобразява, че може да оцелее без подкрепата на Москва. Уплахата от развоя на политическите събития го правят през последните месеци от управлението му по-искрен привърженик на консолидацията на общността.

Някои автори твърдят, че основната причина за неуспеха на перестройката е нейното закъснение. Всъщност възможностите за съществуване на съветската система изцяло са изчерпани. Тя е изправена пред дилемата или да се самозадуши, или да се реформира. Различията между българските и съветските реформи обаче доказват, че подмяната само на един от основните компоненти на системата – политическия или икономическия, е невъзможен. А историческият ход на събитията доказва, че промяната и на двата компонента води до разпада не само на общността, но и на съветската държава.

Реално освен дълговете, от живковата икономическа реформа почти нищо не остава. Структурата на селското стопанство се разрушава. Смесените предприятия не връщат капиталите си в страната. Търговските банки също се превръщат в източници за източване на финансови средства в чужбина. Изградените без официално лицензиране високотехнологични мощности попадат най-напред под ударите на международното законодателство в тази област и оставят на улицата именно най-квалифицираната ни техническа интелигенция. Мощният военно-промишлен комплекс, който е най-уязвим от промените в международната обстановка, бързо губи пазарите си. Със загубата на пазарите на страните от третия свят пропадат и голяма част от вложените там инвестиционни и търговски кредити. Останалите клонове на машиностроенето и на тежката индустрия, обвързани на входа и изхода с инфраструктурата на Съветския съюз и на СИВ, след тяхното разпадане трудно функционират. Голяма част от техните предприятия са изградени по остарели технологии и произвежданата продукция не е конку-

рентноспособна на международните пазари. Живков твърде късно решава да коригира тези дефекти, когато практически това вече е невъзможно. Той със закъснение се сеща и за социалните функции на икономиката. Изградени в условията на постоянен дефицит, дори по-динамичните малки и средни предприятия от леката и хранително-вкусовата промишленост трудно се пригаждат към много по-високите изисквания на свободното пазарно стопанство. Остава единствено придобитият навик да се оцелява и при ниски доходи.

ZHIVKOV'S ECONOMIC REFORM, PERESTROIKA AND THE START OF HIDDEN PRIVATIZATION IN BULGARIA

Gospodinka Nikova

In the present state of the Bulgarian economy the memory of Zhivkov's time evokes nostalgia in many people. Bipolar are also the evaluations of the role of the Soviet factor in the country's industrialization. For a large section of the Bulgarian dissidents Zhivkov was the main brake of Gorbachev's perestroika. In the new historiography also gains ground the view that he was far more dogmatically thinking than the democrat Gorbachev. Does this view, however, refer also to Zhivkov's economic policy? What was the role in and the personal responsibility of Bulgaria's long-standing party and state leader for the uncontrolled drawing off of the national capital?

The present study tries to answer both these and other questions directly corresponding to the causes for the failure of the system which had a fateful effect not only on the recent past but also on our present time. The study is based chiefly on the minutes of the meetings of the Politburo, kept in the Central State Archives. They reveal a number of details of the course of the economic reform in Bulgaria, of the influence of the Soviet perestroika on it and of the start of the hidden privatization. In this massif of documents are also the shorthand records from the meetings between T. Zhivkov and M. Gorbachev which shed new light on their relations and differences of principle.

ТУРСКОТО МАЛЦИНСТВО В ЮГОСЛАВИЯ СЛЕД КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1945-1956)

Христо Салджиев

Политическото разделение и противопоставяне между страните от Югоизточна Европа след края на Втората световна война, придобиващо все по-отчетливи идеологически измерения и окраски, както и обвързването на балканските столици с двете противостоящи си глобални сили – СССР и САЩ, създават привидното усещане за постепенно изчерпване на националния въпрос като основен и класически фактор, определящ междудържавните отношения на полуострова. Активната пропагандна риторика в балканските „народни демокрации“ (Югославия, Румъния, Албания и България) внушава както пред вътрешната, така и пред международната общественост, че единствената панацея за разрешаване на сложния възел от етнически и национални противоречия, унаследени от предходната епоха, е програмата на комунистическите партии, гарантиращи равнопоставяне между отделните национални и етнически общности и отхвърлящи национализма като продукт на класовото буржоазно общество. Отгласът на тези претенции може да се открие в осъждането и приравняването на редица национални или националистически организации и течения (Бали Комбетар в Албания, усташите и Дража Михайлович в Югославия, ВМРО и „Родина“ в България) с крайно десния (фашистки) политически спектър. Наблюдава се и съществено олевяване в регионите, в които националните и малцинствените проблеми все още стоят на дневен ред. В Егейска Македония голяма част от местното българско население активно подкрепя Гръцката комунистическа партия (ГКП) по време на гражданската война, а в Турция кюрдското национално движение все повече се приближава към взаимодействие с турските комунисти и към възприемането на откровено марксистки идеи.

В началото на Студената война различните национализми и малцинствени въпроси постепенно се превръщат в елемент от цялостното политическо противопоставяне между двата блока, търсейки съдействието на Москва или Вашингтон за постигане на целите си и ориентирайки се към някоя от противостоящите си идеологии. Докато в Турция и Гърция основен носител на национализма в политическия живот продължават да бъдат десните или по-общо казано „антикомунистическите“ сили, то в балканските „народни демокрации“ се извършва сложен процес на трансформация, в рамките на който комунистическите партии все по-често прибегват към арсена-

ла на стария „буржоазен“ национализъм и търсят легитимност в неговите отдавна известни параметри¹. Така, независимо от пропагандните клишета за „братство и единство“, още през втората половина на 40-те в редица „народни демокрации“ се чувства определен дискомфорт от присъствието на чуждоетнично или чуждонационално население. Тази тенденция е особено видима в Югославия, където съществуват големи групи неюгославско и неславянско население. Политиката на Белград към него варира от манипулиране на националното самосъзнание чрез създаване на изкуствени нации, както е случаят с българите от Вардарска Македония, до изселвания и спекулации с неговия брой и етнокултурни права – похват, използван най-вече по отношение на турското и албанското население².

Турското малцинство в Югославия, наред със славяноезичните мюсюлмани в Босна, Санджак, Косово и Македония и ислямизираните албанци, е най-съществената част от т. нар. османско наследство в района на Западните Балкани³. То се формира в периода на петвековното османско господство в региона в условията на доминиращо присъствие на турско-мюсюлманската културна традиция и турския език. Последното до голяма степен предопределя и включването на различни етнически групи в турската общност. Наред с потомците на османската администрация и юрушките кланове (по произход тюркмени) в нейното консолидиране участват и представители на местното ислямизирано население – българи, албанци, арумъни, както и малки групи татари и черкези, преселени на Балканите през първата половина и средата на XIX в.

Според редица изследователи до средата на XX в. сред населението, афиширащо се като турско, ясно се очертавали отделните етнически групи, влизащи в неговия състав. Много от самоопределящите се като турци черкези, татари и цигани, българомохамедани, албанци и бошняци, добре схващали различията си с турците и говорили своите матерни езици, макар и предпочитания език за обществени изяви да бил турският⁴. Той се използвал

¹ Самото понятие „национален“ или „националистически“ комунизъм се нуждае от допълнителни уточнения, тъй като съдържа в себе си известна двусмисленост. Трудно може да се говори за югославския комунизъм като за национален феномен, предвид отсъствието на каквато и да е била югославска нация. По-скоро той трябва да се разглежда като политически феномен, чиито националистически изяви са свързани с опити за помирение или съчетаване на битуващите на територията на Югославия национализми (хърватски, сръбски и словенски), като за целта често пъти се прибягва към образа на външния враг. Що се касае до македонистичния „национализъм“ във външен план той се явява директно продължение на великосръбския хегемонизъм от периода преди Втората световна война, а във вътрешен – трамплин за карриеристично издигане.

² Първите групи от насилствено експулсирано неюгославско население са немскоезичните жители на Словения и романоезичното население на Далмация.

³ По този въпрос: *M. Todorova. Balkanlar'da Osmanlı Mirası. – Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar. Ankara, 1999, 117-147.*

⁴ *A. Urosevic. Etnicki procesi na Kosovu tokom Turcke vladavine. Belgrade, 1987, 48-78; H. Мал-кълм. Кратка история на Косово. С., 1999, 264-280.*

при общуването между споменатите мюсюлмански малцинства, които слабо или изобщо не познавали съответните езици. В този смисъл по-правилно е да се говори за съществуването в Западните Балкани на мюсюлманска турскоезична общност, в която се включват различни етнически компоненти, обединени от съзнанието за превъзходството на турския език и култура в рамките на ислямската общност, а след 1913 г. и от възможностите за изселване в Турция. Окончателният облик на турскоезичното население се оформя след 1878 г., когато в Косово, Македония и Санджак са заселени последните експулсирани от долината на Морава и Босна мюсюлмански групи. Както бе подчертано много от представителите на турскоезичната група в Югославия през целия ХХ в. са дву- и дори триезични, което създава възможности за спекулации с точния брой на самоопределящите се като турци, албанци или мюсюлмани. Подобни манипулации са честа практика в междувоенна Югославия, където значителен брой албанци и българомохамедани са записвани като турци. Целта на белградските правителства е не само да се намали макар и на хартия броя на албанците в страната, но и да се улесни тяхното изселване към Турция.

След 1945 г. политическата ситуация на полуострова коренно се променя. Принадлежността на Югославия и Албания към блока на „народнодемократичните страни“, масовото присъствие на югославски кадри в АКП, както и проектите за обща федерация поставят албанското население в Югославия през периода 1945-1948 г. в известно привилегировано положение в сравнение с турскоезичното, чиято „родина-майка“ от 1946 г. все по-тясно обвързва политиката си със САЩ и Великобритания и се намира в дипломатически конфликт със СССР.

Промяната в балканското политическо статукво след изключването на Югославия от Информбюро през юни 1948 г. и затопянето на турско-югославските отношения от началото на 50-те довежда до постепенна промяна и в отношението на югославските власти към представителите на турското малцинство. Тя е особено видима през 1953-1954 г., когато между Белград и Анкара се сключва политически и военен съюз, а отношенията с Албания са в най-ниската си точка за целия следвоенен период. Отражението на амплитудите в югославско-турските и югославско-албанските отношения върху турското и албанското население в Югославия е особено видимо в хода на преброяванията през 1948 и 1953 г.

Според данните на първото преброяване общият брой на турското население в страната е 97 954, от които в Македония живеят 95 940 души, 1315 – в Косово, а останалите 699 – в Югоизточна Сърбия и Санджак. Броят на албанците, живеещи в Македония според резултатите от 1948 г. е 197 389⁵. Само след пет години, през 1953 г. числото на турското население във Вар-

⁵ Savezni zavod za statistiku: Konacni rezultati popisastanovictva od 15 marta 1948 godine. Belgrade, 1955, 2-3.

дарския дял на Македония скача на 203 938, а на албанците пада до 162 524. Според данните на преброяването от 1953 г. турското население е разпространено относително равномерно по територията на републиката, като най-многобройно то е в Щипски (47 163) и Скопски (44 645) райони, а най-малко в Тетовски (13 456) и Кумановски (19 698) райони. В останалите три района – Битолски, Велешки и Охридски, турското население е съответно 29 151, 27 080 и 22 745. Още по-фрапантни са данните за Косово, където турците от 1315 през 1948 г. скачат на 34 583 и за Сърбия, в която почти от нищото се появяват 19 555 души предимно в района на Нови Пазар и Югоизточна Сърбия⁶.

Върху съществените различия в данните на двете преброявания, които трудно могат да бъдат обяснени с естествен прираст или разселване, се спират някои югославски изследователи предимно от Република Македония. Според техните твърдения една част от турците през 1948 г. доброволно се е записала като албанци под влияние на добрите югославско-албански отношения. Изтъкват се и абсурдни тези, поставени под съмнение дори от самите автори, че все още неотзвучалото влияние на албанския национален фронт Бали Комбетар в Западна Македония бил причина много турци да се запишат като албанци⁷.

На противоположно мнение са западни и албански историци, които считат, че фалшификации са извършени не през 1948 г., а през 1953, когато множество албанци в Македония и Косово са записани като турци⁸. През 70-те години турски автори съобщават за упражнено насилие върху турското население в Македония през 1947-1948 г. с цел да то да предефинира идентичността си от турска на мюсюлманска⁹. Данните от преброяванията през 1948 и 1953 г. показват, че в Македония цифрата на мюсюлманите с неустановена идентичност е твърде малка и относително стабилна: за 1948 г. – 1560, а за 1953 г. – 1591 души¹⁰, т.е. дори и да е съществувал някакъв натиск от страна на властите върху турското население в упоменатата от турските автори посока, той е имал по-скоро случаен и индивидуален характер.

Независимо от различията помежду си, занимавалите се с проблема изследователи на мюсюлманските общности в Югославия се обединяват около тезата, че причините за несъответствията в резултатите от двете преброявания се дължат на спекулации с броя на албанското и турското население. При едно по-внимателно разглеждане на изнесените данни става ясно, че горното твърдение може да се приеме със съществени уговорки. Така, докато броят на турците в Македония според официалните данни се е увеличил

⁶ Popis stanovništva, 1953, knjiga 1, с. LXXII-LXXIV.

⁷ Д. Бубевски. Някои аспекти на националният состав на населението в СР Македонија во периодот 1948-1981 година: Проблеми на демографскиот развој во СР Македонија. Скопије, 1990, 539-541.

⁸ Н. Малкџалм. Цит. съч., с. 398.

⁹ D. Altan. Yugoslaviya'da Müsülman Türk'e Büyük Darbe. İstanbul, 1975, s. 25.

¹⁰ Д. Бубевски. Цит. съч., с. 538.

със 105 000 души за срока между 1948-1953 г., за същия период албанците са намалели едва с 35 000. Ако приемем, че тази цифра е била прибавена механично към броя на турското население, остават около 70 000 души, които не са могли да бъдат взети от етническите албанци. Естественят прираст на регистрираните през 1948 г. 95 940 турци едва ли е надхвърлял повече от 15 000 за петте години, характеризиращи се с изключително висока смъртност за слаборазвитите южни райони и остър дефицит на основни хранителни стоки. В крайна сметка остават приблизително 40-50 000 души, чиято поява трудно може да бъде обяснена. Известна светлина върху проблема хвърлят някои македонски автори, които споменават, че през разглеждания период по-голямата част от българомохамеданите поради „религиозни предразсъдъци“ не желали да се регистрират като „македонци“. Някои от тях се афиширали като мюсюлмани¹¹, но по всяка вероятност повечето са предпочели да бъдат причислени към броя на турците. Косвено потвърждение на последното е и доста ограниченото число турци в населените с албанци Тетовски и Кумановски райони, докато в Охридския и Битолския райони техният брой възлиза на над 50 000. Причината за възприемане на турска идентичност от македонските българомохамедани едва ли се е дължала само на „религиозните предразсъдъци“. Волунтаристичното налагане на новата „македонска“ национална идентичност, език и история, съпроводено с грубо държавно насилие, последвалата заявка за създаване на единна югославска нация¹² и атеистичната пропаганда, навярно са провокирали немалко представители на междинни общности като българомохамеданската да се обърнат към религията като единствения по-стабилен ориентир на самоидентификация.

Много сходна е ситуацията и в Косово. През втората половина на 1951 г. и началото на 1952 г. започват целенасочени опити на югославските власти за изкуствено подменяне на етническия облик на Косово. Парламентът на автономната област признава официално наличието на турско малцинство. В Косово масово се създават турски организации и се внушава на местното албанско население да членува в тях. Целта на властите е да откъснат етническите албанци от влиянието на Тирана. В Прищина са създадени две турски дружества – „Йени Хава“ и „Йени Хаят“, в Косовска Митровица – „Йени Йал“, а във Вучитрѝн – „Йени Йемен“. По различни конференции започва все по-масово да се говори на турски език, а радио Прищина всеки ден за-

¹¹ Пак там.

¹² По принцип повечето изследователи отхвърлят тезата, че в Югославия са правени опити за създаване на единна югославска нация. През 1952 г. обаче Тито заявява пред западни журналисти, че: „Искам да доживея мига, в който петте нации, които формират Югославия, ще се обединят в един общ народ, ще се претопят в една силна и единна общност... Това е моята най-голяма мечта. Подобен процес ние виждаме при формирането на американската нация, изградена от англичани и представители на други народи.“ – In: *I. Banac. Sırbistan'da Milletçilik. – Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar.* Ankara, 1997, s. 105.

почва да предава емисии на турски език¹³. В автономната област голяма част от регистрираното турско население е съсредоточено около района на Призрен, в чиято област живее голяма славяноезична мюсюлманска общност. За разлика от Македония обаче в Косово броят на регистрираните „неопределени югославяни“ е относително по-голям – около 6 500 души¹⁴. Въпреки това едва ли може да се оспори фактът, че над 1000-процентното увеличение на турското население в Косово за период от пет години се дължи на записването на голям брой албански и славяноезични мюсюлмани като турци. На подобен подход трябва да се отдаде и количественото нарастване на турското малцинство от 699 на 19 555 в Югоизточна Сърбия и Новопазарския район. Все пак трябва да се отбележи, че и през 1953 г. броят на албанците и „неопределените югославяни“ в Сърбия продължава да бъде висок – 39 989 и 64 303¹⁵, т.е. може да се приеме, че поне част от регистрираните турци през 1953 г. или са принадлежали поначало към турскоезичната общност и са били „укрити“ при преброяването през 1948 г., или най-малко културно и езиково са гравитирали към нея. Съществените различия и разминавания в данните на официалната югославска статистика я превръщат в крайно ненадежден източник, който не позволява дори с приблизителност да се установи броят на отделните етнически и национални групи в страната. Единственото, което може да се твърди с положителност е, че числото на самоопределящите се като турци югославски граждани в края на 40-те и началото на 50-те показва трайна тенденция към увеличение, дължаща се на комплексното въздействие на традиционни културно-исторически стереотипи и „модерни“ фактори, произтичащи най-вече от текущата политика.

Социалната структура на турското население в Югославия през първото десетилетие от управлението на ЮКП запазва до голяма степен предвоенните си параметри. Съгласно данните от 1953 г. над 80% от регистрираните в Македония турци обитават малките градове и селата. От общо 203 938 души 78 491 се намират в трудоспособна възраст. От тях близо 80% (58 217) са ангажирани в селското стопанство, 8273 в занаятчийско или по-окупнено промишлено производство, 1765 работят в сферата на услугите, 607 се занимават с търговия, а 272 с рударство. Относително голям е броят на неквалифицираните работници – 6 280, като научен и технически персонал са отбелязани 942 души, 1153 работят в администрацията или заемат други държавни длъжности¹⁶. Прави впечатление, че след „македонците“ турците са

¹³ АМВнР оп. 10, а. е. 58, л. 37 – по всяка вероятност в документа е сгрешено наименованието на турското дружество във Вучитрън. То едва ли е било „Йени Йемен“ – „Нови Йемен“. По-скоро наименованието е било „Йени Йемин“ – Нов обет, нова клетва. Трябва да се отбележи също така, че поне за сега липсват сведения за съпричастността на Турция към тази политика на Белград в Косово.

¹⁴ Popis stanovstva, 1953, knjiga 1, с. LXXXII.

¹⁵ Пак там, с. LXXXIV.

¹⁶ Пак там.

най-добре представената група в научно-техническата и административната сфера. Техният брой надвишава дори този на сърбите. Последното може да говори за повишаване на доверието към представителите на турското малцинство след 1950 г., но трябва да се има предвид и факта, че изнесените данни не казват нищо определено относно характера на заеманите административни и управленчески служби, които едва ли са били от ключова важност. Знае се за съществуването на няколко заместник министри (предимно на земеделието и образованието) от турски произход в македонското правителство в края на 40-те и началото на 50-те години, както и на 11 депутата – турци, власи и албанци от Македония, в съюзната Скупщина¹⁷. Макар и да липсват точни данни, турското малцинство е било представено и в македонския парламент. Няма съмнение обаче, че поради характера на властта в Югославия и настъпилите в началото на 50-те години централизация и ограничаване автономията на републиките, турското представителство е имало чисто представителни функции без особена възможност да въздейства върху вземането на съответните решения. При оценката на турското участие в административно-управленческия апарат на македонската република не трябва да се подценява и обстоятелството, че държавните чиновници са и най-податливия елемент на промените в политическата конюнктура и относително бързо се приспособяват към изискванията на новата ситуация. В този смисъл не е изключено големият брой служебни лица с деклариран турски произход да се дължи на отбелязаното преминаване от една етническа група (албанска или българомохамеданска) към друга (турска). Възможно е и самите турски чиновници и администратори, възползвайки се от толерантността на властите, да са оказвали някакво влияние върху този процес, но една подобна хипотеза се нуждае от повече доказателствен материал.

Твърде сходна с Македония е и социалната структура на турското малцинство в Косово и Сърбия. От 10 485 трудоспособни в автономната област 6080 са заети в селското стопанство, следвани от представителите на занаятчиите, търговците и неквалифицираните работници. В Сърбия от 6895 души активно население 4983 са ангажирани в земеделието и скотовъдството. В тези два района представителите на турското население в администрацията са около 360 и далеч отстъпват не само на сърбите и албанците, но и на черногорците¹⁸.

От официално изнесените данни става ясно, че курсът на интензивна индустриализация, следван от Белград през този период, почти не засяга турското население. С далеч по-съществени последици за него е колективизацията на земята до 1949 г. и последвалата промяна в аграрната политика. Всъщност и тук въздействието е по-скоро косвено. Относително ниската

¹⁷ V Конгрес Комунистичке партије Jugoslaviје: стенографски бележки. Белград, 1949, с. 281.

¹⁸ Popis stanonistva, 1953, kniga 1, с. LXXXII.

продуктивност и релефна раздробеност на обработваемите площи в Косово и Македония, както и монокултурността на селското стопанство не благоприятстват получаването на високи добиви и доходи, независимо от формата на стопанисване. Идеологическите експерименти на ЮКП в сферата на селското стопанство довеждат до срив в зърнопроизводството в Югославия в края на 40-те и началото на 50-те години. Към това се добавя и икономическата блокада от страна на Източния блок, която нанася допълнителни щети на югославското стопанство. Настъпилата продоволствена криза се отразява особено тежко в слаборазвитите райони, където недостигът на основни хранителни продукти става хроничен. Масовата емиграция към Турция, започнала през 1953 г., има не само етнически и религиозни, но и чисто икономически подбуди. Перспективите, които предлага Турция, подтикват не малко славяноезични мюсюлмани и албанци да се представят за турци – обстоятелство убягнало от вниманието на много изследователи и хвърлящо допълнителна светлина върху неяснотите от преброяванията.

След 1945 г. съществени промени настъпват в образователната система. В междувоенна Югославия обучението на мюсюлманското население се извършва в поддържаните от мюсюлманските общини религиозни училища, наричани „медресета“. В Македония и Косово общият им брой е 73, като две от тях – медресето „Иса бег“ в Скопие и „Голямото медресе крал Александър I“ в същия град – подготвят представителите на висшето мюсюлманско духовенство и местната (турска и албанска) светска интелигенция¹⁹. В медресетата преподаването се извършва на сръбски и турски език. През април 1946 г. всички религиозни училища са закрити и автономията на мюсюлманските малцинства в областта на образованието е премахната. Тези мерки засягат най-вече турскоезичното население, от чиито среди посредством системата на медресетата се излъчват духовни кадри за всички мюсюлмански общности. Въпреки това турското малцинство в Македония много скоро е компенсирано от откритите светски турски училища. В доклад от 1948 г. се съобщава, че техният брой е 71²⁰, което навежда на мисълта, че медресетата просто са били преоборудвани в светски училища, като запазват по-голямата част от преподавателския си състав. До 1953 г. мрежата от турски училища и класове значително се разширява, като обхваща и някои албански селища в Косово. От обучението е премахната старата арабска писменост и е въведена турската латиница, с което значително се улеснява усвояването на турския език. По всичко изглежда, че турските училища в края на 40-те и началото на 50-те години изиграват определена роля за закрепване на двуезичието сред мюсюлманските общности в Македония и Косово, с което облекчават контактите помежду им и отварят пътя за проникване на по-широко турско културно влияние.

¹⁹ А. Попович. Културни прояви на мюсюлманските общности на Балканите: Мюсюлманската култура по българските земи, с. 309.

²⁰ V Конгрес..., с. 281.

Независимо от съдействието на властите преподаването на турски език чак до началото на 60-те години е ограничено в рамките на началното образование. Едва през учебната 1961/1962 г. в скопската гимназия „Никола Карев“ и гостиварската „Панче Поповски“ е разкрит по един турски клас²¹. Тази година съвпада със затихването на голямото преселение на турци и мюсюлмани към Турция и началото на нова политика към мюсюлманските общности в Югославия, резултат най-вече от окончателното преориентиране на югославската външна политика (поне на думи) към движението на необвързаните.

След края на Втората световна война ЮКП полага значителни усилия да разшири своето влияние сред югославските мюсюлмани, в т.ч. и сред турскоезичните посредством ограничаване влиянието на ислямската религия и нейните институции и обреди и формирането на един нов „граждански“ стереотип на поведение, тясно свързано с амбициите на ЮКП за модернизация и индустриализация на страната. Тази политика се изразява в постоянно администриране и намеса в делата не само на мюсюлманските общности, но дори и на отделни индивиди. През 1946 г. със специален закон са закрити шериятските съдилища, като всички разгледани дела са прехвърлени към гражданското съдопроизводство²². Мярката премахва частичната съдебна автономия на мюсюлманите в Югославия, като засяга най-вече турскоезичните, от чиито среди основно се попълва съставът на разпуснатите съдилища. От друга страна, законът от 1946 г. може да се разглежда и като важна крачка към изравняването в правно отношение на мюсюлманите и особено на жените с другите граждани на Югославия. Въпреки това остава неясно доколко мюсюлманите и в частност турскоезичните са се съобразявали с решенията на гражданските съдилища.

С далеч по-съмнителни резултати се оказват акциите придобили публичност като „разфереджосване“. От някои партийни документи може да се заключи, че през 1946-1947 г. са предприемани безуспешни мерки за „разфереджосването“ на албанки и туркини от района на Скопие²³. Не е известно те да са били съпроводени с физическо насилие, но безспорно са съдържали елемент на административна принуда. След 1948 г. подобни акции се превръщат в последователна политика, увенчана със закона от 27 септември 1950 г., с който се забранява върху цялата територия на Югославия „носенето на фередже или каквото и да е било покривало“, издаващо мюсюлманска религиозна принадлежност²⁴.

Възможностите на мюсюлманското духовенство да се противопостави на тези мерки са повече от ограничени. Още през 1945 г. ЮКП поставя под пълен контрол управлението на мюсюлманските общности чрез създадените и надзиравани от държавата съвети на улемите и вакъфски управления

²¹ Birlik, 21-24.VI. 1997.

²² A. Popović. Balkanlar'da Islam. Ankara, 1999, s. 248.

²³ V Конгрес..., с. 470.

²⁴ A. Popović. Op. cit.

както за отделните републики и автономни области, в които живеят мюсюлмани, така и за федерацията като цяло. Предприети са и действия срещу хетеродоксалните мюсюлмански ордени – т.нар. „тарикати“. Със своята разклонена мрежа от текета, със силното си влияние сред мюсюлманските маси и особено с опита, който притежават някои от тях на полулегално съществуване в условията на религиозна дискриминация от страна на официалните османски институции, тарикатите още през 1944 г. привличат вниманието на новите власти. През този период в Югославия действат 9 религиозни ордена като една част от тях се намират в Босна, а други развиват дейност в Македония и Косово предимно сред турскоезичното и албанско население. Общият брой на шейховете е около 40, а на действащите текета – между 60 и 100. Затварянето на текета започва през 1945 г., като по-голямата част от обслужващото ги духовенство е изселено в Турция²⁵. Преследванията срещу тарикатите достигат връх в началото на 50-те години, когато тяхната дейност практически е забранена.

Освен чрез атеистична пропаганда ЮКП се опитва да привлече мюсюлманските малцинства, в т.ч. и турскоезичното, посредством директно членство на техни представители в комунистическата партия. За съжаление спекулациите с броя на турското и албанското население не ни дават възможност да определим броя на турците, членуващи в ЮКП през периода 1945-1956 г. Първоначално комунистическите идеи си пробиват път предимно сред по-образованите представители на турскоезичното население. Известно е, че още преди войната в медресето „Крал Александър I“ в Скопие сред учениците е съществувал и марксистки кръжок²⁶. В последствие по време на Втората световна война според признанията на македонски комунисти тяхната пропаганда печели повече привърженици в турските, отколкото в „македонските“ села²⁷. Към края на войната се появяват сведения за наличието на турци в партизанските отряди²⁸. Колко от тях обаче се включват по-късно в ЮКП остава неясно. По време на V партиен конгрес, състоял се през 1948 г., присъстват четирима турски делегати²⁹. От тази цифра не могат да се направят никакви по-конкретни изводи, тъй като броят на турските представители е равен на този на българските, унгарските, румънските и италиански делегати. От изказванията на Седат Вели – един от турските делегати, може да се заключи, че по-голяма концентрация на турскоезични комунисти съществува във II районен комитет на МКП в Скопие³⁰. В нача-

²⁵ Ibid., s. 249.

²⁶ М. Мемич. Велика Медреса и ѝени ученици у револуционерном покрету. Скопје, 1984, с. 22.

²⁷ С. Милевски. Секавања 1943/1944. Скопје, 1984, с. 35.

²⁸ А. Спасовски. Поява на скопскиот партизански отряд. – Ослободителната война и револуцијата в Македонија. Скопје, 1973, с. 549.

²⁹ Резолуција от V Конгрес на Комунистичката партија на Југославија. Скопје, 1948, 18-25.

³⁰ V Конгрес..., с. 468.

лото на 50-те години вероятно един значителен процент от регистрираните като администратори и научни работници турци в Македония, Сърбия и Косово са били членове на ЮКП. Въпреки това като цяло влиянието на югославските комунисти сред по-широките слоеве на турското население едва ли е било особено голямо. Затова в не малка степен роля изиграва липсата на достатъчно опит и познания за исляма и неговите особености у партийните кадри, ангажирани в работа с турското малцинство. Последните се стремят преди всичко стриктно да изпълняват взетите от по-висшите инстанции решения без оглед на евентуалните недоволства или брожения.

Политиката на ЮКП към турското население събужда реакции преди всичко по страниците на турските вестници и печатни издания. Акциите, свързани със затварянето на храмове и текета, с „разфереджосването“ и с преследването на ислямски духовници, се представят от турските медии като целенасочен и постоянен геноцид срещу турците и изобщо срещу мюсюлманите в Югославия³¹. Подобни статии и съобщения се използват най-вече за нагнетяване на крайни антикомунистически и антиславянски настроения в турското общество и за мобилизиране на допълнителна обществена подкрепа за правителствената политика.

Същевременно в края на 1947 и началото на 1948 г. между Анкара и Белград избухва дипломатически скандал, резултат от съдебен процес срещу четирима югославски мюсюлмани, обвинени в заговор за сваляне на режима на Тито и директни връзки с турския консул в Скопие. Появяващите се по-рано статии в турския печат за насилия над мюсюлмани в Югославия, сега се превръщат в ежедневие. По време на процеса член на турския парламент публично обвинява Югославия, че е отговорна за смъртта на 500 хиляди турци. Тези негови твърдения са публикувани освен в турските вестници и в „Ню Йорк таймс“, с което скандалът между двете страни придобива международна публичност³². В отговор, на 8 септември 1947 г., подпредседателят на Президиума на народната скупщина – Моше Пияде, отхвърля турските нападки за „изклани половин милион мюсюлмани като реакционерски и насочени срещу мира на Балканите“³³. На 11 септември 1947 г. представител на външното министерство на Югославия – Ешреф Бадневич, явно от босненско-мюсюлмански произход, окачествява публикациите в „турските вестници начело с „Джумхуриет“ като клеветнически и смешни“. Според него те са част от общия хор на антиюгославската пропаганда на империалистическите сили, които се страхували от все по-тясното „сътрудничество между Югославия и другите демократични държави“³⁴.

³¹ *T. Bora. Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu. – Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar. Ankara, 1997, s. 194.*

³² *J. Jatrvides. Balkan triangle. Birth and decline of alliance across ideological boundaries. M., 1968, p. 81.*

³³ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1947 II, B. 1989, s. 143, dok. № 70.*

³⁴ *Ibid., s. 152-153, dok. № 73.*

От изнесените факти, може да се счита, че турските дипломатически представители в Югославия са се опитвали да установят контакти с представители на местното турско население и интелигенция и да ги подтикнат към по-активна съпротива срещу действията на режима. Доколко обаче тези опити са били успешни и в точно какво са се изразявали е трудно да се прецени.

След изключването на Югославия от Коминформбюро и особено след подписването на Анкарския договор от февруари 1953 г. публикациите, обвиняващи Белград в геноцид на мюсюлманите, изчезват от турските вестници, а официална Анкара възприема идеята за изселване на югославските турци като основно средство за разрешаване на проблема. Мотивите трябва да се търсят в наследената от XIX и първата половина на XX в. традиция, турският и мюсюлманският елемент на Балканите да се разглеждат като демографски потенциал за укрепване на националния характер на турската държава, а също така и в ограничаването на непосредствените интереси на Анкара предимно към югоизточната част на Балканите, района на Егейско море и Кипър. В началото на 50-те години идеята за преселване на турците и мюсюлманите от балканските страни е особено популярна сред турската общественост. Тя е посрещната с одобрение както от гражданските и националистически настроени кръгове, които разглеждат „румелийските турци“ като общност, стояща в културно отношение най-близко до кемалистките идеали³⁵, така и от ислямистките среди, за които реалните или мними преследвания на мюсюлмани в балканските страни са сериозно основание за тяхното „възвръщане в майката-родина“ и „спасение от комунистическите насилия“. Върху решението на турското правителство влияние оказва и преселението на 154 425 български турци и мюсюлмани през 1950-1951 г. Сравнително успешното решаване на техните социални и битови проблеми, постигнато благодарение на значителната подкрепа от страна на САЩ³⁶, дава на Анкара увереност, че може да приеме и нови емигрантски вълни от останалите балкански страни. Същевременно обаче, съгласието на Анкара да приеме мюсюлмани от Югославия, в момент, в който всячески се стреми да ограничи „завръщането“ на българските мюсюлмани в „родината-майка“ и директно връща в Гърция преселилите се от Западна Тракия мюсюлмани³⁷, може да се тълкува и като своеобразна градация на балканските

³⁵ Така например още в началото на 20-те години Мустафа Кемал твърди, че „според мен е необходимо да преселим тук (в Турция – б. а., Х. С.) турците от Македония и Западна Тракия“. – *M. Kemal. Eski Şehir-Izmit Konuşmaları*. İstanbul, 1993, s. 114; През 30-те години излиза книгата на Яшар Наби – „Балканите и тюркизма“, в която авторът твърди, че „цивилизационното ниво на турските села в Румелия (Балканите – б. а., Х. С.) е по-високо от това на селата в централен и източен Анадол“. Последното налагало преселването на балканските турци, които щели да се превърнат в „причина за въздигането на общото ниво на турското село“ – *Y. Nabi. Balkanlar ve Türklük*. Ankara, 1936, 244-246.

³⁶ *G. Geray. Türkiye' den ve Türkiye' ye Göçler ve Göçmen İskanı*. Ankara, 1962, s. 17.

³⁷ АМВнР оп. 11, а. е. 36, л. 232.

приоритети на Турция, в които Западните Балкани остават в сянката на източната част на полуострова.

Югославското правителство също се отнася положително към идеята, но по различни причини. Още в междувоенния период Белград се стреми да се освободи от своето „неблагонадеждно“ мюсюлманско население, предимно от албански произход, чрез изселването на част от него в Турция. Израз на тези доста нереалистични очаквания за решаване на албанския въпрос е постигнатата през 1938 г. договореност между Анкара и Белград за преселване на югославски мюсюлмани в Турция. Повечето автори твърдят, че то не дало желаните резултат заради избухналия скоро след това нов световен конфликт. Истината обаче е, че между подписването на споразумението и датата на въвличане на Югославия във войната стоят приблизително 3 години, през които се изселват няколко десетки хиляди мюсюлмани (турци, албанци, българомохамедани и мюсюлмани от Санджак) – цифра, крайно недостатъчна за да се промени демографската картина в безпокоящите Белград райони.

След 1948 г. в югославските управляващи среди отново влияние печели възгледът, че едно евентуално преселение на мюсюлмани към Турция може да измени в полза на Белград етническият баланс в Косово и Македония. Новото изселване започва през 1953 г. и продължава до края на 60-те години. То е поставено на договорни начала с подписването на „Споразумение за свободно преселение“. Преговорите се водят на посланическо ниво, като единственото поставено условие от турска страна е формирането на годишни изселнически квоти, които да не надхвърлят 10 000 души. Самото споразумение не предизвиква никакви отрицателни коментари, както в турската преса, така и сред опозиционната Народно-републиканска партия. То дава възможност на всички „турци“, които желаят да заминат за Турция, да продават или прехвърлят своите имоти и спестени парични средства, както и да променят своето гражданство.

Съществени различия се наблюдават в оценките за броя на напусналите през този период Югославия мюсюлмани. Според западни автори през 1953 г. броят на емигриралите е 13 000, а до началото на 60-те достига до 246 000 души³⁸. Малко по-различни са данните на турските източници. Според тях за целия период от 1934 до 1960 г. в Турция са се преселили 161 000 души, а през следващото десетилетие още 43 000³⁹. Далеч по-големи цифри дават някои албански изследователи и източници от средите на турското малцинство в Република Македония – от 200 до близо 800 000 преселници⁴⁰. Подобни числа са най-малкото нереалистични, както предвид невъзможността на Турция да приеме толкова голям брой имигранти, така и с оглед липсата на каквито и да било данни от съседните страни – Гърция и Бълга-

³⁸ Н. Малкълм. Цит. съч., с. 399.

³⁹ Meydan Larousse, С., V, с.253

⁴⁰ Birlik, 21-24.VI. 1997.

рия, че през техните територии е преминал такъв голям поток от хора.

Противоречия съществуват и относно етническият състав на изселниците. Докато турските и югославските официални документи говорят само за турци, немалко албански автори смятат, че основното ядро е било съставено от албанци⁴¹. Някои случайни споменавания на турски изследователи ни дават основания да считаме, че сред тях е имало и босненски мюсюлмани⁴². Ако се обърнем към основните причини, породили преселението – религиозни и национални подбуди, острата стопанска криза, както и натиска от страна на властта, може да се приеме, че сред изселниците е имало представители на всички основни групи югославски мюсюлмани.

Известна светлина върху проблема хвърля и официалната югославска статистика, въпреки предпазливостта с която трябва да се отнасяме към нейните данни. Според преброяването от 1961 г. турците в Македония са 137 481, в Косово и Метохия – 8537, и в Санджак – 13 285⁴³. От изнесените цифри се вижда, че числеността на турското население в сравнение с 1953 г. е намаляла с около 98 000, но остава значително по-висока от тази през 1948 г. Най-значителен е спадът в Щипски, Скопски и Битолски район – между 10 и 30 000 души. Броят на албанците показва трайна тенденция към увеличение във всички региони. От тези данни може да се заключи, че независимо от разноетничния състав на преселниците числото на тези с турско самосъзнание е било най-голямо. По всяка вероятност сред тях е имало не малко българомохамедани от Битолско, Охридско и района Гора в Косово. В Турция по-голямата част от изселниците отсядат в големите градове на Източна Тракия – Истанбул, Одрин, Чорлу, Люле Бургас и Лозенград или в селата в непосредствена близост до тях, където съществуват благоприятни условия за практикуване на усвоените от тях професионални дейности – предимно земеделие, животновъдство и различни занаяти.

В югославската и турската историография на това поредно изселване на балкански мюсюлмански не е дадена определена оценка. Не така стои въпросът в изследванията на албанските автори, за които то представлява пореден опит на Белград чрез посредничеството на Турция да разреши броя на етническите албанци и дори да ги асимилира, натрапвайки им турско национално самосъзнание⁴⁴.

Интересна е позицията и на някои представители на турското малцинство в Република Македония. През 90-те години те развиват тезата, че „договорът за свободно преселение беше за македонските и югославските турци и за турцизма голямо нещастие, колкото и балканските войни... По това

⁴¹ Z. Shtylla. The deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1900-1966). – The Truth of Kosovo. Tirana, 1993, 233-241.

⁴² B. Kumbetoglu. Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit: Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar. — Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar. Ankara, 1999, 244-246.

⁴³ Popis stanovništva, 1961, knjiga VII, B., 1967, 302-303.

⁴⁴ Z. Shtylla. Op.cit., p. 238.

време се преселиха стотици турски учители, лекари, поети, писатели, журналисти и учени. Непреселилите се турци останаха в Македония без учители, без лекари, без учени и интелигенция. Това събитие нанесе на турцизма в Македония и Югославия смъртен удар. И в това за съжаление участваха и властовите фактори в нашата родина-майка – република Турция. Те са също толкова виновни, колкото и македонските и югославски управници, които искаха да изчистят Македония и Югославия от турците и да разрешат зави-наги турския въпрос по тези земи. Те не бяха толкова проникателни, за да вникнат в бъдещето. По тази причина беше ликвидирано неизбежното въз-раждане на турцизма в Македония.

Подписването на договор за „свободно изселване“ беше историческа грешка. Преди неговото подписване трябваше добре да се помисли: или всички македонски и югославски турци трябваше да се преселят, или нито един турчин не трябваше да се взима. Ако не беше турското изселване, днешното турско население в Македония щеше да надхвърля 800 000. Турците със своя социално-икономически, политически и интелектуален потенциал щяха да са много важен фактор в днешна Македония и на Балканите.

Тито, Моше Пияде и Лазар Колишевски и други комунистически управ-ници не успяха напълно да изчистят Македония и Югославия от турците. Но те разбиха и разкъсаха турците, които представляваха с броя си определен фактор и сила. След това събитие (преселението – б. а., X. С.) турците, които останаха в Македония и Косово, попаднаха в македоно-албански и сръбско-албански клещи. И днес положението е същото. Македонските турци в опре-делени случаи стават жертва на македонско-албанското политическо взаи-модействие, а в други – на македонско-албанското противопоставяне.⁴⁵

Подобни оценки в много голяма степен не отговарят на историческата истина. Едва ли изселниците от 50-те и 60-те години биха променили съществено съвременния етнически и политически баланс в Македония. Не трябва да се забравя, че една немалка част от тях произхождат от Косово, Санджак и Босна. Съмнителни остават и претенциите за големия брой напуснали представители на турската интелигенция, особено що се касае до лекарите и писателите.

Цитираните по-горе твърдения са в съзвучие с придобилата популяр-ност в началото на 90-те години в Турция теза за „завръщането на османци-те на Балканите“. Тя е провокирана от разпадането на Източния блок и съ-битията в Западните Балкани. „Завръщането на османците“ е защитавано от многобройни журналисти, историци и дори политици. Балканите започ-ват да се разглеждат като „жизнено пространство“ за турската нация⁴⁶. На 14 февруари 1993 г. вестник „Сабах“ пише, че „Румелия (т. е. Балканите – б. а., X. С.) отново ще превърне Турция в европейска и световна държава. С идването си в Румелия османците станаха световна държава. Поради това

⁴⁵ Birlik, 21-24.VI. 1997.

⁴⁶ T. Bora. Op. cit., p. 200.

Турция, която върви към XXI в., трябва да стане балканска сила. Това не означава да се променят границите, а Турция да заеме мястото си сред онези политически среди, които ще влияят върху бъдещето на света и ще разширяват своето влияние.⁴⁷

В контекста на подобни надежди се променя и отношението към водената през целия XX в. политика на привличане и заселване в Турция на мюсюлмани от Балканите. Последвалите събития опровергават очакванията както на националистически настроените среди, така и на проислямските кръгове за „възраждане на турцизма“ в неговите тюркистки или ислямистки измерения върху територията на разпадащата се югославска федерация. Усиленото търсене на самостоятелна босненска национална идентичност и избуяването на косовския албански национализъм са неопровержимо доказателство за разпадането на някогашната „османска умма“.

Изселването, започнало през 1953 г., може да се разглежда като епилог на югославско-турския съюз и контакти от първото десетилетие след края на Втората световна война. В определен смисъл то може да се счита и като доказателство за неотслабващото влияние на национализма върху процесите на Балканите и надмощието на свързаните с него стереотипи над „чистата политика“ от периода на Студената война.

THE TURKISH MINORITY IN YUGOSLAVIA AFTER THE END OF THE SECOND WORLD WAR (1945-1956)

Hristo Saldjiev

The position of the Turkish minority in Yugoslavia during the first decade after the end of the Second World War is examined in the article, The principal questions considered are:

1. The problem about establishing the exact size of the Turkish population in Yugoslavia during the period under review.
2. The socio-economic and cultural position of the Turkish minority
3. The policy of the Yugoslav Communist Party towards the Turkish population.
4. The emigration question and its repercussions.

⁴⁷ Sabah, 14. II. 1993.

МЕЖДУНАРОДНИ РЕАКЦИИ ОТ НАВЛИЗАНЕТО НА 40-ТА СЪВЕТСКА АРМИЯ В АФГАНИСТАН И ЕСКАЛИРАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНОТО НАПРЕЖЕНИЕ В СВЕТА ПРЕЗ 80-ТЕ и 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.

Николай Котев (България), Аврора Котева (Нидерландия)

Един от въпросите, които чакат своя анализ от историческа гледна точка, е този за международния отклик от навлизането на съветската 40-а армия в края на декември 1979 г. на територията на Афганистан (тогава ДР Афганистан) и настъпилата след това ескалация на студената война в света. Интересът към темата идва от факта, че изворовата база все още е сравнително малка, но дори и в този си вид, тя успява да даде характеристиките на редица явления, които са станали на международното поле на изявата не само на СССР в контактите му със САЩ и другите велики сили, но и на тези на ООН.

Нарастването на напрежението на територията на Афганистан и усложняването на военно-политическата обстановка около републиката, става причина за провеждане на редица заседания и за вземане на различни решения от Политбюро на ЦК на КПСС в периода февруари-март 1979 г. Решението за навлизането на територията на Афганистан не е било взето веднага – от първото обръщение за помощ на афганистанския ръководител Нур Мохамад Тараки към съветското правителство през март 1979 г. минава доста време. За неговото положително разрешаване повлиява фактът, че регионът би могъл да попадне под „прякото влияние на САЩ“, което било „крайно нежелателно от всякакви гледни точки“, особено като се вземе предвид фактът, че СССР граничи с Афганистан¹.

Според една от съществуващите по-това време версии, въпреки мнението на тогавашния министър на външните работи на СССР Андрей Громико

¹ В. Стародубов. Супердержавы XX века. Стратегическое противоборство. М., 2001, с. 318. Това становище на Виктор Стародубцев, че подготовката и вземането на решение за преминаването и извършването на възможно силно въздействие върху ситуацията в Афганистан е започнало да се провежда няколко месеца преди завземането на властта в страната от Хафизула Амин, е подкрепено и от друг руски изследовател Виктор Степаков. Виж: В. Степаков. Спецназ России. М., 2003, 203-204.

(известен в дипломатическите среди на ООН като „Mister Net“, т. е. Network), останалите трима членове на т. нар. комисия на четиримата (Л. И. Брежнев, Д. Ф. Устинов и Ю. В. Андропов) постоянно се придържат към мнението за нуждата от въвеждането на съветски войски на територията на Афганистан. По други сведения, в хода на дискусиите, тогавашният председател на КГБ Юрий Андропов, преразглежда мнението си и все повече се присъединява към линията на поведение на Андрей Громико – т. е. към желанието ръководството на СССР да не бъде намесвано във вътрешните работи на Афганистан. Независимо от това, извършеният от сподвижници на Хафизула Амин преврат и убийството на Нур Мохамад Тараки, принуждават към края на ноември 1979 г., членовете на „комисията на четиримата“ да преминават към „неприятния за тях военен вариант“ – т. е. към вземането на военнополитическо решение за въвеждане на подразделения на съветските войски на територията на Афганистан².

На 12 декември 1979 г. военнополитическото ръководство на СССР решава да разсече възела на противоречията – с Постановление на ЦК на КПСС № П 176/125 се одобряват „съображенията и мероприятията, изложени от другарите Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, А. А. Громико“. Едновременно с това се задвижва целият военен механизъм на съветските въоръжени сили – от Генералния щаб на Съветската армия (ГЩ на СА) са направени повече от 30 различни директиви по предислокацията и развърщането на бойните подразделения и съединения на съветските въоръжени сили на Средноазиатския Театър на военните действия (ТДВ), попълването им с извикани от запаса военнослужещи, материално-техническа част и друго осигуряване³. За изследователя на военнополитическите взаимоотношения от този период от съществено значение е фактът, че до скоро не съществуваха в наличност документи, които да разкриват механизма на вземането на решение за въвеждането на 40-а армия от състава на Туркестанския военен окръг (Турк. ВО) на територията на Афганистан. Ето какво пише в своите спомени ръководителят на съветското външно разузнаване Л. В. Шербашин:

„Секретни документи, осветляващи процеса на приемане решението за свалянето на Х. Амин, за създаването на правителство начело с Б. Кармал и за въвеждането на съветските войски в Афганистан, в КГБ не съществуват. По разказите на моите приятели, малкото документи се правели на ръка в единствен екземпляр и са били унищожени по личното разпореждане на Ю. В. Андропов. Не знам от какво се е ръководил Юрий Владимирович. Възможно е още тогава той да е почувствал, че работата добре не ще завърши.“⁴

През 1992 г., руски учен успява да открие в архива на бившето Политбюро

² Ю. Дроздов, В. Фартышев. Юрий Андропов и Владимир Путин. На пути к возрождению. М., 2001, с. 30.

³ Пак там, с. 30.

⁴ Л. В. Шербашин. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. М., 1992, с. 201.

на ЦК на КПСС листче хартия, на което имало следният текст, написан с почерка на Константин У. Черненко:

„За положението в „А“.

1. ДА СЕ ОДОБРЯТ съображенията и мероприятията, изложени от др. Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, А. А. Громико. Да им се разреши в хода на осъществяването на тези мероприятия да се внасят корекции от непринципиален характер. Въпросите, изискващи решението на ЦК, своевременно да се внасят в Политбюро. Осъществяването на всички тези мероприятия да се възложи на др. Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, А. А. Громико.

2. Да се поръча на Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, А. А. Громико да информират Политбюро на ЦК за хода на изпълнението на набелязаните мероприятия.“

Това листче хартия получило статут на решение на Политбюро от 12 декември 1979 г., за което свидетелствува шифърът П 176/125 в десния долен ъгъл под подписа на тогавашния Генерален секретар Леонид Брежнев. Допълнително бил поставен и грифът „Съвършено секретно“. Председателствал Л. И. Брежнев. Присъствали М. А. Суслов, В. В. Гришин, А. П. Кириленко. По-късно, почти до 25 декември 1979 г., т. е. когато вече съветските войски навлезли в територията на Афганистан, своите подписи поставили и други членове и кандидат-членове на Политбюро – Арв. Я. Пелше, В. В. Гришин, К. У. Черненко, Н. А. Тихонов, Кузнецов (кандидат-член на Политбюро, който го подписал в качеството на първи заместник на председателя на Върховния Съвет), Г. В. Романов, В. В. Щербицкий и др.⁵ Тук е уместно да се подчертае, че наличието на толкова много подписи, подкрепя факта, че Леонид Брежнев в никакъв случай не е искал да бъде въввлечен в бойните действия в Афганистан, като отдаде еднолично решение за навлизането на съветски войски на територията му. Към подобно мнение се придържали и висшите военни от съветското Министерство на отбраната. Така например, когато на заседанието на Политбюро на ЦК на КПСС бил извикан тогавашният началник на ГЩ на съветските ВС и му било разпоредено да подготви 75 хилядна бойна групировка, той възразил на това с думите, че „ние ще противопоставим срещу себе си целият източен ислямизъм и политически ще загубим в целия свят“. Той бил прекъснат от Ю. Андропов, който по думите на тогавашния главен военен съветник в Афганистан генерал-майор Майоров, заявил следното „Заемете се с военната страна! А с политиката ще се заемем ние, партията, Леонид Илич“⁶.

В международен план също са направени редица стъпки. Така например са проведени делови срещи между ръководителя на съветското военно разузнаване генерал-полковник П. И. Ивашутин и ръководителя на бъл-

⁵ Как началась „наша“ афганская война. – Аргументы и факты, интернет-версия, 21 ноября 2001, № 47 (1100) .

⁶ Приказано перейти границу. – Аргументы и факты, интернет-версия..., № 47; Афганская война: от Брежнева до Горбачова. – Кузбас, Кемерово, № 023, 9 февраля 1999.

гарското военно разузнаване генерал-полковник Васил Зикулов по специфични въпроси, свързани с началото на войната на територията на Афганистан⁷.

Протестите от навлизането на съветските въоръжени сили на територията на Афганистан предизвикват вълнение и напрежение сред по-голяма част от членовете на Организацията на обединените нации. На 5 януари 1980 г. в Съвета за сигурност на ООН започват дебатите по въпросите на Афганистан. На 7 януари 1980 г. представителят на СССР налага вето върху резолюцията на ООН по въпроса за незабавното изтегляне на „всички чужди войски от Афганистан“. На 14 януари 1980 г. Генералната асамблея на ООН със 104 гласа „за“, 18 гласа „против“ и 18 „въздържали се“, приема резолюция, с която се осъжда съветската въоръжена намеса във вътрешните работи на Афганистан и се настоява за „общо изтегляне на чуждите войски“ от територията на държавата⁸. В самите военнополитически среди на САЩ навлизането на съветските войски на територията на Афганистан предизвикват истерия – лично президентът на САЩ Джими Картър класифицира събитията в Афганистан като „най-голямата заплаха за всеобщия мир след Втората световна война“, като на 3 януари 1980 г. иска от Сената на САЩ да „замрази разглеждането на договора ОСВ-2“⁹.

Създалата се ситуация на международно политическо напрежение в региона довежда и до ответните реакции на дипломатическото ведомство на Афганистан. За нейния съсед – Пакистан, от особено значение са опитите на новото правителство на Афганистан начело с Бабрак Кармал да започне процес на нормализиране на положението в региона на Югозападна Азия – нещо, което е категорично подчертано в изявленията на правителството на ДРА от 14 май 1980 г. и 24 август 1981 г. В тях са посочени и основните точки на програмата за нужните подходи и нужните мерки на заинтересуваните страни при регулирането на положението¹⁰.

В началото на януари 1981 г. е проведена голяма пропагандна акция на съветските военни органи по възстановяването на мира в региона. На 1 януари 1981 г. са разпространени листовки с изявление на новото правителство начело с Бабрак Кармал с призив към изселените се на територията на Пакистан и Иран афгански бежанци да се върнат обратно в държавата. Броят на листовките е огромен – около 20 000 екземпляра: 15 000 на езика пушчу и

⁷ По спомен на бившия началник на военното разузнаване, генерал-полковник Васил Зикулов, разказан на един от авторите на статията – Николай Котев.

⁸ *V. Mitrokhin. The KGB in Afghanistan* (Introduced and edited by Christian F. Ostermann and Odd Arne Westad). – Woodrow Wilson International Center for Scholars, Working Paper № 40, Washington, D. C. February 2002, 15-16.

⁹ *И. Павлов. Америка тревожных лет. Документальные очерки внутренней жизни и внешней политики США в 70-80 годы. М., 1984, 137-138.*

¹⁰ *Н. Алганов. Пакистан в начале 80-х годов. – Новая и новейшая история. М., 1983, № 5, с. 164.*

5000 на езика дари, като в подготовката и осъществяването на операцията вземат участие 37 служители¹¹.

Едновременно с това се разширява и пропагандата на държавите от НАТО, която според анализа на съветския учен А. Ч. Абаев се свежда до следните прокарвани в западните средства за масова информация идеи:

а) че Саурската революция в Афганистан, която е „внесена отвън“, няма почва в местното общество;

б) че идеите на Саурската революция от април 1978 г. са несъвместими и враждебни на исляма, на местните афгански обичаи и на традициите;

в) че революционният режим на Нур Мохамад Тараки е своего рода съветска „креатура“, а затова неговото съществуване се приема като незаконно¹².

Много са случаите когато западните радиостанции пускат в ефир непроверени или измислени данни или излъчват неверни във фактологично отношение репортажи за военнополитическата обстановка на територията на Афганистан. Така например, по спомените на кореспондента на лондонския вестник „Times“, американската радиостанция „Voice of America“ в един свой репортаж от 1980 г. съобщава, че в центъра на град Кабул „се води сражение със съветски войници“. Но когато британският журналист решил да излезе от стаята си и да провери това съобщение, се оказало, че в Балък Хисар (крепост в центъра на Кабул) и в самия град всичко е спокойно. Както пише по-късно съветския изследовател „американската радиостанция направи шум от нищо“¹³.

Много са радиостанциите, които водят контрапропаганда срещу действията на ОКСВА на територията на Афганистан. Сред тях се отличават преди всичко „Voice of America“, радиостанцията на афганските контрареволюционери „Независимост“, която залива ефира на Средна Азия с лъжливи и непроверени сведения и др. Под формата на „защита на исляма“ в региона започва да излъчва свои репортажи и коментари и новосъздадената радиостанция „Свободен Афганистан“¹⁴. С помощта на САЩ са преустроени и пуснати в експлоатация два мощни радиопредавателя в Египет на „Гласът на свободен Иран“, които излъчват информационни предавания срещу правителството на аятоллах Хомейни, както и срещу други мюсюлмански държави и населението с шиитско вероизповедание. Отделно от това, при резидентурата на ЦРУ в посолството на САЩ в Пакистан е създадена т. нар.

¹¹ *V. Mitrokhin. Op. cit., p. 146.*

¹² *А. Ч. Абаев. Апрельская революция 1978 г. в Афганистане в освещении буржуазной историографии. – В: Сб. Академии Наук Узбекской ССР. Институт Востоковедения им. Абу Райхана Беруни. Фальсификаторы истории (критика буржуазной историографии Средней Азии и стран зарубежного Востока). Ташкент, 1985, с. 78.*

¹³ *С. Каменев. Диверсанты в эфире. – Молодая гвардия. М., 1985, № 9, с. 276.*

¹⁴ *В. Г. Крысько. Секреты психологической войны. Цели, задачи, методы, формы, опыт. Минск, 1999, с. 411.*

Ударна група за Афганистан (УГА), в която влиза група от най-добрите американски специалисти по провеждането на „черна пропаганда“ срещу съветските войски в Афганистан и които снабдяват с информация от първа ръка средствата за масова информация и по-точно, радиостанциите „Свобода“ и „Voice of America“¹⁵.

С помощта на Съвета за национална безопасност специалните служби на САЩ разработват проекта „Рамазан“ имащ за цел създаването на широка многопланова операция по преустройството на мероприятията на масовата пропаганда на САЩ за региона на Средна Азия, организирането на дезинформационни и други мероприятия от идеологически характер, целящи подпомагането на афганските контрареволуционни сили и действията на отрядите на „непримиримата опозиция“ срещу правителството на Бабрак Кармал. Репортажите трябвало да се водят, като се вземат предвид всички насоки и направления на американската външна политика за региона. За тази цел Управлението за международни връзки на САЩ, което отговаряло за външнополитическата пропаганда рязко увеличило своите асигнования – от 492 милиона US долара за 1981 г. до 561,4 милиона US долара за 1982 г., като обемът на враждебните радиопредавания срещу правителството на Афганистан (директно или индиректно финансиран от правителството на САЩ) нараснал по отношение на 1975 г. близо двадесет пъти¹⁶.

Още от началото на 1980 г. започнала атаката на западната пропаганда срещу мероприятията на правителствата на СССР и на тези на правителството на Бабрак Кармал на територията на Афганистан. През януари 1980 г. агенцията „Ройтер“ разпространява по своите международни канали две съобщения имащи за цел да повдигнат напрежението в региона – първото, че съветските военнослужещи са превърнали уж афганските дворци (уникални и неповторими по своя стил паметници на архитектурата и културата) в „казарми“ и второто – че уж афганските жени щели да бъдат откарани на територията на СССР за „превъзпитаване“¹⁷.

Намесата на пропагандната машина на САЩ започва непосредствено след навлизането на бойните подразделения на 40-а армия (ОКСВА) на афганска територия. Така например, претендентът за мястото на Уолтър Кронкайт-младши (по това време коментатор и главен изпълнителен редактор (Chief Executive redactor) на външнополитическото предаване Вечерните новини на Си-Би-Ес с Уолтър Кронкайт*) в американската телевизионна

¹⁵ Р. Красильников. Новые крестоносцы. ЦРУ и перестройка. М., 2003, 249-250.

¹⁶ Д. В. Валиева. Ислам и попытка империалистической реакции использовать его в своих целях. – В: Сб. Академии Наук Узбекской ССР. Институт Востоковедения им. Абу Райхана Беруни..., с. 169.

¹⁷ А. Ч. Абаев. Цит. съч., с. 7.

* За биографията на Уолтър Лейланд Кронкайт-Младши, виж по-подробно: *Н. С. Бирюков. Телевизионная империя. – США – экономика, политика, идеология. М., февраль 1976, № 2 (74), с. 89.*

журналистика, журналистът от американската телевизионна компания „Колумбия Бродкастинг Корпорейшън“ (Си Би Ес) Ден Редър, пристига в първите месеци на 1980 г. в гр. Пешавар, откъдето съвместно със своя екип, състоящ се от шест оператори и асистенти, преминава нелегално на афганска територия, където заснема документален филм. Ето какво разказва той по-късно по този случай в американския вестник „Cristian Science Monitor“: „Аз си пунах брада, преоблякох се в афгански дрехи и заедно с оператора и с преводача проникнах през границата на Афганистан.“¹⁸ През август 1980 г. на света става известен потресаващият факт за заснемането от американски оператори на изпълнението на смъртни наказания от екзекутори, влизащи в състава на „непримиримата опозиция“. Тези факти стават известни от разпитите на арестуваните двама участници на бандформированията на „непримиримата опозиция“ Муляби Мир и Модир Мохамед Гил. Те разказали, че оператори-граждани на САЩ заснели на кинолента убийството на трима строители (учители?) около селото Фатахабад в провинция Нангахар. Ето какво разказали пленените бандити в съда: „... Басмачите бяха решили да се разправят с тях. Американците, узнавайки за това, ги посъветвали да направят екзекуцията публична, като съберат на площада жителите на селото. Бандата изпълни „желанието на гостите“, а американците заснеха екзекуцията на кинолента. Отначало това бяха само мъчения, а след това „пленниците“ бяха замеряни с камъни, след което им отрязаха главите.“¹⁹ Тези кинокадри предизвикаха огромен скандал по това време в световната общественост, който може би най-точно бе изразен двадесет години по-късно с думите на един от учените от Норвежкия нобелов институт, като „реакция, действие и свърхреакция“, която „не подлежи на цитиране“²⁰.

Паралелно с това трябва да се спомене, че на територията на ФРГ е съществувала също така и служба за подпомагането на опозицията, разположена на територията на ДРА. Това е т. нар. Бюро на майора от бундесвера Ерик Котни в гр. Щутгарт, което действа със знанието на командването на Бундесвера²¹. Този факт става известен с помощта на журналистите от берлинския вестник „Унзеере цайтунг“, които осведомяват за него световната общественост²².

Американските пропагандни служби в годините на управлението на президента на САЩ Роналд Рейгън направиха опит да докажат и „войнствеността“ на руския народ като измъкнаха на бял свят и една стара фалшивка известна като „завещанието на Петър Велики“. Както информира генерал-майор Владимир Белоус, в този „опус, създаден още в началото на XIX в. в

¹⁸ *Гр. Оганов*. TV по-американски. М., 1985, с. 215.

¹⁹ Пак там, с. 216.

²⁰ *Ol. Njuulstad*. The US Response to the Soviet Invasion of Afghanistan: Reaction, Action or Overreaction? – Norwegian Nobel Institute Research Seminar. Oslo, 19th June 2001, p. 1.

²¹ Вечерни новини, бр. 294 (9988), 14 дек. 1984.

²² Пак там.

недрата на френската дипломатическа служба, се посочва, че една от най-важните задачи, стоящи пред бъдещето на Русия, е завладяването на Средния изток и осигуряването на излаз към Индийския океан²³. Това бе своеобразен упрек по-скоро към онези, които все още бъркат пътешествието на руския император Петър Велики към нидерландския град Амстердам, с „измисленото пътешествие“ до френския остров Амстердам, разположен в Индийския океан.

Афганистанското правителство на Бабрак Кармал срещало не само отрицателни реакции, но и често пъти положителна подкрепа от редица държави или политически движения. За него е особено важна подкрепата, която получава от пакистанската коалиция на девет опозиционни партии известни като „Движение за възстановяване на демокрацията“ (съкр. „ДВД“) и от Комитета за пакистанско-афганската солидарност. Така например, през юни 1983 г. Комитетът за пакистанско-афганска солидарност се обръща към правителството на генерал Зия-ул-Хак с призив „безотлагателно да се вземат мерки за подобряване на отношенията с ДРА и да се забрани враждебната антиафганска пропаганда, която се води на страниците на десния печат“. От своя страна и „ДВД“ нееднократно отправя призови към режима на генерал Зия-ул-Хак с искания да се признае революционното правителство на Бабрак Кармал в Афганистан и да се прекрати подготовката на територията на Пакистан на контрареволуционните формирания срещу ДРА²⁴.

Недоволство от навлизането на съветските съединения от 40-а армия (ОКСВА) на територията на Афганистан изказват и редица международни организации. Сред тях може би най-значимата е организацията на Социалистическия интернационал. Така например, на нейния XV конгрес, проведен се в гр. Мадрид от 13 до 16 ноември 1980 г., редица ръководители на различни държави правят изявления, в които прозира отрицателната реакция от възникналото ново огнище на напрежение в района на Азия (другото бе в Иран). Сред тях по-значими са изказванията на канцлера на ФРГ Вили Бранд, определил Афганистан като „жертва на интервенция, която ние остро осъдиме, както постъпи и ООН“, на президента на Австрия Бруно Крайски, солидаризирал се с оценките на онези, които свързват надпреварата във въоръжаването с „афганския въпрос“, на генералния секретар на Италианската социалистическа партия Бетино Кракси, оценил „нашествието в Афганистан“ като факт отровил международния живот и породил „страх от катастрофални изгледи за бъдещето“ и др.²⁵

Има една важна особеност в дипломатическите отношения на СССР с

²³ В. С. Белоус. Противоракетна оборона и оружие XXI века. М., 2002, с. 65.

²⁴ Т. Рузиев. Некоторые вопросы истории формирования и борьбы рабочего класса Пакистана и попытки их фальсификации. – В: Сб. Академии наук Узбекской ССР Институт Востоковедения им. Абу Райхана Беруни..., с. 115.

²⁵ Н. Ананиева. XV конгрес на Социалистическия интернационал (Мадрид, 13-16 ноември 1980 г.). – Информационен бюлетин на ИССТ при президиума на БАН, 1981, № 1, 13-14.

държавите от Западноевропейския съюз по въпроса за престоя на 40-а армия на територията на Афганистан, която е от времето на навлизането на края на 1979 г. От този период по-голямата част от посланиците на държавите от Западноевропейския съюз в знак на протест се въздържат да посещават парадите на въоръжени сили на СССР. Този факт става известен на изследователите на съветско-афганистанските взаимоотношения на съвременния етап от историята им от спомените на тогавашния посланик на Кралство Нидерландия в СССР (в периода 1986-1990 г.) Пит Бювалда²⁶.

Позицията на СССР по въпроса за изтеглянето на съветския военен контингент бе категорично изразявана много пъти, но може би най-ясно това става от изказването на тогавашния Генерален секретар на Политбюро на ЦК на КПСС на XXIV конгрес, започнал на 23 февруари 1981 г. (в Деня на Съветската армия). В тогавашният отчетен доклад се заявява: „Що се отнася до съветския военен контингент, ние ще бъдем готови да го изтеглим, съгласувайки това с афганистанското правителство. За тази цел трябва да бъде напълно прекратено изпращането на контрареволуционни банди в Афганистан. Това трябва да бъде скрепено чрез споразумения между Афганистан и неговите съседи. Нужни са сигурни гаранции, че няма да има нова интервенция. Това е принципната позиция на Съветския съюз и ние твърдо се придържаме към нея!“²⁷

Тази принципна линия на поведение на съветското ръководство продължава и при новия Генерален секретар на ЦК на КПСС Ю. В. Андропов. На XXXVII сесия на Генералната асамблея на ООН, съветският министър на външните работи А. А. Громико в своето изказване подчертава, че „се изисква само едно нещо: да се прекрати въоръжената интервенция отвън срещу Афганистан, да не се намесва във вътрешните работи на тази суверенна неприсъединила се държава“. Той също така заявява, че СССР се отнася положително към започналите преговори в Женева между представителите на ДРА и Пакистан, провеждани под егидата на личния представител на генералния секретар на ООН²⁸.

България също се солидаризира с позициите на Афганистан и СССР за нормализиране на положението в региона на Югозападна Азия и за отпор на силите, които „оказват въоръжена и друга подкрепа на контрареволуционните банди и въздигнаха тази груба намеса в ранг на държавна политика“, като позицията на САЩ е определена като „път за никъде“. Тази позиция категорично бе подчертана по време на отчетния доклад на Генералния секретар на ЦК на БКП Тодор Живков на XII конгрес на БКП²⁹.

Два са основните момента, които характеризират очерталата се криза и

²⁶ П. Бювалда. Дневник дипломата. Записки Чрезвычайного и Полномочного Посла Королевства Нидерландов в Москве 1986-1990 годы. М., 2000, 16-17.

²⁷ Работническо дело, бр. 55, 24 фев. 1981.

²⁸ Н. Алганов. Цит. съч., с. 165.

²⁹ Работническо дело, бр. 91, 1 апр. 1981.

нарасналото противопоставяне на въоръжените сили на двата блока – НАТО и Варшавския договор през 1981-1982 г., т. е. в годините на управлението на Брежнев. Те изкристализират във вълненията в Полша (т. е. в оперативния тил на разположените на територията на ГДР, Чехословакия и Унгария армейски обединения и съединения от ЗГВ и от ЦГВ, и в нарастването извънредно много на напрежението в Близкия Изток, прераснало във война на територията на Ливан. В това отношение са особено важни позициите на ръководството на СССР по тези въпроси. Първият (отношението към Полша) може да се изрази накратко с едно изказване на министъра на външните работи на СССР Андрей А. Громико, който след съвещание на Политбюро на ЦК на КПСС на 15 септември 1981 г. заявява на своите колеги: „Полша бе спасена от Афганистан. Поляците в своите костели Аллага трябва да благодарят!“³⁰ По отношение на другия парлив момент – Близкият изток, може да се каже накратко следното. Започналото настъпление на въоръжените сили на Израел през юни 1982 г. на територията на Ливан, довело в последствие до разгрома на системата на ПВО на Сирия и до изтеглянето на палестинските съпротивителни отряди от територията на Ливан не изненада съветския Генерален щаб и ръководството на МИД на СССР. Особено важна е позицията на началника на ГЩ на СА, маршал Огарков, който на съвещание, проведено на 10 юни 1982 г. заявява, че „провеждайки твърда линия, трябва ясно да си представяме, къде минава онази гранична линия, зад която може да започне непосредственото вмъкване в близоизточния конфликт. Тази гранична линия не трябва да се преминава. Две войни, в Афганистан и още на Близкия изток, Съветският съюз не ще издържи.“³¹

Като продължение на започналото разрешаване на въпроса се оценява и състоялата се на 15 ноември 1982 г. среща в Кремъл между Генералният секретар на ЦК на КПСС Ю. В. Андропов и новия президент на Пакистан генерал М. Зия-ул Хак. В проведената между двамата беседа в принципен план са били засегнати различни въпроси, касаещи създаването на ненормално положение около Афганистан³².

Протестите от навлизането на съветските бойни съединения от ОКСВА (по-това време се приемало названието СВК) на територията на Афганистан рефлектират не само в държавите-членки на НАТО, но и в някои държави-членки на Варшавския договор – такива като ГДР. Опит да се обяснят причините за навлизането на съветските войски на територията на Афганистан е направен и от Юрий В. Андропов на срещата му с неговите избиратели от Приокския изборителен окръг в гр. Горки на 11 февруари 1980 г., като едновременно с това е посочен и един друг факт, говорещ за успехите на социалистическото строителство в СССР в предходната (1979) година – „в нови,

³⁰ *О. Гриневский*. Сценарий для третьей мировой войны. Как Израиль чуть не стал ее причиной. М., 2002, с. 26.

³¹ Пак там, с. 185.

³² *Н. Алганов*. Цит. съч., с. 165.

благоустроени квартири са се преселили почти 10 милиона човека³³. Няколко години по-късно става известна също така и отрицателната реакция на новия Генерален секретар на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов по въпроса за намесата на съветските войски във въоръжения конфликт и пребиваването на подразделенията от ОКСВА на афганска територия, като при това е продължена линията на поведение на премълчаване на фактите за началото на бойните действия на 40-а армия (ОКСВА) подета по времето на предходния Генерален секретар на ЦК на КПСС К. У. Черненко³⁴. От друга страна, в международен план във Великобритания (велика сила с традиционно влияние в Афганистан), със захлаждането на отношенията със СССР (поради настъпилата конфронтация в съветско-американските отношения заради провала на приемането на договора за ОСВ-2), и започването на бойните действия на територията на Афганистан, настъпва и смяната на т. нар. политическо време, т. е. влияние върху нея оказва руската позиция по преминаването от GMT към ЕМТ (Eastern Military Time – понятие, въведено в рамките на държавите-учредители на ООН в първата година на нейното съществуване като организация). Противопоставянето в Европа както и започналата война на територията на Афганистан оказват сериозно влияние върху политическата борба, което се изразява най-вече в сериозните загуби на британската Лейбъристка партия през 1979 г. и 1983 г. в изборителната борба с представителите на Консервативната партия. Загубите понесени в лявото пространство на политическата борба във Великобритания (състоящо се от британската Лейбъристка партия и нейните партньори – Либералната партия и СДП) от политиката на „новите тори“, довежда по-нататък по думите на съветския учен С. П. Перегудов, до „решаването на проблемите, възникнали на „комунално“ ниво“³⁵.

Трябва да се отбележи, че началото на Съветско-афганската война създаде определени трудности и в региона на дислокацията на Западната група войски (ЗГВ) – на територията на ГДР. На 9 март 1980 г., в знак на протест срещу намесата във вътрешните работи на Афганистан германецът Йозеф Кнайфел взривява бомбен заряд под съветски танк-паметник. Цензурата на ГДР забранява на собствените си средства за масова информация да коментират факта, но този случай, чийто истински претекст – протест срещу навлизането на войските от ОКСВА на територията на Афганистан, става известен макар и пет месеца по-късно (на 18-19 август 1981 г.) и бързо се разпространява сред населението на ГДР³⁶.

³³ *Юр. Андропов. Избранные речи и статьи. М., 1983, с. 182, 187-188.*

³⁴ *Ответы К. У. Черненко на вопросы корреспондента американской телевизионной компании Эн-Би-Си М. Кэлба. – США – экономика, политика, идеология, 1984, № 12 (180), 3-4.*

³⁵ *С. П. Перегудов. Изменения в расстановке политических сил в Великобритании и „коалиция центра“ (70-е – 80-х годов). – В: Проблемы британской истории 1984. М., 1984, с. 89.*

³⁶ *Дж. Кёлер. Секреты ШТАЗИ. История знаменитой спецслужбы ГДР. Смоленск, 2000, 172-175. Точно десет години по-късно, от власт падна първият президент на СССР Михаил*

В ГДР изказването на 11 февруари 1980 г. в гр. Горки на председателя на КГБ Юрий Андропов, което е направено в периода на разширяващото се международно напрежение и нарастването на конфронтацията между САЩ и СССР, рефлектира по много своеобразен начин. Решено е да се използват някои от старите средства на психологическо въздействие и преди всичко германския театър с неговия богат фонд. Може би една от най-интересните театрални постановки през 1981 г. е тази на известния немски културен деятел Клаус Хамел, който представя на вниманието на публиката своята театрална комедия „Прусаците идват“. Тя успява да вмести в определени рамки и с временна развръзка появилото се социално напрежение в този регион на Европа. Блестящата игра на актьорите Кристине Ван Зантен (в ролята на професор, директор на алегоричния „изследователски институт за реинтеграция на историческите личности“) и на Клаус Мартин (в ролята на Фридрих Втори), успява да сложи етикета „приключено“ върху „жилищните сандъци“ на редица известни германски исторически личности. По такъв начин е направен опит да се отхвърлят претенциите на т. нар. истински германци, търсещи реванш, отвъд река Елба³⁷.

САЩ също имат огромни затруднения в региона на Азия – след завръщането от Франция на 1 февруари 1979 г. в Иран на имама Рухола Мусави Хомейни, поради стихийността на развитието на хомейнистката революция в Иран и падането на режима на шаха Мохамед Реза Пахлави и този на неговата тайна полиция САРАВАК на 11 февруари 1979 г., пострадали редица граждани на САЩ намиращи се на територията на Иран. На 4 ноември 1979 г. членове на иранската Организация на мюсюлманските студенти завземат зданието на Посолството на САЩ в гр. Техеран, като 53 от неговите служители са обявени за заложници, докато САЩ не предадат на Иран бившия шах Мохамед Реза Пахлави³⁸. Администрацията на САЩ начело с президента Джими Картър решава да ги освободи от плен, като за тази цел служителите от ЦРУ и Разузнавателното управление на министерството на отбраната (РУМО) подготвят операцията „The Eagle claw“ („Орлов нокът“). За тази цел е трябвало да бъде прехвърлен с помощта на вертолети отряд на елитното подразделение „Делта“, командвано от ветерана от войната във Виетнам полковник Чарлз Бекуит, в район намиращ се на 50 км югоизточно от Техеран, в пустинята Деще-Кевир. Операцията започва на 24 април 1980 г., но от осемте петдесетместни вертолета RH-53 „Sea Horse“, само пет достигат до точката на зареждане с гориво в пустинята Деще-Кевир. Тук поради грешка на пилотирането на един от вертолетчиците става нещастен случай, при което се взривяват приземилият се самолет-цистерна

Сергеевич Горбачов, а от купола на танк Т-72, пред Дома на правителството, през август 1991 г., бъдещият президент Б. Н. Елцин защити завоеванията на руската демокрация.

³⁷ М. Ньосиг. Диалектика на миналото и настоящето. „Прусаците идат“ от Клаус Хамел. – Лик, 27 ноем.1981, № 48, 13-15.

³⁸ С. И Демкин. Великие тайны спецслужб XX века. М., 2002, с. 396.

„Херкулес“ и един от вертолетите. Този инцидент осуетява операцията по спасяването на заложниците от посолството на САЩ в Техеран. Останалите десантчици и пилоти са принудени да се завърнат обратно в района на Персийския залив³⁹. На другия ден – 25 април 1980 г., президентът на САЩ Джордж Картер прави изявление по телевизионните канали, в което поема отговорността за провала на операцията поради „технически грешки“, макар че тя имала „отлични шансове за успех“⁴⁰. Единствено усилията на милиардера Рос Перо, председател на Съвета на директорите на корпорацията „Electronic Data Systems“, се увенчават с успех – чрез провеждането на самостоятелно планирана и проведена операция, той успява да спаси много от своите служители, работещи в клоновете на корпорацията на територията на хомейнистки Иран⁴¹. Тук е уместно да се отбележи, че САЩ е била залята от „вълна от шовинизъм... във връзка със събитията в Иран (вземането в качеството на заложници на персонала на американското посолство в Техеран), навлизането на съветските войски в Афганистан, което способствувало за поврата във външната политика на САЩ на рубежа на 70-те и 80-те години“, т. е. бил направен опит светът да бъде въввлечен във „втора студена война“⁴².

Особено тежки и опасни последствия в разширилата се информационна война изиграва случаят от 3 юни 1980 г., определен като „инцидент с къде по разрушителни последствия“. На тази дата в Белия дом се получава информация за изстрелването на двеста и двадесет съветски ракети, след това на две хиляди и двеста и на края, се изяснило, че причината за паниката станал сценарий на военни учения, по погрешка вложен в компютър на аерокосмическото командване на САЩ⁴³.

От дипломатическа гледна точка подобни затруднения в Иран изпитва и СССР – в началото на март 1988 г. тълпи от безчинстващи елементи се опитват да нахлуят на територията на посолството в Техеран и на територията на генералното консулство в гр. Исфahan, и да повторят провокациите извършени навремето срещу дипломатическите представителства на САЩ там⁴⁴.

През декември 1979 г. съветът на НАТО взема т. нар. двойно решение (своеобразна рефлексия от навлизането на съветските бойни подразделения на територията на Афганистан), а именно – ако предложените на Съветския съюз преговори по взаимното съкращаване на въоръжените сили и

³⁹ М. Е. Болтунов. „Алфа“ приема бой. М., 2000, 118-119; *Същият*. Корабли диверсий. История диверсионных служб России. М., 2002, 118-120.

⁴⁰ С. И. Демкин. Цит. съч., 400-403.

⁴¹ За този случай, виж по-подробно: К. Фоллетт. На орлинных крыльях. М., 1992.

⁴² В. С. Белоус., Цит. съч., с. 52.

⁴³ В. И. Хозиков. Информационное оружие. Санкт Петербург–Москва, 2003, с. 328.

⁴⁴ Работническо дело, бр. 67, 7 март 1988; А. Котева, Н. Котев. Някои въпроси от историята на Съветско-авганската война (1979-1989 г.). – ИПР, 2002, № 3-4, 205-206.

въоръжения в продължение на четири години не дадат резултати, то на територията на Европа ще бъдат разположени американските ракети със среден и малък радиус на действие. Американско-съветските преговори в гр. Женева по този въпрос продължават безрезултатно близо две години – от ноември 1981 г. до септември 1983 г.⁴⁵

Правителството на САЩ също така решава да откаже доставката за СССР на 17 милиона тона хлябно зърно. В голяма степен това се дължи на факта, че в периода 1978-1979 г. и през 1980-1981 г. създали се значителни климатични аномалии на територията на САЩ довеждат до сурови зими там. Влияние върху добива на хлябно зърно оказват и сушите, които настъпват на северноамериканския континент през 1977 и 1980 г. Тези две природни явления съществено повлияват върху икономическия експорт на САЩ за другите държави както и върху самата икономика на САЩ.

След серия от сериозни дискуссионни срещи между Секретаря на Държавния департамент на САЩ Сайръс Ванс и министъра на външните работи на СССР Андрей Громико, във Виена на 18 юни 1979 г. между президента на САЩ Джими Картър и съветския ръководител Леонид Брежнев е подписан договорът за ОСВ-2, т. е. Договор за ограничаването на стратегическите настъпателни въоръжения (SALT-2**), под който попадат значителна част от стратегическите въоръжения и стратегически бомбардировачи. Това споразумение няма продължителен живот – шест месеца по-късно, неговото действие е спряно заради навлизането на съветските войски на територията на Афганистан⁴⁶. Нещо повече, през 1980 г. на територията на европейския континент командването на въоръжените сили на САЩ развърща голяма групировка състояща се от повече от 355 хиляди военнслужещи, като на позиции са поставени около 150 пускови установки на оперативно-тактически ракети (ОТР), 3400 танка, 2500 оръдия на полевата артилерия и минохвъргачки, повече от 5000 пускови установки на противотанкови управляеми ракетни снаряди (ПУ на ПТУРС), повече от 1000 бойни вертолета. Едновременно с това, на територията на европейските съюзници на НАТО, са прехвърлени повече от 750 бойни самолета, от които 400 са изстребител-бомбардировачи, „способни да нанасят ядрени удари по западните райони

⁴⁵ Юр. Дроздов, В. Фартышев. Цит. съч., 46-49.

** Предишният Договор между СССР и США за ограничаването на системите за противоракетна отбрана (ПРО) и Временното съглашение за някои мерки в областта на ограничаването на стратегическите настъпателни въоръжения е подписан на 28 май 1972 г., което бе голям успех на съветската и американска дипломация, в намаляването на напрежението в света. Съветско-американският договор ограничи надпреварата в ядрените въоръжения и по такъв начин способства за намаляването на опасността „от възникването на всеобща война“. Виж по-подр.: Г. А. Трофименко. Советско-американские соглашения об ограничении стратегических вооружений. – США – экономика, политика..., 1972, № 9 (33), 3-16; В. В. Ларионов, Л. С. Семейко. Ограничение стратегических вооружений: взгляд с Запада. – США – экономика..., 1973, № 10 (46), 61-63.

⁴⁶ В. С. Белоус. Цит. съч., с. 165.

на СССР⁴⁷. Тук характерно за вижданията на командването на Варшавския договор е твърдението (а и реално съществуващата теза), че ударите на НАТО ще са в състояние да бъдат нанасяни само по западните райони, а не региони, което говорело за развитието и изграждането на сериозна противоракетна отбрана и противовъздушна отбрана на съветските въоръжени сили!

Новият президент на САЩ Роналд Рейгън решава да тръгне по пътя на невиджана преди това в света изнурителна и за двете супердържави и съюзниците им политика на въоръжаване и свърхвъоръжаване⁴⁸. В началото на октомври 1981 г., президентът Роналд Рейгън обявява своята „стратегическа програма“ за периода на 80-те години. Тази програма за периода 1982-1987 година се оценява от Белия дом на астрономическата сума от 222 милиарда US долара. В своята реч от 23 март 1983 г., Рейгън се обръща към американския народ, като го информира за решението си да започне създаването на нов гигантски комплекс от противоракетно оръжие разположено на земята и в космическото пространство, който уж щял да осигури пълната безопасност за Съединените щати в случай на глобален ядрен конфликт. На 22 септември 1983 г. започва разполагането в Европа на 464 крилати ракети „BGM-109G“ (Томахоук) и 108 ракети „Пършинг-2“ със среден радиус на действие (развърнати на позиции предимно на територията на ФРГ, Италия, Белгия и Нидерландия). Като ответна мярка на СССР новият Генерален секретар на ЦК на КПСС Ю. В. Андропов предупреждава канцлера на ФРГ Вили Бранд, че СССР е „принуден да вземе мерки по неутрализирането на военната опасност“, а именно – започва да разполага своите ракети със среден радиус на действие БРНБ „РСД-10“, известни още като СС-20. Напрежението в Европа нараства извънредно много⁴⁹.

Тази „имитация на война“ среща сериозен отпор от страна на световната общественост. Можем да отбележим призивът на редица нобелови лауреати отправен към президента на САЩ след международната среща на учените на остров Майнау (Баденското езеро, Германия), който е подписан от девет лауреати на Нобелова премия – Ханес Алфвен и Кай Сигбан от Швеция, Алфред Кастлър от Франция, Лео Есуки от Япония, Пьотр Капица от СССР, Семюел Тинг и Тялинг Коопманс от САЩ, Джеймс Мид и Брайан Джозефсън от Великобритания. Твърда позиция заемат също така и световните религиозни ръководители, които на своята Световна конференция на религиозните ръководители, проведена в Москва от 10 до 14 май 1982 г. настояват за забраната на ядреното оръжие като едновременно с това създават и движението „Религиозни дейци от света срещу ядрената заплаха“.

⁴⁷ Пак там, с. 85.

⁴⁸ *Ст. Кондрашов. Из мрака неизвестности. Проблески гласности в царстве военных тайн.* – Новый мир. М., август 1989, № 8, с. 190.

⁴⁹ *В. В. Журкин. Стратегия ядерной агрессии.* – США – экономика..., септември 1984, № 9 (177), с. 8; *Юр. Дроздов, В. Фартышев.* Цит. съч., с. 46, 50.

То е продължение и опора на борбата на американските религиозни движения, които предупреждават през януари 1981 г. Роналд Рейгън с Открито писмо на организацията „Обезпокоени свещеници и миряни“, в което политиката му в редица държави с военни режими се преценява „...като „зелена светлина“ за потискането на законното инакомислие, за арести, мъчения и убийства в широки мащаби.“ На IX световен метеорологичен конгрес, проведен през 1983 г. в Женева (Швейцария) в различни аспекти е изследвана темата „Ядрената война и климата“, като за опасността от последиците на евентуалния ядрен апокалипсис се изказва в своя доклад и самият президент на световната метеорологична организация доктор Роман Л. Кинтанар. На XXXVI Световна асамблея на здравеопазването, проведена в Женева през същата година, особено страшна и отчайваща сензация става докладът на Международния комитет на експертите с ръководител професор С. Бьоргстрьом от Швеция, озаглавен „Последиците от ядрената война за здравето на населението и службите на здравеопазването.“***

Особено опасна в международен план се оказва политиката на американската „нова религиозна десница“, чийто известен поборник сенаторът Джеси Хелмс излиза в изборите с лозунга че „постепенното морално падение е страховитата заплаха за американците“ и с настояването за нова цензура, която да изчисти от библиотеките заглавията с „антисемейна и богохулна насоченост“. Съществуващият американски азбучник на цензурираните книги включвал 67 категории книги, като в категория 43-та („Измет“) е включен известният роман на Дж. Селинджър „Спасителят в ръжта“, а в категория 44-а („Творби от съмнителни автори“) – такива като романите на американския историк и публицист Лангстън Хюз (известен с романите си „A Negro looks at the Soviet Central Asia“ от 1934 г., сборника от разкази „The ways of white folks“ от 1934 г., „Tambourines to glory“ от 1958 г. и др. , творчеството на Малкъм Икс, Огдън Наш и др.⁵⁰

Едва на 8 декември 1987 г. във Вашингтон президентът на САЩ и Генералният секретар на ЦК на КПСС на СССР подписват „Договор между Съюза на съветските социалистически републики и Съединените американски щати за ликвидирането от тях на ракетите със среден радиус на действие и малък радиус на действие“, като военнополитическото ръководство на СССР и на САЩ се съгласяват в продължение на година и половина да унищожат РСРд (БРНБ и КрРНБ) и РМРд в общ обем от 2696 развърнати и

*** Докладът е съставен въз основа на редица изследвания на световноизвестни учени, сред които можем да посочим тези на професор Дж. Ротблат от Великобритания (Физическите последици на използването на термоядреното оръжие), на професор А. Лиф от Централната болница на Масачузетс в САЩ (Въздействието на ядрената война върху обкръжаващата среда), на японските учени Х. Като и И. Шигемацу за тоталните последици от радиационното облъчване в резултат на атомната бомбардировка на Хиросима и Нагазаки и др.

⁵⁰ А. Горо. Шекспир под забрана. Новата десница в културата на САЩ. – Лик, 13 ноем. 1981, № 46, 16-18. Краткая литературная энциклопедия. Т. 8. М., 1975, с. 358.

неразвърнати на бойни позиции ракети и 1304 пускови установки⁵¹. Особено важен е следният факт – СССР и САЩ се споразумяват да извършват на места в продължение на 13 г. инспекции за спазването на положенията на договора, като се проверяват изходните данни, ликвидирането и производството на ракетите, проверки по потвърждаване на факта за ликвидирането на ракетните операционни бази и спомагателни обекти разположени на територията на СССР и САЩ, както и инспекции на някои предприятия – такива като машиностроителния завод в гр. Воткинск (Удмуртия) за производство на ракетите „РСД-10“ (СС-20), „ОТР-22“ (СС-12) и „ОТР-23“ (СС-23), от другата страна – заводът № 1 „Херкулес“ в гр. Магна, САЩ за производство на ракетите „Пършинг-2“⁵².

Първоначалните успехи на Генералния секретар на КПСС М. С. Горбачов го подтикват да усилва своята власт, като през октомври 1988 г. по примера на своите трима предшественика на този пост (Л. И. Брежнев, Ю. Андропов и К. У. Черненко) настоява за избирането си за Председател на Президиума на Върховния съвет⁵³. Разрешаването на въпросите за подписването на Договор за забрана на ядрените опити, спирането на разработките за провеждането на т. нар. звездни войни, а така също и въпросът за големите съкращения на ядрените запаси в света са възлов момент в дейността на редица световноизвестни учени борещи се за мир. През декември 1980 г. шест световноизвестни съветски и американски учени създават антиядрено движение на лекарите. Няколко години по-късно тази организация вече наброява повече от 500 хиляди човека. На своя III международен конгрес на медиците, проведен от 17 до 21 юни в Амстердам (Нидерландия) участват представители на повече от 40 държави, които се изказват категорично за спирането на надпреварата в ядреното въоръжаване и против илюзиите, че в евентуалната ядрена война някой може да победи и оцелее. В работата му участвуват съпредседателят на движението „Лекарите от света за предотвратяването на ядрената война“ известният американски кардиолог Б. Лаун, председателят на Съветския комитет „Лекарите за предотвратяването на ядрената война“ академик, професор Евгений И. Чазов, о.з. адмиралът от ВМС на САЩ Н. Хейлър, американският професор Г. Абрамс, действителният член на Академията на медицинските науки на СССР, професор Л. Илин, председателят на Подкомисията на западногерманския Бундестаг по разоръжаването и контрола над въоръженията Егон Бар и др.

През октомври 1985 г. в Амстердам, от професора Джордж Уолд, (лауреат на Нобелова награда за физиология и медицина за 1967 г.) е поставено началото на изготвянето на Декларация към ръководителите на САЩ и СССР

⁵¹ В. Барановский. Комментарий к Договору. – Мировая экономика и международные отношения. М., 1988, № 2, 24-25.

⁵² О. Быков. Новое политическое мышление в действии. – Мировая экономика..., 14-15; В. Барановский. Цит. съч., 21-30.

⁵³ Ал. Рар. Владимир Путин. „Немец“ в Кремле., М., 2001, с. 49.

която впоследствие е подписана от 57 учени, дейци и писатели – лауреати на Нобелови премии. Декларацията е връчена лично на ръководителя на СССР Михаил Горбачов, докато администрацията на Роналд Рейгън отказва да я приеме⁵⁴. Въпреки това западната дипломация допуска, че с идването на власт на новото ръководство на СССР начело с младия М. С. Горбачов ще има нов подход към решаването на афганския проблем както и към въпросите по разоръжаването⁵⁵.

Независимо от реакцията на администрацията на президента на САЩ е поставено сериозно начало на успешното разрешаване между САЩ и СССР на въпроса за ограничаването на стратегическите въоръжения.

Във вътрешен план опитът за централизирането на властта в свои ръце и заради някои възникнали и неизяснени въпроси за бъдещето на СССР и войната в Афганистан, противопоставят М. С. Горбачов в теоретично отношение на идеите на носителя на Нобелова награда за мир академик А. Д. Сахаров (известен сред своите съмишленици като „Лъвът на дисидентството“****) и на неговите ученици. (А. Д. Сахаров по това време вече е освободен по личното разпореждане на М. С. Горбачов от домашния арест, под който е поставен в гр. Горки). Тук е уместно да се отбележи, че след принудителното вдвояване на академик Сахаров на местожителство в гр. Горки, известният физик, като гражданин на СССР и по силата на своето положение в света, предупреждава със свое открито писмо през 1980 г. Президиума на Върховния съвет на СССР, Председателя на Президиума на върховния Съвет на СССР Л. И. Брежнев, както и Генералния секретар на ООН и ръководителите на държавите – постоянни членки на Съвета за безопасност, за опасността от разрастване на трагични събития в региона на Средна Азия. Той заявява: „... Аз няма в това писмо да анализирам причините за въвеждането на съветските войски в Афганистан – предизвикан ли е той от законните отбранителни интереси или това е част от някакви други планове, било ли е това проява на безкористна помощ за аграрната реформа и други социални преобразования, или това е намеса във вътрешните работи на суверенна държава. Може би има част истина във всяко от тези предположения... По мое убеждение, необходимо е политическо регулиране...“ По-късно академик А. Д. Сахаров допълва казаното като заявява, че „...Афганистан е последният и най-трагичен пример за онази вреда, която донася това експанзионистично геополитическо мислене“ и че нахлуването на територията на Афганистан трябва да се приема като „грешка, имаща огромни негативни последици – външнополитически и вътре в държавата“⁵⁶.

⁵⁴ Дж. Уолд. Всяко творчество е игра. – Поглед, бр. 48, 28 ноем. 1988, с. 11.

⁵⁵ П. Бювалда. Цит. съч., 22-23.

**** Така той е наричан в спомените на нидерландския дипломат Пит Бювалда. Виж: П. Бювалда. Цит. съч., с. 50.

⁵⁶ В. Белецкая. Взывающий. – Огонек. 4-11 марта 1989, № 8 (3213), с. 31; А. Д. Сахаров. Открито писмо Президенту Академии наук СССР А. П. Александрову. – Огонек, 10-17 март 1990, № 11 (3269), 26-27.

Международната общественост също наблюдава първите действия на новото правителство на Бабрак Кармал във вътрешен и международен план. За това говори и участието ѝ в някои от първите афгански международни прояви както и отзивите ѝ за първите афганистански правителствени актове. Сред тях могат да бъдат посочени проведената Първа национална селскостопанска конференция в Афганистан от февруари 1980 г., Първият учителски конгрес от май 1980 г., Първата национална конференция на улемите и мюсюлманите от юли 1980 г., Учредителният конгрес на афганистанските журналисти от септември 1980 г., Учредителният конгрес на артистите от септември 1980 г., Първият писателски конгрес от октомври 1980 г., Първата национална конференция на женското движение от ноември 1980 г., Първият конгрес на кооперативното движение в Афганистан от декември 1980 г. и др.⁵⁷

Сложни са взаимоотношенията на САЩ с неговия бивш съюзник в региона – Иран, чийто управляващ режим изключително недружелюбно се отнася към политиката на президентите на САЩ – Джими Картър и Роналд Рейгън. През септември 1980 г. започва войната на Иран с Ирак⁵⁸. Тя продължава около осем години, оставя на заден план в Иран въпросите за съветското военно присъствие на територията на ДРА. Сложни са също така и личните взаимоотношения в самото Политбюро и в ЦК на КПСС по въпроса спрямо съветската политика за региона след падането на режима на президента Хафизула Амин. За по-бързото решаване на редица въпроси, към ЦК на КПСС е създадена също така и специална комисия, известна сред членовете на КПСС като комисия по Афганистан. В нейния състав първоначално влизат Брежнев, А. А. Громико, Д. Ф. Устинов и Ю. В. Андропов.

Според ръководителя на Оперативната група на Министерството на отбраната на СССР в ДРА, генерал-полковник В. И. Варенников, за връх на амплитудата на бойните действия на територията на Афганистан могат да бъдат определени 1984-1985 г., след което при новия Генерален секретар на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов е направена в Женева (Конфедерация Швейцария) преориентация към политическото разрешаване на въпроса за пребиваването на ОКСВА на територията на Афганистан⁵⁹. За тази тенден-

⁵⁷ Afghanistan today. (Под редакцията на Хайдар Масуд и Андрей Н. Сахаров) Kabul-Moscow, 1981, 206-222.

⁵⁸ М. Рамадан. Тень Саддама Хусейна. М., 2000, с. 43.

⁵⁹ На територията на Конфедерация Швейцария, Генералният секретар на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов започва първите преки преговори с ръководството на САЩ по въпроса за изтеглянето на съветските въоръжени сили от ОКСВА и на съюзниците им от територията на Афганистан. Виж по-подр.: М. С. Горбачев. Жизнь и реформы. В два тома. Кн. 2. М., 1995, с. 14. За това каква ерозия върху политическия живот на обществото в СССР нанася Съветско-афганската война от 1979-1989 г., говори и фактът, че за периода до средата на 80-те години на XX век Михаил С. Горбачов е четвъртият избран Генерален секретар на ЦК на КПСС (след смъртта на Л. И. Брежнев през 1982 г., за кратко време такива стават Ю. Андропов и К. У. Черненко, който е Генерален секретар от февруари 1984 г. до смъртта си през 1985 г.)

ция на съветската външна политика споменава и в своя двутомник „Жизнь и реформы“ и самият президент на СССР до 1991 г. – Михаил Горбачов⁶⁰.

Едновременно с това в Конгреса на САЩ били внесени редица предложения за по-нататъшното ограничаване на изпитанията на ядреното оръжие – това става на основата на 19-месечния мораториум на СССР върху ядрените изпитания, проведен от 6 август 1985 г. до 26 февруари 1987 г.⁶¹ В периода от 26 февруари 1986 г. до 9 ноември 1987 г. (когато става официалното откриване на преговорите в Женева по ограничаване на ядрените изпитания) са направени редица резолюции на Палатата на представителите към предложенията на президента на САЩ Роналд Рейгън и към различни законопроекти на Министерството на отбраната на САЩ, с които се изисква възобновяването на преговорите със СССР с цел сключването на Договор за всеобща забрана на изпитанията на ядрено оръжие. Настоява се да се предостави на Сената на САЩ за ратификация Договора за ограничаване на подземните изпитания на ядреното оръжие (ТТВТ) и на Договора за ядрените взривове за мирни цели (PNET)⁶².

Заедно с това са направени и редица положителни стъпки към нормализирането на положението в Република Афганистан. Така например, министърът на външните работи на СССР Едуард Шеварнадзе прави посещение с голяма делегация в Афганистан, като след визитата си, в началото на януари 1988 г. заявява че „...Съветският съюз е готов до края на годината да изтегли войските си от тази страна, като в замяна на това трябва да бъде преустановена чуждата помощ за метежниците.“⁶³ Подобна позиция заема и ръководството на САЩ като това е потвърдено в специално изявление от секретаря на Държавния департамент на САЩ Джордж Шулц. Потвърдено е, че през февруари 1988 г. на преговорите в Женева между Афганистан и Пакистан трябва да се достигне до споразумение, „при дадени гаранции на Съветския съюз и Съединените щати“. „След това, на 1 май би могло да започне изтеглянето на съветските войски.“⁶⁴

Тази линия на поведение реално е потвърдена през 1988 г., когато СССР и САЩ, наред с конкретните участници в конфликта, успяват да подпишат „съглашение, откриващо пътя към политическото решение“ на въпроса за Афганистан⁶⁵. Но Женевските мирни съглашения за Афганистан от 14 април 1988 г., в които взимат участие представители на СССР, Пакистан, САЩ и висшата администрация на ООН имат и няколко слабости. Първата се състои в това, че част от преките участници в съветско-афганския конфликт

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Конгрес США. Управление технологии. Сейсмический контроль за соблюдением договоров о ядерных испытаниях. Ред.: Н. В. Адушкин и А. А. Спивак. М., 1992, с. 42.

⁶² Пак там, 42-43.

⁶³ П. Бювалда. Цит. съч., с. 55.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Пак там, с. 129.

– ръководството на полевите афгански командири от „непримиримата опозиция“ не били поканени на преговорите, за да изложат претенциите си и втората – в женевските съглашения „нямало нито един ред, посветен на съдбата на военнопленниците“⁶⁶. Нещо повече, сключеното съглашение се класифицира от западните дипломатически служби като „победа на Запада“, тъй като както написал в своите спомени нидерландският посланик в Москва от това време – Пит Бювалда, „...от самото начало на нахлуването в Афганистан ние посочвахме на Съветите необходимостта от извеждането на войските и на това, че тяхната намеса в делата на тази страна е едно от главните препятствия по пътя към установяването на по-добри отношения в света“. Направен е и кардиналният извод – „сред широката маса от населението такова решение несъмнено е популярно – свършено очевидно е паралелът с извеждането на американските войски от Виетнам.“⁶⁷

Общото събрание на ООН приветствува подписаните в Женева под егидата на световната организация за уреждането на положението в Афганистан „като важна стъпка към всеобхватно политическо решение на афганистанския проблем“. Без гласуване, на основата на консенсус, Общото събрание на ООН на 3 ноември 1988 г. одобрява резолюция за положението в Афганистан, която призовава към „строго съблюдаване, към добросъвестно изпълнение на женевските споразумения от всички заангажирани страни и към ненамеса във вътрешните работи на Афганистан“⁶⁸.

Подписването на Женевските споразумения не донася успокоение за населението на Афганистан. Продължават с различен интензитет бойните действия в различни региони на държавата. По-късно по думите на самия президент на Република Афганистан Наджибула, в периода от Женевските споразумения от 14 април 1988 г. до средата на февруари 1989 г., от отрядите на „непримиримата опозиция“ са извършени 557 нападения на военни обекти, градове и селища, взривени са 403 бомби на места, където се събират граждани, в резултат на което са убити почти 7 000 души и повече от 12 000 – ранени⁶⁹. Нещо повече, дори след изтеглянето на съветските бойни подразделения от територията на Република Афганистан, президентът Наджибула успявал здраво да държи в свои ръце властта в по-голямата част от територията на републиката⁷⁰.

Усилията на М. С. Горбачов и неговия правителствен екип за мирното разрешаване на конфликта в Афганистан са продължени чрез редица международни конференции – едната от тях е проведена в периода 9-23 юли 1989 г. от МГИМО на МИД на СССР, съвместно с Института за глобален

⁶⁶ Н. Гульбинский, М. Шакина. Афганистан... Кремль... „Лефортово“...? М., 1994, с. 194.

⁶⁷ П. Бювалда. Цит. съч., 68-69.

⁶⁸ Вечерни новини, бр. 233 (11151), 4 ноем. 1988.

⁶⁹ Поглед, бр. 6 (1422), 6 февр. 1989.

⁷⁰ По спомен на бившия български военен аташе в Република Афганистан капитан I ранг Янул Александров, разказан на един от авторите на статията – Николай Котев.

конфликт и сътрудничество на Калифорнийския университет и Университета в графство Съсекс (Великобритания), в която взимат участие учени от 14 държави. Единият от докладите по афганския проблем е този на В. В. Басов (МГИМО) и И. Ахмад (Хемпширски университет, САЩ), направили исторически анализ на военнополитическата ситуация в Афганистан и посочили няколко варианта за по-нататъшното развитие на събитията, като в предложенията се изказват за по-дълбоко сътрудничество на СССР и САЩ в разрешаването на този проблем⁷¹. На по-друго равнище се провеждат също така и разговори между представители на съветското правителство и тези на афганската опозиция – в саудитския град Таиф, целящи намаляването на кръвопролитията и възстановяването на мира на територията на Афганистан. Тези разговори са осъществени от първия заместник-министър на външните работи и посланик на СССР в Афганистан Юлий Воронцов и от представителите на „алианса на седемте“⁷². За отбелязване е, че в САЩ проявяват сериозен интерес към посочената тематика. Тринадесет години по-късно (през 2002 г.), вече след изтеглянето на съветските войски от територията на Афганистан, в Международния център за обучаващи се „Удроу Уилсън“ е отпечатано и изследването на Василий Митрохин, озаглавено „КГБ в Афганистан“, в което могат да се намерят много свидетелства за международните реакции от този период.

Войната остава като наследство и редица свидетелства от една все още неизвестна своя страна – тази за компютърните войни, които се водят на територията на Афганистан и защитата му от евентуално нанасяне на ракетно-ядрен удар от страна на неговите врагове. Голяма помощ в това отношение оказва архивът на ТНК „Нортон антивирус“, който показва динамизма на взаимоотношенията по т. нар. енергоинформационни кабели между СССР, държавите от Варшавския договор и Афганистан. Ето една част от информацията за електронните вируси, които се използват по време на войната, имат за цел да разстроят „енергоинформационния кабел“, да проверят бойната готовност на съветските въоръжени сили при евентуален ракетно-ядрен удар или пък за защитата на някои от операциите на 40-а армия (ОКСВА) – независимо от това дали са на армейско и тактическо ниво. Ето как определя руският журналист Владимир Хозиков същността на електронните вируси: „Едновременно с това се появява и нов тип „електронна зараза“ – полиморфни вируси, отличаващи се от предшествениците си със способността си да мутират, видоизменят без участието на човек, което правило съществуващите към този момент антивирусни програми малко ефективни. (Впрочем, разработващите антивируси скоро създават нови инструменти за защита.)“⁷³

⁷¹ Ю. А. Дубинин. Международный семинар „Восток-Запад: всеобщая безопасность и контроль за вооружениями“. – Новая и новейшая история, 1989, № 6, с. 221.

⁷² Работническо дело, бр. 348, 13 дек. 1988.

⁷³ Вл. Хозиков. Информационное оружие. Санкт-Петербург-Москва, 2003, с. 312.

Име на вируса	Вид	Дължина	Информация
Amin (x) ,,	общ	1840 байта	Зигзаг унив.", „Хело читай”, „Гудбай Амин”
Dede.1206	общ	1206 байта	„Дъно = Еволюция”
Cossiga?!	рядък	1361 байта	„Косигин?! Не благодаря..”
WM.ShareFun.A.	общ	1777 байта	„Имаш Гот и можеш да го прочетеш“
DataCrime.1168 (2)	рядък	1168 байта	„Вирус данни Крим“, „Реализация 1 март 1989 г.“

След края на войната на територията на Афганистан и изтеглянето на съветските подразделения от 40-а армия, на страниците на съветските списания се разгръща дискусия, свързана с някои етично-философски и политически въпроси, останали неразрешени. В това отношение особено характерно е писмото на Ерик Хан-Пира до списанието „Знамя“ от септември 1990 г. В него се анализират някои от категориите, използвани в печата в периода на войната – такива като „опозиция“, „фракция“, „номенклатура“, „велик прелом“, „замайване на главата от успехите“, „спецзаселници“, както и на фрази като „няма такива крепости“ и „кадрите решават всичко“. Всички тези категории са разгледани и анализирани от различни позиции, включително и от семантична гледна точка⁷⁴.

След края на бойните действия интересът към международните реакции спрямо тях не свършва. Плоскостта на изследванията вече се премества като че ли на по-сериозна, преди всичко научна основа, като едновременно с това започва да се изследва и психологическата страна на войната. Особено интересни са изданията на българските средства за масова информация, които по ред причини имат възможността да получат сведения за войната от първа ръка (както се казва по-късно лаконично в едно от българските издания – „в този свят“), преди всичко по каналите на Българската телеграфна агенция, но по ред причини са цензурирани. Трудността на изследването на проблемите касае преди всичко периода на самата Съветско-афганска война от 1979-1989 г.

От западна гледна точка, в периода на съветско-афганската война в периода 1979-1989 г., темата също е била табу що се касае до опитите да се анализират нейната хронология, история, военно-политически операции, замисли на върховното ръководство на двете държави – СССР и Афганистан. Съдейки по съдържанието на реномираният швейцарски годишник „International Bibliography of Military History“, № 5-21 (от 1978 г. до 2000 г. вкл.), отпечатван в Берн и съдържащ анотации на отпечатаните книги на

⁷⁴ Э. Хан-Пира. Языковой факт и идеологическое сито. – Знамя, сентябрь 1990, № 9, 238-240.

военна тематика, като отражение на войната за меродавни се признавали само няколко заглавия, а именно: „Вооруженная борьба народов Азии за свободу и независимость. 1945-1980“. Москва, 1985; на швейцареца Pierre Allan et all, „Sowjetische Geheimdokumente zum Afghanistankrieg (1978-1991)“, Universitten Genf und Zürich, Schweizerisches Afghanistan-Archiv, Zürich, (Strategische Studien, vol.8, 1995; някои въпроси за Афганистан в Cold War International History Project Bulletin, Issues 8-9, Washington, 1997; за дейността на военния контингент на миротворците от ООН в Jarl Kronlund and Juha Valla „Suomi rauhanurvaajana 1956-1990“, Poorvo, 1996, книгата на Brian Robson (ed.) за ранното развитие на европейско-афганските конфликти „Roberts in India: The Military Papers of Field-Marshal Lord Roberts 1876-1893“, (Army Records Society), Sutton, 1993, касаеща въпросите за ранната кариера на лорд Робертс, който по-късно участва в Първата англо-афганската война от 1879 г.; монографията на Francois ?hual, „Le dsir de territoire“, Paris, 1999, третираща някои въпроси за взаимоотношенията между Русия и народите от Средна Азия, изповядващи исляма. Всичко това подсказва, че и тук темата е все още табу за нейните изследователи и че е наложена желязна дисциплина, (т. нар. информация под карантина), която се прилага при получаването на фактология и разрешение за нейното отразяване (даже и на страниците на неутралните средства за масова информация каквито са швейцарските). Но швейцарските историци оставят на изследователя една отворена вратичка като информират читателя на ИВМН, чрез съхранената през вековете сентенцията на философа Сенека, че е „човешко да се греши“ („Errare humanum est“).

В САЩ също има голям интерес към проблемите на Съветско-афганската война от 1979-1989 г. Статии по различни проблеми на войната са публикувани на страниците на американското военно списание „The Journal of Slavic Military Studies“, такива като направеният анализ на тактиката на бойните действия в периода на съветско-афганската война от специалисти от Академията „М. Фрунзе“, различни въпроси от структурата на въоръжените сили, тактика, тиловото осигуряване на съветско-афганската война и т. н. – статии, направени в периода 1988-1990 г. и в периода 1994-1995 г. В по-голямата си част те са подготвени или редактирани от видния американски специалист по проблемите на бъдещото развитие на практиката и военната теория на съветските въоръжени сили, полковникът от ВС на САЩ Дейвид Гланц⁷⁵.

Швейцарската линия на поведение на дипломатично поднасяне на ин-

⁷⁵ Д. М. Гланц. Обзор „Журнала славянских военных исследований“ (The Journal of Slavic Military Studies). – Отечественная история. М., (июль-август) 1997, № 4, 124-128. Списанието е създадено от полковник Дейвид Гланц, по това време ръководител на изследователски отдел, а по-късно директор на Центъра на армията на САЩ по изучаването на Съветската армия във Форт Левенуърт, щата Канзас, който през 1990 г. е трансформиран в Център за чужди военни изследвания. Списанието започва да излиза от 1988 г.

формацията се продължава и в някои доклади на отделни световноизвестни институти, такива като докладът за реакцията на САЩ относно навлизането на съветските въоръжени сили в Афганистан на Олаф Ньолштад от Норвежкия Нобелов институт в гр. Осло, който носи грифа „Draft only, not for citation“⁷⁶. „Историята не може да бъде преписана“ бе заявил през 1975 г., М. Чудаков в своята книга „Беседа за архивите“ и това мото най-добре важи за архивите на Съветско-афганската война от 1979-1989 г. Във всеки случай за сега едно нещо е сигурно – както казва в своята статия Юрий Корнилов това е изводът, че „решението за въвеждането на войските в Афганистан не е взето от компютрите, не от автоматическите механизми, на които е разпорежено да действат механически по предварително разработена програма. То е взето от шепа облечени практически с безгранична власт партийно-държавни дейци, имащи имена и фамилии“⁷⁷. Нещо повече, след изтеглянето на войските на 40-а армия от територията на Афганистан, политологът Георгий Хаценков допуска тезата, че развърщането на Съветско-афганската война е плод на „импулси на колективен разум“, който е известен с „нефиксираността на реалните решения“⁷⁸. ези изявления в съветския печат се дължат по-скоро на факта, че след края на войната на територията на ДР Афганистан, партапаратът на КПСС „...не се нуждаел от учени-ерудити“, а от „прагматически интерпретатори“, което по това време е практика на могъщата партийна машина на съветската власт⁷⁹. За разпада в началото на 90-те години на механизма и принципите на управление в съветските въоръжени сили, изградени от маршал Г. К. Жуков след Втората световна война, говорят редица факти. В някои отношения това се изразява в появата на т. нар. съвременни „умствени напътствия“ и „пусторечия“ (такива като „нови виждания на мира и отбранителната достатъчност“, „какви интереси ние защитаваме“ и т. н.), свеждащи се до сентенции от рода, че „военнослужещият овладява за 2-3 години навиците на военната професия, която често пъти е по-сложна от гражданската“, че критиците на армейските порядки често пъти се опитват да „вържат непопулярността на военната служба“, че има нужда от „доброволческа армия“ с „добро заплащане“ като по такъв начин „военният бюджет ще излезе в своя истински вид“, а „съдържанието на професионалната армия няма да плаши нашите ръководители“ и т. н.⁸⁰ Появилата се напоследък вълна от данни органично довежда и до създаването на нови

⁷⁶ *Ol. Njølstad. Op. cit.*

⁷⁷ *Юр. Корнилов.* Тільки ли с „механизма“ спрос? – Огонек, 4-11 ноември 1989, № 45, с. 30.

⁷⁸ *Ал. Щербакoв, Г. Хаценко.* Из плена мистификаций. – Огонек, 24-31 март 1990, № 13, с. 3.

⁷⁹ *А. Авторханов.* Брежнев: опыт политической характеристики. – Огонек, 30 юни – 7 юли 1990, № 27 (3285), с. 19.

⁸⁰ *Г. Кунадзе.* Об оборонный достаточности военного потенциала СССР – Мировая экономика и международные отношения, 1989, № 10, 81-83; В много отношения тази линия на поведение води началото си от неудачния опит да се обобщи от съветското ръководство, наследството на комунистическото движение, завещано от К. Маркс и Ф. Енгелс на поколенията.

философски теории и политически хипотези (такива като на Виктор Топоров, Стивен Лерреби), като бойните действия на 40-а армия (ОКСВА) се приравняват грубо казано към бойните действия на кубинските военноразпорядители по време на гражданската война в Ангола (1974-1975) и Мозамбик, и на съветските военни специалисти в Египет и Сирия (по време на арабо-израелските войни от 1967-1974 г.) и в сомалийско-етиопската война от 1977-1979 г. (по време на бойните действия в етиопската провинция Огаден)⁸¹. Според съветския философ Виктор Топоров, върхът на амплитудата на бойните действия на съветските въоръжени сили в Афганистан всъщност е краят на т. нар. Трета световна война от 1946-1985 г., който показва краха на системата на перманентната революция, чиито социални характеристики в глобален мащаб са маркирани от т. нар. световна перманентна социална революция от 25 октомври 1917 г.⁸² Десет години след края на Съветско-афганската война последва нова вълна от свидетелства, които се опитват на научна основа да анализират развитието на бойните действия и вземането на решенията на съветското военно-политическо ръководство като се започне от политическата линия, провеждана от Политбюро на КПСС и ръководено от неговия генерален секретар Л. И. Брежнев и се завърши с политическата линия на поведение на Политбюро на КПСС, ръководено от М. С. Горбачов. Но те отново недостатъчно пълно повдигат завесата на секретността върху различните операции на бойните подразделения и съединения от състава на 40-а съветска армия. Тук може би най-интересен е фактът, че в едно от първите си интервюта за средствата за масова информация – това за вестник „Правда“ от 7 април 1985 г., – младият генерален секретар на Политбюро на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов, наред с другите свои размисли за различни международни въпроси, нито дума не споменава за продължаващата Съветско-афганска война и за евентуалното изтегляне на войските от 40-а армия (ОКСВА) от територията на Афганистан⁸³. Много по-късно стана известно, че точно през този месец става водораздел между т. нар. втори и трети период на Съветско-афганската война (април 1985 г. и май 1985 г.) Няколко години по-късно, през февруари 1988 г., тогавашният водещ дипломат на съветската външна политика Евгений Примаков се опита да замаже тази нелепа грешка на младия ръководител на СССР (става дума за неспоменаването на наследството, което му е оставено) като даде специално интервю за списанието „Мировая экономика и международные отношения“. На изказването на един от американците, че Граждан-

⁸¹ В. Топоров. После поражения. Политическая гипотеза. – Нева, Ленинград, 1990, № 6, с. 162; Ст. Лэрреби. Уроки для СССР и США в „третьем мире“. – Международная жизнь, 1990, № 5, с. 28. Тези уроци от семантическа гледна точка се изразяват в поевата на 22 варианта на испанския език, заложили след войната в компютърните софтуерни продукти на „Microsoft“.

⁸² В. Топоров. Цит. съч., с. 162, 167.

⁸³ „СССР е водил и ще води активна политика за укрепване на мира.“ Разговор на Михаил Горбачов с редактор на в. „Правда“, 7 април 1985 г. – Международни отношения, 1985, № 4, 3-5.

ската война исторически никога не завършва с национално примирение, няма в историята такива случаи”, академик Евгений Примаков заявява: „Това е действително нелесен въпрос. Но никога по-рано в такива конфликти не е присъствувал в такава огромна степен – ставайки понякога доминиращ – международният, чуждонационалният елемент. И това променя ситуацията. Аз сериозно се надявам на успех на процесите на националното помирение. Но ето Ви друг пример. При обсъждането с американците на афганския проблем ние се натъквахме на много свидетелства за това, че далеч не всички в САЩ искат нашият контингент да напусне Афганистан. Прекалено много смятат, че съхраняването на военното присъствие отслабва СССР. Защо например те достигнаха пика на доставката на оръжие за душманите точно сега? Защо именно сега американците не искат да се съобразяват с това, че би могло по пътя на прекратяването на доставките на оръжие от тях да се направят по податливи, по гъвкави основните групи душмани, които отказват да влязат в коалиционно правителство?”⁸⁴

Тази вълна от нови публикации като че ли бе подтикната от едно изказване на носителя на Нобелова премия за мир от 1975 г., по-късно депутат от Първия конгрес на народните депутати на СССР (юни 1989 г.), академик Андрей Дмитриевич Сахаров*****, който в интервю за канадския вестник „Ottava Citizen“ непосредствено преди конгреса заяви за наличието на сведения за „разстрели от съветски вертолетни на попаднали в обкръжение в Афганистан свои войници, за да не могат да се предадат в плен“⁸⁵. Изказванията на академик Андрей Д. Сахаров предизвикват голямо недоволство сред част от съветското общество, особено неговите по-късни изявления за даването на компенсации на моджахедините, за това че ги нарича „партиза-

⁸⁴ Прорыв в Вашингтоне. Интервю академика Е. М. Примакова журналу „МЭ и МО“. – Мировая экономика и международные отношения, 1988, № 2, 6-7.

***** Академик Андрей Дмитриевич Сахаров е роден на 21 май 1921 г. От 1948 г. е включен в научно-изследователската група по разработването на термоядреното оръжие, като ръководител на групата е станалият по късно лауреат на Нобелова премия за физика академик Игор Евгениевич Там. Издигната от двамата и разработена през 1950 г. идея на магнитен термоядрен реактор станала основата на работите в СССР по управляемия термоядрен синтез. Бъдещият лауреат на Нобелова награда за мир е удостоен на три пъти (1953 г., 1956 г., 1962 г.) със званието Герой на Социалистически труд. Той е също така лауреат на Държавна (1953 г.) и Ленинска (1956 г.) награда. На академик А. Д. Сахаров принадлежат редица основополагащи идеи по въпросите на физиката на елементарните частици, по космология и теорията на привличането. Той е един от създателите на водородната бомба. Заради инакомислието си е въдворен на местожителство в гр. Горки, от където е освободен в края на 1986 г. по разпореждането на тогавашния ръководител на СССР – М. С. Горбачов. Умира в края на 1989 г. За идеите, мненията и дейността на академика, виж по-подробно: Уроки А. Д. Сахарова. – Знамя, февраль 1990, 3-30, в които са включени неговите писма до Президента АН на СССР от 16 януари 1985 г. „За писмото на Александър Солженицин“, „До вождовете на Съветския съюз“ от 3 април 1974 г. и „Паметна записка до Генералния секретар на ЦК на КПСС др. Л. И. Брежнев“ от юни 1972 г.

⁸⁵ А. Собчак. Хождение во власть. М., 1991, 42-43.

ни“ и за това, че „изнася на показ боклуците извън къщата“, настоявайки за поемането на отговорност от „някои“ за Съветско-афганската война. Те се възприемат нееднозначно от интелигенцията в СССР – както споменава по-късно журналистката Виктория Чаликова от в. „Московская трибуна“, чрез изказванията си, „...настоявайки за истината за Афганистан, той ни защитава от още по-голяма лъжа. Пристъпвайки през ненавистта към душманите, убили нашите младежи, той защитава правото на всеки народ да решава своята съдба без намеса отвън, колкото благостно и пристойно тя да ни се показва...“⁸⁶

Голямото достойнство на тези изследвания се състои във факта, че са ориентирани към определени тематика – такива като „психологически операции в условията на гражданската война“, „малката война“, „ролята на разузнаването в условията на въоръжен конфликт“, „строителството на въоръжените сили на чужда територия“ и т. н.⁸⁷ Те като че ли се опитват да прикрият онази празнота в знанията и глупостта, бликнала от вътрешната война, която поведе срещу военните ветерани от съветско-афганската война, т.нар. съветски елит „ходещ на причастие при Мавзолея на Владимир Илич Ленин“*****. Съветската художествена интелигенция реши да издигне своето кредо чрез различни пълнометражни художествени филми, които като че ли се опитаха да изкривят историята на военно-политическите събития след завръщането на съединенията от 40-а армия на територията на СССР и да покажат не много сполучливо морала и етиката на военнослужещите и тяхната акомодация към икономическите условия и политическия живот в СССР – такива като „Роковая ошибка“, „Помилуй и прости“, „Дни затмения“ и др., показващи сексуални сцени на безкраки ветерани от войната,

⁸⁶ В. Самойлов. Разгул сахаровщины. – Молодая гвардия, 1990, № 9, с. 261; Ал. Никишин. Похороны академика А. Д. Сахарова. – Знамя, 1990, № 5, с. 186. От друга страна е особено поучително изказването на бившия вице-президент на РФ, Героят на Съветския съюз генерал-майор Александър Руцкой, който във връзка със заетата от академик Андрей Д. Сахаров позиция, бе казал следното: „Пред Сахаров аз се прекланям – това е нравствено могъщ човек... Ние афганците (става дума за съветските ветерани), няма да забравим, че той бе единствен, който повдигна глас срещу войната, на която ни изпратиха“. Виж: Неизвестный Руцкой: политический портрет (съставители академик РАЕН А. И. Подбрескин, В. В. Штоль, Н. И. Кротов, Д. А. Майоров). М., 1994, с. 25.

⁸⁷ В. Г. Крысько. Секреты психологической войны. Цели, задачи, методы, формы, опыт. Минск, 1999; Малая война. Организация и тактика боевых действий малых подразделений. Хрестоматия (съставител и редактор А. Е. Тарас). Минск, 1999; М. Болтунов. „Альфа“ не хотела убивать. Санкт-Петербург, 1995; Л. Б. Шербаршин. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. М., 1992 и др.

***** Става дума за мавзолея на основателя на съветската държава Владимир Илич Ленин, а не на „руския съветски лидер и президент Николай Ленин“, както е определил на с. 653 в своите спомени бившият посланик на САЩ в СССР Джоузеф Дейвис. Вж. J. Davies. Mission to Moscow. United States Ambassador to the Soviet Union from 1936 to 1938. A record of confidential dispatches to the State Department, official and personal correspondence, current diary and journal entries, including notes and comment up to October, 1941. New York, 1941.

преследванията от войници на „полудели офицери“, появата на „момчета-светии“, търсещи истината и т. н., замисли, по-късно еволюирали от ХХ в ХХІ век във авангардисткия пълнометражен художествен филм „Мюсюлманин“ на държавната киностудия на РФ. Тази линия на поведение продължава да проличава в редица изписани с пикантни художествени епитети сюжети от Съветско-афганската война от 1979-1989 г. и от времето след нея, които са разпространявани от отделни представители на съветската интелигенция. Но трябва да се признае, че някои от отделните събития в тези игрални филми са построени на действителна основа. Такъв е случаят за опитите на политорганиците на съветските въоръжени сили да вкарат в т. нар. психушка един от ветераните на Съветско-афганската война – подполковник Александър Север, който не бил съгласен с провежданата политическа линия на КПСС в първите години след края на Съветско-афганската война, като въвежда в своята стратегия и своеобразни „северни акорди“⁸⁸. Заедно с това трябва да се отбележи, че държавната съветска (а в последствие и руската) киностудии направиха и редица добри филмови продукции за войната в Афганистан и за влиянието ѝ върху съветско-афганската граница, въоръжените сили и обществото, като някои от тях са и с участието на чужди актьори, включително и италиански. Такъв е и художественият пълнометражен филм „Караван смърти“ с отличната игра на изявените актьори Елена Кондулайнен и Георгий Стоянов, пресъздаващ на екрана истински сюжети от историята на охраната на съветско-афганистанската граница. Такъв е и филмът „30-го унищожить“ (с блестящата игра на актьора Игор Ливанов), разкриващ успешно неизвестни страни от дружбата, приятелството и взаимопомощта на ветераните-участници в бойните действия по време на Съветско-афганската война от 1979-1989 г.

Все още не е изяснен характерът и влиянието на редица статии, посочващи „моралът на ветераните от бойните действия в Съветско-афганската война“, в които се описват сцени като ветеран, „разрушил своята къща на ул. „Обуховская“ № 41“ и т. н., повечето от които са отпечатвани на страниците на съветското седмично списание „Огоньок“ и др. В тези години като че ли съветските журналисти изчакваха различни часове от времето, за да подадат през изградената стена на недоверие някой нов „жълт“ материал, при което се изчервяват не толкова ветераните, колкото административно-партийното ръководство на СССР.

В заключение трябва да се подчертае, че войната в Афганистан бе като че ли само елемент от нарасналия глобален сблъсък между двете супердържави – СССР и САЩ, по редица глобални въпроси – започвайки от влиянието в третия свят, и свършвайки с темповете на развитие на тогавашните

⁸⁸ Юр. Дьяконов. Кому нужно перевернутое кино? – Молодая гвардия, 1990, № 9, 279-281. В. Курицин. О чем думает „саперная лопатка“? (Афганский опыт: песни, стихи, проза.) – Знамя, 1990, № 5, с. 212 и др.; Д. Кленский. Офицерская честь. – Огонек, 17-24 июня 1989, № 25 (3230), с. 29.

военни доктрини. Международният отклик и световните реакции се опитаха да тушират проблемите, но за съжаление не в техния зародиш, а много по-късно – тогава, когато реакцията бе вече необратима и прехвърлянето на съветските войски на територията на Афганистан – извършено. Независимо от това, световната реакция на интелигенцията и на различни части от международната общественост спомогна, макар и със закъснение, за осигуряването на ползотворни преговори между ръководствата на СССР и САЩ по редица проблеми, които не бяха докосвани с десетилетия, от които може би най-важният бе намаляването на надпреварата във въоръжаването и възстановяването на доверието между свърхдържавите.

**INTERNATIONAL REACTIONS TO THE ENTRY OF THE 40th SOVIET ARMY
IN AFGHANISTAN AND THE ESCALATION OF INTERNATIONAL TENSION
IN THE WORLD IN THE 80s-90s OF THE 20th CENTURY**

Nikolai Kotev (Bulgaria), Avrora Koteva (The Netherlands)

One of the questions waiting for analysis from a historical viewpoint is that of the international repercussions of the advance of the Soviet 40th Army in late 1979 into the territory of Afghanistan (then the Democratic Republic of Afghanistan). The interest in the subject arises from the fact that the source base continues to be comparatively small but even in its present condition it succeeds in providing the characteristics of a number of phenomena that have taken piece in the international field of the manifestations not only of the USSR in its contacts with the USA and the other Great Powers but also of those of the United Nations.

The present paper throws light on numerous aspects of this important theme subject also to future investigation and treatment.

ЕТНИЧЕСКИЯТ СЪСТАВ И РАЗСЕЛЕНИЯТА НА КУМАНИТЕ

Лъчезар Кръстев

Куманите, племенна общност дошла от азиатските степи, са били обект на изследвания от множество историци, археолози, етнологични и езиковеди¹. Въпреки голямото количество литература, свързана с тях, все още проблемите около техния произход, език и история остават нерешени. Опитите куманите, или както е по-правилно да бъде назовавана тази общност – кипчаките, да се идентифицират с някои народи, споменавани в китайски източници от II в. пр. н. е., се оказват неуспешни². Първото сигурно споменаване на етнонима кипчак датира от средата на VIII в. в надпис на уйгурския Билге хаган³. Самия етноним кипчак се етимологизира по различни начини. Известния тюрколог О. Прицак го извежда от уйгурски със значение „степен народ“⁴. С. Кляшторни обяснява кипчак като неудачен, злополучен, нещастен. Според същия автор уйгурското „кипчак“ е новия етноним на общността сеянто от китайските извори. Сеянто са част от голямото племенно обединение теле и сеянтосците, водени от своя управляващ род Илтер, в средата на VII в. дори създават свой хаганат. Впоследствие при гибелта на своята държава сеянто, наричани в тюркските надписи „народа сир“ помагат на тюркютите да изградят втори тюркски хаганат, на свой ред унищожен в средата на VIII в. от уйгури, басмили и карлуки. Накратко, съгласно тезата на Кляшторни китайския сеянто, тюркския сир и уйгурския термин кипчак обозначават един и същи народ⁵. На

¹ G. Moravcsik. Byzantinoturcica. Berlin, 1958. Bd. 1, 92-94; O. Pritsak. The Polovcians and Rus. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 2, 1982, 320-380; B. Тренавлов. Государственный строй Монгольской империи XIII в. Проблема исторической преемственности. М., 1993, библиография (с. 142-159); С. Ахинжанов. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы, 1995, 2 изд.; B. Стоянов. Vulgaro-Turcica 3-4. История на изучаването на Codex Cumanicus. Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV в. С., 2000.

² В „Шици“ (Исторически бележки) на Сима Цян (II в. пр. н. е.) се споменава народът цюйше (кюйше), покорен от хунския шанюй Моде. А. Бернштам. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. – Советская этнография, 1947, № 6-7, с. 154 вижда в цюйше най-ранното споменаване на кипчаките, но тази хипотеза се отхвърля от повечето изследователи.

³ Става дума за т. нар. Селенгински надпис, открит през 1909 г. на р. Селенга в Централна Монголия. Вж. С. Ахинжанов. Цит. съч., 43-65.

⁴ O. Pritsak. Op. cit., 326-327.

⁵ С. Кляшторный. Кыпчаки в рунических памятниках. Л., 1986, 157-162, цитира се по С. Ахинжанов. Цит. съч., 46-65.

последък М. Закиев прави опити да обоснове нова теза, според която известния от арабските извори етноним „сакалиба“ е тъждествен на кипчак в значение бял, белокоос, жълтокоос, червенокоос, светъл човек, т. е. сакалиба да е калка на тюркското кипчак от: „(къу-къуб-къуба); рыжий; бледный; светлый; бело-рыжий“, подчертавайки факта, че „къу“ означава и „лебед“, „бяла птица“, както е при алтайския народ куукижи, наричани лебединци или кумандинци. Съгласно тезата на Закиев „сакалиба“ са племенна общност, включваща множество народи, между които и българите. Приемането на подобно допускане изтегля назад във времето появата на кипчаките в Европа⁶.

Теорията на Закиев не е лишена от логика, като се има предвид безспорната европейска част от кипчаките, която вероятно стои в основата на етнонимите кипчак, куман, шари, половец, валвен, хартиаш и т. н.⁷

Връщайки се към историята на кипчаките, трябва да се отбележи и фактът, че Великата степ попада под контрола на уйгурите, наричани още токуз-огуз и он-уйгур, начело с клана Яглакар. Бившите съюзници на уйгурите басмили и карлуки, водени от представители на харизматичния тюркски род Ашина правят неуспешни опити да ограничат властта на рода Яглакар. На свой ред в средата на IX в. уйгурския хаганат е разгромен от енисейските киргизи, чиито владетел приема титлата хаган⁸.

Гибелта на уйгурския хаганат способства за изграждането на два нови политически центъра. Вековните противоречия между тюркюти, уйгури, киргизи, басмили обезсилват хегемонията на тюркските народи и водят до издигането на съседните монголоезични народности. Така се стига до създаването в края на IX в. на киданската империя Ляо и Кимакския хаганат⁹. Съгласно информацията на Гардизи (XI в.) последният е съюз на седем племена – йемеки (тюркоезичните янмо от китайските извори), ими (еймюр),

⁶ М. Закиев. Татары. Проблемы истории и языка. Казан, 1995, 68-81, цитира се по: www.peoples.org.ru/tatar/eng_index.html.

⁷ С. Ахинжанов. Цит. съч., 80-98, където е приведен изворов, археологически, антропологичен и етнографски материал и съответната литература за произхода на част от кипчаките от европейската общност динлин.

⁸ За историята на Уйгурския хаганат вж.: А. Малявкин. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1983; Д. Тихонов. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. М., –Л., 1966; Л. Гумилев. Древние тюрки. М., 1993, 370-384, 421-429. Общо за събитията през VIII-IX в. вж.: С. Кляшторный, Т. Султанов. Казахстан – летопис трех тысячелетий. Алма Ата, 1992, 105-137; История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алма Ата, 1993, 6-78 (автор на очерка е Б. Кумеков).

⁹ За киданите вж.: Л. Викторова. К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке. – Ученые записки Ленинградского Государственного Университета, 1958, № 256, 41-67, с преглед на изворите и литературата за кидани, хи (си), шивей, туюхун и т. н.; Монголы. Происхождение народа и культуры. М., 1980, 139-175. За Кимакския хаганат вж.: J. Marquart. Über das Volkstum der Komanen. – Abh. der Kön. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil. – hist. Klasse, N. F. 13, 1, 1914 (= W. Bang, J. Marquart. Östtürkische Dialectstudien. Berlin, 1914); Б. Кумеков. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма Ата, 1972; С. Ахинжанов. Цит. съч., 99-153.

кипчаки, татари, баюндур, нилказ и аджлар¹⁰. Прави впечатление отсъствието на самите кимаки в този списък. Съществуват няколко хипотези за кимаките. Според Й. Маркварт етнонима кимак се е получил от имената на ими и йемек. Прицак допуска, че етнонимите Кимак, Кумак, Куман и Кун обозначават един и същи народ¹¹. Казахския историк С. Ахинжанов изгражда своя хипотеза, съгласно която кимак е кабинетен термин, въведен от група арабски автори. Той обръща внимание на многозначителния факт, че там където Гардизи локализира кимаките, далеч по-осведомения Махмуд Кашгарски (XI в.) поставя монголоезичния народ Каи¹².

В китайските извори фигурира обединението Ту фанг (двамата варвари). Става дума за общност, наследник на монголоезичните сяньбийци, състояща се от два клона – Кидан и Кумоси (Кумохи). Киданите заемат водещи позиции в далекоизточния регион още в края на IX в. Прицак вижда в Кумоси два родствени монголски народа. Това са Кумо=Кимак=Куман=Кун и Си (Хи), който йероглиф се чете Каи и означава „народа на змиите“¹³. Той приема, че Каи стоят начело на конфедерацията Сегиз-огуз (осемте огузи), част от Уйгурския хаганат до неговия разгром¹⁴. Като се остави настрана въпросът дали кумоси е федерация (кимаки и каи) или става дума за една племенна общност, наричана кумоси, каи, кимаки, както смята Ахинжанов, очевиден е фактът, че водеща роля в Иртишкия кимакски хаганат играе монголоезична по произход върхушка.

Само като хипотеза би могло да се допусне съгласуване на двете тези и уйгурските секиз-огуз да са мигрирали на запад към р. Иртиш, създавайки кимакския хаганат. Гардизи изброява седем племена, но ако към тях се прибави водещото Каи, стават осем. Прицак приема, че в XI-XII в. секиз-огуз е калкирано чрез монголското „найман“ (осем). Все пак обаче найманите заемат едно по-източно от кимаките положение между реките Иртиш и Орхон¹⁵. Китайските източници познават много добре кумоси¹⁶. За тях се говори до края на IX в. Те се състояли от пет рода, начело с водещия Ахуйей¹⁷. В ки-

¹⁰ Б. Кумеков. Цит. съч., 42-47; С. Ахинжанов. Цит. съч., 102-115, сравнява нилказ с нилкан, подразделение на джалаирите, сред които има и род кумаут, директно сближаван с кимаките.

¹¹ С. Ахинжанов. Цит. съч., с. 109; O. Pritsak. Op. cit., 336-338.

¹² С. Ахинжанов. Цит. съч., с. 110.

¹³ O. Pritsak. Op. cit., 331-333.

¹⁴ O. Pritsak. Op. cit., p. 337.

¹⁵ По въпроса за произхода на найманите историците се обособяват в две групи, привърженици съответно на тезите за тюркски или за монголски произход. Библиографска справка на литературата във: В. Востров, М. Муқанов. Родо-племенной состав и расселение казахов. Алма Ата, 1968, 60-67.

¹⁶ Н. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена. Т. 1. М., 1950, 370-374; с. 2, 72-74.

¹⁷ А. Малявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989, с. 157 (бел. 211).

тайските извори каите са наричани още лун, дачун все със значение дракон, змей, змия¹⁸. Името на управляващия род Ахуй също означава змия.

В границите на Кимакия хаганат, ръководен от Каи, заедно с монголските татари и тюркютските йемек и кипчак живеят още протоогузките еймюр и баяндур и загадъчните нилказ и аджлар¹⁹. Хаганатът загива в края на X в. и началото на XI в., вследствие на огромна по мащаби миграция започнала край границите на Китай и стигнала до Византия и Унгария²⁰. Тази верижна реакция има следната схема: кидани–кай–куни–шари–тюркмени–огузи–печенеги. Проблем предизвикват идентификациите на народите куни и шари. За едни куните са кимаки²¹, за други куните са част от киданите²², за трети куните са телеското и уйгурското племе кун (най-правдоподобно)²³. Народът шари повечето автори идентифицират с кипчаките (в смисъл жълти, руси, бели или степни хора)²⁴. Съществува подкрепено с извори мнение, че шари са част от някогашните басмили, като басмилите са определяни като кипчакски компонент, последен носител на хаганските традиции на рода Ашина, в руските летописи променен на Асен²⁵.

Оригинална концепция предлага О. Прицак. Според него става дума за две миграции – първата от средата на IX в., причинена от киргизи и кидани, тогава на запад бягат част от каите. Втората от началото на XI в., когато тангутите разгромяват уйгурското Ганджоуско княжество и съседния народ Чомул (съставен от тюрки шато и монголи кай). Чомулите към 1018 г. налитат върху източните граници на Караханидската империя. Разгромени, те се устремяват на север срещу куните (за Прицак=кимаките), които на свой ред атакуват тюркмените/огузи и т. н.²⁶

¹⁸ С. Ахинжанов Цит. съч., 113-121.

¹⁹ С. Толстов. Города гузов. – Советская этнография, 1947, № 3, 80-87 определя кайъ, баяндур, еймюр като монголски племена, интегрирали се в огузкия съюз. Не приемайки тезата на Маркварт, че тази интеграция е от X-XI в., той приема IV-VI в. за времето, в което аварски (жуанжуански) елементи сред кидаритите-ефталити се появяват на р. Сърдаря. Интересно е друго наблюдение на Толстов за племената кай, баят, баюндур и печенегите, които заемали водещи позиции в огузкия съюз, Селджукската империя и в южноруската общност на „черните клобуки“ под имената берендеи (берендичи), коуи, каепичи и боути. Етнографските сведения за туркменското племе гоклан, в чиито състав има „поколения“ кай и мукри също предизвикват интерес, доколкото загадъчната информация на Ауфи (XIII в.) за народ „мурка“ наричан кун, обикновено се обявява за недоразумение.

²⁰ Различните хипотези са представени от: С. Ахинжанов. Цит. съч., 184-196.

²¹ О. Pritsak. Op. cit., 331-333.

²² С. Ахинжанов. Цит. съч., 188-189.

²³ С. Кляшторный, Т. Султанов. Цит. съч., с. 137; Ю. Худяков. Расселение монгольских племен в Центральной Азии в конце I – начале II тысячелетия н. э. – Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993, 166-175.

²⁴ Преглед на етимологиите в: С. Ахинжанов. Цит. съч., 80-91.

²⁵ С. Кляшторный, Т. Султанов. Цит. съч., с. 137.

²⁶ О. Pritsak. Two migratory movements in eurasian step in the 9th-11th centuries. – In: O. Pritsak. Studies in medieval eurasian history. London, 1981, 157-163.

Народът кун е известен още от V-VI в. като част от петнадесетплеменната федерация те-ле. После от средата на VIII в. кун са едно от деветте уйгурски племена заедно с уйгурите, бугу, байрку, тонгра, киби, едизите, айгър и съокир²⁷. След разгрома от 840 г. кун не са мигрирали, приемайки върховенството първо на киргизи, после на кидани. Впоследствие, чак след 1030 г., народът кун мигрира на запад, в т. нар. Семиречие. Тогава именно каите атакуват куните, а те – народа шари (=кипчаките), които за около двадесет години отстраняват огузите²⁸. Така в средата на XI в. (1054 г.) руските летописи за първи път споменават куманите, наричани половци²⁹.

В съветската и руската историография половците-кумани условно са разделени на две крила. На запад от р. Днепър – кумани, характерно за тях е отсъствието на „каменни баби“ и на изток – половци (шари-кипчаки)³⁰.

Съществуват множество опити за определяне местоживелищата и териториите на руските „половци“. В българската историография на най-голяма популярност се радва схемата на О. Прицак. Той обособява два големи политически центъра – по р. Днепър и междуречието и течението на реките Северски Донец и Дон. В западната част влизат клановете (=ордите) Бурджогли, Итогли, Урусоба и Улашоба. В източната част между Дон и Волга са Тертероба, Токсоба, Йетеба и Кутлоба. Водещи в източното крило и в теоретичен план изобщо са протомонголските кланове Каи (Аепа, Аепичи, Каепичи) и Йолберли (Отперлюеве), който излъчва „хаганите“³¹.

Макар да изглежда стройна в теоретичен план – традиционно номадско деление на западно (дясно) крило и източно (ляво), по-високо по ранг, наличие на съвладетелска двойка, зимни и летни обиталища – предлаганата от Прицак схема има редица недостатъци.

Първо кланът (=ордата) Тертероба едва ли може да се приеме за изконно кипчакски управляващ род, към който принадлежат първите ханове Блуш, Искал и известният Тугоркан, тъй като Тертеробичи са споменати само веднъж в руските летописи под 1185 г.³² Локализирането на Тертероба далеч на изток към Дон и Волга противоречи на руските сведения, че хан Котян воюва с Галичко-Волинското княжество в началото на XIII в.³³ Съгласно арабските извори Котян стои начело на племето Дурут, транскрибирано от всички автори като арабизирана форма на тюркското Тертер-оба (Tört-er-oba)³⁴. Не

²⁷ А. Малявкин. Уйгурские государства..., с. 6.

²⁸ С. Ахинжанов. Цит. съч., с. 188 цитира Бируни, според който в 1030 г. народът кун е отбелязан далеч на изток, в съседство с киданите. Остава открит въпросът дали описаната от Марвази и Матей Едески верижна реакция би могла да се получи за толкова кратко време.

²⁹ Польное собрание русских летописей (по-нататък ПСРЛ). Т. 1. М., 1962, с. 162.

³⁰ С. Плетнева. Половцы. М., 1991, с. 40.

³¹ О. Pritsak. The Polovcians..., 375-376; Non – „Wild“ Polovtsians – Studies..., 1616-1623.

³² ПСРЛ, Т. 2, 1962, с. 641.

³³ С. Плетнева. Цит. съч., с. 148.

³⁴ О. Pritsak. The Polovcians..., p. 338; Н. Ааскаков. Тюркская лексика в „Слово о полку Игореве“. М., 1985, с. 79.

на последно място Тугоркан, който винаги в изворите се явява съюзник на хан Боняк, действа също далеч на запад от Волга и Дон. В руските билини Тугоркан винаги е определян като „Змеевич“ и вероятно е права Св. Плетнева, която вижда в него представител на народа Каи и предпазливо сочи левия бряг на р. Днепър за негова територия³⁵.

Помествайки Тертероба в източното крило, Прицак вероятно се базира на късното арабско сведение за война между Тертероба (Дурут) и племето (=клан) Токсоба, както и на горепосоченото летописно известие за Тертеробичи сред войските на известния Кончак, най-изявеният представител на рода на Шарукан Стари (Дракона). Според Прицак Шаруканидите са от прамонголския върховен кумански род Йолберли³⁶.

Според други изследователи обаче Шаруканидите (наричани и Кончакиди) са управляващият род на племето Токсоба³⁷. Друго, вероятно най-правдоподобно мнение сочи Шаруканидите за управляващия клан на народа Каи³⁸. Ако е така, логично е народът на змиите да бъде ръководен от хан, чието име означава дракон. Доста по-силен аргумент в тази посока е фактът, че намиращия се на р. Северски Донец кумански град Шарукан, преди това се е наричал Осеневск (Асеновск). Куманският хан Осен (Асен) умрял в 1083 г. е баща или тъст на хан Аепа, в чието име без проблем се открива етнонима Каи³⁹. Следователно Асеновата династия от Каи стои в роднинско отношение с хан Шарукан. Град Шарукан (Осеновск) е наричан още и Чешуев, което отново сочи „змийска“ принадлежност⁴⁰.

През 1107 г. великият княз Владимир Мономах организира два брака с водещата Асенова династия. По-горе беше спомената възможността и Тугоркан (убит в 1096 г.) да е представител на племето Каи. Така поредният династичен съюз на Мономах от 1117 г. между неговия син Андрей и внучката на Тугоркан е още един елемент от сродяването с хановете от Каи, които изглежда в началото на XII в. действително стоят начело на източното (ляво) крило⁴¹. Съгласно Прицак съвладетелската двойка при куманите има своите най-ярки представители при Шарукан от Йолберли и Боняк от Каи. По-горе беше посочено, че Шарукан заедно с хановете Аепичи и вероятно Тугоркан произлизат от Каите. Що се отнася до Боняк той аргументи-

³⁵ С. Плетнева. Цит. съч., с. 52.

³⁶ О. Прицак. Половці. – Український історик (Нью-Йорк– Мюнхен). 1-2 (37-38), Рік X, 1973, 112-115; О. Prutsak. The Polovcians..., 339-340, 369-370.

³⁷ P. Golden. The Polovci Dikii. – Harvard Ukrainian Studies, 1979-1980, № 3-4, 306-307.

³⁸ С. Ахинжанов. Цит. съч., 138-139. Ахинжанов аргументира убедително своята теза за тъждеството на етнонимите хи (си), кумохи (кумоси), каи, уран, уранкаи (урянкаи), доразвивайки идеите на съветския синолог Кюнер.

³⁹ За хан Аепа вж.: ПСРЛ, Т. 1, с. 205; За родството между хановете Аепа и Асен (Осен) вж.: ПСРЛ, Т. 2, 282-283.

⁴⁰ От руски – „чешуя“ – люспи.

⁴¹ С. Плетнева. Цит. съч., 64-67, където авторката предпазливо допуска Тугоркан да произлиза от ордата Каи.

рано е свързан от Св. Плетнџова с друга водеща куманска орда – Бурджогли, господстваща в края на XI в., началото на XII в. в дясното (западно) крило. Действително връзките му с Византия, сблъсъците с унгарците, съюзът с друга куманска групировка – т. нар. лукоморски половци (от долното течение на р. Днепър) свързват Боняк именно със земите на запад от Днепър. В „Пouchението на Мономах“ Боняковите земи се разполагат от р. Рос (приток на Днепър) на запад към р. Буг⁴².

Прави впечатление доброто съгрудничество на Боняк с хановете Аепичи – Тугоркан, Шарукан, което показва едно двувластие в синхрон с идеята на Прицак за съвладетелска двойка, но ръководена от Боняковия клан от Бурджогли и Асеневиия клан (Шаруканиди) от Каи. Не бива да учудва фактът, че елементи на Каи (Тугоркан) има и при Бурджогли. Съгласно някои нови изследвания Каите управляват и прихорезмийските кипчаки урани, баят, кангли. Нещо повече, там се създава отделна династична линия, активно участваща в първите сблъсъци с монголотатарите на Чингизхан⁴³. Някои историци идентифицират черниговската групировка ковуи (коуи) също с елементи от народа Каи⁴⁴. Накрая, за да се илюстрира явлението части от едно племе да водят собствен политически живот на големи разстояния, ще се спомене фактът, че при гибелта на киданската империя Ляо в 1123 г. нейният пълководец Сяо Ган създава мимолетната империя Велика Хси (Хи, Си), т. е. Каи⁴⁵.

Що се отнася до прамонголския водещ клан (=племе) Йолберли, той действително играе огромна роля в живота на куманите⁴⁶. Изглежда обаче неговата власт се разпростира на изток от реките Дон и Волга. Неслучайно някои автори говорят за западноказахстанска федерация ил-бари (ил-барилли)⁴⁷. Нещо повече, съгласно друго деление на куманските степи по р. Волга, източно от нея, властта е в ръцете на Йолберли, западно от Волга господства племето Токсоба⁴⁸. Действително, в руските извори се наблюдава една взаимовръзка между ордите Токсобичи и Отперлюеви, което прави правдоподобна хипотезата за теоретично господство на тези племена в кипчакската федерация, а също и идеята на Голдън, че Шаруканидите са от Токсоба. В руската история Йолберли се споменават два пъти в 1152 г. и в 1185 г. като съюзници на шаруканида Кончак Отракович⁴⁹. Тяхното участие показва се-

⁴² Пак там, 102-103.

⁴³ С. Ахинжанов. Цит. съч., 215-223, обособява кипчакското сигнакско княжество управлявано от династия произлизаща от Каи (Уран, Уранкаи).

⁴⁴ С. Толстов. Цит. съч., с. 86.

⁴⁵ Е-Лун. Ли. История государства киданей (Цидан го чжи). Пер., комент. и прил. В. С. Таскина. М., 1979, с. 218

⁴⁶ P. Golden. Cumanica II. The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic clan. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 6, 1986, тази работа ми е недостъпна.

⁴⁷ С. Ахинжанов. Об етническом составе кипчаков средневекового Казахстана. – Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма Ата, 1980, 88-89.

⁴⁸ История Казахстана..., с. 73.

⁴⁹ С. Плетнева. Цит. съч., 164-165.

риозността на изхода от този сблъсък и съдействието, което всички орди оказват в антируската борба.

В историята на Азия Йолберли участват активно. Съгласно китайската биография на Тутук, любимия кипчакски пълководец на Хубилай-хан (края на XIII в.), династията Йолберли господства над кипчаците в продължение на седем поколения⁵⁰. Големият синолог П. Пелио показва, че в началото на XI в. монголското племе баят (=баяут) мигрира на запад сред кипчаците и ги оглавява, приемайки името на изконния кипчакски клан Йолберли⁵¹. Именно с Хулусман, четвъртия представител на клана, се сблъскват в 1218 г. монголите на Чингиз. Неговият син Бандуч, внук Тутук и правнук Чоангур ръководят кипчаците до началото на XIV в. и служат вярно на Чингисидите⁵². Монголското нашествие изпраща далеч на югоизток друг представител на клана, който под името Улуг-Аджам става индийски султан⁵³.

Бачман, един от последните защитници на куманската независимост между реките Дон и Волга, също произлиза от Йолберли⁵⁴.

Тези примери показват, че племето (=клан) Йолберли свързва своята съдба с териториите на изток от р. Волга и неговото присъствие в политическите отношения между половците и руските князе е символично.

Тъй като в териториален план западното (дясно) крило е най-близо до България, Унгария и Византия, редно е да се анализират ордите, влизащи в него. Съгласно Прицак това са Бурджогли, най-влиятелното и „подчиненото“ му Улашогли и най-близо до Дунав Итогли и „подчиненото“ Урусоба⁵⁵. В българската историография са доказани връзките между Итогли, Урусоба и зависимите от тях Кочоба с борбите на първите Асеневци⁵⁶.

Урусоба едва ли трябва да се приемат като подчинени на Итогли, тъй като още в края на XI в. те са гръбнакът на „лукоморската групировка“⁵⁷. За тяхната многочисленост и роля говори фактът, че в края на XII в. Урусоба заедно с Итогли изживяват нов разцвет, не на последно място свързан и с

⁵⁰ J. Marquart. Op. cit., 114-115; С. Ахинжанов. Кыпчаки..., 205-209; К. Петров. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношений с ойратами в XIII-XIV вв. Фрунзе, 1961, 109-118, за кариерата на Чоангур, син на Тутук, починал в 1322 г.

⁵¹ P. Pelliot, L. Hambis. Histoire de compagnes des Chingis Khagan. Leiden, 1951, 103-107, цитира се по С. Ахинжанов. Кыпчаки..., 207-208.

⁵² К. Петров. Цит. съч., 117-118; С. Ахинжанов. Кыпчаки..., 232-233.

⁵³ J. Marquart. Op. cit., p. 171; За делхийските султани от Йолберли вж.: L. Rasyoni. Les noms de tribus dans le „Слово о полку Игореве“. – Seminarium Kondakovianum, 1936, VIII, p. 297.

⁵⁴ За Бачман вж.: Б. Греков, А. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950, 58-59.

⁵⁵ O. Pritsak. The Polovcians..., 375-376.

⁵⁶ П. Павлов. Средновековна България и куманите. Външнополитически отношения (1186-1241). – Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 27. (1989), (История), 1992, кн. 3, 9-59; Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Черноморие (XIII-XIV в.). – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5. В. Търново, 1996, 190-193.

⁵⁷ С. Плетнева. Цит. съч., 55-56. За похода на Владимир Мономах към р. Сутен. Куманите оглавявал хан Урусоба.

техния съюз с българските царе от Асеновата династия⁵⁸.

Известният съветски тюрколог Н. Баскаков предполага три възможни етимологии за куманското племенно име Урусоба. Първата етимология извежда Урусоба от думите бой, война, бран, т. е. войнствените. Второто значение на урус според Баскаков е „щастие“ и третото най-малко вероятно допускане е етнонимът Урусоба да означава руски, в смисъл руснаци⁵⁹.

Според мен е възможна още една хипотеза. Тюркските народи наричат табуизирания от тях лебед *ürün quş* (светла, бяла, блестяща, жълта птица)⁶⁰. Точно така се казвал един селджукски пълководец⁶¹. Съчетанието се среща сред туркмените-йомуди като племе Урус-Кушчи⁶². Народ Урус, заедно с други тюркски народи е отбелязан от Мубаракшах през XIII в.⁶³ Самата дума кушчи, буквално се превежда „птицеловец“, но тъй като народ кушчу се среща сред башкири, казахи, киргизи, узбеки, то едва ли навсякъде трябва да се превежда по този начин⁶⁴.

Туркмените-йомуди, заедно с текинците, сариките и ерсарите се смятат за тясно свързани със средновековните кипчакски племенни общности. Освен това йомуди, теке, сариките и ерсари са част от средновековната огузка (туркменска) конфедерация на салорите⁶⁵. Именно от салорите е излъчен управляващият род на огузката държава на р. Сърдаря, загинала през XI в.⁶⁶ В множество огузки (туркменски) родословни таблици, наричани шежерета, както и в средновековни извори се споменава епонимът Салор-Казан, който воюва с ит-печенегите (кучетата-печенегите – б. а., Л. К.)⁶⁷.

В огузкия епос „Книга моего деда Коркута“ и в по-късното „Родословие на туркмените“ на Абулгази-хан бащата на Салор Казан-бек се нарича Улаш, а синът на Казан носи името Урус-бек⁶⁸.

⁵⁸ П. Павлов. Към интерпретацията..., 191-192.

⁵⁹ Н. Баскаков. Цит. съч., с. 91; За съжаление работата на P. Golden. Cumanica III: The Urusoba – Aspects of Altaic civilization III: Proceeding of the thirtieth meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Indiana University, Bloomington. Indiana, June 19-25, 1987 (1990) ми е недостъпна.

⁶⁰ Д. Дугаров. К проблеме происхождения хонгодоров. – Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993, 207-235, с достатъчно примери за употребата на това название вместо табуизираното „лебед“ сред тюркоезичните народи.

⁶¹ Encyclopedie de Islam, Т. 3. Paris, 1966, p. 201.

⁶² Г. Марков. Очерк истории формирования северных туркмен. М., 1961, 108-109.

⁶³ И. Умняков. „История“ Фахрэддина Мубаракшаха. – Вестник древней истории. Т. 1 (2). 1938, 108-115. В това персийско историко-географско съчинение от XIII в. е включен списък на 58 тюркски племена, между които фигурира племето Урус.

⁶⁴ А. Гусейнзаде. К етимологии топонима kuscı. – Советская тюркология, № 6, 1971, 89-95.

⁶⁵ За конфедерацията салор вж.: Г. Марков. Цит. съч., 14-16. За кипчакско-туркменските контакти: Г. Васильева. Этнические компоненты в составе туркмен, по данным этнографии. – Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, (год. ?????) 95-109.

⁶⁶ С. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969, 135-137; О. Pritsak. The Pecenegs... – In: O. Pritsak. Studies..., 8-9.

⁶⁷ А. Джэкиев. Этнокультурные связи туркмен с соседними народами по данным исторических преданий. – Вопросы советской тюркологии. Т. 2. Ашхабад, 1988, 176-179.

⁶⁸ Х. Короглы. „Родословная туркмен“ Абулгази и огузкий эпос. – Turcologica. К семидесятилетию академика А. Н. Кононова. Л., 1976, 268-273.

Наличието на персонифицираните етноними Улаш и Урус в една туркменска (огузка, салорска) среда и тяхното съвпадение в названията на западнокуманските орди Улашогли и Урусоба потвърждава връзките между огузката и кипчакската племенни общности. Тези контакти са възможни както в рамките на тюркските хаганати, така и при общата борба на огузи, карлуки и кимаки срещу печенегите през първата половина на IX в. и добрите отношения между сьрдаринския огузки ябгу и кимакия хаган впоследствие⁶⁹. Средата на IX в. – началото на XI в. е времето, когато кимаки групи от каи, баяндур, баят, еймюр се интегрират в огузка среда и стават известни като водещи племена в огузкия съюз.

По-сетнешният анализ на двусъставния етноним (геноним) Урус-Кушчи изисква неговата съпоставка с куманското Урусоба. Етимологията на „ugus quš“ сочи към табуизирания тотем лебед. Следователно в най-широк смисъл (ugu[s]) може да се тълкува като светли, бели, жълти по подобие на лебеда. Тюркското (kuwa-kuba-kuu) лебед, някои изследователи приемат за изходна форма на етнонима куман, кубан. В тази връзка обикновено се сочи алтайският народ кумандинци, наричан още лебединци⁷⁰. Съпоставянето между етнонимите куманин-половец-шари все в смисъл жълт, блед, светъл, бял сочи към семантична връзка с тогема лебед⁷¹. В такъв случай не е изненада, че начело на ордата Урусоба в края на XII в. стои Кобан (Кубан, Куман) от kwva (лебед) Урусобич⁷². По този начин в Урусоба от руските летописи се фиксира само първата част от етнонима Урускуш. Ордата Урусобичи контролира „лукоморската“ групировка още в края на XI в. За 1091 г. унгарските хроники споменават разгромения на р. Дунав кумански хан Акуш⁷³, чието име безпроблемно се етимологизира като „бяла птица“ (aq-quš), т. е. отново лебед. Едва ли е случаен фактът, че сто години по-късно отново сред „лукоморци“ се среща хан Акуш, равностоен на хановете на Итогли⁷⁴.

Наличието на племе кушчи сред башкири, казахи, туркмени узбеки и киргизи⁷⁵, т. е. народи наследници на средновековните кипчаки, може без

⁶⁹ С. Агаджанов. Цит. съч., 146-147.

⁷⁰ А. Кононов. К етимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык. – Eurasia Nostratica. Festschrift für Karl Heinrich Menges. Bd. I-II. Wiesbaden, 1977, 159-166; В. Стоянов. Цит. съч., 191-193.

⁷¹ Д. Дугаров. Цит. съч., с. 214, с примери за преминаването на ügün в, ugu+s, където „с“ се явява тюркски множествен суфикс по подобие на етнонимите тубас, тулас, тас и придобива значение на „бели, светли“.

⁷² С. Плетнева. Цит. съч., 148-149.

⁷³ П. Голубовский. Половцы в Венгрии. – Университетские известия. XXIX. Киев, 1889, № 12, 46-47.

⁷⁴ С. Плетнева. Цит. съч., с.148.

⁷⁵ Р. Кузеев. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. М., 1974, 213-215; В. Востров, М. Муканов. Цит. съч., с. 36; Г. Марков. Цит. съч., с. 108; В. Бартолд. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке. – В: Сочинения. Т. 2, ч. 2. М., 1964; с. 394; С. Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, 38-42; Г. Гейбулаев. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана. – Доклады АН Азерб. ССР, Т. 34. 1978, № 1, 69-71.

проблем да се аргументира с култа към кипчакската тотемна птица лебед. Съществува още една възможност за практически повсеместното разпространение на този етноним, която ни най-малко не разколебава предложената тук хипотеза. Става дума за ранносредновековното тюркско племе известно от китайските хроники като (гешу/кушу). Кушу е част от западнотюркския хаганат и влиза в състава на племенната групировка нушиби, която включва пет „поколения“ (аймаци).⁷⁶

По-късно народът кушу влиза в Тюргешкия хаганат, наследник на западнотюркския хаганат, чиито територии са в т. нар. Семиречие. Това е контактна зона, в която протичат смесвания между тюрки, уйгури, тюргеши, карлуки, огузи, кимаки и т. н. След залеза на тюргешкия хаганат през VIII в. неговите територии влизат в границите на държавата на карлуките, от която впоследствие се ражда империята на Караханидите. По този начин кушу, заедно с азгиши, тухсийци и други тюргешки „поколения“ са интегрирани в новите политически структури, господстващи в централна Азия.⁷⁷

Не случайно историците сочат участието на тюргешки елементи във формирането на кипчакската племенна общност⁷⁸. Контактите между карлуки и тюргеши намират потвърждение и в южноруските степи през XI-XII в. Ордата Улашевичи (Улашоба, Улашогли) според известния полски тюрколог Зайчковски произлиза от карлукското племе Булак (Булашевичи, Улашевичи)⁷⁹. Махмуд Кашгарски (XI в.) изрично уточнява, че булаките са подчинени на кипчаките, т. е. че са интегрирани в кипчакския съюз⁸⁰.

В края на XII в., началото на XIII в., сред „лукоморските“ половци нараства влиянието на хан Кобяк Карлиевич, според Прицак – представител на клана Каи⁸¹. „Лукоморските“ половци обаче са ръководени от представители на ордите Урусоба, Итогли или Улашоба. Ако действително последният етноним е тъждествен на карлуките булаки, то хан Кобяк, син на хан Карлук, в случая персонифициран етноним, оглавява ордата Улашевичи.

Така анализираната информация показва, че в западното (дясно) крило на куманската (кипчакска, половецка) племенна общност, в най-голяма близост до Балканите влизат представителите на старото тюркско-карлукско „поколение“ кушу, в чието име прозира характерното за куманите табу „птица, бяла птица“ от „*ïgün quš*“, от което в XI в. в руските степи е останало само прилагателното „*ıgu+s*“ (светлите, белите, бледите) и се е формирал новият племенен организъм Урус-оба. Що се отнася до втората съставка „куш“, тя се запазва като племенно название сред народите, считани за потомци на куманите – киргизи, казахи и т. н.

⁷⁶ А. Малявкин. Танские хроники..., с. 168, бел. 248; Р. Кузеев. Цит. съч., с. 213.

⁷⁷ История Казахстана..., 58-63; С. Кляшторный, Т. Султанов. Казахстан..., 135-137.

⁷⁸ История Казахстана..., 72-75.

⁷⁹ Цитира се по С. Ахинжанов. Кыпчаки..., с. 194.

⁸⁰ С. Ахинжанов. Кыпчаки..., с. 181.

⁸¹ О. Pritsak. The Polovcians..., p. 369.

Освен ордата Урусоба (Урус-Куш[чи], Кушчи, Кушу) на запад от р. Днепър обитава и ордата Булашевичи (Улашевичи) с карлукски произход. Техни съседни и съюзници са ордите Итогли и Бурджогли.

„Балканската връзка“ на „лебедовото“ племе Урусоба става още отчетлива, ако се използват етнографските данни от родословията-шежерета на башкири, казахи и други народи, както и тяхната родоплеменна структура. Така например при племето кипчак от каракалпаките съществува поколение Басар⁸². Басар има и при киргизите кушу (кушчи), както и сред калмиките. Особен интерес предизвикват киргизите басар от племето кушчи⁸³, тъй като според изложената по-горе хипотеза за „лукоморските“ половци Урусоба са наследници на народа кушу. Следователно логично е да се потърси следа от връзка Басар – Кушу (Урусоба) и на запад от р. Днепър. Преки свидетелства за такава връзка няма, но пък заслужава внимание фактът, че в 1177 г. грузинският крал Георги III използва помощта на кипчакския хан Кубасар⁸⁴. Според някои топонимични следи части от племето кушчи след 1118 г. се включват в куманската миграция към Грузия, ръководена от Отрок (Атрак) Шаруканич от клана Каи⁸⁵. Това наблюдение е важно по две причини. Първо доказва, че в южноруските степи наистина обитават елементи от народа кушу, но руските летописи не ги познават под това име, а под името Урусобичи.

Второ – възможно е в името на Кубасар да фигурират етнонимите Куш+Басар и така де се потвърди връзката между Урусобичи и Басар.

В историята на Балканите в края на XIII в. огромна роля играе Чингисида Ногай⁸⁶. Той е син на Татар, син на Бувал, син на Джочи, син на Чингиз-хан. Брат на Татар е Мингкадар. Мингкадар – чичо на Ногай, има двама синове – Сасик и Урус, от своя страна първи братовчеди на Ногай. Сасик има син Басар, т. е. в Ногаевия род Урус се явява чичо на Басар⁸⁷. Името на бащата на Басар, Сасик съвпада с хидронима Сасик-Кундук, в дн. Бесарабия⁸⁸. В този регион, с център дунавския град Исакча, Ногай прави опит да изгради самостоятелен хаганат в края на XIII в.⁸⁹ Това са земите и на т. нар. от О. Прицак дунавска група кумани, чиито връзки с ордите на Урусоба и Итогли руските летописи потвърждават⁹⁰.

⁸² Т. Жданко. Очерк исторической этнографии каракалпаков. М.,–Л., 1950, с. 45.

⁸³ Г. Гейбулаев. Цит. съч., с. 70.

⁸⁴ V. Minorsky. Caucasia II. – In: V. Minorsky. The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages. London, 1978, p. 875.

⁸⁵ А. Гусейнзаде. Цит. съч., с. 91.

⁸⁶ П. Павлов. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270-1302). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. В.Търново, 1995, 121-130.

⁸⁷ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. Пер. Ю. П. Верховского. М.–Л., 1960, 75-76.

⁸⁸ И. Дрон. Гагаузкие географические названия. Кишинев, 1992, с. 65.

⁸⁹ П. Павлов. Татарите на Ногай..., с. 125.

⁹⁰ За т. нар. дунавска група вж.: О. Pritsak. The Polovcians..., 367-368. За нейните връзки с Урусоба и Итогли показателен е епизода от 1190 г., когато черните клобуки се оплакват, че са

Тук е мястото да се потърсят и връзките на куманския по произход управляващ във Влашко род Басараба, с днепърските орди на Урусоба, Итогли, Бурджогли, Улашоба⁹¹.

В румънската и унгарска топонимия няма следи от племето Урусоба или Кушчи. Затова пък съществуват множество топоними, свързвани с ордата Бурджогли, както и по-малко значимата орда Кочоба⁹². Зависимостта на Кочобичите от ордата Урусобичи и ролята на двете в борбите на Асеневици може да се счита за доказана⁹³. Наличието на топоними, свързани с племената Бурджогли, Кочоба, Басараба в един и същи ареал, показва връзките между тези племена. Всички те се оказват свързани с „лукоморските“ Урусобичи и може да се допусне, че Басараба и Кочоба са част от „поколение-то“ Урусоба или са зависими от него. Унгарския тюрколог Рашони показва монголската практика на новородените синове да се дават имена на покорени народи, в чието завладяване са участвали техните родители⁹⁴. Това би обяснило присъствието в ногаевия род на Урус и Басар, като имена на принцове чингисиди.

По този начин антропонимите Урункуш, Аккуш, Кубасар, Урус, Басар стоят в семантична връзка и указват, ако не непременно на произход от народа кушу, с тотем лебед, то поне общокипчакски (кумански) произход.

Накрая няколко думи за свързаната с българската история орда Тертероба. За Прицак това е най-влиятелната собствено кипчакска групировка в Източното крило, свързала своята съдба със степите на Донец, Крим и Кавказ⁹⁵. Ако е така, остава неясно защо най-изявеният от Тертеробичите – хан Котян, свързва своята политическа дейност с Галицко-Волинското княжество⁹⁶, намиращо се на голямо разстояние от обиталищата между Дон и Волга. Аргумент в полза на тезата на Прицак е сведението на Ан-Нувайри за враждата между Дурут (Тертероба) и Токсоба⁹⁷, именно при Котян, а по-

нападнати от куманите и подозират придунавската група. След това обаче следва сблъсък с куманите на Кобан Урусобич. Вж. С. Плетнева. Цит. съч., с. 148.

⁹¹ L. Rasonyi. Contribution à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba. – Archivum Europae Centro-Orientalis, I. Budapest, 1935, 243-253; Л. Кръстев. Една хипотеза за произхода на влашкия воевода Йоан Басараба (ок. 1324-1352). – Епохи (В. Търново) 1997, № 3-4, 128-138.

⁹² I. Conea, I. Donat. Contribution à l'étude de la toponymie péchénegue-coman de la plaine roumaine de Bas-Danube. — Contribution Onomastiques. Publiées à l'occasion du VI^e Congrès international des sciences onomastiques. Bucarest, 1958, 139-169; Шт. Паску. Voevodatul Transilvaniei. T. 2. Cluj-Napoca, 1979, p. 528, 538.

⁹³ П. Павлов. Към интерпретацията..., 192-193

⁹⁴ L. Rasonyi. Sur quelques catégories de noms de personnes en turc. – Acta Linguistica, T. 3. 1-2, 1953, 338-339.

⁹⁵ O. Pritsak. The Polovcians..., p. 375.

⁹⁶ С. Плетнева. Цит. съч., с. 168.

⁹⁷ В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1884, 541-542.

горе беше посочено, че ордата Токсобичи действително обитава степта около р. Волга. Следователно Котян от една страна воюва с Токсобичите на изток, от друга води трескава политика на запад с Галичките князе (?).

Съществува още един вариант, който предполага или Токсоба да са мигрирали на запад (това допуска Св. Плетньова⁹⁸), или пък Котян да се е опитвал да налага своята хегемония на изток.

Втората възможност изглежда по-логична. След като до към 1223 г. съюзниците на Токсоба, Йолберли, са отслабени в борбите с монголите на Чингиз хан⁹⁹, а през 1223 г. в битката при р. Калка загиват Юрий Кончакович и Данило Кобякович – съответно ханове на Каи и „лукоморските“ половци¹⁰⁰, единствените претенденти за лидерство остават хановете от Тертероба на запад и от Токсоба на изток. В тази борба натискът на Котян е станал толкова силен, че Токсобичите са повикали на помощ монголите¹⁰¹.

Следователно ордата Тертероба следва също да се причисли по-скоро към дясното (западно) крило на куманския племенен съюз, отколкото към източното (ляво) крило.

Ако това допускане е вярно, то намира опора във факта, че бягайки от монголите, Котян води в Унгария основно орди от Днепърското (западно) обединение¹⁰².

Трябва да се отбележи още, че арабозичните извори съобщават имената на още няколко кипчакски орди около времето на монголското нашествие¹⁰³. Ударът, който завоевателите на Чингиз хан нанасят върху племената, обитаващи „Кипчакската степ“, ликвидира консолидиращите процеси, които текат сред тях. Куманите не създават свой хаганат. Именно поради това всяко тяхно деление по някакви признаци остава условно. Все пак в началото на XIII в. съществуват няколко центъра на тяхната активност. В близост до хорезъмската империя действат сигналските кипчаки, ръководени от ханове от Ураийската династия (Каи), там са и все още слабо изучените кангли, които изглежда по това време се обособяват като независима от кипчаките племенна групировка¹⁰⁴. В днешен западен Казахстан и между реките Волга

⁹⁸ С. Плетнева. Цит. съч., 168-169.

⁹⁹ С. Ахинжанов. Кипчаки..., 232-239; В. Трепавлов. Цит. съч., 53-57.

¹⁰⁰ ПСРЛ, Т. 1, с. 504.

¹⁰¹ Виж бел. 97.

¹⁰² За куманите в Унгария вж.: L. Ràsonyi. Les antroponymes comans de Hongrie. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 20, 1967, 139-149; Les noms toponymique du Kiskunság. – Acta Linguistica, 7, 1956, 73-146; A. Páloczi-Horvat. Pechenegs. Cumans. Iasians. Steppe peoples in Medieval Hungary. Budapest, 1989.

¹⁰³ J. Marquart. Op. cit., 157-158.

¹⁰⁴ За канглите вж.: J. Marquart. Op. cit., 164-172, дипломатически контакти между империята Цзин и владетеля на канглите Богу през втората половина на XII в.; В. Бартолд. Сочинения. Т. 2, ч. 2, с. 294 сл. – за Озар (Бузар), владетел на Алмалик, съюзник на Чингиз хан, бил от канглите; История Казахстана..., с. 78, за Амин Малик, водач на хорезмийските кангли и тъст на хорезъмшаха Ала-ед-Дин.

и Дон управлява най-аристократичната династия Йолберли, нейни съюзници са хановете от ордата Токсобичи. В съседство с тях, между р. Дон и нейния приток Северски Донец се разполагат няколко племенни групировки, управлявани от рода Шаруканиди от прамонголските Каи. На запад към р. Днепър и още по-западно към р. Буг са обиталищата на „лукоморци“ и т. нар. недиви половци – Бурджогли, Итогли, Урусобичи, Улашевичи, бугските и дунавските кумани.

След монголското нашествие част от племенните групировки мигрира в различни посоки, част загива под ударите на монголите, но основната маса остава в своите територии и сливайки се с монголите, полага началото на днешните азиатски народи¹⁰⁵.

THE ETHNIC COMPOSITION AND THE RESETTLEMENT OF THE CUMANS

Luchezar Krustev

The article looks into the ethnic composition of the community of the Kipchaks, called also Cumans, Polovtsians, etc. On the basis of the source material an attempt is made to demonstrate that the Cumans were not a homogeneous ethnic body. Among the various hordes have been discovered Mongolian, Oguz, Tyurgesh and Korluk elements. The hypothesis is proposed that the Cumanian horde (= tribe, clan) Urusoba, closely associated with the activity of the first Assens, derived its name from the word combination by which the Turki-speaking peoples called the swan, tabooed by them, translated as “white, bright bird”. In the steppes of Southern Russia in the late 11th c. appeared the Urusoba horde in whose name transpires the adjective “urus” () - bright, white and at present among the peoples heirs to the Cumans exist tribes and clans “Kushchi”. The possibility is allowed that from the Urusoba horde originated the clan of Guman descent Bosoroba that in the early 14th c. headed the Wallachian Principality north of the Danube.

¹⁰⁵ Днес сред народите наследници на куманите се срещат племена и кланове, запазили средновековните имена Токсоба, Бурджогли (Берш сред казахите от Младшия жуз), Урус-Кушчи, Кушчи и т. н., вж. работите, цитирани в бел. 75.

ЕДИН ОПИТ ЗА КОНСТИТУЦИОННА РЕФОРМА ОТ 1883 ГОДИНА

Лъчезар Д. Аврамов

С приемането на една от най-демократичните и най-прогресивните конституции на европейския XIX в. – Търновската, се слага началото на конституционния въпрос. Неговата същност в първите няколко десетилетия след Освобождението е борбата за изменението или запазването ѝ. Още през 1879 г. са създадени два проекта (на 15-членната комисия, избрана от Учредителното народно събрание и на д-р Константин Стоилов). Първият е от март 1879 г., но не разполагаме със сведения дали е бил пряко обект на обсъждане в Учредителното народно събрание. Вторият е от декември с. г. и цялостно изразява вижданията на консерваторите. Първият опит за конституционна реформа в България датира от 5 декември 1883 г.*, когато т. нар. Пълномощенско народно събрание (Трето обикновено народно събрание – б. а., Л. А.) приема „Закон за изменение на Конституцията“. С това е задействана процедурата по чл. 169, но по стечение на обстоятелствата тя не е завършена – по този закон не се произнася Велико народно събрание. По време на действието на Търновската конституция в нея са правени изменения на два пъти – през 1893 и 1911 г. В българската и чуждестранната историческа книжнина проблемът за опита за конституционна реформа от декември 1883 г. има своето адекватно отразяване в монографии и изследвания на Горан Тодоров, Илчо Димитров, Иван Стоянов, Любомир Владикин, Елена Стателова, Ричард Крамптън, Сирил Блек, както и в том седми от многотомната „История на България“ от гледна точка на историята и механизмите на приемането на Закона за изменение на Конституцията от 5 декември 1883 г.¹ Същевременно следва да се отбележи, че разглеждането на този невлязъл в сила закон се осъществява на базата на стенографските дневници на Третото ОНС и периодичният печат, въпреки че законът е публику-

* Всички дати в статията са в стар стил.

¹ История на България. Т. 7. С., 1991, с. 127, 131; *И. Димитров*. Князът, конституцията и народът. Из историята на политическите борби в България през първите години след Освобождението. С., 1972; *Л. Владикин*. История на Търновската конституция. С., (год. ?????); *Е. Стателова*. Уредба на Третата българска държава. С., 1993; *И. Стоянов*. Либералната партия в България 1879-1886. С., 1989; *Г. Тодоров*. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България. С., 1991; *Р. Крамптън*. Кратка история на България. С., 1994; *С. Блек*. К. Установяване на конституционно управление в България. С., 1996.

ван в „Държавен вестник“ (бр. 133/9 дек. 1883, бр. 139/24. дек. 1883). По мое мнение, като несъстоял се опит за конституционна реформа този закон не е намерил място и в сборника, съставен от В. Методиев и Л. Стоянов². Освен обнародването в „Държавен вестник“³ законът е публикуван изцяло заедно с текста на Търновската конституция във в. „Вечерни новини“, бр. 11 (11459)/1990 г. и частично – в „Позив към варненските граждани да гласуват в изборите за ВНС (1911 г.) за кандидатите на Демократическата, Либералната, Младолибералната и Народнолибералната партия“⁴. По мое мнение приемането на този закон е част от историята на конституционния въпрос в България.

* * *

На 27 април 1881 г. княз Александър I извършва държавен преврат и поисква пълномощия за срок от седем години управление без конституция. Тези пълномощия са му дадени от Второто велико народно събрание (1 юли 1881 г., Свищов). Търновската конституция е суспендирана, а в Княжеството се установява режимът на пълномощията. През неговото времетраене се създават различни политически конфигурации за управлението на страната – управление на руските генерали в съюз с консерваторите; правителство без титулярен министър-председател (фактически ръководено от княз Александър I); управление на руските генерали без консерваторите. Същевременно се развиват процеси в Либералната и Консервативната партия, които довеждат до споразумение на умерените либерали и консерваторите за оказване на натиск спрямо княз Александър I в посока на възстановяване действието на Търновската конституция. Това става възможно през лятото на 1883 г. и, както посочва Б. Денчев, тогава се очертават два пътя за възстановяване на конституционния режим в Княжеството: 1) Съюз на генералите с Либералната партия и свикване на ВНС, което да извърши конституционни промени и 2) Помирение между двете партии (Либералната и Консервативната) за изгонване на руските генерали и след това за осъществяване на конституционни промени⁵. Налага се вторият път и в края на юли 1883 г. започват преговори между двете партии. Като резултат от тях, на 8 август 1883 г. в дома на Драган Цанков е подписано „Споразумение за помирение между двете партии“. Неговата цел е налагане на всеобщи законни условия за възстановяване на конституционния режим в Княжеството. Основните точки в споразумението предвиждат: „1. Князът да обещае пред представителите на двете партии, че предложените условия ще се изпълнят срочно;

² Български конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов. С., 1990.

³ Цитиран под линия в монографията на Г. Тодоров, с. 242.

⁴ Държавен архив (ДА) – Варна, ф. 818к, оп. 1, а. е. 39.

⁵ Б. Денчев. Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. С., 1998, с. 221.

2. Свикване на Велико народно събрание за преглеждане на конституцията в най-скоро време; 3. Преглеждането да става по един проект, приготвен от правителството; 4. Проектът да се изготви от смесена комисия или смесено министерство с по равен брой (представители) от двете партии.⁶ Съгласието на княз Александър I за възстановяване на конституцията и назначаване на комисия за нейното ревизиране идва и като резултат от позицията на Русия, изразена чрез нейния дипломатически представител Йонин⁷. Така става възможно възстановяването на Търновската конституция и предприемането на практически стъпки за осъществяване на изменения в нея – т. е. на опита за конституционна реформа от декември 1883 г.

На 30 август 1883 г. княз Александър I издава манифест за назначаването на комисия, която да изработи проект за конституция. Предвидено е в комисията да влязат лица „измежду най-отличните и почетните в Княжеството без разлика на политическите убеждения“; комисията ще работи под председателството на княза, а изработеният проект ще бъде предложен за обсъждане във ВНС⁸. Съставът на комисията е определен на 31 август 1883 г. по предложение на ген. Л. Соболев и включва: митрополитите Григорий Доростолочервенски, Симеон Варненски, епископ Климент Браницки, Григор Начович, Димитър Греков, Константин Стоилов, Н. Михайловски, Ю. Тодоров, Драган Цанков, Марко Балабанов, П. Стаматов, Й. Ковачев и д-р Моллов⁹.

В манифеста от 6 септември 1883 г., с който се възстановява Търновската конституция извънредната сесия на Народното събрание се обръща в редовна и то е поканено да се произнесе върху измененията, които трябва да претърпят глава XIII и XIV на дял I от конституцията относно народното представителство.

На 14 ноември 1883 г. Др. Цанков прави изявление в Народното събрание, че скоро ще бъде внесен проект за изменение на конституцията. В заседанието участват 40 депутати от общо 53, избрана е парламентарна комисия в състав от 11 души за разглеждане на проекта. Проектът е внесен от Др. Цанков в Народното събрание на 17 ноември, като същият ден е прочетен и княжески указ, приканващ народните представители да се произнесат върху измененията¹⁰. Разглеждането му става на 5 декември 1883 г. след редица показателни събития. На 19 ноември либералите депутати в Третото ОНС, на брой 18 души, подписват декларация, че са против всяко изменение на конституцията, като единствено министрите (Цанков /Моллов/, Балабанов)

⁶ *И. Димитров*. Цит. съч., 171-172; *И. Стоянов*. Цит. съч., с. 117.

⁷ *Виж Л. Владикин*. Цит. съч., с. 178.

⁸ Пак там, с. 178; *С. К. Блек*. Цит. съч., с. 237; *И. Стоянов*. Цит. съч., с. 121; *Г. Тодоров*. Цит. съч., с. 181.

⁹ *Държавен вестник*, бр. 93, 1 ноем. 1883; *И. Димитров*. Цит. съч., с. 181; *И. Стоянов*. Цит. съч., с. 122; *Г. Тодоров*. Цит. съч., с. 181.

¹⁰ *И. Димитров*. Цит. съч., с. 197, 199; *Г. Тодоров*. Цит. съч., с. 233.

се оставят свободни само по гласуването против законопроекта, внесен в Народното събрание¹¹. При конституционното изискване за приемане на законопроекта с квалифицирано мнозинство (2/3 от народните представители) това означава, че той не може да бъде приет без гласовете на поне част от депутатите либерали. Преди приемането на това решение, както посочва Г. Тодоров, Др. Цанков уверил делегатите, че ако Народното събрание приеме проекта за изменение на Конституцията, той не ще се прилага, преди да се гласува от Велико народно събрание, избрано по закона от 17 декември 1880 г. За да се осигури необходимото мнозинство от 2/3 са предприети стъпки от Др. Цанков и колегите му министри, както и от княза за увещаване на някои от подписалите декларацията депутати да склонят да подкрепят измененията (князът се среща с депутатите Попов, Буров, Добрев, Велев, Флоров и Джонов), а на 3 декември депутатите либерали заявяват, че не искат да вотират „за“ измененията на Търновската конституция. В резултат на това, на 4 декември депутатите консерватори в отделно събиране решават заседанието да стане на 5 декември 1883 г. без предварително обявен дневен ред (според други има такъв) и без да бъдат уведомени всички депутати¹². Докладчик на проектозакона за изменение на конституцията е Д. Греков. Той съобщава, че в проекта на правителството са внесени от парламентарната комисия изменения, с които вносителят е съгласен – напр. в чл. 6 Князът да се титулува „Височество“. Приемането на отделните членове става с различен брой подкрепили ги депутати¹³. Законът, както посочва И. Димитров, е приет на първо и второ четене веднага с 37 гласа. На следващия ден група депутати (Н. Сукнаров, И. Вълчев, Д. Попов, Л. Дуков, Д. Списаревски, Х. А. Флоров, К. Симеонов и М. Соколов излизат с декларация до Третото ОНС, в която обявяват за противоконституционно решението от 5 декември 1883 г.

След приключването на дебатите по проекта за изменение на Конституцията председателят на парламента Д. Греков предлага князът да бъде помолен да не свиква ВНС преди най-малко три години, през което време да се практикува конституцията. Това предложение се гласува с вдигане на ръка от 39 депутати. То е одобрено и от княз Александър I при обнародването на закона в „Държавен вестник“¹⁴.

С приетия от Третото обикновено народно събрание проект са изменени или отменени 30 члена (от общо 169).

¹¹ И. Димитров. Цит. съч., 199-200; И. Стоянов. Цит. съч., с. 129.

¹² Г. Тодоров. Цит. съч., 238-239.

¹³ По-подробно: Пак там, 239-242.

¹⁴ С. Блек. Цит. съч., с. 246; Г. Тодоров. Цит. съч., 242-243.

Търновска конституция	Закон за изменение на Конституцията (5 декември 1883 г.)
Чл. 6 На Българският княз се дава титлата – Светлост, а на наследника на престола – Сиятелство.	Чл. 6 <i>Българският Княз и членовете на домочадието му носят титлата Височество.</i>
Чл. 15 Князът има право на помилване в криминалните дела. А правото на амнистия принадлежи на Княза заедно с Народното събрание.	Чл. 15 1) Князът има право на помилване в криминалните дела. А правото на амнистия принадлежи на Княза заедно с Народното събрание. 2) Амнистия се дава чрез закон.
Чл. 27 Регентството се състои от трима Регенти, които се избират от Великото Народно събрание.	Чл. 27 Регентството се състои от трима регенти, от които <i>единият е по право най-възрастният пълнолетен Българско-поданен мъжки сродник от Княжеското домочадие или в отсъствие на такъв майката на малолетния Княз</i> и двама регенти избрани от Великото Народно събрание.
Чл. 29 Членовете на Регентството могат да бъдат министри, председателят и членовете на Върховното съдилище, или пък лица, които са заемали безупречно тия длъжности.	Чл. 29 Членове на регентството могат да бъдат <i>членовете на Княжеското домочадие, Министри, Председателя и членовете на Върховното съдилище или пък лица, които са заемали безукорно тия длъжности.</i>
Чл. 36 Народното събрание определя обдържането на Престолонаследника, от как той достигне пълнолетието си.	Чл. 36 Народното събрание определя едно количество за обдържането на Престолонаследника, от как той достигне пълнолетието си. <i>Също така Народното събрание определя едно количество за обдържане на овдовялата Княгиня.</i>
Чл. 44 Ни един закон не може да се издаде, допълни, измени и отмени, докато той по-напред не се обсъди и приеме от Народното съ-	Чл. 44 Ни един закон не може да се издаде, допълни, измени и отмени, докато той по-напред не се обсъди и приеме от Народното съ-

брание, което има право така също и да тълкува неговия истински смисъл.	брание и <i>Втората Камара и उत्वर्डи от княза</i> . Народното събрание дава автентичното тълкуване на законите, но само по законодателен ред.
Чл. 49 Само Народното събрание има право да решава, спазени ли са всичките показани в тая Конституция условия, при издаването на някой закон.	Чл. 49 <i>Въпросът дали са спазени условията за гласуването, उत्वръждава-нето и обнародването на един закон, при издаването му, се решава от съдилищата.</i>
Чл. 51 Държавните имоти принадлежат на Българското Княжество и с тях не могат да се ползват нито Княза, нито неговите роднини.	Чл. 51 Държавните имоти принадлежат на Българското Княжество. Приходите от тия имоти ще се внасят в бюджета на Държавата.
Чл. 54 Всички родени в България, които не са приели друго поданство, както и ония, родени от родители, български поданици, броят се поданици на Българското Княжество.	Чл. 54 Начинът, по който се добива и изгубва Българското поданство се определя от гражданския закон.
Чл. 57 Всички Български поданици са равни пред закона. Разделение на съсловия в България не се допуска.	Чл. 57 Всички Български поданици са равни пред закона; разделение по съсловия и титли за Благородство в България не се допускат.
Чл. 58 Титли за благородство и други отличия, също и ордени не могат да съществуват в Българското Княжество.	Чл. 58 се отменя.
Чл. 59 На Княза се предоставя правото да отреди един знак за действително отличие във време на война и само за военни лица.	Чл. 59 се отменя.
Чл. 81 Престъпления по делата на печата се съдят по закона в общите съдебни постановления.	Чл. 81 Престъпленията извършени чрез печата се съдят в обикновените съдилища, наказанията за тия престъпления се определят в един особен закон.

<p>Глава XIII чл. 85 Представителството на Българското Княжество се заключава в Народно събрание, което бива:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Обикновено, 2.Велико. 	<p>Глава XIII чл. 85 Народното представителство в Българското Княжество бива Обикновено и Велико:</p> <ol style="list-style-type: none"> I. Обикновеното представителство (се) състои от Народно събрание и Втора Камара. II. Великото Народно събрание се съставява от съединението на Народното събрание и Втората Камара.
<p>Глава XIV За обикновеното Народно събрание</p> <p>Чл. 86 Обикновеното Народно събрание се състои от представители, избрани направо от народа, по един представител на десет хиляди души от двата пола.</p> <p>Представителите се избират за три години.</p> <p>Избиратели са всички български граждани, които имат възраст по-горе от 21 година, и се ползват с граждански и политически правдини.</p> <p>Избираеми за представители са всички български граждани, които се ползват с граждански и политически правдини и са на възраст по-горе от 30 години и да са книжовни (грамотни). За реда на изборите ще се изработи особен изборителен закон.</p>	<p>Глава XIV За Народното събрание и Втората Камара</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Народното събрание се съставя от представители избрани по прями избори от избирателите направо и по един представител на <i>20000 жители</i> от двата пола. <p>Представителите за Народното събрание се избират за <i>четири години</i>.</p> <p>Избиратели са всички български <i>поданици</i>, които са на възраст повече от 21 години, <i>притежават недвижимо имущество</i> и се ползват с граждански и политически правдини.</p> <p>Избираем е всеки избирател, който има 30 год. възраст, и е книжовен (грамотен).</p> <p>За реда на изборите ще се изработи особен изборителен закон.</p> <ol style="list-style-type: none"> 2) <i>Втората Камара има административни и законодателни атрибути.</i> 3) <i>Административните атрибути принадлежат на една постоянна комисия, състояща се от шест члена, назначени от Княза по представление от Министерския съвет.</i> 4) <i>Административните атрибути на постоянната комисия ще се определят от един особен закон.</i>

5) Законодателните атрибути на втората камера принадлежат на пълния състав на тая камера. Тя се свиква на сесия с особен княжески указ в същото време и в същия срок с Народното събрание. Заседанията на Втората камера, когато заседава в пълен състав, биват публични.

б) Пълният състав на Втората камера състои:

а) от шестте члена на постоянната комисия;

б) от по двама представители от всеки окръг, избрани от целия състав на окръжния съвет заедно с общинските кметове на окръга. Правилата за тия избори ще се определят с особен закон;

в) от двама духовни представители, които архиереите на Княжеството избират помежду си, по начина по който се избират членовете за Светия Синод; и един мюфтия избран от и измежду мюфтиите на Княжеството.

7) Избираеми за втората камера, трябва да бъдат лица:

а) които са записани в избирателните списъци и имат най-малко 35 год. възраст и се ползват с един годишен приход от недвижими имуществва не по-малко от 2000 лева или пък имат университетско (висше) образование.

б) които са били народни представители в обикновеното Народное събрание в два последователни законодателни периода. Лицето, което е избрано и в Народното събрание, и във Втора-

	<p><i>та камара, трябва да избере единия или другия от двата мандата.</i></p> <p><i>8) Избраните членове на Втората камара не получават постоянно заплаща, а само едно дневно възнаграждение, както представителите на Народното събрание.</i></p> <p><i>9) Пълният състав на Втората Камара ще разисква и разглежда всичките закони, разисквани и приети от Народното събрание, освен бюджетът, който се гласува само от Народното събрание.</i></p> <p><i>10) Пълният състав на Втората Камара няма законодателна инициатива; той не може да разисква (друга) освен гласуваните вече от Народното събрание закони, които му се препращат от Председателя на Народното събрание. Пълният състав на Народното събрание може да въвежда изменения в законите, които се подложат на разглеждане от тая Камара.</i></p> <p><i>11) В случай, че Втората Камара направи изменение в пратените и от Народното събрание гласувани законопроекта, тогава те се връщат за повторно разглеждане в Народното събрание и не се предлагат на Княжеско утвърждаване докато Народното събрание и Втората Камара не ги гласуват в един и същи вид.</i></p>
<p>Чл. 87 Представителите представят не само своите избиратели, но и целия народ. Затова те не могат да приемат от своите избиратели никакви задължителни за себе (си) инструкции (наставления).</p>	<p>Чл. 87 остава същият.</p>

<p>Чл. 88 Щом се открие заседанието, Народното събрание, под председателството на най-стария по години измежду членовете си, пристъпва веднага към избора на Председател и подпредседатели.</p>	<p>Чл. 88 Народното събрание и <i>Втората Камара</i> под председателството на най-стария по години и след проверка на изборите, в началото на всяка редовна сесия избират измежду членовете си във всяко събрание отделно за себе, по един Председател и по двама подпредседатели.</p>
<p>Чл. 89 Народното събрание избира измежду своите членове толкова секретари, колкото са му потребни за работите.</p>	<p>Чл. 89 Народното събрание и <i>Втората Камара</i> избират измежду своите членове толкова секретари, колкото са му потребни за работите.</p>
<p>Чл. 90 Министрите могат да се намират в заседанията на събрание-то и да вземат участие в препирните. Събранието е длъжно да изслушва министрите всеки път, когато те поискат думата.</p>	<p>Чл. 90 остава същият.</p>
<p>Чл. 91 Князът може вместо министрите, или заедно с тях, да назначава особени комисари, за да дават на Събранието обяснение по внесените проекти и предложения. Комисарите в тия случаи имат, както министрите, правата, които са показани в предходния 90-и член.</p>	<p>Чл. 91 остава същият.</p>
<p>Чл. 92 Събранието може да поканва министрите и комисарите да дойдат в заседанието, за да дават потребните сведения и разяснения. Министрите и комисарите са длъжни да дойдат в Събранието и да дадат лично исканите обяснения. Министрите и комисарите, под своя отговорност, могат да премълчават такива работи, за които ако се разгласи не навреме, може да повредят държавните интереси.</p>	<p>Чл. 92 Събранието и <i>Втората Камара</i> могат да поканват Министрите и комисарите да дойдат в заседанието, за да дадат потребните сведения и разяснения. Министрите и комисарите са длъжни да дойдат в Събранието или <i>Втората Камара</i> и да дадат лично исканите обяснения. Министрите и комисарите, под своя отговорност, могат да премълчават такива работи, за които ако се разгласи не навреме, може да се повредят държавните интереси.</p>

<p>Чл. 102 Никой с оръжие не се пу-ща в залата на заседанията, нито в зданието, гдето е Събранието. Военни стражи и въобще въоръже-ни сили не трябва да се слагат при вратите на залата на заседанията, нито в самото здание, нито близо до зданието, освен ако Събрание-то по вишегласие само пожелае това.</p>	<p>Чл. 102 Никой, <i>освен Княза и адю-тантите, които го придружава-ват</i>, не може да влиза с оръжие нито в залата на заседанията, ни-то в зданието дето е Събранието.</p>
<p>Чл. 106 Събранието има право да приема всякакви прошения и жал-би и да ги предава на надлежните министри. На него се предоставя право да назначава изпитателни ко-мисии по управлението. Мини-стрите, като ги запита Събрание-то, длъжни са дават обяснения.</p>	<p>Чл. 106 Събранието има право да приема всякакви прошения и жал-би и да ги предава на надлежните министри. Министрите, когато бъ-дат запитани от Събранието, длъжни са дават обяснения.</p>
<p>Чл. 118 За всяка наредба, станала в Събранието и представена на Княза, решението на когото тряб-ва да се даде, докато трае същата сесия.</p>	<p>Чл. 118 <i>Когато един законопро-ект се приеме и от Народното събрание и от Втората Камара и се представя на Княза за ут-върждение, княжеското реше-ние трябва да се даде най-късно до един месец след затварянето на сесията, в която е бил гласу-ван представения за утвържде-ние закон.</i></p>
<p>Чл. 123 Нито един заем не може да се направи без съгласието на Народното събрание.</p>	<p>Чл. 123 <i>Нито един заем не може да стане освен чрез един закон гласуван и утвърден по обикно-вения ред.</i></p>
<p>Чл. 144 Великото Народно събра-ние се съставя от представители, избрани направо от народа. Чис-лото на тия представители е рав-но с двойното число членове на обикновеното Народно събрание като се вземат по двама пред-ставители от всеки десет хиляди жи-тели от двата пола. За реда на из-</p>	<p>Чл. 144 <i>Великото Народно събра-ние в случаите предвидени в нас-тоящата Конституция се съста-вя от съединеното Народно съб-рание с Втората Камара.</i></p>

<p>борите ще се издаде особен избирателен закон.</p>	
<p>Чл. 151 § 3 Ако след смъртта на Княза овдовялата Княгиня остане непразна, то, докато тя роди, управлението на Княжеството принадлежи на Министерския съвет.</p>	<p><i>Чл. 151 § 3 В случай че при смъртта на Княза няма наследник и овдовялата Княгиня е непразна, то докато Тя роди управлението на Княжеството принадлежи на Министерския съвет.</i></p>
<p>Чл. 160 Изпълняването на законите се поръчва на върховни управителни уредби, които се наричат Министерства.</p>	<p><i>Чл. 160 Изпълнението на законите, под върховния надзор на Княза, принадлежи на управителните учреждения, които се наричат Министерства.</i></p>
<p>Чл. 161 Министерства има шест: 1) Министерство на външните работи и изповеданията; 2) Министерство на вътрешните работи; 3) Министерство на народното просвещение; 4) Министерство на финансите; 5) Министерство на правосъдието; 6) Военно министерство.</p>	<p><i>Чл. 161 Числото на Министерствата се определя с особен закон.</i></p>
<p>Чл. 164 Всяко едно длъжностно лице дава клетва, че ще е вярно на Княза и Конституцията.</p>	<p><i>Чл. 164 Всеки граждански чиновник дава клетва за вярност на Княза и Конституцията.</i></p>
<p>Глава XXII чл. 169 За разглеждане на предвидените в чл. 167 предложения се свиква великото Народно събрание, което по вишегласие на двете третини от всички членове на Събранието решава въпроси, които се отнасят до изменението и преглеждането на Конституцията.</p>	<p><i>Глава XXII чл. 169 Когато Народното събрание и отделно Втората Камара се произнесат за преглеждането на Конституцията, тия събрания, след гласуването на проекта за измененията, се разпускат и се свикват избирателите за нови избори като за Народното събрание, така и за Втората Камара. Тези две Събрания, така подновени, съставят Великото Народно събрание, което по вишегласие на 2/3 от всичките членове решава въпросите, които се отнасят до изменението на Конституцията.</i></p>

След приемането на закона Др. Цанков благодари на депутатите, че са свършили този въпрос „тъй добре и тъй мирно“ с формулировката: „Това беше за Негово Височество, а сега дохождат работи за министерството.“¹⁵ По повод на приетото през декември 1883 г. Р. Крамптън пише, че кабинетът внася проектозакон за конституционна реформа, която трябва да възкреси голяма част от омразната система от 1881 г. и след това прилага съмнителни методи за прокарването му в Народното събрание. Петко Каравелов заклеймява тези действия като „втори преврат“¹⁶. Според Ив. Стоянов основни моменти в този закон са увеличаване ролята и властта на монарха и намаляване правата на Народното събрание¹⁷. Сирил Блек акцентира върху две насоки на промените: титлата „Височество“ на Княза и членовете на неговото семейство и участието на представители на последното в Регентството; въвеждането на Горна Камара. С отмяната на този закон на 7 юли 1886 г. опитът на консерваторите да изменят Конституцията претърпява окончателен провал¹⁸. Оценката, която дава Ил. Димитров е, че „правителството на компромиса успя да узакони реакционните, антидемократични изменения в Търновската конституция, които засилваха властта на монарха и ограничаваха чувствително правата на народа и на самото Народно събрание“.

Предлаганите в закона за изменение на конституцията промени от 5 декември 1883 г. могат да бъдат класифицирани в следните групи:

– по отношение на монархическата институция (чл. чл. 6, 27, 29, 36, 102, 118, 164) – най-съществени са новото титулуване на Княза и домочадието му – „Височество“; Регентството включва и член на княжеското семейство по право; гражданска листа за Престолонаследника и на овдовялата Княгиня; правото на Княза и адютантите му да влизат с оръжие в залата на заседанията и в зданието на Народното събрание;

– народното представителство (гл. XIII и XIV на дял I) – най-съществени са: въвеждането на Втора Камара при ОНС и новият начин на формиране на ВНС, както и намаляването на числото на депутатите – избира се по един депутат на 20000 жители от двата пола; въвеждането на имуществен ценз за избиратели и избираеми; увеличаването мандата на събрание от три на четири години;

– регламентацията на втората камара – състав и правомощия (чл. 86 т. 2-11) и взаимоотношения с Народното събрание, както и тези с Министерския съвет и Княза (чл. 92, 118);

– за министерствата и гражданските чиновници (членове 160, 161, 164 – тук най-съществената промяна е, че числото на министерствата се определя с особен закон;

¹⁵ Г. Тодоров. Цит. съч., с. 244.

¹⁶ Р. Крамптън. Цит. съч., с. 44.

¹⁷ И. Стоянов. Цит. съч., с. 132.

¹⁸ С. Блек. Цит. съч., с. 245, 247.

– нов механизъм за промяна на Конституцията (чл. 169);
– други – по приемането на законите (чл. 44, 49); за гражданските права (чл. 81) и българското поданство (чрез граждански закон).

Приетият на 5 декември 1883 г. Закон за изменение на Конституцията е отменен от Четвъртото ОНС на 7 юли 1886 г. Тогава по предложение на депутата И. Д. Вълчев и с подписите на 118 депутати се предлага Закон за отмяната на приетия на 5 декември 1883 г. законодателен акт. Вносителите се основават на неконституционността на Третото ОНС и нарушаването на изискванията всички изменения да бъдат приети с одобрението на 2/3 от депутатите и предлагат Народното събрание да използва правото си на законодателен преглед. Приетият на 7 юли 1886 г. закон гласи:

„Чл. 1. Четвъртото ОНС на заседанието си от 3.VII.1886 г. реши, че при приемането на закона от 5.XII.1883 г. за изменение на Конституцията не са били спазени всички условия и форми, предвидени от Конституцията.

Чл. 2. Поменатият в чл. 1 закон, приет от III ОНС на негово тайно заседание на 5.XII.1883 г. и потвърден от Негово Величество с указ № 1068 от 9.XII. с. г. да се смята с настоящия за отменен.“¹⁹

* * *

По този начин приключва опитът за конституционна реформа от декември 1883 г. Когато се свиква Третото велико народно събрание, то е за да бъде избран вторият български княз – Фердинанд I. Измененията, предложени в основния закон през декември 1883 г., са показателни за типа конституция, който умерените либерали биха създали, ако имаха мнозинство в Учредителното народно събрание. Те дават и достатъчно ясна представа за възгледите на княз Александър I по конституционния въпрос.

AN ATTEMPT AT A CONSTITUTIONAL REFORM IN 1883

Luchezar D. Avramov

The adoption of the Constitution Amendment Law of Decembe 5, 1883 is examined in the article as an attempt of the Government of Compromise, headed by Prime Minister Dragan Tsankov (made up of moderate liberals and conservatives), at a reform of the Constitution. The text of the Turnovo Constitution and the proposed amendments in it, passed by the Third Regular National Assembly, are analysed in a comparative plan.

¹⁹ Пак там, с. 247.

ВЕНЕЛИН ПРЕЗ ПОГЛЕДА И ТВОРЧЕСКАТА ПРАКТИКА НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ

Дочо Леков

Венелин е самороден отломък от духовното величие на Българското национално възраждане. Той има оригинални хипотези и догадки в областта на родната ни история, фолклористика, езикознание, литература, народопсихология, етнография.

Част от трудовете на Венелин се появяват в превод и на български език, осъществени от М. Кифалов, Б. Петков, Н. Даскалов, Т. Шишков. Влиянието му става общонационално, пред делото му се прекланят представители на различни социални и интелектуални кръгове. В отделни селища на страната 11 май се утвърждава като ден за честване паметта на Кирил и Методий и на българолюбеца Юрий Иванович Венелин. „След службата – съобщава през 1867 г. дописник на в. „Македония“ от Чирпан –свещениците и всичкий народ управиха ся с църковни песни към главното училище, дето учителят изрече реч, с която запозна слушателите с живота и делата на нашите просветители и с живота и страданията на Ю. И. Венелин, който със своите критически издирвания възроди нашия народ...“¹

Името на Венелин се налага в художествената и в научната литература, споменава се на литургии². То обединява просветители и революционери, интелегенти от различни поколения. На паметника на Венелин, съграден от признателните българи, е написано: „Напомнил свету о забытом, но некогда славном и могущественном племени болгар и пламенно желал видеть его возрождение.“ С романтизма на идеите, подхранвани от вярата и оптимизма за бъдещето на един народ, Венелин се превръща в негов законодател, който въстава срещу авторитети и тези, отхвърля заблудите понякога също със заблуди, които дават живец на формиращото се национално съзнание.

В преклонението пред Венелин има не само безрезервно доверие, пълна солидарност с онова, което той защитава и популяризира като свое научно верую. През различни периоди от политическото, литературното и културното си развитие българската възрожденска интелигенция акцентува

¹ Македония, г. I, 1867, № 27. Дописка от Чирпан, 17 май 1867 г.

² Московские ведомости, 1867, № 2, с. 119. Из Сербии. Белград, 13 (25-ого) мая.

върху различни моменти от целокупното му дело, възприема с романтична екзалтация едно, резервирана е или е полемично настроена към друго. Своеобразието в изграждането на националното съзнание, на националната психология и характер, специфичните изживявания на различните литературни поколения предопределят възприемането и преценките за Венелин от страна на дейци като Васил Априлов, Неофит Рилски, Каравелов или Ботев. Защото всеки от тях носи нещо от преклонението и критицизма, вкуса и критериите на своето поколение.

Общоизвестен и многократно повтарян е фактът, че „запознанството“ на българската интелигенция през 30-те години на XIX в. с Венелин става чрез Априлов. По собствените му признания авторът на „Древние и нынешние болгаре“ му дава първия мощен патриотичен и творчески тласък, чрез който започва да реализира разностранните си общокултурни и изследователски планове. Още при първия контакт с представители на българската интелигенция Венелин им въздейства в различни направления, с различни средства, с любовта и всестранността на учен в областта на историята, народното творчество, литературата. На книжовници, учители и ученици им допадат неговите идеи за славянското произхождение на българите. И те осъществяват и популяризират програмата му за проучване на българското минало, фолклор и етнография, на всичко, свързано с духовната и материалната култура на българина. Изненадани, а същевременно и провокирани са от вниманието на Венелин към специфични въпроси на българския език, народопсихология и характер. Писмото на Ан. Кипиловски от 30 юни 1831 г. до московския книжар Ширяев отразява чувствата и настроенията на представител на литературно-педагогическата генерация от първата „среща“ с Венелин. „Преди няколко дни – отбелязва Кипиловски – имах щастието да взема в ръце съчинената от г. Ю. Венелина книга под заглавие „Древн[ие] и нын[ешние] болгаре“, която вече шест пъти ненаситно прочитам. Аз съм българин родом. Моите чувства спрямо моя народ са съвсем сходни с ония чувства, с които е препълнена и душата на достопочтения писател на тая книга. Аз не зная от какво, но трябва да се призная, че в душата ми е пламнал също така възторг, щото дори, мога смело да кажа, сравнява се с възторга на самия почтен писател.“ Кипиловски моли за адреса на Венелин, за да му изпрати „благодарствено послание, с каквото е длъжен целият народ да се отнесе към тоя безсмъртен възобновител, така да се каже, на българското съществуване“³.

Същото отношение към Венелин след прочита на крупния му исторически труд имат и други представители на българската интелигенция през 30-те години. Априлов е поразен от „смелостта, с която той въстава срещу ареопага на учените“. За него Венелин е гений, който иска да „извлече (бъл-

³ Цит. по: В. Златарски. Юрий Иванович Венелин и значението му за българите. – Летопис на Българското книжовно дружество в София. III, 1901-1902. С., 1903, с. 128, к. т.

гарите – б. а., Д. Л.) от неизвестността и да ги постави наравно с просветените народи“⁴. За Неофит Рилски Юрий Венелин е „славний и високоученый муж“, чиято история превъзхожда историята на Раич и други исторически съчинения⁵.

Отношението на представителите на първата българска литературно-педагогическа генерация към историческото минало на българите е подплатено със същия романтизъм, чрез който украинският учен гради и утвърждава своите тези. Даже творци като Неофит Рилски се интересуват от ефекта, от неотразимото им национално въздействие без за търсят дали е прав или не в доводите и изводите си техният автор.

Историческият романтизъм на Венелин попада на българската интелигенция, тъй като дава живец и полет на родолюбивия ѝ дух. Романтичните теории на възрожденски писатели и журналисти за българската история, език, фолклор, етнография са в пряка или косвена връзка с идеите на големия българофил. Нямаме сигурна информация по какъв път и до каква степен К. Фотинов, например, е запознат с концепциите на Венелин. Но някои негови публикации дават основание да допуснем, че в определени случаи той е под непосредственото им въздействие. В статията „Германия“, като търси етимологията на наименованието на тази държава и идентифицира някогашните ѝ жители със славяните, живеещи в Галия, Фотинов отбелязва; „За това прочее и покойний В. Юриев во свое повестносудственное разсуждение наименоува тия славянскии народи братовщини.“⁶

Позоваването на трудовете на Н. В. Савельов-Ростиславович, изследовател на делото на Юрий Венелин, както и своеобразният подход на редактора на „Любословие“ при „доказване“ произхода на отделни народности документират, че той е запознат с трудовете на Венелин, обозначен в статията „Германия“ като „В. Юриев“. Логично е в такъв случай предположението, че теорията на Фотинов за произхода на славяните, разгледана в публикацията „Понятие за древност славянска“, е повлияна в значителна степен от известните и възприети вече тези на Венелин. Без да подценяваме самотното в романтичните концепции на Раковски като историк, езиковед и народовед, намерили подтик от трудовете на Венелин, можем да приемем Фотинов като пръв български ученик на украинския учен, създал по негово подобие модел за произхода на своя народ.

В зависимост от задачите, които трябва да реализират, представителите на българската интелигенция от 20-30-те години на XIX в., приемайки на доверие теории, стимулиращи формиращото се национално съзнание, проявяват критицизъм и самочувствие само тогава, когато Венелин влиза в про-

⁴ Денница новоболгарского образования. Сочинение Василя Априлова. Част первая. Одесса, 1841, 91-93.

⁵ Цит. по: Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. 3, 637-638. Вж. писмото на Неофит Рилски от 24 юни 1838 г. до рилските монаси.

⁶ Любословие, 1846, № 19, с. 103.

тиворечие с конкретни техни становища. Допада им високата му оценка за „Рибен буквар“, тъй като литературата, създадена през 30-те години, продължава фактически тенденциите, залегнали в труда на П. Берон. Но не всички от тях са съгласни с възгледите му за характера и своеобразието на изграждащия се новобългарски книжовен език. Пръв в остър и непримирим спор с него влиза Неофит Рилски. „... А за членовете (членната форма – б. а., Д. Л.) – пише в писмо до Р. Попович той – и баща ми да дойде да ме понуждава да ги изоставим, не ща да го послушам, а не Огняновича и Христки (Павлович – б. а. Д. Л.) и В[ене]лин и прочия.“⁷

Почтителното отношение на Неофит към Венелин не му пречи да влезе в дискусия с него, когато трябва да отстоява и доказва правотата на научните си принципи. А с Неофит внимателно и аргументирано ще се солидаризира и Априлов и с достойнство ще покаже, че в научните спорове, убежденията трябва да стоят над всичко. „Както италианците, французите и другите народи – пише в „Мисли за сегашното българско учение“ той, – така и българите внесоха в говорният език за облекчение членовете. Никой няма право да им ги отнеме.“⁸

Съгласията и несъгласията на българските дейци с Венелин са свързани с разработките му в различни области на науката и културата. Неофит Рилски, Г. Пешаков, Цв. Недев започват да събират народни песни, насочват поглед към българската старина преди всичко под непосредственото въздействие на автора на „Древние и нынешние болгаре“. И ако интересът към фолклора от страна на българската интелигенция расте с всяко отминало десетилетие, несъмнена заслуга за това има Венелин⁹. Този интерес е особено силен от 40-те години на ХІХ в. Формирането на една нова генерация с литературно-художествен профил поставя нови задачи пред създаващата се българска фолклористика. В периодиката все по-често се появяват народни умотворения, издават се сборници с народни песни. Традициите, създадени от Венелин, се развиват и обогатяват. Обстойни и сериозни проучвания за народното творчество обаче все още липсват. Това налага в края на 50-те години българската интелигенция да се обърне отново към фолклористичните трудове на Венелин.

Тодор Шишков се запознава с труда на Венелин „О характере народных песен у славян задунайских“ и по всяка вероятност не възприема някои от изводите на неговия автор. Но решава да преведе част от това изследване, за да поддържа интереса на българската интелигенция към Венелин, като същевременно я провокира с някои от неговите увлечения и постановки.

⁷ Вж. писмо на Неофит Рилски до Райно Попович от 1838 г. – Периодическо списание, № 32, с. 347.

⁸ В. Априлов. Мисли за сегашното българско учение. (От Василя Априлова). Одеса, 1847, с. 33.

⁹ П. Динеков. Български фолклор. Ч. І. С., 1959, 77-81; Д. Леков. Романтизмът в българската фолклористика. – В: Славянска филология. Т. 14. С., 1973.

Преводът му се появява в сп. „Български книжици“ под заглавие „За народните песни у южните славяни според Юрий Венелин“¹⁰. В уводните бележки към него Шишков изказва увереност, че българските книжовници, имайки предвид образци като „О характере народных песен у славян задунайских“ ще „поченат полека-лека да сбират материали за народната наша старина“. Търси се творческа личност, която да даде на идеите на Венелин специфичен български колорит, да покаже последователно и възможностите, и духа на една формираща се нация, да разработи основни проблеми от българската история, фолклористика, етнография.

Появява се Раковски. Той интригува и се налага с всестранната си култура, с нестандартните си концепции. Учението в Куручешменското училище в Цариград, контактът с литературата, с научната и обществената мисъл във Франция и Русия, в страните от Балканския полуостров, находчивата му и оригинална мисъл му дават простор да създава митове, да гради хипотези за историята, културата и бита на българския народ. Естествено е да го привлечат проучванията на Венелин, в които открива подтик и вдъхновение за научните си занимания. Раковски прави опит да се снабди с трудовете на украинския учен, проучва ги внимателно¹¹. И още в пробния брой на „Дунавски лебед“ заявява: „Рускии списатели, а най-паче изискатели русийския истории първи са дали внимание и метнали са поглед на наш народ и то нужди ради, за да издирят своя история ... Най-много ся е занимал на то покойний Юрий Ив. Венелин и най-безпристрастно е он писал за българи. Всякий благочувствений българин му е много длъжен.“¹² Раковски е завладян от дръзновението на Венелин, от смелостта, с която въстава срещу световно известни авторитети като Гилфердинг, Карамзин, Тунман. И смелите му възгледи, които намира за аргументирани и безпристрастни, стават опорно звено за романтичните му хипотези.

По подобие на Венелин Раковски насочва вниманието си към произхода на българите, отхвърля схващането за татарското им потекло, търси какво отражение дава древното минало на българите в техните обичаи, поверия, бит, в материалната и духовната им култура. И започват интересната му „екскурзия“ от Индия до Балканския полуостров, остроумната му словесна еквилибристика, чрез която „доказва“, че българите са едни от най-старите жители на Европа, че тяхната прародина е Хиндустан, че българският език е тясно свързан със санскритския. В резултат на тези смели хипотези Раковски продължава и в определена степен реализира указанията на Венелин за проучване на българската история, език, фолклор, етнография, култура, като отива значително по-напред – „вгражда“ научните си интереси в основата

¹⁰ Български книжици, 1858, № 12; 1860, № 13, 14.

¹¹ Архив на Г. С. Раковски. Т. 1. С., 1952, с. 171. Писмо на Раковски от януари 1857 г. до Ал. Живков; Г. С. Раковски. Съчинения. Т. 3. С., 1984, с. 445. Писмо на Раковски от 24 март 1857 г. до Срацимир Шишманов.

¹² Дунавски лебед, 1857, пробен брой, 7, к. м.

на своите революционно-хуманистични възгледи.

Българската интелигенция, която следи публикациите на Раковски, открива допирните му точки с теориите на Венелин. Ст. Гидиков му пише: „Твоят труд („Показалец“ – б. а., Д. Л.), братко, е неоценим... Сега Шафариковци, Карамзиновци и Гилфердинговци остават да лапат вятър...“¹³ А Т. Хрулев, възприел без резерви възгледите на Раковски, обобщава: „Слава и благодарение на скъпите ви трудове, с които откривате темната завеса на българската народност. Живейте, нови Венелине! Нека ви бъде халал българското мляко, което ви е отдоило, нека ви бъде халал живота и таланта!“¹⁴ Преклонението пред Венелин през 50-60-те години на XIX в. прераства в национална гордост чрез смелите идеи на един негов талантлив приемник. Посочвайки общото между две изключителни личности, поклонниците на Раковски се стремят да покажат и специфичното, имайки предвид средата, в която се ражда и формира българският писател и революционер.

Прави впечатление, че творците от литературно-художественото поколение от 40-те–60-те години на XIX в. не анализират критично възгледите на Венелин като историк, езиковед или фолклорист. Ботю Петков пропагандира неговите схващания като преподавател в Калоферското училище и преводач на „Критически издирияния за историята българска“. Добри Войников използва историческите му трудове, когато работи над „Кратка българска история“. П. Р. Славейков, повдигайки на страниците на „Македония“ въпроса за националното съзнание, насочва съзнателно към Венелин, който „горко въздишал, като чувствувал, че могъществото, славата и просвещението на някогашна България са играли важна роля в цяла Европа, а сега всичко изгубено“¹⁵. Кристализиращият център, който обединява дейците от втората генерация в българската литература – черковната борба, предопределя подхода и акцентите в отношението към автора на „Древние и нынешние болгаре“. Писателите от литературно-педагогическото поколение бяха взели критично отношение към някои от филологическите постановки на Венелин за своеобразието на изграждащия се новобългарски език. И изтъкването на тяхната несъстоятелност през 50-те–60-те години, когато основни филологически принципи в литературната практика бяха вече утвърдени, не беше нито актуално, нито необходимо. Черковната борба, която трябваше да реши въпроса за консолидацията на българската нация, постави на преден план романтизма в историческите концепции на Венелин. В зависимост от това и Раковски, и Ботю Петков, и Войников използват по различен начин, но с една цел теориите и догадките на Венелин за историческото минало и съвременния политически и културен живот на българите. Кри-

¹³ Цит. по: *Б. Пенев. История на новата българска литература*. Т. 4. С., 1936, с. 384.

¹⁴ Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С., 1957, с. 428. Писмо на Т. Хрулев от 24 април 1859 г. до Раковски.

¹⁵ Македония, г. II, № 13, 16 дек. 1867. Бедност на историята ни и изродението на много българи.

тичното му отношение към фанариотите, преклонението пред историческите завоевания на българския народ в древността, приносят му в духовното битие на славянството резонират с парливите обществени и общокултурни задачи на момента.

Въпросът за руското влияние, който получава нова реализация от 40-те години на XIX в., започва да се поставя и възприема посредством доводите и критериите на Венелин – като духовен и политически контакт между българи и руси, при който и двата народа са взаимно задължени един на друг. Подобна постановка, продиктувана от трезвия подход на Венелин при проучване на руско-българските взаимоотношения, укрепва националното самочувствие на българската интелигенция, дава и възможност да се насочи към диалектичката зависимост на тези взаимоотношения, да възприеме културната история на България в контекста на славянската общност. И ако след десетилетия български, руски и европейски учени проявяват изключителен интерес към литературата и културата на българите и отчитат огромния им принос в общославянски и европейски мащаб, заслуга за това има и Венелин. Затова съвсем съзнателно Райко Жинзифов изтъква: „Научният му възглед за древните българи, основали първата династия сред славяните на Балканския полуостров, до такава степен е легнал на сърцето на съвременните българи-славяни, че даже сега, независимо че са минали повече от тридесет години, никой не смее да им говори, че теориите на Венелин не издържат строга научна критика. С една дума, със своите съчинения, благотворното влияние на които сред българите е грамадно, Венелин създаде школа с твърде много последователи и неговият научен възглед за българската история още дълго време ще има превъзходство над всяка друга научна теория.“¹⁶ Тази оценка Жинзифов прави в статията си „Българската литература“, поместена в сборника „Поезия славян, изданый под редакциею Н. В. Гербеля, Санктпетербург, 1871“. В този сборник, посветен на литературния живот на славянските народи, и Венелин, и българската литература и култура са включени по достойнство в достиженията на славянската общност.

Интелигенцията от 70-те години в зависимост от специфичните задачи на духовното и политическото развитие утвърждава създадения пиетет към Венелин. Но тя се стреми без да накърнява този пиетет да възприеме без предубеждение някои от романтичните увлечения на автора на „Древние и нынешние болгаре“. Най-определено и последователно това е документирано в литературно-критическото, художественото и научното творчество на Любен Каравелов. Още в началните броеве на революционния си в. „Свобода“ той заявява: „Юрий Венелин, без никакво съмнение, е първи, който със своята история „Древние и нынешние болгаре“ научи българинът да цени своето име и да се гордее със своята достойна за уважение народност.“¹⁷

¹⁶ Р. Жинзифов. Публицистика. Т. 2. С., 1964, с. 207.

¹⁷ Свобода, г. I, № 19, 1869.

Каравелов не само резюмира оценките на своите предшественици. В момент, когато се организира националноосвободителното движение, той прави опит да включи делото на Венелин в новата фаза от консолидацията на българската нация, да го обвърже с опитите да бъде създаден модел на държава и на институции от нов тип. В зависимост от това в една от програмните си статии – „Чем можно помочь болгарам“, писана в сътрудничество с Ив. Г. Прижов, – той препоръчва да се преведат „някои от съчиненията на Ю. Венелин¹⁸, брани украинския учен от онези, които в стремежа си да омаловажат неговото дело правят опити да го причислят към категорията на така наречените „луди хора“¹⁹. За да покаже на руската общественост до каква степен и как името на Венелин е вградено в устоите на българската национална култура и дух, в първата, руска редакция на „Турски паша“ Каравелов отбелязва: „Я не говорю уже о сочинениях Венелина – их найдете у каждого грамотного человека – они святыня всех болгар, у кого болгарское сердце.“²⁰ В българския вариант на повестта, съобразявайки се с новия национален адресат – българския читател, – белетристът редактира този пасаж по следния начин – игуменката изповядва: „Прочетох десетина пъти Венелина и научих се руски...“²¹

Съчиненията на Венелин са проникнали навсякъде – и в манастирската килия, и в училища и читалища. А портретът му виси не само в къщите на книжовници, но и в една от стаите на Каравеловия герой Хаджи Генчо. Венелин е завладял съзнанието на цялата българска интелигенция – от Априлов и Неофит Рилски до килийния учител хаджи Геро Добрович Мушек.

Каравелов проучва съчиненията на украинския учен в Москва. Във връзка със замислени изследвания по проблеми от българската история, фолклористика, народопсихология, етнография той скицира „Критическото изследование об истории болгар“, „О характере народных песен у славян задунайских“, „О зародыше новоболгарской литературы“, публикации за пътешествието на Венелин в България, мнения за негови трудове²². И скицирайки, изразява мнението си в статии, като има предвид казаното вече от Венелин. След като прочита публикацията на Н. Мурзакевич „Нынешнее состояние просвещения у болгар“²³, Каравелов отбелязва: „Тук няма нищо ново, Мурзакевич повтаря думите на Венелин.“²⁴

Отношението на редактора на „Свобода“ към автора на „Древние и

¹⁸ Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964.

¹⁹ Вж. отзива на Каравелов за превода „За славянското произхождение на дунавските българи. Изследование от Д. Иловайски, Букурещ, 1875. – Знание, г. I, 1875, № 8

²⁰ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 1. С., 1965, 575-576.

²¹ Пак там, с. 107.

²² Из архива на Любен Каравелов..., с. 575, 577, 580, 581 и др.

²³ Журнал Мин. Народна Просв., 1838, ч. XIII, отд. IV, 114-124.

²⁴ Из архива на Любен Каравелов..., с. 584.

нынешни болгаре“ е диференцирано. Когато пише за Венелин с подхода и критериите на публицист, оценката му за неговите приноси в тяхната многостранност и цялост е възторжена. Щом пристъпи обаче към отделни негови трудове като учен – фолклорист етнограф или народопсихолог – в определени случаи Каравелов отхвърля, коригира или е резервиран към конкретни концепции на кумира на цял народ. Още в предговора на „Памятники народного быта болгар“ (1861) той разграничава научната обективност и истина от национално-патриотичната роля, която играят през определен период от време Венелиновите съчинения. „Първият том от неговите изследвания за славяните „Древние и нынешние болгаре“, излязъл през 1829 г. – отбелязва Каравелов – има особена важност не толкова за науката, колкото собствено за България.“²⁵ Каравелов оспорва и твърдението на Венелин, че Големи Вълко и Малки Вълко Чалъкови, както и Стоян Чалъков са „съдействували твърде много на българското възрождение и образование...“²⁶ А след като се запознава с „О характере народных песен у славян задунайских“, той отбелязва: „Характерът на българите е представен погрешно у Венелин.“²⁷

Обективното възприемане на делото на Венелин от творец като Каравелов е показателно и логично. Представител на българската интелигенция, формирана в Русия през 60-те години и изявила възможностите си в българската литература, култура и обществен живот най-пълноценно през седмото десетилетие на XIX век, редакторът на „Свобода“ е един от основоположниците на българската наука. Ето защо той се отнася критично към хипотезите на Венелин, разграничава утилитаристичното от строго научното, без с това да омаловажава мястото му в историята на българската литература и култура. Каравелов цени нестандартната и обобщаваща мисъл на Венелин, стремежа му да насочва към процеси и закономерности. И в статията си „Българската журналистика“, солидаризирайки се с Венелин и Априлов, отбелязва: „Литературната деятелност в България започва едва от тридесетте години на настоящето столетие.“ Направен е опит да се утвърди една теза в зависимост от замяната на един тип книжнина с друг²⁹.

Хр. Ботев проявява същата последователност в отношението си към Венелин, както и Каравелов. Наистина, той не дава конкретни оценки за отделни трудове, нито се позовава на негови мисли и постановки в литературно-критическата или публицистичната си дейност. Становището му за заслугите на Венелин документира преводът, който прави на книгата на Д. И. Иловайски „За славянското произхождение на дунавските българи“,

²⁵ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1966, 422, к. м.

²⁶ Пак там, 426-427.

²⁷ Из архива на Любен Каравелов..., с. 591.

²⁸ Московские ведомости, 1862, № 153, с. 154.

²⁹ По-подробно в: Д. Леков. Литература – общество – култура. Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане. С., 1982, 80-81.

издаден през 1875 г. „Новият и добросъвестен труд на г-на Иловайски – отбелязва Ботев – окончателно разбива тюрко-финската теория на немската и на славянската историография и хвърля нова светлина както върх произходението на българския народ, така и върх неговото преселение на Балканския полуостров. Ние рекомандуваме тая книга на нашата читающа публика, а особено на нашите учители и историци.“³⁰

Иловайски допада на Ботев като последовател и защитник на тезата на Венелин за славянския произход на българите. Наистина, той коригира, допълва и обогатява тази теза, но в общ план следва онази линия, посочена и разработена от неговия предшественик. Затова се отнася с нескрито уважение и към историческите му трудове. „Тоя талантлив карпаторус – пише в изследването си Иловайски – в своето съчинение „Древние и нынешние болгаре“ въстана пламенно за защита на славянското произхождение на българите против татаро-финската теория на Енгеля и Тунмана... Съчинението на Венелин произведе в своето време голямо впечатление и намери усърдни последователи, особено между българските патриоти. Но учените авторитети се отнесоха към неговите мнения твърде неблагоприятно... А между това Венелин е бил близо до истината, но я затемнил, като се спуснал по стремленията на своето пламенно въображение... След време малко по-спокойните изследвания го би накарали да се откаже от някои и други крайни изводи и заключения: това можеме да предполагаме, като гледаме на неговите по-нататъшни трудове.“³¹ Иловайски дава справедлива оценка на заслугите и увлеченията на Венелин. И тази обективност, както и усилията му да продължи критично стореното преди него от автора на „Древние и нынешние болгаре“ засилва интереса на Ботев към труда му „За славянското произхождение на дунавските българи“. А когато преводът му на български език е завършен и е необходимо към него да бъдат включени и бележки, подкрепя на Ботев оказва Каравелов³², препоръчал от страниците на сп. „Знание“ и съчинението на Иловайски, и българската му адаптация³³.

Рекомандацията на едно произведение от двама видни представители на литературното поколение от 70-те години говори за еднаквите критерии, с които те подходат към Венелин и към неговите последователи.

Към автора на „Древние и нынешние болгаре“ интерес проявяват и други културни дейци от Възраждането³⁴. Независимо че преценките на едни са изцяло патетично-романтични, на други – с нотки на критицизъм, всички те са обединени от преклонението пред една личност, която с научния и граж-

³⁰ Знаме, № 6, 19 ян. 1875.

³¹ *Хр. Ботев*. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1976, с. 339.

³² *Д. Леков*. Любен Каравелов – преводач. – В: Българска възрожденска литература. Проблеми. Жанрове. Творци. Т. 1. С., 1988, 166-167.

³³ Знаме, 1875, № 8.

³⁴ По-подробно в: *Б. Ст. Ангелов*. В зората на българската възрожденска литература. С., 1969. Венелин и нашите възрожденци.

данския си афинитет към един забравен славянски народ, с постановките, решенията и увлеченията си участва активно и трайно във формирането на българската национална култура и интелигенция³⁵.

VENELIN IN THE EYES AND IN THE CREATIVE PRACTICE OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL INTELLIGENTSIA

Docho Lekov

Yurii Ivanovich Venelin had original hypotheses and conjectures in the field of our history, folklore studies, linguistics, literature, national psychology and ethnography. His name consolidated in belles-lettres and scientific literature, it was mentioned in liturgies. It united enlighteners and revolutionaries, members of the intelligentsia of different generations. The admiration of Venelin comprised not only wholehearted trust but also solidarity with what he defended and popularized as his scientific credo. In different periods of its political, literary and cultural development the Bulgarian National Revival intelligentsia stressed different aspects of his entire work, accepted with romantic exaltation one thing, was reserved or polemically disposed to another. The peculiarity in the building of the national awareness, the national psychology and character, the specific experiences of the different literary generations predetermined the acceptance and appreciation of Venelin by such figures as Vassil Aprilov, Neophyte Rilski, Karavelov, Botev and Rakovski.

³⁵ За приносите на Венелин вж.: Сб. Ю. І. Гуца. Венелін і слов'янський світ. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1992.

СЪДБАТА НА ЕКЗАРХ СТЕФАН В КОНТЕКСТА НА СЪВЕТСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ (40-50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.)*

Татяна. В. Волокитина

В историята на България и Българската православна църква значително място заема религиозната и обществено-политическата дейност на екзарх Стефан, но в течение на дълъг период тя остава извън вниманието на изследователите. В българската научна литература често явление е краткото и най-общо споменаване за избирането на Стефан за екзарх през 1945 г. и приносът му за отмяна на схизмата. Характерно при това е, че и тези скромни констатации са направени предимно от църковни историци¹. За българската светска историография, която като цяло е известна с успешните опити да персонифицира националната история, да я „насели“ с конкретни действащи лица, подобно отношение към Стефан, който съвсем не е обикновена личност, не е случайно. Този факт може да се обясни с политико-идеологически причини, които диктуват подхода към една или друга личност.

През 90-те години на ХХ в., когато в България започва разпадане на „реалния социализъм“, българските изследователи получават възможност за обективно, деидеологизирано осветляване на религиозната проблематика. През ноември 1997 г., с усилията на историци и куртуролози, в Софийския университет се организира научна конференция „Религията и църквата в България. Социални и културни измерения на православието и неговата специфика по българските земи“, а през 1999 г. излиза и сборник със същото заглавие. В редица статии, публикувани в този сборник, както и в други разработки, посветени на проблемите на историята на отношенията между държавата и църквата, които се появяват на вълната на българския преход към демокрация, отделните аспекти от дейността на Стефан получават по обективна и обоснована оценка². Особено място в съвременната историография

* Статията е подготвена със съдействието на Държавния научен фонд на Русия. Грант w 01-01-00142d

¹ Т. Поптодоров. Възстановяване на патриаршеския институт в ново време (1953 г.). – В: Българската патриаршия през вековете. С., 1980, с. 31; Т. Събев, Н. Кочев, Х. Стоянов. Междуцърковно положение. – Пак там, с. 74.

² В. Мигев. Българската православна църква в политиката на управляващите в България (9 септември 1944 – 1960 г.). – В: Религия и църква в България. Социални и културни измерения

заема монографията на Д. Калканджиева³. На настоящия етап това е единствената разработка наситена с нови, оригинални материали, която на основата на документи всеотрасно изследва църковната обстановка в България и дейността на Стефан в периода 1944-1948 г. и до неговата оставка.

Що се отнася до руската историография, то едва в края на 90-те години на ХХ в. съветските историци хвърлят светлина върху личността на Стефан, при което приоритет имат учените, които изследват историята на Първата световна война и периода между двете световни войни⁴.

Пред руските читатели Стефан е представен като активен общественик и политически деец, интелигентен, прозорлив човек, надарен с прекрасен ораторски талант, заради което е наричан „златоуст“. В годините между двете войни Стефан заема ясни русофилски позиции, привърженик е на екуменическата доктрина, последователен радетел за единство на славянството и православието. Трябва да се подчертае, че той получава прекрасно и разностранно образование – завършва Духовната академия в Киев, протестантския университет в Женева и католическия университет във Фрайбург. В годините на Втората световна война Стефан нееднократно открито изразява своя протест срещу прогерманската външна политика на правителството и Двореца, поддържа тесни контакти с ръководството на политическата група „Звено“, известна със своите републикански настроения, има определен принос за спасяване на българските евреи. Тази активна гражданска позиция допълва неговата забележителната дейност като авторитетен и опитен църковен деятел – глава на Софийската епархия, член на Светия синод. Значително по-малко се знае за дейността на Стефан след 9 септември 1944 г., макар че в този период той заема водещо място в контактите между църквата и държавата. Такива специализирани разработки са единични в руската историография⁵.

В настоящата статия целта на автора е на базата на материалите на руските архиви, да открие причините, които обуславят драматичния поврат в съдбата на екзарх Стефан и ролята в тези събития на съветското политическо ръководство. Този ракурс на изследване е обоснован преди всичко от факта, че в резултат на Втората световна война, заедно с другите държави

в православието и неговата специфика в българските земи. С., 1999, 271-280; Л. Огнянов. Свещенническият съюз в България (1944-1955). – Пак там, 281-292; С. Елдъров. Духовната мобилизация на Българската православна църква (1939-1944). – Пак там, 250-260; В. Стоянова. Църковно-административната уредба на Македония и Тракия и изборът на патриарх на Българската православна църква (април 1941 – септември 1944 г.). – Минало, 1994, № 2, 55-65 и др.

³ Д. Калканджиева. Българската православна църква и държавата. 1944-1953. С., 1997.

⁴ Г. Д. Шкундин. Миротворческие усилия болгарских церковных деятелей в годы Первой мировой войны. – В: Балканские исследования. Вып. 17. Церковь в истории славянских народов М., 1997, 286-299; Р. П. Гришина. Общественно-политическая деятельность митрополита Стефана в 20-30-е годы ХХ века. – Пак там, 300-309.

⁵ М. И. Бълхова. Правда об екзархе Стефане. – В: Церковь в истории России. Сб. 3. М., 1999, 191-214.

от Източна Европа, България е включена в сферата на влияние на СССР. Съветският фактор оказва значително въздействие върху вътрешнополитическите процеси в страната. На свой ред това въздействие се коригира, дори понякога съществено, от тези процеси. В пълна сила подобна взаимозависимост се проявява и в религиозната сфера.

Още в заключителния етап на Втората световна война съветското политическо ръководство формулира ясна позиция по отношение на Руската православна църква (РПЦ), на която се отрежда ролята на важен инструмент за осъществяване на геополитическите планове на Москва. От 1943 г. РПЦ активно се използва като канал за прокаране на съветското влияние зад граница⁶. Като получава статут на покровителствана конфесия Руската православна църква се задължава да обслужва държавните интереси в сферата на външната политика и пропаганда. С други думи, двете страни – църквата и държавата действат на взаимосъгласувана компромисна основа.

Документите в руските архиви свидетелстват, че съветската страна внимателно следи църковната обстановка зад граница, прецизно изучава характеристиките на църковните дейци, като определя кръга от лица, на които може да се опре при постигане на своите интереси в голямата политика. По държавна линия тази дейност се осъществява от създадения през септември 1943 г. Съвет по въпросите на Руската православна църква, ръководен от опитния сътрудник на НКВД на СССР – Г. Г. Карпов. Естествено, личността на Стефан не може да не попадне в полезрението на ведомството на Карпов, при което гражданската позиция на българския йерарх поначало се възприема като цяло положително, за което са налице сериозно основания.

Още на 19 септември 1944 г., в първото официално заявление по софийското радио от името на Св. Синод, Стефан изразява увереност за съвместна и плодотворна дейност на църквата и държавата в името на щастливото бъдеще на българския народ и подчертава, че „народният характер“ на правителството на Отечествения фронт (ОФ) му дава възможност да служи на страната, а не да властва⁷. За отношението на църковното ръководство към народнодемократичната власт красноречиво говори и фактът, че се създава Временен комитет на ОФ към Българската православна църква. Не е изключено за това не малка роля да има и личният авторитет на Стефан защото още през октомври 1944 г. Св. Синод изразява остро своето несъгласие с участието на свещеници в дейността на комитетите на Отечествения фронт.

През септември, на страниците на „Църковен вестник“ Стефан публикува Послание към руския народ на български и руски език, в което намират

⁶ По-подробно вж.: *М. В. Шкаровский*. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). М., 1999; *Т. В. Волокитина*. Русская церковь и православные автокефалии на Балканах после Второй мировой войны (За кулисами интеграции). – В: *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* СПб., 2002 и др.

⁷ *Д. Калканджиева*. Цит. съч., с. 32.

отражение силните проруски настроения на митрополита и неговото разбиране за славянската идея и нейното значение за България.

С увереност Стефан констатира, че съдбата на България ще се решава в Москва, че руският народ ще стане „истински по-голям брат“ в семейството на славянските народи, че под неговото „мъдро и мощно въздействие“ славянските народи „без да губят своята самобитност и национални идеали, ще се сплотят в задружно семейство, със силното съзнание за своето славянско единство и за съюз срещу своите врагове...“⁸

Посланието към руския народ е забелязано в Москва. На 5 октомври 1944 г. наместникът на патриаршеския престол митрополит Алексей в писмо до Стефан го нарича „първосветител“ и председател на Българската православна църква⁹, макар че поста заместник на председателя на Светия синод Стефан заема едва на 16 октомври. Д. Калканджиева забелязва това несъответствие в датите и смята, че когато е писано писмото на Алексей, оставката на стария наместник на митрополита – Неофит и избирането на неговия пост на Стефан вече е решено и Москва е информирана за това¹⁰. Още повече, че оценката на Алексей за дейността на Стефан като „голям подвиг“ открито свидетелства за положителното отношение на ръководството на РПЦ, а следователно и на съветското политическо ръководство към личността на софийския митрополит.

Взгледите и настроенията на Стефан намират отражение в донесенията на съветските представители на СКК в България А. И. Черепанов и Д. Г. Яковлев, които на 15 ноември 1944 г. се срещат с него. На базата на тяхната информацията, предадена в Народния комисариат по външните работи (НКВнР) на СССР и в Генералния щаб на Червената армия Г. Г. Карпов подготвя специална справка, в която отбелязва симпатиите на Стефан към Русия, безпокойството му във връзка с действащата схизма в българската църква, желанието да съдейства за понататъшно сближаване на Руската и Българската църква. „Стефан е изказал мнение, че отначало е необходимо да се завърши реорганизацията на ръководството на Българската църква, като посочва, че когато е сондирал почвата дали Светият синод да се разпореди във всички епархии в църквите да се чете (постоянно) молитва за „освободителите на България и нейните вождове и войни“, то това не е било одобрено от всички членове на Синода. Към този момент това разпореждане действа само в Софийската епархия. Стефан предлага следния план за действие: колкото се може по скоро да се избере Московският патриарх, за да може след това да се избере Български патриарх в лицето на Стефан, който трябва да получи патриаршеския жезъл от Московския патриарх. След това Московският патриарх би могъл да посети България, после Югославия и това да бъде началото на укрепване на влиянието на руската църква не

⁸ Пак там, 32-33.

⁹ Пак там, с. 35.

¹⁰ Пак там.

само в България, но и на Балканите – се казва в справката¹¹.

Според нас позицията на Стефан го характеризира не само като църковен деец, но и като политик. Впрочем, тази негова особеност често се отбелязва впоследствие и от съветските, и от българските ръководители. Смята се, че Стефан е съзнавал ролята и значението на православните църковни канали за разпространяване на съветското политическо влияние в региона.

Софийският митрополит адекватно оценява и вътрешнополитическата обстановка в страната. Свидетелство за това е и мнението на Стефан, че „Работническата партия трябва да се сближи с партията на земеделците, а не да я напада“¹².

Показателно е, че в посочената справка Карпов коментира думите на Стефан доста своеобразно и ги оценява като „теза на всички англофили“. Очевидно се имат предвид фактите от времето когато западните представители в СКК повдигат въпроса за правилното отношение вътре в коалицията на Отечествения фронт и обвиняват комунистите за нежеланието им да се съобразяват със своите партньори. Заключение на Карпов е „първата лястовичка“ – впоследствие мнението за англофилството на Стефан ще се повтаря със завидно постоянство и ще прераста в открити обвинения.

В края на 1944 г. в живота на Стефан и в развитието на Българската църква се случва важно събитие. На 18 декември Св. Синод взема решение да се обърне към правителството с молба да се проведе избор за глава на Българската църква с титлата Екзарх Български. На 25 декември секретарят на ЦК на БРП(к) Трайчо Костов информира Георги Димитров в Москва, че е взето решение за избирането на екзарх Стефан. На 29 декември Министерският съвет утвърждава закон за измененията в екзархийския устав и новия ред за провеждане на избора.

И така изборът на Стефан е предрешен. Голяма е съблазънта да констатираме, че се засилват тоталитарните тенденции в комунистическото ръководство още на този етап от следвоенното развитие на България. Но смятаме, че по-достоверна е позицията на Д. Калканджиева, която твърди, че през декември 1944 г. властта на комунистите в България е „под въпрос“ и „те трудно биха могли да използват силови методи за осъществяване на своите решения“. „Нещо повече – пише авторката – и до 9 септември има случаи на предрешаване на изборите за митрополити в страната.“¹⁴

На 21 януари 1945 г. с 84 гласа от 90 участника в църковния събор Стефан е избран за глава на Българската църква. Това събитие безусловно е знаменателно, защото 30 години след смъртта на последния български екзарх – Йосиф, църквата най-после има свой духовен глава. В речта си след избора

¹¹ Государственный архив Российской Федерации (по-нататък ГА РФ). ф. 6991, оп. 1, д. 13, с. 270.

¹² Пак там.

¹³ Пак там.

¹⁴ Д. Калканджиева. Цит. съч., с. 39.

Стефан специално подчертава необходимостта от създаване на хармония в отношенията между църквата и държавата. Той не отминава и любимата си тема за славянството и православието, като призовава тези два принципа да станат „знаме“ на българското общество, да се докаже на практика „мощната неразривна духовна връзка с великата православна Руска църква“¹⁵.

Подчертаното славянофилство и русофилство на Стефан, демонстрираната от него лоялност към държавната власт правят личността му като глава на Българската църква изключително удобна, още повече че в своите указанията от Москва Г. Димитров нееднократно набляга върху задачата църквата да се използва в служба на новата власт¹⁶. За нейното решаване голямо значение има укрепването на връзките между православните църкви и несъмнено екзарх Стефан може да бъде полезен в значителна степен.

Пролетта и лятото на 1945 г. Българската и Руската православни църкви осъществяват обмен на делегации. След завръщането си в родината, ръководителят на делегацията на РПЦ – Псковския архиепископ Григорий в своя доклад характеризира българският йерарх по следния начин: „Екзарх митрополит Стефан несъмнено е най-умният между архиереите, има голям авторитет сред българите, той е голям дипломат и политик до мозъка на костите си. По всяка вероятност неговото отношение към немците е било отрицателно, макар той да е бил принуден да лавира. При него англофилството е прикрито, вероятно в известна степен съществува и до днес. Но сега той демонстрира изключително силно своето русофилство, и може да се смята, че тази ориентация (може би отчасти във връзка с външни обстоятелства) е твърда. В речите си той горещо прокламира идеята за обединяване на славянството под ръководството на Русия (между впрочем той е много добър и завладяващ оратор). За своите митрополити той говори като за „немци“, а митрополит Йосиф нарича „рenegат“. И все пак тези „немци“ (митрополит Михаил и митрополит Паисий) са неговите най-близки помощници, макар че той се държи с всички доста властно... Сега той е привлякъл и поставил на отговорни длъжности най-добрите хора с русофилска ориентация...¹⁷ След като се запознава с доклада, Карпов нарежда на негова база да се подготви докладна записка до Й. В. Сталин¹⁸. По този начин оценката за състоянието на Българската църква, характеристиката на йерарсите и преди всичко на Стефан достигат до самия връх на съветската власт.

Според нас, повдигнатият въпрос за „англофилството“ на Стефан в доклада на архиепископ Григорий се нуждае от важно уточнение. Струва ни се, че първите кризисни явления в България в края на 1944 – началото на 1945 г. (декемврийската криза, свързана с демократизацията на армията, оставката на д-р Димитров-Гемето от поста лидер на влиятелната селска партия БЗНС,

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Вж. например: *Г. Димитров*. Дневник. 9 март 1933 – 6 февруари 1949. С., 1997, с. 452.

¹⁷ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, с. 88.

¹⁸ Пак там, с. 85.

усложняването на отношенията между партньорите в ОФ и др.), които обуславят усилията на властта да търси „виновни“ както в страната, така и извън нея, като акцентът се поставя на подривните действия на „англо-американците“, обясняват появата на подобни характеристики на Стефан. На 30 май 1945 г. Тр. Костов съобщава на Г. Димитров решението на ръководството на БРП(к) да се заеме с демократизацията на църквата като едновременно с това се ограничат правата на екзарха, който „все по-често започва да показва истинската си същност на долнопробен полит[ически] интригант, англофил и противник на комунистите. Активизирането на политическата опозиция в последно време по внушение на англо-американците не отминава и екзарха...¹⁹ На какво се базират подобни обвинения не е ясно. Документите, с които ние разполагаме не дават основание да се направят толкова категорични и остри изводи. Да разгледаме фактите.

По време на посещението на руската църковна делегация в София, екзарх Стефан моли архиепископ Григорий да предаде на патриарх Алексий конфиденциална информация, че правителството в Атина е недоволено от действията на Вселенския патриарх по въпроса за отмяна на схизмата в Българската църква през 1945 г. и е спряло субсидирането на Константинополската патриаршия. „... За укрепване на руското влияние в Константинопол (и въобще в Турция) би било полезно, ако Русия окаже материална помощ на Константинополския патриарх (по думите на Стефан – примерно по 20 хиляди турски лири на месец: по 1000 лири на епископите – 12 хиляди и 8 хиляди на Патриарха). Ако се приеме това предложение и се осъществи бързо и в пълна тайна, то би могло да се предотврати възможността за подобна стъпка от страна на Англия, която ако узнае може да използва тази ситуация, за да укрепи своето влияние там“ – по този начин архиепископ Григорий предава думите на Стефан в докладната записка до Съвета по въпросите на РПЦ²⁰.

Подобни идеи Стефан изказва и по време на триседмичното посещение в СССР (юни-юли 1945 г.) начело на българска църковна делегация. По време на разговора с Г. Г. Карпов в Съвета, Стефан говори по-конкретно за намерението на англичаните да „свалят Вселенския патриарх Вениамин“ и да назначат свое протеже; обосновава перспективата Константинопол и Проливите да преминат към СССР (срещу удовлетворяване на американските интереси в Далечния Изток), а Константинополската патриаршия да премине под ръководството на руския йерарх, като посочва: „... и сега англичаните действат там, необходимо е и Вие да предприемете нещо“²¹. В писмото си до Карпов от 25 юли 1945 г. Стефан подчертава: „На славянството е нужна могъща Руска църква, такава църква, която би била способна да обедини разединените славянски племена. Силна Руска църква е необхо-

¹⁹ Д. Калканджиева. Цит. съч., с. 57.

²⁰ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 91–91 об.

²¹ Пак там, л. 136.

дима на целия православния свят, за да противодейства на политиканстващия католицизъм и опустошаващото човешките души протестантство, които биха били завоеватели, но не и приятели на Съветския съюз и славянството. Време е Руската православна църква да заеме водещо място сред Православните църкви. [...] Според нас е настъпило времето да се сбъднат пророческите думи на монах Филотей, че Москва ще бъде третият Рим.²²

Смятаме, че посочените документи в никакъв случай не са свидетелство за англофилството на Стефан през този период. Екзарх Стефан явно знае за упреците по свой адрес, говори на Карпов за своето англофилство като нещо отминало и подчертава, че сега той е изцяло „русофил“. „Може да разчитате на мене. Аз съм вашият пръв агитатор на Балканите, и ако е необходимо и в другите страни. Русия е моята родина, защото тя е родина на всички славяни.“²³ Въпреки това, в записките на Карпов ясно проличава предпазливото му отношение към Стефан като хитър човек, „голям дипломат“, „добър артист“, „по-добър политик, отколкото духовник“.

Отчасти неговото мнение съвпада с оценките на Г. Димитров, който докато е в Москва два пъти неофициално кани Стефан в своя дом. На 3 юли отбелязва в дневника си „изключително сърдечна атмосфера на срещата“. На 11 юли записва „приех в градския си дом за втори път **българския екзарх**. Стояхме почти до сутринта. Той говореше неспирно... Даде най-тържествено обещание, че поддържа и неотклонно ще продължи да поддържа Отечествения фронт и неговата политика... Много хитра лисица...²⁴ В разговор с Карпов Димитров отбелязва, че „макар в миналото да познава Стефан като човек, който често променя своите възгледи, то смята, че сега неговите изказвания и убеждения са искрени“²⁵. На 13 юли, в писмото си до Тр. Костов Димитров подчертава: „Очевидно, че той [Стефан] осъзнава необходимостта да не се конфронтира с нас... Хитра лисица, но в дадени моменти и по определени въпроси той може да ни бъде полезен.“²⁶

На 7 август 1945 г., след завръщането си в София Стефан изпраща писмо на Г. Димитров, в което от името на Българската „народна църква“ потвърждава намерението си да участва „в строителството на великото дело на България и Отечествения фронт“, да следва два основни принципа – на православието и на славянството²⁷. „Трябва да знаете, че аксиомата е една: няма сила, която би помрачила всенародното желание за неразривно единение с нашата Освободителка. Това желание ние ще превърнем в култ, защото само неговото осъществяване е солидната гаранция, че България ще бъде и ще пребъде...“²⁸

²² Пак там, л. 192.

²³ Пак там, л. 137.

²⁴ Г. Димитров. Цит. съч., с. 486, 487.

²⁵ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 142.

²⁶ Д. Калканджиева. Цит. съч., с. 60.

²⁷ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 195.

²⁸ Пак там, л. 196.

Темата за „англофилството“ на Стефан получава по-нататъшно развитие във връзка с активизиране след войната на екуменическото движение, чиято основна цел обявена официално е вселенско обединение на християнската църква, с цел разрешаване на църковните въпроси. Ще отбележим, че съветската страна смята, и не без основание, че подобна формулировка на целите на екуменистите е „формална“ и подчертава активната политическа ориентация на движението. Несъмнено позицията на Москва по този въпрос се формира под силното влияние, дори бихме казали определящото влиянието на външнополитическите принципи на екуменистите, свързани със следвоенната реалност. Например, на конференцията в Женева през 1946 г. екуменистите настояват за преразглеждане на потсдамските решения спрямо Германия, заявяват, че е необходимо да се води борба против марксизма и др. Съветското ръководство смята, че екуменизмът се използва активно преди всичко от американците с цел да се подчинят православните църкви в славянските държави на Балканите и да се изолира РПЦ. Но по отношение на екуменистите, представители на англиканската и други протестантски църкви се допуска да се прилага доста гъвкава тактика: например не се изключва възможността за създаване на временни съюзи с „прогресивните елементи“ от екуменистите, настроени опозиционно към американците. Като следи внимателно ситуацията в екуменическото движение и поспециално като отчита, че в него има сили, готови да създадат с участието на РПЦ център, който да противостои на американското влияние, за известен период съветското ръководство се колебае в своите оценки на екуменизма и целесъобразността в него да участва РПЦ²⁹. Позицията на Москва се променя нееднократно. Например, през 1947 г. възможността за сътрудничество с екуменистите се разглежда през призмата за доминиращата роля в движението на РПЦ и другите религиозни организации в СССР. Изработват се условия за участие, които е трябвало да се предявят по време на преговорите на руските йерарси с Кентърберийския архиепископ: а) гаранция, че дейността на екуменистите ще има чисто църковен характер, т.е. отказ от политически изяви, и б) съществено разширяване на представителството на православните църкви начело с РПЦ, в т. ч. в ръководството на движението. (Съгласно действащите правила, в ръководните органи на екуменистите православните църкви имат само 17 места от 90, а за участие в съвещанията – 85 от 450³⁰). На този етап обаче не е постигната договореност с англиканската църква, която възглавява екуменическото движение. Тази сложна ситуация принуждава патриарх Алексий през април 1947 г. да съобщи на главите на православните църкви, че Руската църква „не се решава сама, без да има поддръжката на братските църкви нито да се включи в екуменическото движение, нито да даде обосноваване, макар и горчив отказ“³¹.

²⁹ Т. В. Волокитина. Цит. съч., с. 252.

³⁰ Пак там, с. 253.

³¹ Пак там, с. 252.

При тези условия Москва проявява особено внимание към тези чужди йерарси, които са известни със своите контакти с екуменистите. Сред тях е и българският екзарх.

През лятото на 1945 г., на базата на разговорите със Стефан, Карпов прави следния извод: „Митрополит Стефан се изявява като привърженик и голям защитник на т.нар. екуменическо движение... Той се смята за член на църковния комитет на това движение и проявява желание Руската православна църква да се включи в движението и да заеме в него и в комитета подобаващото ѝ се място. Митрополит Стефан каза, че е бил участник в почти всички конгреси на това движение и смята, че на предстоящия конгрес ще вземе участие и Руската православна църква“. Едновременно с това Стефан допуска присъствието на руски представители в качеството на наблюдатели³². Можем да отбележим, че Стефан настоятелно се стреми да разбере от Карпов и от патриарх Алексий за отношението на РПЦ към екуменическото движение, за което свидетелстват и писмата му през есента на 1945 г. В тях той специално подчертава намерението на екуменистите да действат съгласувано в името на стабилен и траен мир³³.

Но през декември 1945 г. по време на срещата с митрополит Николай (Крутицкий) Стефан констатира: „Моята ориентация към Изтока, към великия и могъщ Съветски съюз, към Руската църква, към патриарх Алексий е неизменна и непоколебима. Тук, в София, някои ме подозират в близки отношения с англичаните и симпатия към тях. Не и не. Моята душа не е свързана с тях, няма и да бъде. Ако поддържам кореспонденция с Кентърберийския архиепископ, то това е жест на вежливост, защото лично го познавам добре. В екуменическото движение ние, православните трябва да бъдем само наблюдатели. Това движение не е наше, не е православно“³⁴.

Каква е причината за толкова рязък завой в отношението на Стефан към екуменическото движение? Какви обстоятелства, кой и как му въздейства?

Документите позволяват недвусмислено да констатираме, че основната причина е въпросът за провъзгласяване на Българската православна църква в патриаршия и възможността екзархът да бъде избран за пръв патриарх. След посещението си в Москва през юли 1945 г. Стефан съобщава на Светия синод, че въпросът за провъзгласяването на Българската патриаршия уж е бил иницииран от Алексий на заседание на Синода на РПЦ³⁵. Но ние вече разгледахме плана за реформирането на Българската църква, изложен от Стефан пред съветските представители в СКК през ноември 1944 г., в който той по своя инициатива повдига въпроса за патриаршия и за сана патриарх. През лятото на 1945 г. в разговорите с Карпов Стефан съвсем

³² ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 134-135.

³³ Пак там, л. 131-131 об, 210 об.

³⁴ Пак там, д. 132, л. 59.

³⁵ Д. Калканджиева. Цит. съч, с. 61.

определено да се разбере, че за друга кандидатура за поста патриарх, освен собствената си, той не вижда. В една от информационните справки Карпов посочва, че Стефан „мечтае да бъде Български патриарх, но както се вижда от неговите изказвания, не бърза с това. „Дали ще ме избере Синода за патриарх, ще има ли указ на Вселенския патриарх, ще ме назначи ли българското правителство, все едно аз оставям интронизацията ми в ръцете на патриарх Алексей“³⁶.

Явно Карпов все пак греша. Стефан съвсем не е склонен да отлага решението за патриаршеския сан, разчита този въпрос да се реши през 1946 г. и се надява, че Карпов ще му окаже „пълно и твърдо... съдействие“. Но Москва реагира сдържано. В отговор на писмото на Стефан Карпов решително заявява, че въпросът за патриаршеския сан в България няма отношение към неговите задължения и е изцяло вътрешноцърковен въпрос³⁷. Още едно потвърждение за явното нетърпение на Стефан е внасянето в правителството за утвърждаване на Устава на Българската патриаршия през лятото на 1945 г.

Но в края на 1945 г. става ясно, че властта не бърза с решаването на въпроса за патриаршията. През декември 1945 г. в лична беседа с митрополит Николай Стефан пояснява: „Работата по моето провъзгласяване за патриарх се забави. Разбира се, главата на древната Българска църква трябва да бъде патриарх. Но Димитров съветва да не се бърза с това. Затова той иска аз да получа интронизацията за патриарх от ръцете на Московския патриарх и казва, че е най-добре аз да отида в Москва, там да получа патриаршеския сан и да се върна в България като патриарх, за да могат веднага да се потушат всички възражения на тези наши църковни дейци, които питаят дълбоки опозиционни чувства към мен. Така че сега всичко зависи от Московския патриарх. На него принадлежи инициативата за това. Когато той каже на Димитров, че е настъпил моментът българската църква да се оглави от патриарх, тогава това ще стане“³⁸.

Съветът на Димитров да не се бърза се нуждае от пояснение. Известно е, че принципната постановка на народно-демократичната власт е отделяне в бъдеще на църквата от държавата. Провъзгласяването на екзархията в патриаршия преди отделянето да е факт, обективно би означавало по-голяма автономия на църквата, би довело до нарастване на нейния авторитет, което е в разрез с плановете на българските комунисти. На 13 ноември 1947 г. в разговор с Карпов за състоянието на Българската православна църква, главният секретар на Министерството на вътрешните работи Каменов съобщава, че: „... Българското правителство е категорично против провъзгласяване на патриаршия, счита, че патриаршеският сан ще укрепи религиозните позиции в страната. Поради това, те са против издигането за патриарх

³⁶ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 16, с. 138.

³⁷Пак там, 193-194.

³⁸Пак там, д. 132, с. 59.

не само на Стефан, но на когото и да било друг...³⁹ По този начин, в края на 1947 г. мечтата на Стефан за патриаршески сан е по-далечна, отколкото му се е струвало две години по-рано. Не е известно дали в действителност екзархът е осъзнал това.

През този период съветската страна оперира с крайно необективни, силно отрицателни характеристики на Стефан. Например, Г. Н. Шнюков – началник на консулския отдел на мисията на СССР в България, в справка от 13 август 1947 г. „За състоянието на Българската православна църква“ причислява Стефан към „реакционната група“ на българското духовенство, която е ориентирана към англо-американците и е свързана с отявлено фашистката част на клира. Екуменическото минало на екзарха се оценява като борба с безбожниците и комунистическата опасност. Приписват му „полулегални връзки“ с екуменистите, призови за борба срещу ОФ, издигане на ръководни постове „на най-реакционните и компрометирали се с връзките си с немците“ свещеници. Заключение на Шнюков, че „ръководството на Българската църква е в ръцете на най-черната реакция“, и че Стефан поддържа ... постоянна връзка с българската опозиция и по същество е неин привърженик⁴⁰, придобива характер на обвинение и поставя екзарха в много трудна ситуация.

Справката на Шнюков е изпратена в Съвета по въпросите на РПЦ, където през този период вече е събрана разнообразна информация със същия негативен характер.

Сложната ситуация, в която се оказва Стефан в България, продължителното тежко му заболяване, растящата опозиция в Синода, откритите обвинения, че „екзархът е в плен на властта по руски образец“⁴¹ обуславят по всяка вероятност неговата определено пасивна позиция. В Москва оценяват това като явно доказателство за колебанията и неустойчивостта на Стефан по въпросите за екуменическото движение и сътрудничеството с РПЦ в сложните международни отношения и разпалването на студената война. По указание на В. М. Молотов, ръководителите на Съвета информират Г. Димитров за своите оценки и мнения за дейността на Стефан⁴².

В София внимателно се запознават с изводите на съветската страна. В навечерието на насроченото за юли 1948 г. в Москва съвещание на оглавяващите православните църкви Г. Димитров и В. Коларов успяват да убедят Стефан в необходимостта да се противопостави на българския Синод, който в този период дава съгласието си да участва в предстоящата асамблея на екуменистите в Амстердам и публично да заяви своето решение изцяло да прекъсне връзките си с тях. В замяна на това, за пореден път на Стефан е обещан патриаршески сан. На екзарха е казано директно, че въпросът за

³⁹ Пак там, оп. 2. Д.10, с.51.

⁴⁰ Пак там, оп. 1, д. 132, л. 220-222, 225, 227-228.

⁴¹ Пак там, с. 85.

⁴² Пак там, с. 83.

сана ще се решава „в зависимост от неговата линия на поведение на московското съвещание и ... отношението на Българската църква към правителството на Отечествения фронт“⁴³. Фактът, че летвата в тези преговори е вдигната толкова високо се обяснява с важното политическо значение на мероприятиято, което ще се проведе в Москва. Макар че формален повод за неговото провеждане е отпразнуването на 500-та годишнина от автокефалията на РПЦ, на практика на основата на антиватиканската и антиекуменическата платформа се решава политическата задача за създаването на регионално ограничен източноевропейски блок на православните църкви под ръководството на РПЦ⁴⁴.

Стефан приема условията на предложението му компромис. Но малко преди откриване на съвещанието в Москва Политбюро на ЦК на БРП(к) решава да отложи решаването на въпроса за провъзгласяване на екзархията в патриаршия и да се консултира със съветското правителство⁴⁵. Ние не разполагаме с точни данни за позицията на съветската страна, както няма и потвърждение за нейната пряка намеса. Известно е също така, че след разговора със Стефан на 1 юни 1948 г. К. Д. Левичкин – пълномощник на СССР в България изпраща в Москва своето предложение „да не се бърза с ръкополагането на Стефан в сан и умело да се използва това обстоятелство за да може Българската църква да се реформира в интерес на ОФ“⁴⁶. Именно такава позиция заема българското правителство и фактически манипулира екзарха за своите собствени интереси и интересите на Москва.

Очевидно, под влияние на решението на българските власти (М. И. Бълхова го оценява като „грешка“⁴⁷), в Москва Стефан заявява, че поддържа екуменическото движение и че е целесъобразно православните църкви да участват в амстердамската асамблея през август 1948 г. Но съдейки от документите той е изпитвал мъчителни колебания. От информатори в църковните среди съветските спец служби, които контролират хода на съвещанието, постоянно получават информация за противоречивите изказвания на Стефан в конфиденциалните разговори с православните йерарси, за съмненията в правилността на неговите действията. В аналитичните материали на съветските „органи“, които изпращат на правителството преобладават негативните оценки за екзарха – „хитър политик и дипломат“, „двуличен човек“, „изпечен политикан“, „типичен хамелеон“ и др. Прави се общият извод, че поведението на Стефан „трябва да се следи с особено внимание“⁴⁸.

След като разбира за заявленията на екзарха българското правителство спешно променя своята позиция и съобщава в Москва за готовността си

⁴³ Пак там, д. 412, с. 61.

⁴⁴ Т. В. Волокитина. Цит. съч., 244-259.

⁴⁵ М. И. Бълхова. Цит. съч., с. 208.

⁴⁶ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 418, с. 116.

⁴⁷ М. И. Бълхова. Цит. съч., с. 207.

⁴⁸ Т. В. Волокитина. Цит. съч., с. 256.

положително да реши въпроса за патриаршията и патриаршеския сан на Стефан. Реакцията на съветската страна е положителна: Москва смята, че подобни действия в този момент са целесъобразни⁴⁹.

Отново рязко се променя и позицията на Стефан: той безапелационно поддържа антиекуменическите решения на московското съвещание и по този начин сам потвърждава обвиненията за неговото „хамелеонство“ и „двуличие“.

Но скоро след завръщането в София, през септември 1948 г., Стефан вместо обещания патриаршески сан получава неочакван удар – оставка от поста наместник на Българската църква.

Днес, на основата на архивни източници може да се констатира, че оставката на Стефан е резултат от съчетаване на редица обстоятелства.

Постепенно натрупалото се недоволство от страна на властите към Стефан отчетливо се проявява през август 1948 г. във връзка с твърдата позиция на екзарха по въпросите за ролята на църквата за възпитанието на младежта, за отношението на свещениците към реорганизирането на Отечествения фронт на социалистически принципи, към кооперативното движение в страната и др. Българските ръководители смятат, че Стефан е провокирал конфликт между църквата и държавата. Особено негативно е настроен В. Коларов⁵⁰.

Не по-малко сложни са отношенията на Стефан със Светия синод, където срещу него се разгръща остра борба. Особено активни са митрополитите Кирил, Паисий и архимандрит Дамаскин, които информират Дирекцията по вероизповеданията буквално за всяка стъпка на екзарха. Например Кирил съобщава, че Стефан в продължение на 20 години е бил на служба в Ителиджънс сървис и добавя „Смятам, че той и сега е там. Така мисли и врачанският митрополит Паисий. За това ние не можем да Ви предоставим доказателства, но Вие можете сами да съберете тези доказателства“. Липсата на доказателства съвсем не пречи на йерарсите в своите доноси упорито да наричат Стефан „англо-американски агент“⁵¹. Тъй като искрено не желаят да видят Стефан като патриарх, българските йерарси безпогрешно използват срещу него такива обвинения, които са печеливши за тях, а за екзарха в действителност стават присъда.

На 4 септември 1948 г. на извънредната сесия на Светия синод противниците на Стефан, които добре познават избухливия му характер, успяват да провокират оставката на екзарха. Характерно е, че Стефан разчита, че ще потуши конфликта като устно си подаде оставката и по този повод се съветва с Д. Илиев – директор на отдела по вероизповеданията. Илиев подкрепя намерението на екзарха, но фактически става участник в провокацията срещу него, която ще има далечни последствия.

⁴⁹ Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953. Документы. Т. 1. 1944-1948. М., 1999, с. 645.

⁵⁰ По-подробно вж.: Д. Калканджиева. Цит. съч., 222-223.

⁵¹ Пак там, с. 216, 217.

На 8 септември Светият синод взема решение за оставката на Стефан, при това не само от поста екзарх, но и от поста Софийски митрополит, за което в Синода въобще не става дума. Показателно е, че преди заседанието митрополитите Кирил и Паисий посещават Илиев и заявяват, че маневрата на Стефан с оставката „е продиктувана от неговата политическа англо-американска ориентация“⁵². Тази последователност на събитията свидетелства за явен заговор на йерарсите и високопоставен държавен чиновник, заговор, целта на който е да се отстрани Стефан от поста предстоятел на Българската църква.

На 10 септември Политбюро на ЦК на БРП (к) определя своята позиция: приема се решение № 52, съгласно което въпросът за патриаршията не се сменя от дневния ред и кандидатурата на бъдещия патриарх ще се определи допълнително. В решението се посочва, че патриаршията ще бъде призвана да засили обществения авторитет на българската църква, да съдейства за организиране на борбата на православните църкви против Ватикана и неговата реакционна политика⁵³. Ще добавим, че малко по-късно мотивите на българското ръководство по въпроса за патриаршията се допълват с тезата за необходимостта да се води борба и с екуменическото движение.

Не разполагаме със сведения откъде Стефан узнава за решението на Политбюро, но на 12 септември в писмо до Г. Димитров той пише: „Острото стълкновение между мен и Св. Синод преди няколко дни и взетото решение, което както ни убедиха е одобрено от Вас, потвърждават моето чувство, че Вие не ме желаете, че аз съм неудобен за Вас като скромен, но искрен сътрудник във Вашите усилия да се построи нашата народна република.“⁵⁴

Интересно е да се проследи как се формира в този период позицията на съветската страна. Заместник министърът на външните работи на България С. Гановски информира посланика М. ф. Бодров, че „оставката на Стефан е резултат от конфликта между Стефан и по-голяма част от членовете на Синода, които не вярват на Стефан и не искат той да стане патриарх“. Бодров съобщава в Москва в МВНР: „В разговора с мен... на 9 септември Стефан потвърди, че е подал оставка, и че уж ще води борба против екуменизма и ще защитава идеята за единство на славяните, а болшинството в Синода са против тази негова линия... На 10 септември по време на обяда Димитров ми събщи, че Политбюро на ЦК на Българската работническа партия е взело решение за оставката на екзарх Стефан. Въпросът за кандидатурата за поста патриарх още не е решен в Политбюро, но според заявлението на Костов, другарите смятат да издигнат за патриарх Пловдивския митрополит Кирил... Димитров моли да събщи неговото мнение по този въпрос в Москва...“ Първоначалният проект за отговор на българската страна гласи: „Предайте на Димитров, че по мнение на Москва, този въпрос българските

⁵²ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 290, л. 247.

⁵³Д. Калканджиева. Цит. съч., с.230.

⁵⁴Г. Димитров. Цит. съч., с. 627.

другари трябва да решават сами“. Но резолюцията на Сталин на проекта съществено изменя позицията на съветското ръководство: „Трябва да се отговори, че не възразяваме против свалянето на екзарх Стефан. И. Сталин.“ На 16 септември 1948 г. в София пристига съответното указание до съветския посланик. Както съобщава К. Д. Левичкин на В. М. Молотов на 18 септември, българската страна е удовлетворена, че „съображенията на българското правителство за оставката на Стефан не срещат възражение в Москва“⁵⁵.

Стефан оценява своята оставка като „инсцениран конфликт“, тежко преживява случилото се и се надява на намесата на Московския патриарх Алексий⁵⁶.

Според документите, Москва продължава внимателно да следи обстановката в ръководството на Българската църква и разбира, че оставката на Стефан не опростява, а напротив, усложнява ситуацията. В подготвената от ведомството на Карпов справка за последствията от оставката на бившия екзарх се подчертава, че оттеглянето на Стефан е „удар на екуменистите по Московската патриаршия и обединилите се около нея православни църкви“, че „митрополитите Кирил и Паисий поддържат нелегални връзки с екуменическото движение и т. н.“⁵⁷ Тези изводи се потвърждават и от получената в Съвета информация от протоирея на църквата „Св. Неделя“ в София В. Д. Шпилер, според който причина за борбата в Светия синод е „насоката на дейността на екзарха“: тази дейност „силно сближава Българската църква с Руската“, „значително подчинява Българската църква на сегашното българско правителство“. Едновременно с това Шпилер допуска, че една от причините за оставката е и личният мотив – нежеланието на йерарсите да видят начело на Българската патриаршия Стефан⁵⁸

Тази информация се разминава с оценките, давани от официалните български представители. През декември 1948 г. в разговор с Шпилер Илиев заявява, че „нашият общ враг № 1 – Стефан“ пречеше за сближаване на Руската и Българската църкви, беше главната пречка за това и след неговата оставка „нещата ще потръгнат“⁵⁹. В тази оценка са очевидни необективността и пристрастието.

След оставката на Стефан в течение на доста дълъг период се решава въпросът за неговото бъдещо местожителство. В посоченото решение на Политбюро на ЦК на БРП(к) от 10 септември 1948 г. се посочва, че е целесъобразно бившият екзарх да се оттегли в някой от съветските манастири. В документите на Съвета по въпросите на РПЦ се възпроизвежда разговорът на Стефан с В. Коларов. Последният убеждава своя събеседник: „И ето, аз

⁵⁵ Советский фактор в Восточной Европе..., с. 645.

⁵⁶ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 291, л. 45.

⁵⁷ Пак там, д. 419, л. 207-208.

⁵⁸ Пак там, л. 69-70.

⁵⁹ Пак там, л. 171.

ще Ви кажа – отидете на гости на Алексей. Там ще разполагате с всички удобства, те са богати и ще Ви дадат всичко“. Стефан реагира болезнено: „Вие ме изхвърляте на боклука. Какъв гостенин може да бъде едно „нищожество. Възстановете правата ми и тогава ме отпращайте“. Коларов: „Е, тогава отидете при него на служба. Патриархът е готов да Ви приеме и да Ви направи отлично предложение за служба“. Тъй като няма покана от Алексей, Стефан отказва⁶⁰. Въпреки това, за известен период българското ръководство се надява, че ще успее да отдалечи Стефан от страната.

В Св. Синод си имат свои съображения. На 14 септември, в писмо до Коларов синодалните архиереи предлагат да се определи на бившия екзарх местожителство в България, но извън пределите на Софийската епархия, която той е ръководил. По тяхно мнение, от гледна точка на здравословното състояние на Стефан, неговото местожителство трябва да е с. Баня, Карловска околия, където по-рано Стефан се е лекувал. Няколко дни по-късно Министерският съвет със специално постановление оформя това предложение на Синода. Съветското посолство е информирано, че Стефан се лишава от правото да пътува из страната, и че му е определена персонална пенсия.

Каква е реакцията в този момент на съветската страна?

Заслужава да се отбележи, че отначало ведомството на Карпов поддържа предложението на българския Синод. Карпов информира Министерския съвет, че изгонването на Стефан от страната, което означава фактически изолация на бившия екзарх, ще се отрази негативно на положението и авторитета на РПЦ в международните църковни кръгове, „ще даде възможност на даласката агентура да покачи вълната от лъжи и клевети“. Едновременно с това Съветът изработва подробен план за компрометиране на Стефан, според който отначало трябва да бъде предаден на църковен, а впоследствие и на граждански съд. Съветът смята, че е необходимо да предложи на българския Синод да разследва по какъв начин Стефан е изразходвал получения през 1947 г. от РПЦ заем за нуждите на българската църква на стойност 30 млн. лв. и да се разкрие, че уж са налице финансови злоупотреби. По гражданска линия се предвижда Стефан да се инкриминира за „политически престъпления против републиката“, но това да стане на по-късен етап, „при по-благоприятна обстановка“⁶¹. Към този план ще се върнем отново, но сега да видим как се решава въпросът с местожителството на Стефан.

Съдейки по това, как се развиват събитията, идеята да се изгони Стефан от страната получава одобрение от съветското ръководство. Още на 30 септември, в записка до заместник министъра на външните работи В. А. Зорин Карпов обосновава възможността да се приеме Стефан в някой от манастирите на СССР. В московската патриаршия се разработват следните варианти:

⁶⁰ Пак там, л. 205.

⁶¹ Пак там, д. 290, л. 252.

⁶² Д. Калканджиева. Цит. съч., 235-236.

Троица-Сергиевския манастир, Почаевската лавра и Псково-Печерския манастир, като се отдава предпочитание на по-благоустроената и отдалечена от столичните центрове Почаевска лавра в Тернополска област. Съветът по въпросите на РПЦ предлага неголемия манастир в г. Мцхет – на 18 км от Тбилиси. Съветското ръководство дава принципно съгласие да приеме Стефан, но българската страна не преразглежда вече приетото решение на правителствено равнище, а Москва не настоява.

Опитите да се убеди Стефан доброволно да напусне София не се увенчават с успех и под натиска на Св. Синод, който настоява правителството да ускори изселването на бившия екзарх, на 18 ноември 1948 г. е прието решение № 175 за принудително изпращане на Стефан на определеното местожителство.

По-нататъшната съдба на Стефан е трагична. Документите разказват за тежките условия в с. Баня, където той е лишен не само от необходимите удобства, но животът му се превръща фактически в борба за съществуване.

През тези години Стефан нееднократно се обръща към патриарх Алексий. Московският патриарх рядко отговаря с кратки телеграми, по-конкретно по повод Нова година или църковни празници. През януари 1955 г. Карпов съобщава на Молотов в МВнР: „Получаването на тези писма е нежелателно и понякога те поставят патриарх Алексий в затруднено положение... Но това не може да се избегне“⁶³.

През лятото на 1949 г. българските власти решават да пристъпят към реализиране на споменатия по-горе план за дискредитиране на Стефан. Моментът не е избран случайно: започва реализирането на приетия през февруари Закон за вероизповеданията, който ограничава независимостта на църквата и закрепва държавната намеса в църковните дела. На 30 юни на бившия екзарх е връчено постановление от финансова ревизия, с което го задължават да внесе в касата на Софийската епархия сумата на заема. Но предупреждават Стефан: ако той докаже, че заемът е „действително дарение“, то е възможно да свалят подозренията за злоупотреба, и следователно да го освободят от съдебна отговорност.

Стефан е на границата на отчаянието. На 8 юли 1949 г. той пише в София на архиепископ Серафим, руснак по националност: „Ах как страда моята душа, Бог вижда... Страданието ми е толкова голямо, че започвам да съжалявам за безпределната ми и всеотдайна служба на православието и славянството...“⁶⁴

В тази толкова деликатна ситуация патриарх Алексий проявява изключително благородство. На 30 юли 1949 г. в писмо до Карпов той заявява, че дадената на Стефан сума само формално има характер на заем, а по същество е дарение за българския екзарх⁶⁵. Твърдата позиция на Алексий помага да бъде снето несправедливото обвинение от Стефан.

⁶³ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 1321, л. 6.

⁶⁴ Пак там, д. 576, л. 132.

⁶⁵ Пак там, л. 127.

На границата на 40-50-те години в България се отбелязва усилено настъпление на държавата срещу позициите на църквата и в началото на 1951 г. властите успяват да постигнат значителни успехи в политиката на „демократизация“ на Българската православна църква⁶⁶, а по-точно в нейното подчиняване. В тези условия сред част от българското духовенство възникват настроения за връщането на Стефан. Скритият мотив на тези настроения е надеждата, че Стефан би могъл по-добре да защити интересите на църквата пред държавата, като „верен на правителството патриарх“. Едновременно с това, сред духовенството се изказва мнение, че Стефан е пострадал не от правителството на ОФ, а от митрополитите. През февруари 1950 г. В. Д. Шпилер докладва в Съвета по въпросите на РПЦ: „Стефан... е на село. Той е почти под домашен арест. Никъде не ходи и никой не го посещава. Митрополитите са във възторг, че са успели да се отърват от неприятния им събрат. Стефан е с една глава по-умен от всички тях, държеше се независимо, началнически, не се съобразяваше с митрополитите, не участваше в техните дразги и интриги. Всичко това не се харесваше на митрополитите.“⁶⁷

Лятото на 1952 г. сред свещениците се носи слух, че след избирането за патриарх на митрополит Кирил, той ужким ще върне Стефан в Софийската епархия. По някои данни, през януари 1953 г. малко преди патриаршеските избори Кирил наистина посещава Стефан за преговори. Бившият екзарх отначало се отнася благосклонно към перспективата за своето връщане към църковните дела, но след това обидата взема връх: йерарсите се скарват и не успяват да намерят общ език⁶⁸.

Не разполагаме с документи, които потвърждават, че подобна стъпка Кирил предварително е съгласувал с официалната власт, но в навечерието на насрочените през май 1953 г. избори за патриарх, той едва ли би се осмелил да действа толкова независимо. Срещу такава възможност говорят и приведените от Д. Калканджиева документи за изключителната услужливост на Кирил, която го прави послушно оръдие на властта⁶⁹.

Струва ни се, че обяснението на този факт трябва да се търси в сферата както на каноническите, така и на политическите причини. Решението за възстановяване на патриаршията в България се взема без съгласието на Вселенската църква и не е трудно да се предусети рязко отрицателната реакция на Константинопол на това явно нарушаване на каноните на църковния живот. В тези условия за смекчаване на ситуацията навярно би способствал авторитетът на Стефан. На свой ред, уреждането на отношенията с Вселенския патриарх би могло в обстановката на студената война да се отрази положително на репутацията на политическия режим в България на международната арена.

⁶⁶ По-подробно вж.: Д. Калканджиева. Цит. съч., 311-322.

⁶⁷ ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 731, л. 39, 37.

⁶⁸ Пак там, д. 1101, л. 15-17.

⁶⁹ Д. Калканджиева. Цит. съч., 327-328.

Впоследствие в отношението към Стефан от страна на държавата се наблюдава известна промяна. Например, през януари 1955 г. е увеличена малко месечната му издръжка, но към църковна дейност той така и не се връща. На 14 май 1957 г. Стефан завършва своя земен път в изгнание.

В заключение трябва да се подчертае, че съдбата на Стефан е предопределена както от вътрешни, така и от външни фактори. Стремехът на екзарха към реална вътрешна самостоятелност и самоуправление на Българската православна църква, по принцип гарантирани от Конституцията, стремехът за превръщане на църквата в силна обществена институция, независима и равнопоставена по отношение на държавата са в разрез със съветския политически модел, който започва да се внедрява в България след установяване на монополно положение на компартията във властта в края на 40-те години на XX в. За Москва определящо става недоверието към Стефан не само като църковен деятел, което се обяснява с „генетичното“ неприемане от комунистите на религията и нейните служители, но и като към екуменист. Екуменическото движение се разглежда от съветското ръководство като оръдие на Запада, което противостои на геополитическите им планове преди всичко в Източна Европа. Едновременно с това, според нас, документите не дават основание за излишна демонизация на ролята на Москва в съдбата на екзарх Стефан. Неговото отстраняване предопределя изцяло перспективата за превръщане на Българската православна църква в послушна на държавата институция.

THE FATE OF EXARCH STEFAN IN THE CONTEXT OF SOVIET-BULGARIAN RELATIONS (The 40s and 50s of the 20th century)

Tatiana V. Volokitina

The religious and socio-political activity of Exarch Stefan occupies a considerable place in the history of Bulgaria and the Bulgarian Orthodox Church, but for a long period of time it remained outside the attention of the researchers,

It was only in the 1990s that both the Bulgarian and the Russian secular historiography “opened” to the theme thanks to the wider access to the archival materials and to a more liberal thinking.

In this study the authoress makes an attempt to fill essential lacunae in the studies on the life and activity of Exarch Stefan on the basis of Russian archival materials. Based on them she offers her own interpretation of aspects of the socio-political activity of the Exarch in the context of Soviet-Bulgarian relations during the period under review.

МЕСТНОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ В СТАРОЗАГОРСКАТА ОБЩИНА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО СЪЕДИНЕНИЕТО (1878-1885 Г.)

Венета Гайдарджиева

Местното самоуправление е общественозначим проблем, насочен към успешното развитие на българските общини. Той е показател за демократичност в управлението на обществото и принцип в организацията на модерната държава. Основите на демократичната държавност в България се градят след Освобождението в двете различни по статут формирования – Княжество България и Източна Румелия. Статутът, който приема Източна Румелия съгласно Органическия устав, представлява несъмнен интерес за науката от историческа и правно-историческа гледна точка. Изучаването му разкрива интересни форми на държавна организация, която за шест години (от 1879 до 1885 г.) оставя трайни следи в политическата ни история. Неговият буржоазно-демократичен характер осигурява утвърждаване на парламентарния режим в областта и стимулира развитието на местното самоуправление. Тези институционални начала, както и широкият кръг политически права и свободи на гражданите, му придават много либерален характер. Новата държавно-административна организация укрепва установилите се след Руско-турската война буржоазно-демократични общественоеикономически и социални отношения.

В настоящото изследване ще се опитаме да засегнем въпроса за развитие на местното самоуправление, неговата организация и дейност както общо за Източна Румелия, така и конкретното му проявление в Старозагорската община във времето преди и след приемането на Органическия устав на 26 април 1879 г.

Според чл. 13 от Берлинския договор, „на юг от Балкана се образува една провинция, под името „Източна Румелия“, която остава под пряката политическа и военна власт на Султана при условия на пълна административна автономия“. Член 18 изисква назначаването на Европейска комисия „за изработване съвместно с Високата порта на административното устройство на Източна Румелия“¹.

Комисията е задължена за три месеца да определи прерогативите на властта на генерал-губернатора, начина на административното, съдебното

¹ Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. С., 1925, 1-3.

и финансовото управление на областта въз основа на различните постановления за вилаетите и предложенията, внесени от Осмото заседание на Цариградската конференция. Посочва се, че всички решения ще бъдат утвърдени от султански ферман, като се потвърждава идеята на западните държави и най-вече на Англия, за възстановяване на властта на Османската империя².

Член 19 на Берлинския договор урежда разпореждането с финансите на областта да става чрез Европейската комисия и Високата порта. Налице е тенденция за изземване на правомощията от руското окупационно управление и за превръщане на комисията в главен административен орган. Но твърдата позиция на руските представители в комисията и външният натиск от съпротивителното движение на българите осуетяват опита за изземване от комисията на изпълнително-разпоредителните функции върху администрацията, останали по право под ръководството на Временното руско управление. Благодарение на неговата дейност, по време и след края на войната, Европейската комисия е пред свършения факт на една установена държавна организация³, която по-късно се утвърждава с направените демократични добавки в Органическия устав. „Руските окупационни власти взеха всички мерки да организират една България по европейски образец, като я снабдят с честно и просветно чиновничество... Чрез временни правила те я снабдиха с широко законодателство, което бе общо за двете разделени области ... накараха и международната комисия да копира със своя устав, особено в неговите притурки, много от съществуващите положения ... Всички управителни тела в селата и градовете, в околиците, окръзите и губерниите се състояха от избрани съветници... Понеже целта на Руското временно управление не бе да управлява страната, а да я приготви за самоуправление, още отначало прибягна до услугите на местното население: съдебната власт се повери изключително на българите, а от администраторите 90% бяха българи и 10% руси.“⁴

В общата инструкция до специалния руски императорски комисар княз Дондуков-Корсаков⁵ от руското правителство⁶ недвусмислено се подчертава изискването за утвърждаване на „възможно най-пълното развитие на общинското и окръжното самоуправление с избор на членове на съветите...“ Тези демократични тенденции не без активната намеса на руските дипломати се запазват, с някои изменения, при изработване на чл. 6 от Органическия

² Сборник договори России с другими государствами, 1856-1917. М., 1952, № 27, 190-191.

³ Е. Стателова. Източна Румелия 1879-1885. С., 1983, с. 20, 30.

⁴ БИА-НБКМ, М 14; М. Маджаров. Източна Румелия. С., 1925, 36-37.

⁵ Тази нова длъжност се създава след сключване на Сан-Стефанския мирен договор от 3 март 1878 г., на мястото на Гражданската канцелария на княз Черкасски с цел да урежда новата българска държава.

⁶ Обща инструкция № 30 до княз Дондуков-Корсаков за уредбата на освободените земи от 10 апр. 1878 г. – В: Сб. Материали по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877-78-79 г. Вып. 3. СПб. 1904, 269-271.

устав „Подразделения на областта и тяхното управление“. Проектът е съставен от барон дьо Ринг по подобие на френската административна система и застъпва принципа на централизацията в управлението. Изборността е ограничена за сметка на назначенията. В департаментите се предвижда главен съвет, съставен от членове както по избор, така и по право, и по назначение. Околийският началник се назначава, няма съвет като заседателен орган. Градските и селските кметове също се назначават. Това сложно административно деление работи срещу принципа на децентрализация в местното управление и утежнява финансите на областта. За малката по население и територия Източна Румелия е работеща по-демократична структура. Да се увеличат правата на общинските и департаменталните съвети и да се възстановят околийските съвети; членовете им да са: избирани и от квотата на влизашите по право; да няма назначавани съветници; околийските началници и кметове да се избират от населението. Такава е позицията на руските комисари.

Окончателно е приета следната административна система: шест окръга с центрове Пловдив, Татар Пазарджик, Хасково, Стара Загора, Сливен и Бургас; двадесет и осем околии, градски и селски общини. Окръгът се управлява от окръжен управител (префект) и главен съвет, който се събира два пъти годишно. Основната функция е обсъждане на бюджета. Членовете на съвета са по избор, по право и по назначение в съотношение 5:1. Главният съвет избира постоянно действаща окръжна комисия, която контролира работата на префекта. Околийските началници се назначават от главния управител по списък, представен от окръжния съвет. Кметовете се избират от градския съвет и се утвърждават от префекта и главния управител⁷. Функциите на съвета са от финансово и стопанско естество. Като изборно тяло в селските общини функционира т. нар. старейшински съвет с компетентност, аналогична на тази, която имат градските съвети. Правосъдието в общините е поверено на кметски съдилища, а когато е необходимо – на стоящите над общинско ниво инстанции: околийски и окръжни съдилища и Върховен съд.

В Източна Румелия по това време съществуват всички предпоставки за самоуправление в общините. Временното руско управление провежда по-последователна политика, отколкото в Северна България, за назначаване на български чиновници, особено във финансовите органи на провинцията, за да действат вече като национални учреждения⁸. В най-кратък срок е въведено местно самоуправление, съдебно устройство. Делопроизводството се води на български език⁹. Утвърдената още от Временното руско управление система на избор на градските съвети и гарантирана самостоятелност в управлението на общините според Органическия устав се запазва¹⁰. Вестник

⁷ Е. Стателова. Цит. съч., 33-34

⁸ Г. Тодоров. Временното руско управление в България през 1877-1879 г. С., 1958.

⁹ М. Манолова. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976, с. 39.

¹⁰ М. Маджаров. Цит. съч., с. 38

„Марица“ отразява настроенята на населението – „няма нужда от нова уредба, налице са институти, които осигуряват общественото спокойствие“¹¹.

При обсъждането на Органическия устав, представителите на монархическа Русия са много по-либерални от тези на конституционните западни държави¹². Те се обявяват за изборност на чиновниците, за местно управление на широка основа и установяване на демократичен режим в страната. Този либерален курс има, разбира се, и скрит подтекст – за силна, дружески настроена към Русия държава¹³. В инструкция на руското външно министерство до генералния консул в Пловдив А. Н. Церетелев от 26 август 1878 г. се казва: „Отделянето на Южна България от Северна след Берлинския конгрес и образуването от нея на особена област Източна Румелия е толкова ненормално положение, при което не следва да се очаква, че връзките, които са били между двете части на България, ще бъдат прекъснати независимо от това, че Портата и нейните привърженици ще се стремят към възможно най-силно разединение на тези две части. Вие ще трябва да положите големи старания за поддържането на тези връзки между двете половини на България и за противодействие на всички влияния, насочени към разединението им. От тези явления най-важното след правителственото е влиянието на гръцкото население в Южна България, което ще се стреми да заеме преобладаващо над българите положение и несъмнено за достигането на тази цел ще търси опора в мюсюлманските среди от населението на областта. Като [...] не се допуска поробването на българския елемент от гърците, вие [...] ще се стараете да сближите двете враждуващи християнски националности...“¹⁴

С такава политика в областта се предотвратяват опитите за етнически сблъсък между българския и небългарския елемент, заложили преднамерено в Берлинския договор. Такъв проблем Стара Загора няма, защото в града населението е предимно от българи, малко на брой турци и евреи.

След дълги спорове на 14 (26)¹⁵ април 1879 г. комисарите завършват статута на областта и приложенията към него. На 18 (30) май статутът е утвърден със султански ферман. Тази конституция създава условия за същинска национална автономия и предпоставка за съединение с Княжеството, защото в много отношения дублира устройството на Княжеството.

Източна Румелия обхваща територия от 32 978 кв. км. срещу 63 752 кв. км. в Княжеството и население от 815 951 души срещу 2 млн. в Княжеството. Административен център е Пловдив. Автономната област е сътворена в Берлин с надеждата да бъде зона извън руското политическо влияние. Съзнателно

¹¹ Марица, 13 окт. 1878.

¹² П. Козменко. Руската дипломация и формиране на българската държавност след Освобождението. С., 1982, с. 174.

¹³ М. Манолова. Цит. съч., с. 93.

¹⁴ Освобождение Болгарии от турецкого иго. Т. 3. М., 1967, с. 207.

¹⁵ Датите в скобите са в нов стил.

се отпускат много стипендии за следване в чужбина, средства за благоустройство и комуникации, за строеж на обществени сгради и училища, независимо от общата стопанска криза на балканските провинции в Османската империя. Поради тази причина областта се превръща във феномен на националната ни история. Интелектуалният елит на тогавашното българско общество, запазвайки демократичните си традиции, създава първи класически образци на новобългарската култура, най-вече в Пловдив¹⁶.

Административната уредба и гражданското управление на Източна Румелия предвижда институции, които следват една модерна схема за разпределение и баланс на властите¹⁷.

Областното събрание е основният законодателен орган и се състои от 56 депутати (46 от тях на първите избори са българи). От общия брой 36 души се избират, 10 участват по право и 10 са назначавани от генерал-губернатора. Подготвените законодателни актове подлежат на одобрение от султана. В случай на неодобрение генерал-губернаторът представя проектозакона на „Постоянен комитет“, който приемайки го, го превръща в административен правилник със силата на закон.

„Постоянният комитет“ се избира от областното събрание и представлява законодателния орган между две сесии. Съставът му е от 10 души (само българи) и трима заместници (българин, турчин и арменец), и играе роля на горна камара в областното събрание. Благодарение на математическа хитрост в избора, подсказана от старозагореца Иван Салабашев, постоянният комитет е изцяло български, въпреки изричната клауза на Органическият устав¹⁸. Овластен да контролира администрацията, той придобива голяма влиятелност. Така, много дипломатично, българите избягват налагащите се непрекъснати одобрения от Султана и си създават по-голяма независимост. Изпълнителната власт е възложена на Директорат (Министерски съвет) от шест члена (министри). Той представлява своего рода частен съвет на генерал-губернатора, който стои начело на областта. Начело на частния съвет е поставен секретар, изпълняващ длъжността на външен министър и заместник на генерал-губернатора. Милицията и жандармерията се рекрутират от българското население. Останалите четири министерства са на финансите, правосъдието, просвещението, земеделието, търговията и обществените сгради.

По подобие на конституциите от западноевропейските държави, Органическият устав в гл. 2 прокламира широки граждански права¹⁹, които стават основа за демократично местно самоуправление – свобода на словото и печата, събранията и сдруженията, вероизповеданията и свободата на

¹⁶ Източнорумелийският период на Пловдивския край. Пловдив, 1993, НБ „Ив. Вазов“ (НБИВ), 4-5.

¹⁷ А. Пантев. Години на демокрация. С., 1992, с. 45.

¹⁸ И. Салабашев. Спомени. С., 1943, 5-16.

¹⁹ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, с. 11 и сл.

личността, равенство на всички пред законите. Така жителите на общините имат достатъчно увереност в осъществяването на местните дела. Според френския правителствен вестник „Temps“ българинът от роб се превръща в свободен мъж, самостоятелен домакин и независим.

Гаранциите за демократично управление продължават и в чл. 24 на Органическият устав, където е застъпен принципът на равноправието на всички раси и националности в политическия, стопанския и културния живот. Личната свобода и неприкосновеност е уредена с чл. 30, 31, 32., а чл. 27 разрешава свобода на придвижването и местожителството в общините. Много голям стимул за активно включване на населението в обществено-политическите работи на общините дава чл. 39 и чл. 43 за правото на гражданите за жалби и петиции до публичните власти и да изказват свободно своите мнения писмено или устно. Чл. 40 гарантира свобода на печата без цензура; чл. 28 – свобода на вероизповеданията; чл. 41 – свобода на мирните събрания, сдружаване, образование и изборително право, чрез което се обезпечава юридическа възможност на гражданите да участват в политическия живот. Според чл. 75 право да избират имат навършилите 21 години мъже с местожителство Източна Румелия, с румелийско поданство и недвижим имот. Имущественият ценз стеснява изборителните права за разлика от Търновската конституция, която допуска всеобщо изборително право на мъжете над 21 години.

Всеизвестният инцидент за реакцията на българите при посрещането на първия генерал-губернатор Алеко Богориди заради турския фес е още едно потвърждение за ярко изразената национална идентичност и самочувствие на българския народ. И това е напълно оправдано. Според направено преброяване в областта през 1880 г. 573 560 души са българи, 174 700 – българо-мохамедани и турци, 42 654 – гърци, 19 549 – цигани, 4177 – евреи и 1306 – арменци²⁰.

Цялото културно-политическо, стопанско и административно развитие на Източна Румелия още отначало отхвърля идеята за дебългаризиране. По мирен път етническият сблъсък е преодолян. Органическият устав в чл. 22 предвижда в общините, околиците и окръзите да се използва езикът на мнозинството. Така гръцкият и турският език постепенно отпадат като официални.

В Конституцията на Отоманската империя от 11 декември 1876 г., в чл. 109 се посочва, че територията е разделена на области (вилаети), окръзи (санджаци), околии (кази) и общини. Чл. 111 доуточнява, че различните общини имат по един съвет, който да контролира управлението на доходите от недвижимо имущество и неговите членове се избират от общината, която представят. Според чл. 112 общинските дела ще се управляват от общински съвети, които са избрани²¹.

²⁰ Е. Стателова. Цит. съч., с. 14.

²¹ Х. Арнаудов. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. 4. С., 1886, 295-296.

Традицията от Възраждането е продължена от Временното руско управление²², когато във всеки град задача на градския съвет е да се грижи за стопанисването на града и благоустройството. Градските съвети се състоят от трима постоянни и четири до дванадесет почетни членове, избрани от гражданите за две години. Избиратели са жителите над двадесет годишна възраст, български поданици, притежаващи имот. Избираемите са на възраст от 30-годишни нагоре, напълно грамотни, български граждани, притежаващи имот²³. Тези принципи се доразвиват и в Конституцията на областта.

В Източна Румелия няма определен закон за градските и селските общини²⁴. Техните функции са законодателно оформени с Органическият устав. Общините разполагат с общинска собственост, бюджет и са юридически лица. Така те напълно отговарят на демократичните изисквания за разгръщане на местното самоуправление.

Градски общини са тези, които до този момент са били такива. Селски общини могат да прерастат в градски само със закон²⁵. Най-важни институции в общината са градският съвет и кметът. Градският съвет се състои от 9-11 членове, избрани от населението за 3 години. В изборите избирателите се разделят в 9-11 секции според броя на членовете, които трябва да се изберат. Градска комисия, в съгласие с началниците на религиозните общности, съставя списъка на избирателите. Секциите съвпадат с различните квартали и изборът в тях се осъществява в един ден. Ако законността на избора на съветник се оспорва от най-малко 10 души избиратели, арбитър става окръжният съд. Четирите обикновени сесии, които провежда ежегодно градският съвет, стават в първия понеделник на месеците февруари, май, август, октомври. Продължителността им е до 10 дни. Предвиждат се и извънредни сесии. Ако това се налага, кметът свиква съвета. Съветник, който отсъства без основание три поредни пъти от сесия, може да бъде освободен от околийския началник по искане на съветниците²⁶. Освободеното място се попълва в разстояние на един месец. Председател на градския съвет е по право кметът, освен в случаите, в които се разглежда финансовото състояние на неговото управление. При отсъствие на изпълнителната власт от сесията на съвета, председател става съветникът, избран с най-много гласове в изборите. Всяка сесия на първото си заседание избира секретар с тайно гласуване. Заседанията са редовни, когато присъстват повече от по-

²² БИА–НБИВ, Пловдив, ф. 19, а. е. 3, л. 44-49. Инструкция определяща порядок действий и предметы ведомства окружных и городских управительных советов. Сан Стефано, 1978.

²³ Документи за дейността на русите по уредбата на градското управление в България. С., 1905, с. 184.

²⁴ Закон за общините за градското управление от 12 окт. 1882 г. има само в Княжеството; вж. Марица, г. V, 15 окт. 1882, бр. 430, с. 3; бр. 432, с. 3; бр. 434, с. 4; в Източна Румелия отделен закон няма.

²⁵ Органически устав на Източна Румелия..., с. 36.

²⁶ С. Симеонов. Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979, с. 108

ловината членове. Те не са публични. При равни гласове надделява гласът на кмета или на помощника му. При желание, най-малко на трима съветници, гласуването става тайно. Всички решения се протоколират в специална книга, подписана от околийския началник. Протоколите се подписват от всички членове на съвета. Тези, които не са съгласни с дадено решение, се обосновават писмено под решението. Преписи от решението на градските съвети се изпращат до околийския началник и след това – до окръжния²⁷.

Общинският съвет решава всички въпроси, касаещи управлението на общината. Гласува общинския бюджет, назначава и уволнява общинските служители, включително кмета и заместниците му, приема годишния отчет на бирника по изпълнение на бюджета. Стопанисва общинските имоти, гласува продажбите, купуванията и делбите им. Гласува градските данъци и такси, дава разрешения за строителство, за ремонт на сгради, улици, градини, водопроводи и др. с парични средства на наличните фондове или чрез суми от увеличението на годишните приходи. Относно приемането на градските бюджети, в „Народен глас“ от 10 февруари 1881 г. пише: „Както в Пловдив, така и по другите градища на нашата област, градските съвети заседават в редовна сесия, която е почнала от първия понеделник на тоя месец (от 2 февруари). От четирите годишни сесии, които имат нашите градски съвети по Органическия устав, тази е най-важната, защото на нея се уреждат бюджетите на нашите градове [...] защото градските ни съвети са били лишени досега от определени бюджети и не са знаели колко приходи имат, нито колко разходи ще направят [...] сега ще се улеснят градските управления.“²⁸

Решенията на градските съвети обаче влизат в сила само след утвърждаване от по-горна инстанция: окръжен управител, главен съвет и само ако не противоречат на областен закон. При спор между окръжния управител и общинския съвет решението взема главният управител след допитване до Постоянния комитет на Областното събрание.

В правомощията на главния управител влиза възможността за закриване на градските съвети, ако се налага. В този случай от окръжния управител се назначава градска комисия от 5-10 души, която да работи за избирането на нов градски съвет. В наредбата е посочен и срокът за нов избор. Този акт се утвърждава от главния управител.

Изпълнителният орган на общината е кметът и неговите пълномощници, които в зависимост от големината на града, варират от 1 до 3 души, съответно за населени места под 2000 души – 1 заместник, двама заместници за населени места от 2000 до 10 000 души и трима – над 10 000 души²⁹. Верослу-

²⁷ Органически устав..., притурка № 6 на гл. VI, 157-158.

²⁸ Народний глас. Пловдив, г. III, бр. 162, 10 февр. 1881, с. 1.

²⁹ Приказ на Генерал-Губернатора № 51 от 25 апр. 1883 г. за утвърждаване на кметовете на Ст. Загора, Нова Загора и Сеймен. Документът се намира във фамилияния необработен архив на Димитър Начев – избран тогава за кмет на Ст. Загора. Благодаря за любезното съдействие на инж. Начо Начев от Ст. Загора, предоставил ми документа.

жителите, държавните чиновници, прекупчиците на общински строежи и военните не могат да се избират за кметове³⁰.

Като изпълнителен орган в общината, кметът е натоварен да пази общественения ред, да подготвя проекто-бюджета, да следи за изпълнение на приетия бюджет, да подписва търговете и търговските сделки на общината, да приема дарения в нейна полза. Той трябва да представлява общината в съда, да следи за изпълнението на строителната програма, за дейността на общинските училища и др. Дейността му трябва да бъде в съответствие с областните закони, правилниците, наредбите на окръжния управител и решенията на градския съвет. Кметът още е задължен да обнародва всички закони и правилници в областта и решенията на окръга и общината. Той е началник на градската полиция, която следи за безопасността на гражданите, чистотата и осветлението на града, за събирането на данъците, за потушаване на пожарите³¹. В правомощията на кмета е да упражнява властта си чрез правилници, когато се утвърдят от околийския управител и чрез постановления. В началото на самоуправление на общините, румелийското правителство държи за избран общински съвет като принцип на самоуправлението. За кметове обаче в по-важните центрове, които са център на околия (кантон) и окръг (департамент), са посочвани лица и утвърждавани от Генерал-губернатора, извън състава на избраните съветници. В Пловдив Ив. Ст. Гешев, тогава член на Постоянния комитет, е назначен за пловдивски градски кмет и не е от членовете на Общинския съвет. Това не се приема от общината. Ив. Ст. Гешев е принуден да се откаже от службата си във висшата публична администрация, защото противоречи на чл. 162, ал. 2.³² Тези изисквания са протоколирани от общинския съвет в Пловдив от заседанията на 13, 17 и 18 септември 1880 г. с протокол № 1-3.³³

Проблемът за определяне на кметовете в големите центрове от висшата власт не се решава до 1883 г. Във вестник „Южна България“³⁴, септември 1883 г., по повод местните избори отново се повдига същата тема. В уводната статия вестникът пита: „Могат ли кметовете, които според чл. 161 от Органическият устав се избират от градските съветници, да бъдат избрани също измежду гражданите, които не са избрани за съветници, или дали градският съвет е длъжен да избере кмет измежду членовете си? [...] Както е известно у нас този въпрос е бил един от спорните въпроси, ако и да не намираме как може да се подкрепи мнението, че за градски съветници могат да се изберат и извън съветниците. [...] Кметът е глава на градския съвет и трябва да има от всички свои съграждани повече доверие... По-близо до здравия разум е, че

³⁰ С. Симеонов. Цит. съч., с. 111.

³¹ Областен сборник от закони в Източна Румелия. Г. I, випуск 1, том 1, с. 259.

³² Срвн. Органически устав на..., с. 49.

³³ Пловдивски общински вестник, бр. 70, 7 март 1931, в рубриката „Из старите архиви на пловдивската община“.

³⁴ Южна България. Пловдив, г. I, бр. 8, 24 февр. 1883, 1-2.

който трябва да бъде избран за глава на обществото, трябва да се подложи на двоен избор [...] също както Областното събрание никога не може да избере председател, ако с доверието на избирателите не е избран за представител, също така както и главните съвети не могат да изберат председател, който не е бил съветник.³⁵ Според статията губернаторът е задължен да назначава кмета измежду членовете на градските съветници, както това недвусмислено е посочено в Органическия устав, чл. 161: „Думата *parmi* (фр. между, сред – б. а., В. Г.) не случайно е сложена там.“ И по този въпрос френското и руското предложение в комисията са единодушни.

Другият акцент в същата статия се слага на ролята на висшата държавна администрация по отношение на развиващото се вече четири години местно самоуправление. Като печатен орган на партия, приела либералните идеи, вестникът търси отговорността на държавата по отношение на стимулиране и развитие на местното самоуправление: „От създаване на нашата автономна област и до днес, нашата администрация е сполучливо управлявана... Избегнаха се много затруднения при устройството на областното самоуправление. Въдвори се доволно скоро редът и тишината между различните населености. Така се изминаха първите четири години.“ Обаче не само това се иска от една висша администрация. Тя трябва да отговаря и за подведомствените си органи. Нейната задача е да надзирава дейността и „да преразглежда сметките“ по места; да обучава кметовете и съветниците; да прави чести ревизии и т. н. В противен случай градското управление и най-вече селското няма да могат да отговарят на поставените пред тях изисквания. В селските общини голяма част от кметовете и членовете на старейшински съвети са неграмотни, не знаят правата и задълженията си. Не могат засега да изпълняват ролята на самоуправителни органи. Но висшата администрация носи своята вина, защото не стимулира тяхната инициатива, предпочита тя да се разпорежда и да взема решения вместо тях³⁶.

През 1883 г. в кметските избори в Стара Загора – община, която също е център на околия и окръг, няма нарушения на чл. 161 на Органическия устав за назначаване на кмета. Тук Димитър Начев е избран първо за съветник, след това е посочен за кмет и накрая е утвърден от генерал-губернатора на Източна Румелия³⁷ след представено решение от 21 март 1883 г. за успешен избор на съветник от Дирекцията на вътрешните работи в Пловдив³⁸ и писмо от префекта на Стара Загора от 6 април 1883 г. за утвърждаване на избора на 27 февруари 1883 г.³⁹

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Приказ на генерал-губернатора на Източна Румелия № 51 от 25 апр. 1883 г. за утвърждаване избора на г-н Димитър Начев за градски кмет на Ст. Загора.

³⁸ Решение № 5 от 21 март 1883 г. на Дирекцията на вътрешните дела.

³⁹ Писмо № 1118/31 от 6 апр. 1883 г. на префекта на старозагорския департамент. Тези три документа се съхраняват в личния необработен архив на сем. Начеви от гр. Ст. Загора. С любезното съдействие на г-н инж. Начо Начев имах възможност да ги ползвам, за което благодаря!

В доклада на старозагорския префект Ат. Илиев за състоянието на окръга през 1883 г. и до септември 1884 г., в раздел 2 „Общински управления“ а) Градски общински управления, се обръща внимание на други въпроси, свързани с финансиране на планирането и градоустройството в общините. Отделено е внимание и на кметовете като началници на общинската (муниципална) полиция според чл. 174 на Органическия устав, които вече добре се справят със задълженията си⁴⁰. Но проблеми, свързани с утвърждаването на не-съветник за кмет не се дискутира.

Държавната структура е добре развита както на централно ниво (парламент, постоянен комитет, правителство, съдебна система), така и на местно ниво (развито самоуправление и изборност на местните органи на самоуправление). В политическия живот има умереност, толерантност, компромис и уважение на законите и институциите в областта.

Местното самоуправление има своите традиции в Източна Румелия, а и целта на Османската империя или на великите сили никога не е била то да бъде елиминирано. Така османската власт, насочена към решаване на общоустройствените проблеми на централно ниво, оставя местните проблеми да се решават от местни органи на властта и местното население. Ески Загра (Стара Загора) е с население над 10 000 души. Тя има право да избере трима помощници на кмета и общински градски съвет от 11 съветници, избирани за три години (чл. 163)⁴¹. В състава на общината влизат и две села: Муратлии (Кольо Ганчево) и Айданлии (Зора). Службите на кмета и заместниците са безплатни, но съветът може да им отпусне суми за служебни разходи. До влизане в сила на Органическия устав от 26 април (8 май) 1879 г. и до провеждане на първите избори за местни органи на управление, след приемане на Органическия устав от юни 1879 г., град Стара Загора се управлява от избрания през март 1878 г. градски общински съвет. Председател е хаджи Господин Славов – един изключителен авторитет за старозагорци. Той е виден възрожденец, основател на църковната община в града, участник във всички български църковни събори в Цариград, включително и когато се взема решение през 1871 г. да се обособи самостоятелна Старозагорска епархия. Има значим принос в просветното дело в града и написва „Описание на казата Ески Загра“ през 1858 г. Негови заместници и членове на първия общински съвет след Освобождението са: Димитър Хаджиев, Костаки Жеков и Слави Николов.

Веднага след Освобождението, изправени пред руините на града, общинските съветници и жителите на Стара Загора се мобилизират за изпълнение на най-важната задача за момента – възстановяване на селището. Това на първо време означава осигуряване на подслон, храна и препитание за завръщащите се жители, благоустрояване и строеж на нови жилища, учи-

⁴⁰ Доклад на старо-загорският префект за състоянието на окръга и ходът на разните в него служби. Ст. Загора, 1884, Атанас Илиев – старозагорски префект, 77-78.

⁴¹ Органически устав..., 48-49

лица, читалища, библиотеки, църкви, здравеопазване, сигурност и възстановяване на традициите. Според Иречек, „От това време градът бързо се съвземаше: в 1880 г. имаше 1389 къщи, в 1885 г. – вече 2417. Стара Загора, както съм я виждал и при най-ясното слънчево осветление, и при всичката природна хубост на цялата покрайнина, оставя в мисълта на пътника само тъжно впечатление; с време, когато някога всички следи от тая катастрофа бъдат отстранени, със своето местоположение може би ще бъде един от най-хубавите градове на целия полуостров. Старозагорци правят най-добро впечатление: те са хора склонни и либерални, придържат се към своите народни обичаи, не ламтят за външните дрънкулки на тъй наречената цивилизация и спокойно и с чудна въздържаност понасят своята съдба и всички огромни загуби и нещастия.“⁴²

Гражданите съзнават, че изпепеленото трябва да се съгради отново, ако общината държи да се запази като стар български културно-просветен и административен център в Източна Румелия. Това обаче, може да се осъществи с помощта на опита и традициите в местното самоуправление, защото изчезнат ли традициите, изчезва и цивилизацията⁴³. Освен това според новото административно-териториално деление Стара Загора е голям окръг (департамент) с пет околии: Старозагорска, Казанлъшка, Чирпанска, Новозагорска и Търново Сейменска (Симеоновградска). Има 259 села и 126 866 жители⁴⁴. Стара Загора има 15 274 жители, от които 12 215 българи, 2847 турци и 147 евреи⁴⁵. Константин Иречек говори за различие в данните за броя на населението в окръга и в града – според Димитър Илков, който цитирахме, и според печатната статистика за това време. За К. Иречек точно е да се говори за 15 258 жители, от които 11 912 българи, 2599 турци, 332 евреи, 309 цигани, 44 гърци, 21 арменци, 6 руси и 35 „различни“. В целия окръг жителите са 194 441 души, 160 573 българи, 27 573 турци, 4611 цигани, 1071 евреи, 201 гърци, 75 арменци, 22 руси, немци и италианци и 313 „различни“⁴⁶. От 270-те общини в окръга, 175 са чисто български, а 18 са чисто турски. Стара Загора е най-голямата община в окръга⁴⁷.

Едно от първите дела на общинския съвет е настаняване на завърналите се жители и решаване на проблема на войнишките вдовици и сираци. В писмо на старозагорските граждани до окръжния управител за решение на жилищния проблем, специално се обръща внимание на положението на вдовиците и сираците: „Да предположим, че някои от по-заможните граждани ще могат да си струпат каква да е къщица, но къде да отиде една бедна вдовица

⁴² К. Иречек. Пътуванията по България. Ч. I. С., 1974, с. 227.

⁴³ К. Попър. Някои проблеми на новите демокрации. С., 1993, с. 59.

⁴⁴ А. Илиев. Доклад на Старозагорският префект, 1884. Ст. Загора. Цит. по Д. Илков. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908.

⁴⁵ Д. Илков. Цит. съч., с. 244.

⁴⁶ К. Иречек. Цит. съч., с. 232.

⁴⁷ Пак там, с. 233.

с няколко сирака, като няма нищо и отникъде помощ? Затова долуподписаните (174 граждани – б. а., В. Г.) смятаме да ви попитаме чрез настоящата: къде ще може бедното население да се подслони, като се позволи на турците, които изгориха нашите къщи, да заемат сега и останалите малко техни къщи? От страна на цялото население, ний молим най-покорно да действате пред висшата власт!⁴⁸

Този граждански акт на старозагорци успява бързо да привлече вниманието на висшестоящите институции. Почти веднага окръжният управител изпраща рапорт до Пловдивския губернатор в потвърждение на тежкото положение на жителите⁴⁹. Лично княз Дондуков-Корсаков подарява средства за създаване на манифактура за вълнени шаяци⁵⁰, където да работят вдовиците и сираците. Манифактурата е готова през януари 1879 г., а неин управител е Слави Тошев. Общината осигурява построяването на жилища за тези жени върху парцели от новата регулация на града, като сключва безлихвен заем с правителството в размер на 100 000 златни гроша за две години и 100 000 лв. заем за възстановяването на града с 8% лихва. До построяването на жилищата вдовиците и сираците са настанени в две специално построени общежития за 700 души с отпуснати за това от главния управител на Източна Румелия 150 000 гроша (150 000 лв.).

При разквартируване на VI-та пехотна старозагорска дружина (бивша VI-та опълченска дружина) се дават безвъзмездно 330 м² парцели за строеж на жилища за опълченците. Започва усилено строителство. До края на есента на 1879 г. в Стара Загора са построени около 310 нови къщи⁵¹. Старите и опожарени къщи с „приказ“ на генерал-губернатора се отчуждават. Според Д. Илков това става по инициатива на гражданите и то в името на общото благо: „За да се не обремени Старозагорското общинско управление, още в самото начало, с тежки и непосилни дългове, заарските българи се съгласили помежду си, да отстъпят на разположение на общината всички дворни места в града. Тези места били разпродадени сетне на гражданите за евтини пари, от които общинската каса се обогатила доволно и 30% от събраните суми общинското управление отделило за съграждане на училища.“⁵²

Според наблюденията на Д. Илков – „След като се поутоложили малко работите в страната и новоучреденото румелийско управление започнало редовно да функционира, то и населението на автономната област се поуспокоило доволно и отново прегърнало търговията, земледелието и другите мирни занаяти. В кратко едно време по Източна Румелия се забелязало на

⁴⁸ БИА–НБИВ, ф. 19, а. е. 5, л. 198. Покорна просба до Негово Високочеловечие Началника на Старозагорския окръг, № 1054 от 26 август 1878 г.

⁴⁹ БИА–НБИВ, ф. 19, а. е. 5, л. 200. Рапорт до Филипополския губернатор от началника на Ески-Загорския окръг от 29 август 1878 г.

⁵⁰ 150 години община Стара Загора. Ст. Загора, 1999, с. 54.

⁵¹ Д. Илков. Цит. съч., с. 247.

⁵² Пак там, с. 245.

всъде движение, живот, кипез. Хората едни други се надпреваряли кой по-много да спечели, кой по-много да научи [...] Старозагорци не остана нито крачка надиря от общото течение на времето. Едни от тях се предали на търговия и земледелие, както и по-напред, а други завзели места в училищата и в управлението на страната, където имало голяма нужда от тях. Отворените митнически граници с Турция давали пълна възможност на старозагорци да търгуват свободно с Одрин и Цариград и да печелят хубави пари; засигурените от законите на страната и добре възнаграждавани общински и държавни служители били предволни от положението си, та свободното от занятията си време, всякой според способностите си, употребявали в ползовита и широка дейност за благото и преуспяването на отечеството. При това данъците били много леки, управлението нечувано свободно, правосъдието идеално, чиновничеството примерно, честно, родолюбиво. И наистина, в първото свое петолетие Източна Румелия представлявала едно райско ъгълче на Балканския полуостров, достойно във всяко отношение за завист. Ето така били сложени работите в Южна България, когато старозагорци се решили да възобновят града си.⁵³

Модерните демократични принципи на управление, заложили в областта с Органическият устав, дават достатъчно основания на българското население за оптимизъм.

Повратната историческа съдба на града силно мотивира старозагорци за консолидирането към едно успешно местно самоуправление. През юни 1879 г. се провеждат избори за местни органи на управление⁵⁴. Избрани са окръжно и общинско ръководство. Първият кмет на Стара Загора е Стефан Стойков Салабашев. До Освобождението той е търговец на кожи и кожени изделия. Включва се активно в обществения живот на града. Става кмет на 32-годишна възраст. Деец е на Народната партия и до избирането му за кмет се занимава с административна дейност. На този пост е до 1883 г. От 1887 г. до 1890 г. също е кмет на града. В летописа на новата история на града остава като кметъг „възстановител“⁵⁵. Останалите членове на общинския съвет са: Димитър Макаков, Димитър Грозев, Васил Златев, Стефан Иванов Салабашев, Иван Черепов, х. Иван Иванов, Георги х. Митев, Хусни бей Ефенди и Георги Хаджоолу. Главен инженер е чехът Любор Байер. Той изработва първия градоустройствен план на Стара Загора⁵⁶.

На 23 септември (5 октомври) 1879 г. се полага тържествено основният камък на новия град от генерал-губернатора Алеко Богориди. Той „издал

⁵³ Пак там, 244-245.

⁵⁴ *Й. Бояджиев*. Хроника на Градския съвет 1877-1944. Ст. Загора, 1974, с. 5; ИМ-Ст. Загора, машинопис, също *А. Илиев*. Спомени. С., 1926, с. 159; 150 години община Стара Загора..., с. 53. В литературата има и становище, че: „Първите избори за градски съвети се провеждат в началото на 1880 г.“ (*Е. Стателова*. Цит. съч., с. 95.)

⁵⁵ *Й. Бояджиев*. Цит. съч., с. 7.

⁵⁶ 150 години община Стара Загора..., с. 54.

този ден особен приказ за възобновяването на град Стара Загора, който бил прочетен на народа от Дядо Климент, Търновския митрополит: Като взех пред вид желанието на болшинството на жителите на града Стара Загора, изложено в протоколите на градския съвет № 3, 21 юний 1879 г.; като взех във внимание, че хигиеническите правила трябва строго да се съхранят при построението на новите градове..., че добрите и широките пъщища заедно с [...] общи пазари улесняват търговията и благоденствието на жителите, удобрих плана изработен от инженера Байера, който е удобрен от техническото отделение на [...] областта, съобразно с протокола на [...] префекта и в действие решението на гражданите за възобновление на град Стара Загора. Префектът на Старозагорский департамент се призовава да покаже съдействието си на Старозагорский градский съвет...⁵⁷

За това събитие Димитър Илков доуточнява: „Широкият площад в средата на Стара Загора, дето е сега централната градска градина, бил наречен Богоридиев площад.“⁵⁸

„Приказът“, издаден от висшата власт в областта, е заявка за модерно управление, пред която традицията отстъпва. Съдържанието на документа потвърждава желанието за спазване на модерни демократични принципи на управление. Приоритетът е на общата воля на гражданите, а междинните звена във властта са задължени само да помагат в реализирането ѝ. Оценява се и това, че новият градоустройствен план спазва европейските изисквания за съвременен начин на живот – с добре развити комуникации и търговия. Стремехът към модерното и скъсване с османските стандарти на живот и управление е зарядът, който прави съпричастни всички българи към идеята за бързо обществено-икономическо развитие на областта и конкретно на старозагорската община. Общият национален интерес доминира над всякакви вътрешно-политически пристрастия. В този смисъл е изказването на Д. Илков: „Румелийското управление се отразило, особено в първите три години, твърде благотворно върху напредъка и процъфтяването на град Стара Загора.“⁵⁹

В областта, както и в общината, се създават допълнителни междуетнически проблеми заради разпоредба на турското правителство за завръщане на бежанците – турци по родните места. Общинският съвет създава на 12 януари 1880 г. смесена българо-турска комисия за уреждане на спорните имоти и на други междуетнически въпроси. Председател на комисията е кметът Стефан Салабашев, а членове са: Слави Тошев, Димитър Наумов (народен представител в Първото областно събрание в Пловдив), Стефан Митов, Шефкет бей, Асим бей, Тахир ефенди и Мехмед Каленбероглу. Турските вдовици се настаняват в реставрираното турско училище (медресето)⁶⁰.

⁵⁷ Д. Илков. Цит. съч., с. 246.

⁵⁸ Пак там, с. 54.

⁵⁹ Пак там, с. 247.

⁶⁰ БИА–НБИВ, ф. 19, а. е. 7.

Постепенно, с толерантност и със съдействието на най-уважаваните от всички граждани, се гради междуетническата търпимост и уважение в Стара Загора. Тук действията на общинарите са продиктувани от новото мислене и разбиране за човека и неговото право на живот и дейност. Но вещината, с която то се прилага в общинското управление, се дължи и на връзката с традицията, формирана от опита на живот в една многонационална империя. Този вековен опит убеждава българите, че няма лоши и добри народи, а има лошо и добре управлявани народи. Д. Илков пише: „По онова време Южна България била въгрешно спокойна и не я раздирали още сплетните на никакви политически партии. Българите си живували тогава сговорно и братски, сплотени от възвишената идея, да противостоят юначно срещу другите националности в областта, докато последните имали още някакво значение и съставлявали една малка въгрешна сила.“⁶¹

В областта партиите се обособяват след 1881 г. Народната партия – съединистка и русофилска обединява видни общественици и културни дейци. В. „Марица“, в. „Народен глас“, в. „Съединение“ са нейните издания. Либералната партия е русофобска и туркофилска. Тя разчита, че съединението ще се осъществи с въгрешни сили. Неин печатен орган е в. „Южна България“. Първото открито сблъскване между тези партии става по време на изборите на депутати за Областно събрание през май 1881 г.⁶² В. „Марица“⁶³ пише: „У нас засега няма партии [...] има нещо като зародиши на партии.“ Защото главната цел за този политически период в Източна Румелия не е въгрешнопартийно разделение, а общонационално обединение: „Без оцелопуването на българския народ в едно и също политическо и независимо тяло не може да има политически живот за нашия народ.“⁶⁴ Тази доминираща идея лежи в основата на двете партийно-политически платформи.

По повод на дописка от старозагорци до редактора на в. „Южна България“ от 12 януари 1883 г. за извършването на Съединението с въгрешни сили, се вижда степента на организираност и инициативност на гражданите, както и тяхното желание за вземане на различни решения: „Град, който преди войната се е отличавал от другите градове в отечеството в научно и политическо отношение и сега [...] има амбициите да бъде подир Пловдив, първия който да играе на политическата сцена важна роля и в дадения случай да направи така, че да се чуе неговото слово. Неговите граждани [...] внимателно гледат политическите събития [...] и са готови да поставят своя глас на масата на разискванията и той да се чуе.“⁶⁵ По-нататък старозагорските граждани се обявяват против политическите интриги във вестниците, които до 1883 г. не „мърсели“ печата. „Няма българин, който да мрази освободи-

⁶¹ Д. Илков. Цит. съч, с. 248.

⁶² Е. Стателова. Цит. съч., с. 83 и с. 173.

⁶³ Марица, бр. 281, 1 май 1881, с. 1.

⁶⁴ Пак там, бр. 98, 10 юли 1879, с. 1.

⁶⁵ Южна България, г. I, 19 ян. 1883, 3-4.

телите си и няма българин, който да не желае съединението на народа си..., ако би имало такива те непременно са тези, които разнасят тези слухове...”

В Стара Загора двете партии се формират през 1880 г. в следствие на изострени недоразумения между Димитър Наумов (от НП, която има голямо влияние в общината) и д-р Тодор Стоянович (ЛП) по повод построяване на голямо класно училище. Димитър Наумов иска то да се построи преди реконструкцията и строителството на основните училища. Тодор Стоянович държи второ да е класното училище⁶⁶.

Димитър Илков споделя и колко деструктивно се отразява на обществото всяко желание личните интереси за власт да доминират над националните: „Отровната зараза на партизанството, която подяжда в сегашно време зле корените на целокупното наше отечество, не била известна още в Румелия. Тя била присадена тук от емигранти от Княжеството, едва през 1881 г., когато Батенберг се опитал да катурне Търновската конституция, а княз Алеко Богориди забълнувал за българския трон. До каква степен партиите деморализирали в едно твърде късо време трудолюбивото, кротко и родолюбиво българско население в Южна България, това може да се види от едно печално събитие, що се случило в град Стара Загора в първите дни на провъзгласеното Съединение.“

Антисъединисти, активизирали майките на младежи, които са извикани да бранят границите на съединена България от турците, да крещат „Долу Съединението!“, „Искаме синовете си!“ и да хвърлят камъни срещу префектурата. Но истината е, че партийните ежби са тези, които вредят на гражданите да живеят разумно, а не партиите като изразител на волята на отделни групи в обществото. Въпреки „партийните боричкания“, старозагорци, благодарени на своя опит и традиции в общинското управление, са достатъчно мотивирани за оцеляване, съзидание и модернизирание на града.

Традиция в управлението е поддържане на редовни връзки с българите от други части на разединеното отечество. Всички българи под чуждото владичество дължат своето самосъхранение и оцеляване благодарение на своята запазена идентичност и народностен дух. И в случая диктатът на европейските сили и Високата порта не са в състояние да разединят Отечеството. Най-редовни са връзките с Княжеството. В документалната летопис на града⁶⁷ се споменава за молба на кмета на Стара Загора от 22 януари (3 февруари) 1880 г. до кметовете на Габрово, Трявна и Дряново за съдействие при възстановяването на града чрез изпращане на строителни техници и работници.

Напълно естествено е желанието на старозагорци новият вид на града да е сътворен от български строители и да има свой народностен облик. През месец януари 1880 г. общинският съвет подписва договор с тревненския майстор Боньо Драгошинов за построяване на общинска сграда.

⁶⁶ А. Илиев. Цит. съч., с. 236.

⁶⁷ 150 години община Стара Загора..., с. 55.

Любовта на българите към учението неведнъж се подкрепя с примери от старозагорската църковна община още от времето след нейното създаване. Затова може да се разбере опиянението, което изпитва летописецът: „Запустелите през време на войната български училища се напълнили бърже с младежи, всички лакоми за наука и просвета. Училищната година се приключвала в Румелия с музики и песни, а училищните празници се посрещали тържествено и въодушевленно. И както ликуват египтените, когато се разлее Нил по Египет, така ликували тогава и българите в Южна България като настаняли дните Петровден и 11 май.“⁶⁸

Започва усилено строителство на училища. Специален правилник за изграждане и поддържане на училищата в Източна Румелия, издаден от главния губернатор на 30 юли 1880 г., подпомага и насърчава тази дейност съгласно чл. 349 на Органическият устав⁶⁹. В Княжеството по това време продължават да действат създадените от отдел за просвещение начело с проф. Марин Дринов към Канцеларията на руския императорски комисар от март 1878 до юни 1879 г, законови актове: „Временен устав на народните училища“, „Постановление за инспекция на народните училища“ и др. В тях основното е, че на общините се възлагат задължения по издръжка на училищата и назначаването и изплащането на заплати. Държавата запазва правото си да изработва програми и да контролира учебната дейност на общините. От юли 1878 г в Източна Румелия тези промени се запазват. Дори съзнателно се отпускат в областта много финансови средства за строеж на училища и стипендии за следване в чужбина с цел откъсване от руското влияние, изпреварване на Княжество България в просветно отношение и демонстриране на преимуществото на европейското влияние чрез Великите сили. Общината в Стара Загора непрестанно търси субсидии. Тя подарява 40 места за дюкяни на училищното настоятелство, които като се построят, ще се дават под наем, а приходите ще са за учебни цели. През 1880 г. общинският съвет отделя парцели и значителна част от средствата за построяване на мъжко класно училище, девическа гимназия и по две основни училища в четирите квартала на града. През 1881 г. са отстъпени 6 хил. м² за девическа гимназия. За пет месеца тя е построена и тържествено открита на 1 (13) септември 1881 г. Същия ден се освещава новоизградената църква „Св. Богородица“⁷⁰. До 1882 г. общината има 8 основни училища, едно класно мъжко и една девическа гимназия (български) и 6 основни – турски⁷¹. Според „Статистическият календар на Старо-Загорският департамент за 1882 г.“⁷² Общото

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ БИА–НБИВ, ф. 20, а. е. 8, л. 38-39. Правилник за раздаване на пособия за градене и поддържане на училища; л. 40. Допълнение на публично-административния правилник за разпределяне на пособия по градене и поддържане на училища.

⁷⁰ 150 години община Стара Загора..., с. 57.

⁷¹ Пак там, с. 58.

⁷² Статистическият календар на Старозагорският департамент за 1882 г. С., 1882, с. 156.

образование е три пъти по-разпространено отсам Балкана отколкото отвъд“ – по брой училища, учители и ученици, съотнесени към общия брой население в Източна Румелия и Княжество България.

Източна Румелия организира просветната дейност, ръководейки се от един модерен областен закон⁷³. В гл. I, чл. 1 на закона се казва: „Учението в Източна Румелия е свободно, стига то да се върши по условията за способност и нравственост и под надзора на властта, колкото до благонравието, до общественния порядък и до почет към областните закони“. Когато учението не вреди на нормите и морала в обществото, то винаги е желателно, а властта контролира само дали са спазени тези основни принципи, които съществуват във всяко съвременно общество. Чл. 3 е типичен пример за демократично развитие и управление в многонационалната област: „Всички народности в Източна Румелия имат еднакви права в народното образование. Всякой може да се учи и образова по какъвто език и в каквото научно направление му е воля.“

Управлението и поддържането на училищата е работа на отделната община според чл. 4. В чл. 5 се казва, че всяко вероизповедание въвежда обучение на своя език. А духовните власти там правят програмата по вероучението си (чл. 7). В областта задължително обучение се въвежда от 7 до 13-годишна възраст (чл. 9), като това става в общи или частни училища. Началното образование според закона трябва да даде общи знания и умения и да подготви учениците за живот в обществото. При необходимост могат да се създават смесени училища от момчета и момичета, както и учители да преподават в девически училища и обратното.

Общинският съвет работи по възстановяване на старите основни училища – Свети-Николското и Акарджанското. През 1882 г. е построена мъжката гимназия.

Принципите на модернизация на областта и община Стара Загора в културно, просветно и благоустройствено направление, както и във финансово отношение са доказателство за доминиране на модерното над традиционното. Но приемствеността на традиционните приоритети в новите условия продължава – например традицията за строителството на чешми. Само че в този период основно се разчита на бюджетни средства, а не на дарения както е в миналото. В отчета за дейността на старозагорския градски съвет от 1883 г.⁷⁴ е записано: „При распределението пособията за градение на чешми, Областното Правителство отпуска и на нашия град 18 хиляди златни гроша за постройка на две чешми [...] отпуснатото пособие не стигаше за изкарването и на двете чешми. С отпуснатите от бюджета суми трябваше да се поправят по-нужните водопроводи на останалите здрави чешми из града.“

⁷³ Обнародван през декември, съгл. чл. 10 и чл. 54 на Органическия устав. Цит. по: Областен сборник от закони в..., г. I, випуск III, Пловдив, 1881, с. 287.

⁷⁴ Статистическия алманах на Старо-Загорският департамент за 1883 г., год. II. Пловдив, 1883, 141-142

Изискванията на населението активират вземането на модерни управленски решения. С постановление № 2 на Градския съвет от 1881 г. е решено улиците да бъдат нивелирани. Първата улица, която се нивелира, е улицата Нова Загора – Чирпан (днешният централен булевард „Цар Симеон Велики“). Построява се отводнителен канал в северозападната част на града, защото по време на проливни дъждове там винаги има наводнения в къщите. Ново за града е уличното градско осветление. Всяка вечер нощната стража запалва 140 газови фенера. Полагат се грижи за здравеопазването в общината. През 1883 г. се открива Градската болница с главен лекар д-р Тодор Стоянович. Новост за общината е откриването на първия паметник, посветен на загиналите руси и българи във войната. Присъства руският консул Кребел. Събитието е на 26 юли (7 август) 1881 г.

Създава се и градска полиция от 15 нощни стражи за опазване на реда в града: петима агенти, 17 полски пъдари, един водоразпределител и един комисар. По идея на ген. Обручев от 1878 г. повсеместно, включително и в Стара Загора, се създават гимнастически дружества със задача военна подготовка на населението за отбрана на отечеството и защита на местното население със законови средства. Тия дружества подготвят Съединението⁷⁵. Такова дружество в Стара Загора съществува. През 1879 г. на 6 (18) май лично ген. Обручев прави преглед на народната гвардия (гимнастическото дружество) в Стара Загора, преди нейното разпускане поради приключване на Временното руско управление⁷⁶.

През 1882 г. отваря врати първата окръжна библиотека в града. Издаден е и първият статистически календар на департамента същата година от 177 страници⁷⁷.

Населението в края на 1880 г. вече е 15 258 души, с което Стара Загора се нарежда на осмо място след Пловдив, Русе, Варна, Шумен, София, Сливен и Пазарджик. В края на 1884 г. е 15 884, от които 12 707 – българи, около 3000 турци, 147 евреи и 15 цигани. Броят на къщите е вече 2164.

Модернизира се административното управление. префектът на Стара Загора Атанас Илиев издава „Ръководство на градските кметове“ през 1883 г.⁷⁸ Най-напред той прави ясно разпределение между правомощията на кмета и съвета, както това е дадено по същество в чл. 160 на Органическия устав. Целта му е да акцентира върху това, че съветите разискват, гласуват и решават, а кметовете – действат и изпълняват. Като такива те разполагат със собствена власт, но са и под надзора (т. е. под контрола) на околийския началник и префекта (чл. 170 от Органическия устав, касаещ правомощията му). Властта, която имат кметовете сами или заедно с Градските съвети, се

⁷⁵ С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 16.

⁷⁶ 150 години община Стара Загора..., с. 54.

⁷⁷ Статистически календар на Старо-Загорският департамент за 1882 г., С., 1882.

⁷⁸ Публикувано в: Статистически алманах на Старо-Загорският департамент за 1883 г. Г. II, Пловдив, 1883, с. 89.

нарича муниципална власт, определя авторът. Самоуправлението на градските общини той определя като власт, която е само под надзора, а не под заповедите на по-високата администрация. Това модерно тълкуване на правомощията на местните органи на властта отговаря на принципите за правово държавно управление. Думите на Ат. Илиев, като префект на департамента, са гаранция за успешното местно самоуправление.

На 20 февруари (4 март) 1883 г. се провеждат избори за общински съветници. Според публично-административния правилник на областта от 1880 г.⁷⁹ във всеки главен град на департамент (седалище на префектура) членовете на градския съвет са 10 души. Само в Пловдив са 11 души. В Стара Загора общинският съвет е в състав: Димитър Наумов, Стефан Сливков, Господин Лещов, Георги Коларов, Димитър Начев, д-р Тодор Стоянович, Стефан Салабашев, Пенчо Славов, Еюб Сабри ефенди и х. Ахмед Хюлюси. Съставът му съответства на съотношението между двата основни етнически елемента – българи и турци. Кмет става Димитър Начев, а помощник-кмет – Стефан Сливков. В началото на 1884 г. съставът на общинския съвет частично е променен. Трима от членовете на Либералната партия – Стефан Салабашев, Георги Коларов и Пенчо Славов – са сменени с новоизбраните трима членове от Народната партия – д-р Кирил Вазов, Костаки Жеков и Иван Черепов⁸⁰. На политическа основа възникват несъгласия в общинския съвет. В началото на 1885 г. кметът Димитър Начев подава оставка и се посвещава на Съединението. За кмет е избран Стефан Сливков от Народната партия, която тогава е управляваща в областта. Но общинският съвет е дестабилизиран, липсва съгласие и четирима от съветниците напускат. На 31 март (12 април) 1885 г. се провеждат избори за нов общински съвет. Седем от старите членове са преизбрани, кметът – също⁸¹.

Всички тези управленски промени съвпадат с напрегнатата политическа обстановка около Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Народните вълнения и възторг от успешното Съединение на 6 (18) септември 1885 г. осъществило националните интереси, заглушават партийно-политическите страсти. „В 12 часа на обед строихме войниците на площад „Богориди“ пред правителствения дом... Разбрахме, че има някакво събрание на видните хора на двете партии [...] в градския дом... По слухове разбрахме, че се гласи да се обяви и в Стара Загора съединението на двете Българи. Окръжният управител обявява на събралото се множество, че временното правителство в Пловдив обявява Съединението и преназначава окръжния управител Ат. Илиев. Той призовава населението към мирен начин на действие.“⁸²

⁷⁹ Областен сборник от Закони на Източна Румелия. Пловдив, 1880. г. I, випуск I, т. 1, № 9.

⁸⁰ *Й. Бояджиев*. Цит. съч., с. 10.

⁸¹ Пак там.

⁸² БИА–НБИВ, ф. Единични постъпления от 1850-1942 г., а. е. 40, л. 9, 11. Дневник воден по време на обявяването на Съединението, на ген. Георги К. Абаджиев, офицер от VI-та старозагорска дружина, тогава и командир на 12-та пехотна дивизия през Първата световна война.

Станалата политическа промяна не се отразява на административната през 1885 г.: „Всички действащи чиновници в Южна България, правителствени, окръжни и общински се утвърждават в длъжностите, които те понастоящем заемат, до ново наше разпореждане“, гласи Указ № 2 от 9 септември 1885 г. на Александър I Батенберг, княз на Северна и Южна България⁸³.

В периода от Освобождението до Съединението, съобразно с изискванията на Органическия устав, Старозагорската община осъществява едно подчертано модерно демократично местно самоуправление, което се изгражда на основата на приемственост, чрез продължаване и дообогатяване на традиционните приоритети на общината в условията на модерното време.

LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE STARA ZAGORA MUNICIPALITY FROM THE LIBERATION TO THE UNION (1878-1885)

Veneta Gaidardjieva

Local self-government was a problem of public importance aimed at the successful development of the Bulgarian municipalities. It was an indicator of democracy in the government of society and a principle in the organization of the modern state. The foundations of the democratic state system in Bulgaria were laid after the Liberation in the two formations with different statutes; the Principality of Bulgaria and Eastern Roumelia.

This article considers the question of the development of local self-government, its organization and activity both generally in Eastern Roumelia and its concrete manifestation in the Stara Zagora Municipality during the time prior to and after the passing of the Organic Statute on April 26, 1879.

⁸³ БИА–НБИВ, ф. 8, а. е. 9, л. 3.

**P. PAVLOV, J. JANEV, D. CAIN. JSTORIA BULGARIEI.
(П. ПАВЛОВ. Й. ЯНЕВ, Д. КАИН. ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ).
București, „Korint“, 2002. 192 p.**

Книгата е номер 29 от поредицата „микроанализи“ на букурещкото издателство „Коринт“. Дадени са сведения за авторите: доц. д-р Пламен Павлов от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, д-р Йордан Янев от Главно управление на архивите – България и докторантът на Букурещкия университет Даниел Каин, който е и преводач на текста на румънски език. Има кратък предговор, написан от преподавателя в Букурещкия университет проф. д-р Г. Збука. Той е и научен редактор на изданието.

Книгата е предназначена за широката румънска общественост. П. Павлов е автор на главите: „Античност и средновековие“, „Османско господство в българските територии (XV-XVII в.)“ и „Българското национално възраждане (XVIII в. – до 1878 г.)“. Следващите две глави „Третата българска държава. Възход и трагедия“ и „Комунистическото господство. Илюзии и експерименти“ са написани от Й. Янев. Последната шеста глава – „Посткомунистическа България“ е написана от Д. Каин. На две страници в края на книгата е поместена „Подбрана библиография“ – 34 заглавия от български и румънски автори.

Поради краткия обем в по-голямата си част изложението е почти тезисно. Акцентува се върху основни събития, процеси и концепции, някои от които интерпретирани от авторите съобразно собствените им схващания. Личи стремежът да се представят постиженията на съвременната българска историография.

Доц. д-р П. Павлов успява сполучливо да изясни генезисът на българския народ, образуването на българската държава, периодите на политически и културен възход, столетията на чуждо господство и освободителните борби през Възраждането. Като посочва основните стопански, политически и културни процеси от 1878 г. до септември 1944 г. д-р Й. Янев правилно очертава темповете на модернизация на българското общество. Осветлени са опитите за доосвобождаване и национално обединение на българския народ. Периодът 1944-1989 г. е характеризирани като време на едностранна диктатура. В прегледът за развитието на България през последните 12 години след рухването на „тоталитарния режим от комунистически тип“ (166 с.), Д. Каин описва само по-важните промени в политическия живот, представени като радикален преврат особено след идването на власт на „бившия монарх“.

Направеният обзор на съдържанието на книгата не би бил задоволителен, ако не се посочи, че са поместени 52 бележки, направени от Г. Збука и Д. Каин. Намерението е да се дадат необходими пояснения на румънския читател. Част от бележките обаче целят да отхвърлят или омаловажат твърдения на П. Павлов и Й. Янев и да представят становищата на румънски историци по съответните проблеми. Така например, оспорва се твърдението, че през определени периоди в пределите на средновековна България са включвани и територии на север от Дунав, подчертана е известната теза за влашко-

български характер на Второто българско царство; твърди се, че „в българската историография и у ревизионистичните политически кръгове в София продължава да се поддържа синдромът „Сан-Стефанска България“ (с. 113) и пр.

Независимо от това, отпечатването на посочената книга на румънски език е положително явление: вероятно ще бъде четена с интерес и от населението с български произход живеещо в Румъния.

Петър Тодоров

**Р. ПАНОВА. СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БЪЛГАРСКИ ГРАД –
ВЪЗМОЖНИЯТ АНАЛИЗ И НЕВЪЗМОЖНИЯТ СИНТЕЗ.
София, ИК „Свят. Наука“, 2001.**

Преди две години Издателската къща „Свят. Наука“ за пореден път показва добрия си вкус като издаде сборника от статии на Росица Панова „Средновековният български град – възможният анализ и невъзможният синтез“. Авторката е изкушен изследовател медиавист. Нейната първа книга „Столичният град в културата на средновековна България.“ С., 1995 се оказа ценен ориентир за специалисти и неспециалисти в полето на българската средновековна култура. Новата ѝ книга е обобщение на множество нейни наблюдения и изследвания върху града и културното пространство изобщо. Според дълбокото убеждение на Р. Панова „градът е жив организъм в тъканта на обществото и затова заслужава постоянно да бъде проучван“, а ние „можем да опознаем обществото опознавайки града“. Изучаването и възстановяването на ежедневието на града дава възможност на една динамична картина на даденото общество да „оживее“ и да го направи достъпно за нас. А като изследовател на българското средновековно общество и култура Р. Панова не може да остане безучастна към факта, че този период е останал някак относително затворен за читателите, че е необходимо познанието за него „да стане достъпно, близко и интересно, даже занимателно“. „Средновековието да се ‘открие’ за обикновения читател“ – като бъде подложено „на ‘нов прочит’ от страна на пишещите автори медиависти“. Тези открити, явни призови към историческата и културологична общност не бива да остават затворени в предговора на книгата, нито да сведат патоса си само до текстовете в нея. По-скоро текста на Р. Панова трябва да се окаже нагледен пример за това как се пише интересно, умно и достъпно за средновековния български град като за „квинтесенция на средновековния свят“.

Книгата, провокираща и изследователи, и неспециалисти със заглавието си за „възможния анализ и невъзможния синтез“ всъщност е сборник от статии, органически обединени в две части. Първата се нарича *Пътницата към средновековния български град*. Тя съдържа няколко глави, първата от които е „Българският средновековен град през призмата на българската историопис и евро-американската урбанистика – проблеми и подходи“. Този текст има теоретичен смисъл, който си струва да бъде оценен не само от българските урбанисти, но и от всички изследователи на средновековната

ни култура. Втората глава на книгата подава още опорни ориентири за едно бъдещо написване на историята на средновековния български град. Тя се нарича неслучайно „В търсене на модела, или как да се напише историята на средновековния български град като се използва опита на другите“. Опитът на другите е поднесен като критичен анализ на две книги за средновековния град – това са сборник статии от Сирил Манго и Жилбер Дагрон за Константинопол и монографията на Джоузеф Франсис Гайс за ежедневието на средновековна Троя. Третата глава – „Морфология на средновековния български град“ – се появява напълно естествено в структурата на книгата на Р. Панова, тъй като тя е по същество си текст, който „изследва в дълбочина“ крепостните стени, врати, мостове, улици, пазари – с тяхното място и с „функционирането им в градския организъм“. В същото време тук се осмислят и ролята на институциите, които управляват самия град. „Водоснабдяването в средновековните български градове – развитие и упадък“ е последната глава от първата част и поставя въпроси, които изобщо не са били обект на исторически изследвания до сега. По този начин Росица Панова успява да трасира множество значими посоки сред изследователската територия на средновековния български град еднакво значими за широк кръг от специалисти – историци, архитекти, археолози, културолози. И сякаш, за да ги прикани към урбанистични изследвания тя им поднася и втората част от книгата си, наречена *Другите брегове – градът в западната историография*. Тук се включват два специализирани текста, наречени съответно „Тенденции в съвременната западноевропейска градска историография“ и „Венеция 1998 – урбанизмът в края на ХХ в.“ Именно тук, в тези две глави читателят може да получи очаквания отговор на въпроса „защо е възможен анализ, а не синтез при изучаването на средновековния български град“. Както сама авторката го подсказва, българските историци и археолози си задават определени въпроси по отношение на града, но те „не ги приближават към него така, както бихме искали“, т. е. въпросите, задавани от специалистите, макар и насочени към града – всъщност не са насочени към самата „квинтесенция на средновековния свят“ към „другия бряг“ (метафората е на Вл. Набоков). „До този желан друг бряг (синтез) ние можем да стигнем само след дълго и усърдно плуване“ – уточнява авторката.

Да, синтезът още е невъзможен, но самият факт, че за него вече се говори означава нещо много важно: очевидно е, че с новата книга на Росица Панова се открива един позитивен научен дебат. Струва ми се, че не само авторката би била много щастлива да го види в неговото реално развитие. Но и всички ние.

Светла Страшимирова

**НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ. ВЪЗРОЖДЕНСКИЯТ УЧИТЕЛ И КНИЖОВНИК
РАЙКО БЛЪСКОВ (1819-1884). София, изд. „Вулкан“, 2001. 140 с.**

Все по-малко са онези съвременни българи, които имат познания за личността и делото на Райко Блъсков. Макар че името му се споменава в не една академична и

научно-популярна публикация, вграденото от него в новобългарската просвета и култура оставаше досега непълно установено и оценено.

Николай Жечев, един от вещите изследователи на Възраждането и на българско-румънските културно-исторически взаимоотношения през онази епоха, запълва тази празнина с монографичния си очерк „Възрожденският учител и книжовник“ (Изд. „Вулкан“, С., 2001). Това е приносен труд за Възраждането, документално обоснован и увлекателно написан разказ за биографичния и творчески път на един от крепителите на духовността, която изведе народа ни от килийното училище през хоризонта на светското образование и всестранный напредък. Роден през 1819 г. в град Клисура, през 1837 г. той вече е „условен за учител и църковен певец в с. Дълбоки (Старозагорско)“, повишава своето образование и почти до края на живота си (1884) е народен деятел. Дори само посочените от автора външни измерения на тази активност са достатъчно убедителни: през есента на 1841 г. „открива първото българско училище в с. Черковна“; години наред учителства в различни селища (Шумен, Провадия, село Калипетрово, Болград, Плоещ), пребивава в Букурещ, съгрудничи в 12 български периодични издания; инициира не едно народополезно начинание; разпространява български книги; от 1856 г. в течение на годините съставя 19 сборници и общообразователни (преводни и оригинални) съчинения; издава пет списания и вестници; отглежда пет родолюбиви сина, първият от които Илия Блъсков е сред създателите на новобългарската художествена проза главно с повестите си „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“.

Определящи за научната стойност на този неголям очерк са, според мен, три важни качества: възможната изчерпателност и точност на сведенията за житейския път на Райко Блъсков, обогатената представа за просветната и книжовната му дейност, изследователският подход на автора. Нито едно друго проучване не разкрива основните моменти от биографията на Р. Блъсков в тяхната времева последователност и обвързаност с личностното израстване на възрожденеца. Семейната и обществената среда, характерното за много тогавашни учители, „скитничество“ от селище в селище, опознаването на народния живот и утвърждаването на волята да бъдеш полезен с възприетия възглед за решаващата роля на знанието и образованието са видими и безспорни достойнства на първия тематично обособен очерк за възрожденеца, от когото историческото време ни отграничава изглежда все повече и едва ли не изцяло.

Но не е така. Ако потребността от близост до истинните опори на духовността през онази епоха, каквито са училищата в Шумен, Калипетрово и Болград, периодичните издания и неугасващият факел на книгата, или полемичните статии в защита на възраждаща се България, то опознаването на тези опори минава и през личността на Райко Блъсков. „Енергичен, общителен и инициативен“ този сполучливо назван „Апостол на българщината“, е представен с неговата активност и загриженост за съдбата на своя народ: „обикаля различни центрове“ на българската емиграция в Румъния, подпомага усилията на сънародниците си, издава вестници и списания, насърчава учителите, изтъква ползата от историята (българска и световна) и в предговора към свободния превод на „Всеобща история“ от А. Шльоцер подчертава: „И наистина, що може да бъде по-любопитно и по-важно освен историята на човека и въобще на природата? Тука той ще познае възможността си и своето високо назначение...“ (с. 63)

В очерка на Н. Жечев няма глава, която да не обогатява представата за Райко Блъсков. Но две от тях („Сред емиграцията. На книжното поприще“ и „В Букурещ. Списание „Училище““) показват слабостта на досегашния подход в научната литература: този неуморим и предан на своя народ възрожденец е представян в нея някак си стра-

нично като „просветител“ и „труженик“. Неоценен е, например, неговият превод на Шльоцеровата история; дейността му в Болград и Букурещ е отбелязвана най-общо; значението на списание „Училище“ се откроява цялостно едва в книгата на Н. Жечев и анализът на поместените в нея творби указва на сходства с „Читалище“ и Каравеловото списание „Знание“ – тематични и програмни. Особено значими от тази гледна точка са отстояваните в „Училище“ схващания за образованието и възпитанието, които са ключови понятия на Просвещението. „В много от своите броеве – пише авторът Н. Жечев – „Училище“ разказва за живота и делото на прочути педагози и хуманисти като Ян Коменскии, Песталоци ..., за бележити личности от световната история като Сократ, Франклин ..., за големия хърватски духовник, книжовник, общественик и културен меценат Йосиф Щросмайер ..., за Г. Лесинг“. Правдиви са характеристиките за Силвио Пелико, изводите на Жечев за педагогическите възгледи на самия Блъсков и обновителното въздействие, което сп. „Училище“ упражнява като „първо българско специализирано просветно-педагогическо списание“ (с. 91, 104). Не по-малко ценни са размислите и обобщенията на Н. Жечев за Блъсков като възрожденец, който продължава Ботевия в. „Нова България“ през 1877-1878 г. издава сп. „Славянско братство“, а през 1880-1882 г. и „Наставник за учители и родители“, означавайки с тях една от същностните тенденции на прехода към „нова (свободна) България“.

Тези и сродни на тях приноси придават на монографичния очерк за Райко Блъсков значението на изследване, което осветлява важни изяви и насоки на Българското възрождане от третата четвърт на XIX в. С този очерк познанието ни става не само по-обемно, но и по-добре обосновано.

Книгата е снабдена с кратък летопис за живота и дейността на Райко Блъсков и с библиография на съставените и издадени от него книги, сборници и списания.

Илия Конев

**РУСИЯ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО
ДВИЖЕНИЕ (1856-1876). ДОКУМЕНТИ И МАТЕРИАЛИ. Т. 3.
София, 2002. 587 с. (Архивите говорят. Т. 21)**

Изследователят на Българското възрождане вече държи в ръцете си том трети от документалната поредица „Русия и българското националноосвободително движение 1856-1876“. Това става възможно благодарение на подкрепата на Главно управление на архивите при Министерския съвет. В издаваната от него поредица „Архивите говорят“ томът с документи излиза под номер 21. Сборникът се появи на книжния пазар в навечерието на честването на 125-годишнината от края на Руско-турската война (1877-1878) и подписването на Санстефанския мирен договор. Така по подходящ начин издаването му отбелязва годишнината от Освобождението на България от османско владичество.

С тематичната си насоченост и богатото съдържание на документите, носещи автентична информация за важен период от възрожденската епоха, сборникът предс-

тавява значим факт в историческата наука. Следвайки хронологическата последователност на поредицата, том III обхваща времето от май 1867 до декември 1869 г. Визираните години бележат динамични и знакови промени в обществения живот на българите през Възраждането. Това е период на кулминация в четническото движение, ознаменувана с преминаването на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю през 1867 г. и на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г.; време на търсене на нови пътища в революционното движение и на прелом в тактиката на освободителната борба. Продължаващите конфликти с патриаршистките владици в отделните епархии са съпътствани с обединяване на народните усилия за узаконяване на българската църковна самостоятелност непосредствено преди извоюване на фермана за учредяване на Българска екзархия. Както показват документите в сборника, тези години бележат още подем в развитието на просветното дело и в културно-националното самоопределение на българите в цялата обитавана от тях територия.

Всички тези процеси в българското общество предизвикват вниманието на представителите на руската дипломация на Балканите и намират място в техните официални доклади, кореспонденция и други документи и материали, публикувани в сборника. От първостепенна важност за изследователите са онези източници, които отразяват позицията на официална Русия спрямо балканското и в частност спрямо българското националноосвободително движение в посочените години. В своята външна политика кабинетът в Петербург упорито се стреми да преодолее неблагоприятните последици от Парижкия мирен договор от 1856 г. От документите личи следваният от Русия курс в подкрепа на балканските освободителни движения, често въздържан и съобразен с основната цел – поддържане на традиционното свое влияние в региона. След като Високата порта отхвърля руския и френски проект за реформи през пролетта на 1867 г. за подобрене положението на християнските поданици на империята, официална Русия повежда политика на по-активна подкрепа на балканските освободителни движения. Тя се надява да го постигне чрез насърчаване на съвместната борба на южните славяни срещу Османската империя в рамките на един проектиран от нея балкански съюз. Важно с оглед на нашата история е обстоятелството, което дипломатическата преписка осветлява, че център и обединително звено на този съюз Русия предвижда да бъде Сърбия. Смятайки, че тя заема „преобладаващо положение“ сред останалите южнославянски народи, руското правителство насочва финансовата помощ и оръжейните доставки именно към Сърбия, на която възлага да разпределя тази помощ между народите, готвещи се за антиосмански действия. В този том с документи ще се намерят най-категоричните опровержения на обвиненията от страна на западните страни срещу руската дипломация, че „подстрекава“ българското революционно движение. Българското освободително дело е не само плод на своето естествено вътрешно развитие, без никакви внушения отвън, но и не получава така очакваната финансова и оръжейна помощ от Русия.

След като Сърбия се преориентира външнополитически към Австро-Унгария в края на 1867 г., Русия оттегля за известно време подкрепата си за балканските освободителни движения. Подбраните в тома доклади от руски консули и от граф Н. П. Игнатиев, руски посланик в Цариград, до руското Министерство на външните работи и до представители на двора, серия писма, записки и др, някои от които с гриф „строго секретно“, са източници от първостепенно значение за политиката на Русия в Европейския Югоизток и за промените в линията ѝ спрямо освободителните борби на балканските народи през тези години.

Голяма група от документи разкрива нарасналата политическа активност на българската емиграция в Русия и Румъния – както на революционно настроените „млади“, така и на либералните и консервативни политически кръгове. Много документи съдържат сведения за преминалите чети на П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа, както и за революционни брожения на север от Дунав, за подготовка и дори за прехвърляне на несъществуващи чети. Част от изнесените данни почиват на непроверени слухове, поради което са недостоверни. От друга страна обаче, те говорят недвусмислено за опасенията на Високата порта от нахлувания на въоръжени български отряди, които не само показвали пред Европа нарастващото недоволство на християните от съществуващия режим, но биха могли да повлияят за повдигане на масово въстание.

По повод проекта за обединяване около Сърбия на освободителните движения на съседните народи, руските дипломати поддържат контакти с българската Добродетелна дружина в Букурещ, известна с умерените си политически възгледи и проруска външнополитическа ориентация. От документите може да се съди за редица прояви на „старите“, свързани с идеята за създаване на южнославянска държава, както и за други техни инициативи в името на освобождението на родината. Макар и да не са винаги успешни, те безспорно разкриват политическата активност на Добродетелната дружина, особено ярко изразена в периода, застъпен хронологически в сборника.

Отпускането на финансова помощ и оръжие от Русия за Сърбия като център на проектирания балкански съюз раздвижва най-вече българската емиграция в Южна Русия. През 1867 и 1868 г. главната грижа на одеските дейци и на най-видния им представител Н. М. Тошков, както се вижда от документите, е да се осигури въоръжение за очакваните революционни прояви на българите. Реална възможност за това се търси чрез дейно участие в организирането на таен превоз на руското оръжие в Сърбия, предвидено общо за освободителните акции на балканските народи. Усилията на Тошков като упълномощено от руска и сръбска страна лице да се грижи за тайното прехвърляне на отпуснатото от Русия оръжие в Сърбия се преплитат с неговите инициативи като член на Одеския комитет, който същевременно търси и други, странични пътища за осигуряване на въоръжение за бъдещото надигане на българите. Очакванията на одеските родолюбци в това отношение не се оправдават.

Някои документи разкриват отделни аспекти от дейността на Тайния централен български комитет и издаването на неговия печатен орган в. „Народност“. Впечатлява обстоятелството, че дипломатите не винаги разграничават ясно политическите организации на българската емиграция и техните инициативи.

През този период българското църковно-национално движение достига връхна точка и се намира в навечерието на своето окончателно решение през февруари 1870 г. Църковните борби по места вземат характер на открити и масови конфликти с представителите на Цариградската патриаршия. Многобройни са свидетелствата за подобни прояви сред документите в сборника. Пред читателя се разгръща картината на едно напреднало в националното си развитие и самоосъзнаване общество, което се намира на прага и на официалното си признаване от турския законодател като отделна нация в границите на Османската империя.

Богатото градиво в документалния сборник несъмнено ще улесни изучаването на редица въпроси от културно-духовното развитие на българското общество – отношението на официална Русия и на българите към проекта на Мидхат паша за сливане на турските и българските училища в Дунавския вилает; усиления приток на българи, постъпващи на учение в руски учебни заведения; материалната помощ на Русия за

българското просветно дело; подкрепата на Славянските благотворителни комитети и създаване на такъв комитет в Одеса; учредяването в Кишинев на дружество за разпространение на просвета сред българите и т.н. Освен този широк спектър от проблеми, документите отразяват тежкото ежедневие и данъчен гнет на българите. Доминира впечатлението за политическата активност на възраждащото се българско общество в десетилетието преди Освобождението.

Сборникът съдържа 248 документа, по-голямата част от които произхождат от архивохранилища на територията на бившия СССР и най-вече от Архив внешней политики Российской империи. Той е резултат от сътрудничеството между Института по история при БАН и Института по славяноведение и балканистика към Академията на науките на Русия. Съвместните усилия на руските и българските специалисти – историци, архивисти, преводачи, които са подбрали и превели документите и са изработили необходимия справочен апарат, допринасят томът да бъде издържано съвременно издание. Извършена е задълбочена редакторска работа по коментара на документите. Том III излиза под редакцията на: д-р и. н. М. А. Бирман, к.и.н. И. Ф. Макарова, н.с. Е. М. Шатохина; ст. н. с. д-р О. Маждракова, проф. д.и.н. З. Маркова и д-р А.Меламед. Съставителите на том III са – от руска страна: д-р и.н. М. А. Бирман, н.с. Н. В. Зуева, к. и. н. Л. И. Степанова, к. и. н. М. М. Флорова, ст. н. с., к. и. н. Н. Н. Червенков, н. с. Е. М. Шатохина; от българска страна: ст.н.с. д-р О. Маждракова, проф. д. и. н. З. Маркова, д-р А. Меламед, ст. н. д-р И. Тодев.

Археографската обработка на документите е много добра. Всеки документ има пореден номер, заглавие, отразяващо вида на документа, автора и кратко съдържание, искиви данни и обяснителни бележки. Приложени са именен и географски показалец. Препратките след личното или географско име сега са към съответната страница, а не към номера на документа, както е в първите два тома. За някои от лицата не са открити допълнителни данни, поради което именният показалец не е достатъчно изчерпателен. Може да се съжالياва, че няма предметен показалец, което би било голямо улеснение за ползващите тома специалисти от други сфери на научното знание или за любители на българската история. Полезен за работата на изследователя е списъкът с използваните съкращения, но особено навременен е приложеният „Списък-ключ на архивите“, който разкрива сегашното наименование на архивохранилището, където се съхранява оригиналът на документа.

Прави впечатление, че обяснителните бележки след документите не са равностойни по изчерпателност. Явно е предпочетено само при първо споменаване на определено лице или събитие допълнителните сведения да са по-пълни. Срещат се и някои нежелани, макар и дребни технически грешки – например между текст с арабска номерация, при предговорите на руски и български език, е вмъкнат текст с римска номерация.

Направените бележки съвсем не намаляват огромното научно значение на сборника „Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876“, т. III, който твърде дълго очаква своите издатели, за да стигне до читателите си. Специалисти и любители на историята най-сетне ще се докоснат до документи от изключителна важност за осветляване на различни аспекти от родната ни история.

Антоанета Кирилова

**Γιασννη" Ν. Γιανουλοσπουλο". „Η ευγενής" μα" τυςφλωσι"...“
Εξωτερικής πολιτικής και „εθνικάς θεςματα“ απος την ηςττα
του 1897 εως" τη Μικρασιατικής καταστροφης.
Αθηνα, Εκοу. Βιβλιοσραμα, 2001, σ. 382.**

**Изследване върху „националните интереси“ и гръцката външна политика
в периода 1897-1923 г.**

Монографията на професор Янис Янолопулос е посветена на „националните интереси“ на Гърция и външната политика на страната от поражението в Гръцко-турската война 1897 г. до Малоазийската катастрофа. В нея е потърсена спецификата в развитието на гръцкото общество в края на XIX в. и началото на XX в., разгледани са широк кръг проблеми, свързани с конкретните дипломатически инициативи и външнополитически действия на гръцките правителства и е направен анализ на причините, издигнали „националните интереси“ в първостепенен въпрос на гръцката външна и вътрешна политика.

Професор Янолопулос завършва история в Атинския университет и след защитата на докторската си дисертация на тема „Лозанската конференция 1922-1923“ в Университета в Лондон, работи като изследовател в Birkbeck College и King's College в Лондон. От 1979 г. преподава нова и най-нова история, първо в Критския Университет, а понастоящем в Университета Пандио в Атина. Други негови изследвания, публикувани наскоро, са: „Следвоенният свят: гръцка и европейска история“ (1995 г.) и в съавторство „История на Гърция през XX век“ (1999 г.).

Настоящата монография е завършена през 1998 г., а фактът, че това е третото ѝ издание, показва големия интерес, който предизвиква. Този интерес се дължи не само на представените на базата на изключително богат изворов материал събития, но и на оригиналния поглед върху тях. В книгата са използвани голямо количество неиздавани досега гръцки и английски архивни източници, лични фондове, публикувани гръцки, английски, американски, руски, френски и италиански дипломатически и други документи. Публикациите в периодичните издания на епохата и спомените (както гръцки, така и чуждоезични) на участници в събитията придават живост и пълнота на изследването. Особено интересно е привличането като исторически източник на документален филмов материал. Използването на многобройна и разнообразна литература (включително и българска) позволява да са избегне едностранчивостта при разглеждането на такъв сложен и дискуссионен въпрос какъвто е националният.

За заглавие на книгата е послужила извадка от статия във вестник „Σάπτι γξ“ („Тръба“) от 14 юни 1897 г., в която се обвинява Европа, че не се е намесила, за да предотврати Гръцко-турската война, макар и да е знаела докъде ще стигнат гърците в „благородното си заслепление“. Самото изследване е разделено на две части. Първата част се състои от две глави – „Етници етерия и войната 1897 г.“ и „Политически измерения на гръцко-турската война“, които се отнасят до предпоставките, довели до гръцко-турския конфликт от 1897 г. и отзвука му в Гърция и Европа. Във втората част на книгата, „Гръцката външна политика от загубата 1897 до катастрофата 1922“ е потърсено мястото на Гърция в системата на международните отношения в началото на XX в. Както самият автор отбелязва в увода, частите, от които се състои труда са писани по различни поводи и по различно време, а общото между тях е разглеждането на специ-

фиката на „националните интереси“ в Гърция. Въпреки тази особеност, монографията на професор Янолопулос проследява процесите, протичащи в гръцкото общество в края на XIX в. и първата четвърт на XX в.

В първата глава се разглежда създаването, структурата, дейността и характера на Етники етерия. Авторът вижда зараждането на тенденцията, довела до трагичната за Гърция война от 1897 г. в погрома на редакцията на вестник „Акрополис“, извършен от младши офицери на 20 август 1894 г. и особено в оправдаването им от военния съд на последвалия процес. Представена е картина на тогавашната гръцка действителност, яростно критикувана от „фанатичния новатор“ Власис Гавриилидис, редактор на вестник „Акрополис“. На основата на материали, публикувани в пресата и на документите от процеса срещу офицерите е доказано, че тази критика, със своята правдивост засяга военните и става повод за намесата им в политическия живот. Постъпката им е оправдана от опозицията, която подкрепяйки ги просто открива „още един фронт“ срещу правителството (с. 23). Създава се прецедент, когато в името на националните интереси, издигнати във висша цел, една част от обществото тероризира друга, по-малка, но все пак достатъчно многобройна и мислеща. Изводът на професор Янолопулос е, че в Гърция „националните интереси“ не са просто проблеми на външната политика и отбраната, а „са въпроси на вътрешната политика, които имат пряка връзка с вземането или запазването на властта“ (с. 56). Именно с обвързаността на военните с „националните интереси“ той обяснява пораждаването и създаването на „специфично балкански, гръцки национализъм“, за който са характерни позоваването на „историческите права“, приказливостта, несъответствието между думи и дела, пълната липса на професионализъм (с. 55). Проблемът е на обществото, което със своята снизходителност поощрява безотговорността на този национализъм. От тази позиция авторът критикува като несъстоятелни теориите за това, че „чуждият заговор“ срещу Гърция и „благородното заслепление“ на нацията са довели до разгрома през 1897 г.

Въпреки обективните трудности за изследователя, свързани с тайния характер на Етники етерия и празнините в изворовия материал, авторът съпоставя прецизно наличните сведения и достига до следните основни изводи за структурата и характера на организацията: 1. Етники етерия се създава и през целия период на съществуването си остава военна организация, в която цивилните играят второстепенна роля, а членовете ѝ се увеличават постепенно и контролирано, с изключение на последните месеци преди войната (с. 47); 2. „Всесилната тайна организация“ е противник на „отстъпчивата“ политика, която не е насочена към военните сили и въпреки че не цели война с Османската империя, на практика довежда страната до нея (с. 75-80); 3. Приоритет на Дружеството е антиславизмът. Според автора програмният антибългаризъм е без практически последици и е пряко свързан със схизмата и Източната криза 1875-1878, а не с българо-гръцките отношения през този период. Професор Янолопулос счита, че чувството за славянска опасност, което съществува като течение в гръцкото общество не е господстващо, нито особено силно до края на 90-те години на XIX в., а това прави „напълно неразбираемо, направо вредно“ демонстрирането на антиславянските цели на дружеството пред европейското обществено мнение (с. 65).

В началото на втората глава са отбелязани промените в международната обстановка през 90-те години на XIX в. и тяхното отражение в Гърция. Във втория раздел от тази глава, авторът прави известно отклонение от основната линия на книгата и разглежда отношението на Европейската левица към Гръцко-турската война. Анализирани е отношението на Втория интернационал, на анархистите, а също и на различните

партии в Англия към конфликта. По-нататък авторът насочва вниманието си към Критския въпрос. Накратко са проследени основните етапи в развитието му, ситуация на острова и отношението на гръцките правителства към проблемите и националноосвободителното движение. Авторът доказва, че политическите среди в Гърция използват националния въпрос с тясно партийни цели и не се ръководят от програмни различия, а от желание за власт. Това дава възможност на Етники етерия да претендира, че е единствен водач на нацията и да се превърне в могъщ политически фактор (с.155). Детайлно са разгледани целите и действията на всички участници в събитията – правителството, краля, опозицията, Етники етерия, църквата, пресата, а също и възможностите за друго разрешение на проблема. В края на главата са представени различните становищата на заинтересованите за това, какви са причините и чия е вината за поражението от 1897 г.

Във втората част на книгата се акцентира върху мястото и ролята на Гърция в регионалните и световни конфликти, разтърсили света в началото на ХХ в. Анализирани са възможностите пред гръцката външна политика, въоръжената ѝ намеса в Македонския въпрос и причините довели до изолираността ѝ, както от Европейските сили, така и от другите балкански държави. Авторът подчертава, че единствено заплахата от централизаторската политика на младотурците измества на заден план противоречията между гърци, българи и сърби по Македонския въпрос и довежда до създаването на Балканския съюз. Маркирани са основните факти на Балканските войни и мирните договори, с които завършват. Още в тези събития професор Янолопулос вижда корените на разделението на гръцкото общество, проявило се особено силно в годините на Първата световна война. Той смята, че основната причината за това е несъвместимостта на „напредничавата политика“ на Венизелос с „консервативната и направо реакционна политика“ на краля (с. 225). Разгледана е „абсурдната“ ситуацията в Гърция в първите години на войната на фона на бушуващия световен конфликт. Подчертани са безспорните дипломатически способности на Е. Венизелос, благодарение на които той почти осъществява Мегали идеята с подписването на Севърския мирен договор. Достойнство на труда е, че не са премълчани погромите в Смирна при завземането ѝ от гръцката армия. С точност и дълбоко познаване на международните отношения са разгледани събитията довели до разгрома на гръцката армия от армията на Мустафа Кемал. Проследена е връзката между вътрешнополитическите катаклизми, преживени от Гърция, военните действия, които тя води и конкретните интереси на сили от Антантата. Подчертана е военната и дипломатическа безизходица на страната след оттеглянето на Е. Венизелос – „единственият гръцки политик, който притежава нужния реализъм, тежест и политическа сила да се противопостави на безсрамната и безплатна национална спекулация.“ (с. 277) Направен е обстоен анализ на различните дипломатически инициативи и възможности за излизане от безизходицата. Книгата завършва с Лозанския мирен договор, който според автора, не е просто „почетен мир“ за Гърция, а най-добрият възможен.

Трудът на професор Я. Янолопулос, „Благородното ни заслепление...“ Външна политика и „национални интереси“ от поражението 1897 до Малоазийската катастрофа“ е ценно научно изследване, написано с голямо познаване на гръцката политическа действителност и механизмите на международните отношения. Прави впечатление живия и образен език на автора, който контрастира с обичайния сух и строг стил на научните изследвания. Опирайки се на богат и неизползван досега изворов материал, авторът се осмелява да изрече болезнени исторически истини и да персонифицира политически

тенденции. Поради широтата на вижданията и разчупването на стереотипите при разглеждане на националните проблеми, изследването на професор Янолопулос има несъмнен принос не само за гръцките, но и за общобалканските исторически проучвания.

Юра Константинова

**ЕВГЕНИЯ ИВАНОВА, СВЕТЛА ДИМИТРОВА. ИСТОРИЯ
НА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯТА В СТАРОЗАГОРСКИЯ РЕГИОН.**

Стара Загора, „Литера-принт“ АД, 2002. 271 с.

Регионалните исторически изследвания са особен жанр в нашата историопис – те дават представа както за конкретното протичане на историческия процес, така и за неговите особености по места. В подобен род изследвания се отразяват трудолюбието и професионализмът на колегите от местните музеи и научни институции, тяхната ангажираност с проблемите на региона, в който живеят и работят. Прекрасен пример за такова изследване е книгата на д-р Евгения Иванова и н. с. Светла Димитрова от Историческия музей в Стара Загора за електрификацията на Старозагорския район и то за почти цял век. В нея е представена цялостна картина на изграждането на електрификационни предприятия, производството и пласмента на електроенергия в региона по време на втората индустриална революция, която се осъществява в България от края на XIX и през целия XX в. Тя е всъщност революция на електричеството. И историята на нейното реализиране в хронологическа цялост, в рамките на един район е и едно от важните достойнства в работата на Е. Иванова и Св. Димитрова. Не са забравени и хората, работили в системата на електропроизводство и електро-разпространението, техните заслуги за модернизацията на бита и индустрията на един от най-важните в стопанско отношение райони на страната.

Историята на електрификацията в Старозагораско е дадена в два големи хронологически периода. Първият, разработен от д-р Евгения Иванова, обхваща времето на първите електрификационни обекти в края на XIX и началото на XX в. до национализацията на електропроизводството със Закона за електростопанството от 27 март 1948 г. Вторият период, изследван от н. с. Светла Димитрова, включва развитието на електрификацията на Старозагорска област от 1948 до 2002 г. Особено ценно допълнение към хронологическия обхват на изследването е въвеждането на отговорния редактор на книгата – член кор. Никола Тодориев. В него този дългогодишен деец на енергетиката дава своите виждания за перспективите в развитието на отрасъла с оглед новите реалности у нас – приватизацията и новите структурни промени в източниците на енергия, към които трябва да се ориентира нашата икономика през XXI в.

Изследването не е откъснато от състоянието и развитието на електроенергийния отрасъл в мащаба на цялата страна и това е друго достойнство на труда. Сравнителният поход към регионалните проблемите на отрасъла, които се съпоставят с общото му състояние в страната през отделните периоди, се оказва много плодотворен. В книгата

се съдържа ценна и специфична информация за историята на отрасъла, откроява се значението и състоянието на региона в този важен бранш на индустрията.

Териториалният обхват на изследването е определен от административно-стопанския обхват на старозагорското електропроизводство и електроснабдяване през годините. Затова в работата е засегната и историята на развитие на електроотрасъла в Сливенски и Ямболски окръг, подчинени на предприятие „Електроснабдяване“ – Старозагорски окръг.

Впечатлява не само мащабът и хронологическите рамки на изследването, но и солидната изворова база. Авторките са използвали архивите на отделните предприятия, местни ведомства и общини, централната и местна преса. Съвсем в крак със съвременните тенденции на историческото изследване те са привлекли и спомени на дейци на електроенергийния отрасъл в региона. И то не само за периода до 1950 г., пазени в Съюза на техническите дейци. В Старозагорския музей са събирани и спомени на участници и ръководители на електропроизводствените обекти и за целия социалистически период, и за времето на икономическия преход 1989-2002 г.

Е. Иванова и С. Димитрова са проявили и изключителен професионализъм, като са издирили и са използвали всички изследвания по история на отрасъла.

Материалът е организиран в седем глави, допълнени от споменатото въведение на член кор. Н. Тодориев, предговор, заключение и послеслов от авторките. Книгата е богато илюстрирана със схеми, таблици, снимки и факсимилета на документи, както и със специално приложение. В него са включени систематизирани данни за електрифицираните села по години, както и за разпределителната мрежа; таблици за годишната консумация на електроенергия и броя на електромерите, за потреблението на електричество по населени места за периода 1976-2001 г. Съставени са и списъци на ръководните кадри в електропроизводството и електроразпространението в региона. Отделно в азбучен ред са представени биографиите и снимките на местните дейци, които имат приноси в развитието на отрасъла в Старозагорско.

Изследването започва с представяне на Старозагорския регион и неговото място в административно-териториалната карта на страната през целия разглеждан период. Разказана е историята на първите електрификационни обекти в Старозагорско, като подробно е представена електрификацията на първата фабрика в района и втора в страната – вълнопредачната фабрика „Розова долина“ (с динамомашина от 1891 г.) в Казанлък и неуспешните опити за електрификация на Стара Загора в началото на ХХ в. Увлечателно е разкрита историята на ВЕЦ „Енина“ на АД „Победа“, Казанлък, благодарение на която градът става вторият електрифициран град в България след Габрово. Подборно са проследени историята на електрифицирането на градовете Стара Загора, Чирпан, Нова Загора, Раднево, Шипка и други по-малки населени места през първата половина на ХХ в. до края на 1947 г. Откроена е и промяната в отношението на държавата към енергийния отрасъл и електрифицирането на страната след Първата световна война и особено след голямата стопанска криза от началото на 30-те години. Ако в началото държавата не обръща достатъчно внимание на енергетиката, заета с изграждането на транспортната инфраструктура на страната, а частният капитал е предпазлив в инвестирането на енергийни обекти поради риска, бавната и ниска първоначална възвращаемост, то след войната държавата поема електрификацията като условие за развитието на цялата икономика и бита на населението. С Наредбата-закон от 4 януари 1935 г. за електрификацията на България се залага силно държавно участие в тази важна сфера на стопанството, както и принципът на етапност в осъществяването ѝ.

Страната е разделена на осем електрификационни области, но до края на първия период – 1947 г. – на практика се реализира областна електрификация само в Софийска и Старозагорска област.

Още през 20-те години на XX в. се правят опити да се използват лигнитните въглища от мини „Марица“ и през май 1939 г. влиза в действие ТЕЦ „Марица“, която е третата по мощност в страната през това време с 20 000 000 квт/ч и постоянно нарастващо годишно производство.

Евгения Иванова разкрива началната историята на електрификацията на Старозагорския регион многоаспектно, обръщайки внимание на важни страни от потреблението на електрификацията. Изведено е, че електричеството отива главно за обществено-стопански нужди и много по-малко за нуждите на населението, поради което цените на електроенергията за промишлени цели е по-ниска от тази за населението. Ето защо, макар че през първия период се полагат основите на трансформация на тока по далекопроводи, електрификацията обхваща главно градовете в областта. С постепенно преминаване на страната от военновременна към мирновременна икономика след 1945 г. нарастват нуждите от електричество и необходимостта от изграждане на нови електроизточници. Страната и регионът търпят постоянен недостиг на електричество, въпреки плановете за електрифициране, които предприема ОФ-властта.

Вторият период на електрификацията на региона е свързан с окончателното одържавяване през 1948 г. на отрасъла и на всички стопански и природни ресурси. Това позволява до края на 1961 г. да приключи електрифицирането на района. Централизираният характер на управлението на отрасъла и на цялата икономика при социализма е наложил хронологическия принцип в организацията на изложението за този период. Затова изводите на авторката са на базата на обобщените данни за целия регион, без да се открояват отделните селища.

Св. Димитрова е трябвало да се справи и с още една трудност – липсата на цялостно стопанско проучване на Старозагорския регион за периода. Тя организира материала си според плановете за развитие на енергетиката в страната. В голямата глава за електрификацията 1948–1970 г. обособява периодите на електрификация през първия и втория петилетен план съответно 1948–1954 и 1955–1957 г., които с оглед някои особености на отрасъла, не съвпадат точно с общонационалните плановете. Специално внимание е отделено на електрификацията в региона според „Генералния електрификационен план на България 1957–1970“ и показателите за неговото изпълнение на местно ниво. Следващата глава е посветена на най-успешния в развитието на енергетиката в района период от 1970 до 1980 г., когато значително се подобряват и разширяват съществуващите съоръжения, автоматизират се много процеси, въвеждат се нови технически решения, които правят електрическата система по-сигурна и надеждна. Авторката се спира и на електроенергийната криза 1985–1987 г., белязала общата криза на социализма като система и икономика.

За целия период 1948–1991 г. е характерно регулиране цената на електроенергията от страна на държавата. Въпреки периодичните повишения на цената на тока за населението, тя остава ниска за сметка на промишлеността. През този период усилията на държавата са насочени към намаляване на енергоемкостта на производството, но постигнатите резултати не са задоволителни поради екстензивното развитие и социалната насоченост на стопанската политика.

Адмирации заслужава опитът на Ст. Димитрова да разкаже за проблемите и развитието на електрификацията в условията на прехода 1992–2002 г. Тя справедливо ак-

центрира върху новите моменти в развитието на електропроизводството и електроразпределението в района, които са общи и за цялата страна. В резултат от структурната промяна се създава като търговско дружество с държавно участие „Национална електрическа компания“, чийто клон става стопанският електроснабдителен комбинат в Стара Загора. Отбелязано е, че спадът на промишленото производство предизвиква спад в потреблението и оттам – в производството на електроенергия, като най-ниските стойности са през 1992 г. Промените в структурата на потребление в региона отразяват общите за страната реалности – намаляване на едрите консуматори в лицето на спрени големи промишлени обекти и появата на нови абонати – малки производствени цехове, търговски заведения и фирми. През този период авторката разкрива и проблемите със събиране на таксите за електричество, свързани с непрекъснатото повишаване цената на електроенергията и голямата безработицата в региона. Всичко това води до нови явления в електроснабдяването като например кражбите на електроенергия и необходимостта от засилен контрол върху плащанията и консумацията на електричеството.

„История на електрификацията в Старозагорския регион“ е полезно четиво, което запълва съществена празнина в стопанската история и в регионален, и в национален мащаб. Не случайно чл. кор. Н. Тодориев отдава дължимото на усилията на двете авторки именно като историци, а не като професионално свързани с електрическия отрасъл, по-адекватно да отразят историята, проблемите, явленията в този стопански сектор – белег за напредък на обществото и икономиката. И затова ми се струва, че най-съществен пропуск в това изследване двете авторки са направили като са дали превес на стопанските явления за сметка на политическото, разбирано в най-широкия смисъл на думата – и като програми, възгледи, идеи, и като цялостна стопанска политика на отделните политически сили. А икономиката и политиката винаги са били тясно свързани и пренебрегването на политическото, дори като фон, прави стопанските факти да изглеждат извън времето, някак сами за себе си. Може би този пропуск се дължи на факта, че изданието е юбилейно и авторките са търсили да открият местните дейци на енергетиката.

Изданието е в чест на 90-годишнината от началото на обществената електрификация на Старозагорска област и това е отбелязано в „Послесова“. В него, верни на професионализма и събирателската си дейност като музейни работници, Евгения Иванова и Светла Димитрова са отразили тържественото честване на този юбилей от старозагорската общественост.

„История на електрификацията в Старозагорския регион“ е първо по рода си цялостно историческо изследване за развитието на един отрасъл в един район на България. Затова то е ценно не само със своята познавателна стойност, но и като модел за други регионални изследвания по история на енергетиката, а защо не и на другите стопански клонове.

Илияна Марчева

**ЧЕЛОВЕК НА БАЛКАНАХ В ЭПОХУ КРИЗИСОВ
И ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ СТОЛКНОВЕНИЙ XX ВЕКА. (ЧОВЕКЪТ
НА БАЛКАНИТЕ В ЕПОХАТА НА КРИЗИ И ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИ
СБЛЪСЪЦИ ПРЕЗ XX ВЕК). Российская академия наук. Институт
славяноведения. Санкт-Петербург, Изд. „Алетейя“, 2002. 406 с.**

Тази книга представлява сборник статии на руски и български учени, взели участие в международна интердисциплинарна конференция на същата тема. Тя се е състояла в Москва на 11-13 април 2000 г. и в нея са участвали не само руски учени от различни поколения, посветили научните си занимания на Балканите, но и изтъкнати български специалисти от Института по история при БАН.

Конференцията е организирана в рамките на дейността на Българо-руската историческа комисия и излизането на материалите е плод на усилията на колектив от учени от Института по славяноведение към РАН, получили финансова подкрепа от Руския фонд за фундаментални изследвания. Сред тях личат имената на отговорните редактори акад. Геннадий Литаврин и проф. Рита Гришина, ст. н. с. Таня Волокитина и ст. н. с. Елена Валева – това са водещи българисти, познати отдавна и отдавна оценени от българската научна общност. Техните усилия не са отишли напразно. Книгата отразява постиженията и новите научни полета на руските и българските учени. Тя потвърждава високото ниво на руските балканистични изследвания, сред които най-пълно са представени тези, посветени на българите, българо-руските и българо-съветските отношения през XX в. Българските им колеги са техни равностойни научни партньори.

Сборникът представлява интердисциплинарно изследване на Балканите през XX в. В него са включени работи на историци, демографи, социолози, езиковеди, литературни историци, които разработват различни аспекти на актуалната проблематика на прехода от традиционно към гражданско общество в региона. На основата на обогатена и разширена изворова база те акцентират преди всичко върху въпросите на светогледа и менталността на балканските народи, върху религиозната и демографската картина на Балканите през XX в., както и върху особеностите на региона като зона на сблъсък на геостратегически интереси. През призмата на тези ракурси са анализирани произходът и характерът на югославската криза от 90-те години.

Материалите са подредени проблемно-хронологически в няколко тематични кръга, подчинени на антропологичния подход. В първия раздел са групирани статии, посветени на светоусещането и менталността на балканските народи, на техните национални идеали, ценности и емблематични исторически личности.

Достойнство на работите е сериозният опит да се представят структурните социално-политически и културни промени в живота на балканските народи при прехода от традиционно към модерно общество, преход съпроводен с разширяване на политическия и културен хоризонт, през погледа и промените в светоусещането на човека. При това не само на човека от елита, но и на обикновения *Homo balcanicus*. В този проблемен кръг по нов начин са открити факторите за формиране на съзнание и самосъзнание: държавата, нацията, модернизацията (вестернизацията), великите сили и тяхната политика, новите реалности през 90-те години. Авторите разкриват новите възможности за антропологичен анализ на извори като именната система у славяните, пресата, дневниците на различни политически дейци и учени, художествената литература.

Изводите, които се открояват в този най-голям раздел статии, могат да се обединят в няколко групи. На първо място, през целия XX в. социалното поведение на основните групи балканско население се люшка между своето (разбирано като традиционно, автентично, национално) и чуждото (това е Европа, към която всички се стремят; това са международните фактори в живота на всяка балканска нация; това са и съседите, за сметка на които всяка балканска страна се опитва да се утвърждава). За балканските християни тази своеобразна дихотомия между възторга от самобитността и стремежа към по-високоразвитата цивилизация (Европа, СССР, Европа) определя светоусещането им още от XV в. Тогава, както отбелязва акад. Г. Г. Литаврин, върху структурата и съдържанието на етническите представи рязко нараства влиянието на висшата интелигенция, поела ролята на пазителка на етническото достойнство на своя народ. Именно благодарение на трезвите и тъжни размисли на интелектуалците над съдбините на родния етнос, в съдържанието на етно-стереотипа на балканските славяни започват да намират отражение не само възхвалата, но и критично-отрицателните оценки.

Балканските комплекси се засилват и по време на големите сътолковения на XX в. Г. Марков уточнява, че „балканизацията“ е дело на великите сили в стремежа им да разделят и владеят по-сигурно балканските народи.

Конфликтът между традициите и европеизацията зависи до голяма степен от тези, които определят политиката. Гръцката модернизация и при Е. Венизелос (първата третина на XX в.) и при „черните полковници“ (управлявали от 1967 до 1974 г.) е илюстрация на това характерно и за останалите балкански народи лутане между автентичното и европейското според личностните разбирания на ръководните фактори. Но А. Л. Шемякин доказва по примера на Сърбия в началото на XX в., че това не е достатъчно за модернизационното развитие. То трябва да има опора сред масовите нагласи на обществото. Именно поради несъответствието между модернизационните усилия на сръбския елит и традиционните нагласи на множеството от селското егалитарно общество в началото на XX в., процесите на европеизация са повърхностни и бавни. От същата гледна точка, но във външно-политически аспект О. Н. Исаева, Г. Д. Шкундин, Т. Ф. Маковецкая, разкриват личностите, определяли българската политика в първата половина на XX в.

На второ място, търсенето на националната идентичност в процеса на модернизация е съпроводено с лутане между национализма и интернационализма. В този контекст Л. Ревякина разглежда съдбата на „левите“ в балканските селски партии, които, подчинявайки се на директиви на Коминтерна, се обезличават като селски дейци и съдействат за разпускането на Селския интернационал. Точно обратното е показал А. С. Аникеев в случая с образа на И. Б. Тито – превърнат от обстоятелствата (партизанската война и конфликта със Сталин) и от идеологизираната пропаганда в национален герой на югославяните, независимо от реалните му действия. Към тази група статии, с особено значение като извор за историята на българската менталност трябва да се отбележи изследването на А. Н. Горинов и М. Ю. Достал „Професор С. Б. Бернштайн за българския менталитет“ (и по спомените на учения).

На трето място, в първия раздел руските учени са включили серия статии посветени на новите тенденции в съзнанието, светогледа и ценностната ориентация на съвременния човек на Балканите. Тенденции, продиктувани от смяната на ценностната система в края на XX в. с разпадането на биполярния свят и разграждането на социализма, както и с възприемането на западноевропейския модел на либералния

постмодернизъм. Степента на адаптация – политическа, социална и психологическа – на българското общество през годините на прехода е изследвана в задълбочените статии на Н. В. Коровыцина, Ю. Ф. Зудинов, Н. Н. Пономарева и З. И. Карцева.

Вторият тематичен кръг на сборника е посветен на „Демографската и религиозна картина на Балканите през целия XX век“. Амбицията на руските колеги е била да представят не само традиционно силната в руската историография тема за ролята на православната църква в живота и националното съзнание на балканските народи, но и темата за исляма и неговата роля в етнонационалните процеси. От една страна, смяната на акцентите е продиктувано от факта, че през XX в. ролята на християнската църква като етноконсолидиращ фактор е в значителна степен загубена. Все по-голямо значение за организацията на живота в сръбското, българското, гръцкото, черногорското общества имат държавните институции, политическите партии, които според нуждите на момента използват църквата за своите интереси. От друга страна, конфликтът в Югославия от 90-те години на XX в. центрира вниманието на историческата гилдия и у нас, и в Русия, и в света върху конфесионалните проблеми в този регион. Сред тях от особена актуалност е проблемът за по-адекватно представяне на ролята на исляма в етнонационалните процеси на Балканите, за по-трезв поглед върху произхода и естеството на конфликтите между мюсюлманите и християните. Тези въпроси са разгледани в историческата ретроспекция в статиите на И. В. Чуркина и Е. К. Вяземская. С оглед особеностите на XX в. сблъсъкът между конфесионалното и политическото по различен начин е намерил място в работите на О. В. Соколовская, Р. П. Гришина и Т. В. Волокитина. Ако първата изследва този сблъсък чрез съдбата на гръцката кралица Олга, то втората авторка го проследява на институционално ниво. Проф. Р. Гришина се представя с нова тема в този сборник, дело до голяма степен на нейната опитна редакторска и преводаческа ръка. Тя разработва въпроса за правата на мюсюлманското малцинство в България и тяхното спазване в междувоенния период, като отчита обществените настроения, нагласите и поведенческите стереотипи на управляващите, доминирани от вековните народни традиции за отхвърляне на исляма. Другата изтъкнатата изследователка – българистка Т. Волокитина прави приноси в историята на взаимоотношенията между Руската църква и православните църкви по време на Студената война 1944-1948, като показва една малко известна употреба на православието във външната политика на съветското ръководство.

В третия раздел на сборника са поместени статии, обединени под наслова „Балканите – зона на сблъсъци на геостратегически интереси“. В тях авторите използват съвременните методи на теорията на конфликтите, политологията и свързват политиката с географско-природните дадености. Налагащият се извод от техните статии е, че Балканите държат моста между Изтока и Запада и затова тук се пресичат толкова много интереси. Регионът винаги е бил и е зона на конфликти, произтичащи не толкова от особеностите на вътрешното културно, политическо, икономическо и етноконфесионално развитие през последните 150 години, колкото от геостратегическото и геополитическото му значение да държи ключа към Средиземноморието и Черноморския басейн. От такива перспективи авторите акцентират върху политиката на великите сили – Русия, СССР, САЩ, Германия – на Балканите през целия XX в.

Ар. А. Улуян изследва факторите, определящи пространствено-политическите представи на управляващия елит в Русия за Балканския район. Тях той открива в съчетаване на стереотипите, ценностните възприятия и очаквания от международното положение на обществото и формулиране от управляващия елит на външнополитичес-

ките интереси. Младият, но вече утвърден учен доказва, че въпреки различните исторически обстоятелства и идеологически рамки, образът на Балканите в геополитическите възгледи на руския управляващ елит през целия ХХ в. остава неизменен.

Докато Улуян оценява Балканите от гледната точка на една велика сила, то Ел. Валева и Г. Никова обръщат изследователската перспектива. Те дават българската съдба – във външнополитически аспект (Валева) и в социално-икономическа ракурс (Никова) – между двете противостоящи си велики сили – Германия и СССР. В. Тошкова използва този подход, за да осветли съветските геостратегически планове за Балканите през 40-те години на ХХ в. в интерпретацията на американската администрация.

А. С. Стъкалин центрира пространствените геополитически координати на своето проучване върху триъгълника Будапеща–Москва– Белград като изследва влиянието на съветско-югославското сближение от 1954-1956 г. върху вътрешнополитическата ситуация в Унгария в навечерието на унгарското въстание.

Специален подраздел в сборника е посветен на югославската етнополитическа криза и гражданската война през 90-те години на ХХ в. Съзнаваща значението на тази криза като продукт на собствено вътрешноисторическо развитие на Югославия и като следствие от края на Студената война, редколегията се е постарала да включи статии с разнопосочни оценки за значението и смисъла на намесата на великите сили (главно САЩ и Западна Европа) в този конфликт.

К. Н. Никифоров проследява разпадането на Югославия като криза на идентичността на отделните народи, до голяма степен провокирана от медийната война, която съпътства реалната през 90-те години на ХХ в.

А. В. Карасев търси историческите корени на Косовската криза не само в албанската експанзия от XVII в., но и по-късно. Той откроява доминиращата тенденция в албанското национално движение, формулирана още през 1878 г., за моноетническият характер на Косово като неразривна част от Велика Албания. И тази тенденция се реализира по време на Втората световна война при активната подкрепа на Германия и Италия. По-интересното в случая е, че в подобна насока действат и Коминтернът, и Югославската комунистическа партия от 1928 г. насам, търсейки съюзници в радикалните националистически движения, и Й. Тито след войната, като забранява на прогонените сърби да се завърнат по родните си места в Косово.

Н. Д. Смирнова подлага на критика едностранчивата, необмислена позиция на Русия към балканската криза от 1991-1999 г., дължаща се на липса у руския елит на дългосрочна визия за съдбата на Балканите, както и за ролята на Русия в международните отношения.

Г. В. Венедиктов търси проектите на разпадането на Югославия върху състоянието и развитието на езика в отделните републики. Той отбелязва политически съзнателно провежданата тенденция за езиково раздалечаване и обособяване в бившите републики, която води до отделянето не само на хърватския от сръбския език, но и до опит за създаване на босненски и черногорски езици без да има за това езикови основания.

П. Е. Кандел представя руското обществено мнение преди и след Косовската криза. Социологическите проучвания през 90-те години показват руското общество много по-западно ориентирано като оценка за собствената си културна принадлежност и идеал за политическо устройство, като предпочитание за патрънорство, отколкото се е мислило с оглед вменяваната от С. Хънтингтън и нему подобни славяно-православна мисия на Русия. Славянската и религиозната солидарност се оказва, че не

са фактор за позициите на руското общество. Българите и сърбите, да не говорим за другите народи в Източна Европа отсъстват и като приятели, и като врагове в руското обществено съзнание до войната в Косово. До 1999 г. в руското масово съзнание доминират чертите на пацифистко-изолационисткия синдром, на комплекса на жертвата, на затваряне изключително в собствените вътрешни, при това социално-икономически проблеми. Силни са носталгичните чувства към времената на Хрущов и Брежнев.

Промяната на тези настроения след бомбардировките над Югославия са реакции на външните обстоятелства, към които изследователите на общественото мнение съвсем резонно причисляват поредната криза в Чечения по същото време (избуяла в терористични акции), а не вътрешноприсъщи нагласи на руското общество. Според Кандел тези реакции показват способността на руското общество да извлича поуки от грешките и историческия си опит.

Сборникът „Човекът на Балканите в епохата на кризи и етнополитически сблъсъци през XX век“ впечатлява с високото ниво на научните разработки, с разнообразието на тематиката, центрирана около проблемите на менталността, нагласите и на елита, и на масовото съзнание като фактор в историческото развитие. Спокойният тон на изследванията, солидната аргументация на застъпваните тези, новите подходи – това са достойнства, характерни за всички статии.

Съответно на нивото на научното съдържание на сборника е неговото полиграфическо оформление: с твърди корици, с чудесен печат.

Книгата е още едно постижение на руската и българската историческа наука. Тя е доказателство и за едно успешно сътрудничество в рамките на Българо-руската комисия на двете исторически гилдии.

Илияна Марчева

**НАУЧНИ ФОРУМИ НА БЪЛГАРО-РУМЪНСКАТА
И НА БЪЛГАРО-ПОЛСКАТА КОМИСИЯ НА ИСТОРИЦИТЕ.
Букурещ/София, юни 2003 г.**

Създадени през 70-те години на миналия век, смесените комисии на историците от социалистическите държави се вписваха в политико-идеологическата конюнктура на блоковото мислене и практика. От друга страна, те осигуряваха възможните полезни контакти между учените историци от съседни или близки страни в условията на наложеното в Източния блок ограничаване на научните връзки със Запада. Освободени от диктата на комунистическите режими, който понякога водеше и до прекратяване на тяхната дейност (както стана в българо-румънския случай), някои от тези комисии продължиха да функционират или бяха възстановени в условията на демократизация на държавите от региона след 1989 г. Въпреки че новите възможности за международна дейност чрез участие в конкретни проекти са по-ефективни, включително и заради по-доброто им финансово обезпечаване, наследените от миналото двустранни комисии, които функционират на основата на междукадемичното съгрудничество също намират място в съвременното на историческата наука. Най-малкото – защото те помагат за периодично „сверяване на часовниците“ между историци и историографи със сходно минало и сходни съвременни проблеми. И ако национално обусловените гледни точки към историята се запазват като цяло, двустранните научни форуми, провеждани от комисииите, несъмнено разширяват повече или по-малко перспективата на изследователите в един регионален план. А това е тенденция, която се съв-

местява с принципите на европейската интеграция. Потвърждението намираме и в проведените през горещите дни на юни 2003 г. поредни сесии на две от действащите в момента смесени комисии на историците с българско участие¹.

* * *

От 9 до 13 юни Румънската академия в Букурещ предложи своето гостоприемство на *Българо-румънската комисия на историците*, която проведе своята десета сесия след създаването на комисията през 1971-1972 г. и пета – след нейното възстановяване в 1995 г. Научният форум беше предшестван от тържественото честване на няколко юбилея – 90 години от създаването на румънския Институт за Югоизточна Европа, основан и ръководен от най-известния румънски историк Николае Йорга, 40 години от създаването на Института за югоизточно-европейски изследвания в Букурещ и 40 години от учредяването на Международната асоциация за изследвания на Югоизточна Европа. Освен ръководните представители на румънската академична наука, в тържестве-

¹ От създадените в миналото Българо-съветска, Българо-германска, Българо-полска, Българо-чехословацка, Българо-унгарска и Българо-румънска комисии на историците, днес функционират Българоруската (наследила Българо-съветската), Българо-полската и Българо-румънската комисии.

ната сесия участва и ръководството на Международната асоциация в лицето на нейния президент проф. Андре Гию, нейния вице-президент проф. Василка Тъпкова-Займова и нейния генерален секретар акад. проф. Ръзван Теодореску. Съвместното честване на трите юбилея подчертава търсения от румънската хуманитаристика приоритет спрямо изследванията на региона на Югоизточна Европа. Той се основава на създаването на института на Н. Йорга като първа по рода си научно-изследователска институция, на румънската инициатива за учредяване на Международната асоциация от началото на 60-те години (време, когато се поставя началото на автономната външна политика на социалистическа Румъния), както и на факта, че секретариатът на тази асоциация се намира именно в столицата на северната ни съседка.

Другото събитие, предшестващо научната сесия⁹ беше процедурата по присъждане на титлата „почетен доктор“ на Букурещкия университет на проф. Василка Тъпкова – едно ново признание за нейните изследователски приноси и международна дейност като историк медиавист. Академичното слово на проф. Тъпкова беше на тема „Сивила пътува към Югоизточна Европа“.

Сесията на българо-румънската комисиция беше открита на 10 юни в Дома на учените в Букурещ с участието на акад. проф. Дан Бериндей, председател на Секцията по история и археология към Румънската академия, на Николай Милков, посланик на Република България в Букурещ и на ст. н. с. Агоп Гарабедян, директор на Института по балканистика при БАН и председател на българската част на комисията. На 11 и 12 юни заседаваха двете секции на комисията – съответно за средновековна, и за нова и съвременна история.

Заседанията на първата секция, както и на предишната сесия в София, бяха посветени на *Балканската средновеков-*

на юридико-политическа терминология. В рамките на темата бяха изслушани следните доклади: „Титулатурата на балканските владетели в папската кореспонденция от XIII в.“ от проф. В. Тъпкова; „Политическата терминология на Югоизточна Европа във венецианските документи от XIV в.“ от д-р Овидиу Кристеа; „Титулатурата на балканските владетели в светлината на византийските патриаршески документи от XV в.“ от проф. Тудор Теофей; „Юридическата терминология в грамотите на българските средновековни владетели“ от ст. н. с. Иван Билярски; „Наблюдения върху терминологията на босненските владетели“ от д-р Снежана Ракова; „За името на цар Иван-Асен II“ от докторант Лъчезар Кръстев; „Съображения относно стила и терминологията на официалните документи от фанариотската епоха“ от д-р Емануела Попеску-Михуц; „Проблеми на методологията при подготовката на речник на славяно-румънската юридическа лексика, XV в. – 1650 г.“ от д-р Елка Петрова-Мирчева; „За средновековната юридическа терминология, свързана с убийствата“ от д-р Мария Райкова; „Паметниците на средновековната юридическа книжнина в българските и румънските библиотеки“ от ст. н. с. Павлина Бойчева. Дискусиите бяха центрирани върху тълкуването на средновековните извори с оглед на използваната в тях юридико-политическа терминология².

Темата на секцията по нова и съвременна история беше *България и Румъния по време на балканските войни*. Изнесени бяха следните доклади: „Италия и балканските войни“ от проф. Антонина Кузманова; „Балканските войни в учебниците по история“ от ст. н. с. Благовест Нягулов;

² По-подробна информация за докладите и дебатите в средновековната секция ще бъде публикувана в сп. „Etudes Balkaniques“.

„Наблюдения относно най-новата българска историография за балканските войни“ от д-р Константин Йордан; „Православната църква и балканските войни“ от ст. н. с. Светлозар Елдъров; „Балканските войни в светлината на дипломатическите документи“ от проф. Йон Булей и „Българските и румънските дипломати в Букурещ и в София за балканските войни“ от Даниел Каин. Беше прочетен и докладът на проф. В. Трайков „Някои български реакции на събитията по време и след балканските войни“.

Като се има предвид, че Балканските войни, наред с Първата световна война, са най-конфликтният период в цялата история на българо-румънските отношения, е очевидно, че избраната по предложение на румънската страна тема предполагаше представянето на различните и дори противоположни гледни точки на българските и румънските историци при нейното осветляване. Всъщност, това очакване се потвърждава дори от беглото сравнение на съответните интерпретации на балканските събития от преди 90 години в досегашните исторически публикации в двете съседни страни. Но докато българската историография е била общо взето единна при оценяването на тези събития, в румънската историопис, наред с традиционно наложените, съществуват и алтернативни оценки. Така, според някои румънски историци от миналото и преди всичко – от наши дни (Николае Йорга, Йон Битолеану, Неагу Джуvara, Сорин Александреску, Лучиан Боя), румънската анексия на Южна Добруджа през 1913 г. е била повече или по-малко политическа грешка на тогавашното букурещко правителство начело с Титу Майореску. Тези оценки обаче не променят традиционната и доминираща интерпретация на румънското участие във Втората балканска война, според която то целяло да защити румънските национални интереси, както и политическото равновесие и дори мира в Югоизточна Евро-

па, като в крайна сметка увеличило международния престиж на Румъния. Тази интерпретация продължава да намира място и в някои от най-новите учебници по история на румънците, докато в други учебници темата за Балканските войни и Южна Добруджа отсъства напълно.

Припомнянето от моя страна на алтернативните румънски оценки беше посрещнато с възражение от присъстващия на заседанията проф. Георге Збукеа от Букурещкия университет, автор на издадена преди няколко години монография по темата³. Всъщност, може би не е случайно, че този най-пряко ангажиран с разискваната проблематика румънски историк не е бил поканен от организаторите да участва с доклад в сесията. Той заяви, че посочените румънски историци, и по-специално неговият колега от университета проф. Л. Боя, който е най-критичен спрямо румънската политика към България през 1913 г., не познавали темата защото не я били изследвали документално, а в условията на демокрацията се допускало и лансирането на ефектни, но „ненаучни“ тези. От друга страна, докладът на проф. Й. Булей, който доскоро е ръководил Румънския институт във Венеция, потвърди наличието на различни интерпретации в румънската историография. Той подчерта,

³ G. Zbucnea. *România și războaiele balcanice 1912-1913*. Pagini de istorie sud-est europeană. Editura Albatros. București, 1999. 458 p. Вж. и моята критична рецензия за книгата – Б. Нягулов, През призмата на национализма: G. Zbucnea. *România...* – ИПр, 2000, № 3-4, 253-259. Отново проф. Г. Збукеа е научен редактор на скоро издадената в Румъния книга за историята на България, в която изобилстват неговите критични бележки към текстовете на двамата български съавтори – P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain. *Istoria Bulgariei*. București. Corint, 2002. Вж. и отзива на П. Тодоров за тази книга в Исторически преглед, 2003, № 5-6.

че поведението на Румъния по време на Балканските войни не се е различавало от това на другите балкански държави, като се е основавало на принципите на национализма. Що се отнася до румънската политика спрямо България, според него, Румъния е трябвало да се задоволи с анексията на Силистра по силата на Санкт-Петербургския протокол от април 1913 г., който ѝ осигурявал една стратегическа граница, а не да анексира цяла Южна Добруджа. По време на дискусиите авторът не изключи възможността за различни тълкувания на стратегическата граница с оглед интересите на двете съседни държави в миналото.

Въпреки че като цяло темата за Балканските войни не се е радвала на особено голям интерес сред историческата колегия в Румъния, така както е било в България, докладите на румънските колеги, както и най-новите исторически публикации в страната демонстрират засиленото през последните години внимание към тази тема, включително и към съответните български исторически трудове и извори. Така например, д-р К. Йордан, който от години проучва и публикува по теми, свързани и с новата българска история, прояви отново голяма информираност, този път – за най-новите публикации в България, посветени на или засягащи Балканските войни. На български извори, и по точно – на публикуваните спомени на българските дипломати в Букурещ, се позова в доклада си по-младият румънски историк Д. Каин. В момента той подготвя докторска дисертация в Букурещкия университет за българо-румънските отношения в началото на XX в. Основен акцент в неговия доклад беше критиката, която правят бившите български дипломати в Букурещ по отношение на „слепотата“ на политиците в София спрямо ролята на Румъния при прекрояването на балканските граници. Не е случаен фактът, че Д. Каин подготвя за издаване на румънс-

ки език спомените на Христофор Хесапчиев, в които въпросната критика е силно изразена и където може да се прочете дори, че политиката на Румъния към България е била „кавалерска и открита“, а румънските териториални искания са били „много скромни“⁴. Стана известно също така, че друга дисертация на тема „Румъния и Балканските войни“ е защитена през 2002 г. в Крайова от военния историк Константин Макук.

Макар и „туширани“ в условията на прекия дебат, традиционните различия при

⁴ Вж. *Х. Хесапчиев*. Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени 1899-1914 г. С., 1993, 272-273. В случая, когато пише за „много скромни“ искания, българският дипломат очевидно визира претенциите на Румъния за отстъпването от страна на България на три владени в румънска територия – триъгълника по добруджанската граница и черноморското крайбрежие. Това отстъпване, наред с други ангажименти, е обещано от българския представител според текста на Лондонския протокол от януари 1913 г. и е трябвало да се извърши след окончателното определяне на новата южна граница на България. Следователно твърдението на Х. Хесапчиев не би трябвало да се отнася до румънските искания за цялата територия на Южна Добруджа, каквото впечателение остави начинът на неговото цитиране от страна на румънския историк. Всъщност, многократно изразяваните румънски претенции за линията Силистра-Балчик (като минимално искане) и Тутракан-Балчик (като максимално) – вж. *Г. Марков*. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912-1913. С., 1989, 247-248 и др., съвсем не потвърждават цялостната оценка на бившия български дипломат. Неговите спомени са писани едва след 1929 г. и очевидно издават и личната обида на автора, като мотив за неговите остро критични думи към политиката на правителствата в София. В този контекст може да се обясни защо той представя румънската политика в доста позитивна светлина.

трегирането на темата за Балканските войни между историците, формирани в българската и съответно в румънската историографска среда, очевидно се запазиха. Наред с това, сесията в Букурещ показва, че времето на единствено „правилните“ интерпретации на миналото от национални позиции вече е отминало и че критиката спрямо „другите“ не трябва да изключва критичния поглед към собствената национална история.

Също по традиция, добрата организация на научната сесия в Букурещ се дължеше преди всичко на неуморните усилия за продължаване на връзките между българските и румънските историци от страна на д-р Елена Сюпюр, научен секретар на Института за югоизточно-европейски изследвания и секретар на румънската част на комисията. Освен научната програма, за гостите от България бяха организирани посещение на оперен спектакъл и екскурзия до дворцовия комплекс на влашкия владетел Константин Брънковяну, който се намира в Могошоая, в околностите на Букурещ, и е превърнат в музей на средновековното изкуство. Екскурзията беше обезпечена с транспорт от българското посолство.

Подготовката и осъществяването на българското участие в сесията беше координирано от П. Бойчева, секретар на българската част на комисията. Тя е и съставител на появилия се в навечерието на научния форум юбилеен сборник в чест на почетния председател на българската част на комисията проф. Веселин Трайков⁵. Сборникът е съвместно издание на българските институти по балканистика и по история и на румънския Институт за югоизточно-европейски изследвания. Той

съдържа статии на български, румънски и други историци, повечето от които са свързани тематично с разностранните научни интереси на проф. Трайков, включително и с проблематиката на българо-румънските отношения.

На заключителното си заседание в Букурещ Българо-румънската комисия на историците реши следващата нейна сесия да се проведе в София през май 2005 г. и да бъде посветена на темите „Римляните на Балканския полуостров“ и „Култура и елити на етно-религиозните общности в Югоизточна Европа, XIX-XX в.“

* * *

За разлика от българо-румънските историографски дебати, които понякога са обременени от миналите проблеми в двустранните съседски отношения и от съответните национално оцветени оценки за тях, контактите между историците от България и Полша не са „минирани“ от конфликтни теми, пораждащи полемика. Това се демонстрира и по време на поредната научна сесия на *Българо-полската комисия на историците*, която се проведе от 17 до 19 юни в заседателната зала на Института по балканистика в София. Освен Института по балканистика, съорганизатори бяха още Институтът по история при БАН и общественото сдружение Славянско дружество в България. Темата, която събра учени от двете държави, беше *Национални и малцинствени проблеми в Средна и Югоизточна Европа*. Конференцията се откри от ст. н. с. Агоп Гарабедян, председател на българската част от комисията и беше приветствана от доц. Елжбета Знамеровска-Ракк, председател на полската част. Тя отбеляза 30-годишнината от учредяването на комисията и припомни заслугите на полските и българските историци с приноси за нейната дейност в миналото. Полската делегация предложи на вниманието на участниците скоро издадения в Полша, луксозно оформен

⁵ Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. *Studia Balcanica* 24. Съставител Павлина Бойчева. С., 2003.

сборник с материали от предишни научни форуми на комисията⁶.

Докладите на българските участници обхващаха хронологически времето на новата и съвременната история, бидейки посветени както на българска проблематика, така и на някои по-широки сравнителни, балкански и източноевропейски аспекти на темата. Към първата група се отнасяха докладите на: ст. н. с. Илия Тодев – „Българският национализъм през Възраждането“, н. с. Весела Димова – „Малцинственият статут и манталитетът на възрожденските българи в диаспората“, гл. ас. Румяна Комсалова – „Преселението на българи в Руската империя през XVIII – началото на XX в.“, Крум Лазаров – „Руски енциклопедически източници за българското население в Македония и Южна Тракия през XIX и началото на XX в.“, н. с. Ваня Стоянова – „Българите в Егейска Тракия след Междусъюзническата война“. Втората група включваше следните доклади: „Национално-малцинствената политика на балканските държави след Първата световна война“, изнесен от проф. Кръстьо Манчев, „Ролята на етническите малцинства в началото на прехода в Източна Европа“ – от доц. Искра Баева и „Международната защита на малцинствата в политиката на България и Полша след 1989 г.“ – от ст. н. с. Благовест Нягулов.

За разлика от докладите на българските историци, тези на полските им колеги анализираха изключително историята на конкретни малцинства през периода между двете световни войни. Два доклада бяха посветени на българските мал-

цинствени общности, а именно: „Българското малцинство в гръцката държава след Първата световна война“, изнесен от доц. Е. Знамеровска-Рак и „Българското малцинство в Румъния в светлината на Крайовския договор (1940 г.)“ – от проф. Ирена Ставови-Кавка. На българските участници направи впечатление не само проявения от двете полски исторички интерес към тази българска проблематика, но и фактът, че в своите изследвания те се основават преди всичко на постигнатото от историографията в България по посочените теми. Другите участници от полска страна представиха положението на най-многочислените полски малцинства в три съседни на Полша държави през междувоенния период. Д-р Дариуш Мателски говори за поляците в Германия с оглед на проблема за тяхната реемиграция в Полша, д-р Александър Сребраковски – за поляците в Литва, а д-р Даниел Боцковски – за поляците в Съветския съюз. Репресиите спрямо полската малцинствена общност по време на Сталиновия режим бяха представени в лекция на същия историк пред Полския културен център в София.

Изборът на темата за конференцията беше удачен, като се има предвид, че националните и малцинствените проблеми заемат съществено място в историческото и съвременното развитие на региона, в който се намират България и Полша. И двете етнически нации и техните държави имат значителен негативен и по-рядко позитивен исторически опит в това отношение. С няколко изключения обаче, повечето от изнесените доклади се отнасяха до историята на конкретни български и полски малцинствени групи. По време на дискусиите бяха засегнати и по-общии проблеми, но все пак се чувстваше липсата на повече регионални, сравнителни и общонационални анализи. Наред с това, се очерта историографската тенденция да се акцентира върху изследванията на сънародниците отвъд държавните граници

⁶ Polska-Bułgaria w Europie Śrądkowej i Potudniowo-Wschodniej w wiekach XVII-XX. Podobieństwa, wóźnice, uwarunkowania. Materiały sesji Polsko-Bułgarskiej i Bułgarsko-Polskiej Komisji Historycznych, Pod redakcją naukową Wiesława Balceraka. Warszawa, Łowics, 2002.

и да се пренебрегват историческите аспекти на малцинствената проблематика в двете страни.

Българо-полската конференция протече при добра организация, заслуга за което имаха секретарят на българската част на комисията ст. н. с. Екатерина Вечева и ръководството на Института по балканистика. Извън научната програма, полските гости посетиха Националния историчес-

ки музей. Предвижда се материалите от конференцията да бъдат публикувани. Комисията реши нейната следваща сесия да се проведе в Полша през 2004 г. и да анализира темата: *Интеграционни процеси и национална идентичност в Средна и Югоизточна Европа*.

Благовест Нягулов

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЕТЕНА НА 100-ГОДИШНИНАТА ОТ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ. София, септември 2003 г.

Навършиха се 100 години от Илинденско-Преображенското въстание – събитие със значителни измерения и проекции в новата история на българите, на Македония и Тракия. Кръглата годишнина беше тържествено отбелязана както в България, където честванията имат дълголетна национална традиция, така и в Република Македония, където в контекста на утвърждаване на младата държава Илинденското въстание (тук то не се свързва с Преображенското) се тълкува дори като основополагащ акт на македонската държавност (!). За съжаление утвърдените в миналото акценти в идеологията и практиката на македонизма осуетиха някои намерения за съвместно честване. За радост, не липсваха някои прояви на взаимно зачитане и придържане към историческите реалности, които явно бяха обусловени от новото мислене в духа на общоевропейските ценности.

В рамките на честването в България, на 26 и 27 септември 2003 г. в една от залите на Националния дворец на културата в София се проведе Международна на-

учна конференция „100 години Илинденско-Преображенско въстание“ под патронажа на президента на републиката¹. Нейни организатори бяха Националният инициативен комитет за честване на годишнината от въстанието и Българската академия на науките. Конференцията беше замислена като широк международен форум за научно осветляване на националната проблематика на Балканите във времето преди, по време и след въстанието, но в центъра на докладите и обсъжданията остана националноосвободителното движение на българите в Македония и Одринско, и Илинденско-Преображенското въстание като негова най-значима проява. В работните заседания участваха над 50 докладчици. Повечето от тях съвсем обяснимо бяха от България, но наред с това в

¹ Първа по-обстойна информация за конференцията се появи във в. Култура, бр. 39 (2294), 24 окт. 2003 – *Н. Кайчев*. Значим международен научен форум.

научния форум взеха участие и гости от Република Македония, Гърция, Турция, Румъния, Чехия, Полша, Германия, Франция, САЩ.

Конференцията беше открита с въстателно слово на заместник-председателя на Народното събрание акад. Благовест Сендов. В качеството си на председател на Националния инициативен комитет за честване на 100-годишнината от въстанието той подчерта значението на това събитие, както и на историческата наука като цяло. Акад. Сендов поздрави от името на президента Георги Първанов всички участници в конференцията.

Приветствие към присъстващите от ръководството на Българската академия на науките поднесе акад. Константин Косев. В неговото изложение беше направена сравнителна характеристика на Априлското и на Илинденско-Преображенското въстание. Подчертана беше приемствеността между тях, сходството в идеи, организация и цели. Посочено беше и основното различие – макар и по-широкомащабно, Илинденско-Преображенското въстание не постига политическите си цели, причина за което е преди всичко неблагоприятната международна конюнктура.

Наситено с много емоции беше словото на д.и.н. Мерсия Макдермот (Великобритания) – дългогодишен изследовател на българското националноосвободително движение. Тя изтъкна българския характер на преобладаващата част от населението в Македония, като акцентира на духа на хуманност и толерантност сред въстаниците. Техните действия, според М. Макдермот, са още по-впечатляващи, съпоставени с днешните етнически и религиозни конфликти. Слово-приветствие към участниците в конференцията произнесе и генерал-лейтенант Йоанис Какудакис – председател на Гръцката комисия по военна история и директор на Армейската служба по военна история на Гърция.

Работната част на конференцията за-

почна с доклад на тема „Илинденско-Преображенското въстание – връх в освободителните борби на българите“, изнесен от ст.н.с. I ст. д.и.н. Георги Марков – директор на Института по история при БАН. В него последователно бяха разглеждани възникването и развитието на българския национален въпрос след 1878 г., създаването на революционни организации на българите от Македония и Одринско и отношенията между тях. Основната трагедия, според Г. Марков, е в драматичното „разминаване“ между въстанието и войната от 1912-1913 г. Неразвита от външна военна намеса, героичната борба на въстаниците е обречена на неуспех.

Докладът на ст.н.с. д-р Ангел Димитров „Илинденско-Преображенското въстание като знак за българската историческа приемственост“ беше лишен от обичайната за такива събития патетика. Изложението насочваше вниманието на участниците към болезнените за българското национално развитие процеси, протичащи в десетилетията след Илинден и чувстващи се в нашето съвремие. Беше изтъкнато, че въпреки различната интерпретация на събитията от 1903 г. в Република Македония и в България, въстанието е генетично свързано с българските възрожденски процеси и революционна традиция. Същевременно то представлява последното усилие за решаване на българския национален въпрос в духа и със средствата от епохата на Възраждането.

В доклада на проф. д.и.н. Андрей Пантев „Илинден отвъд Ламанша и Атлантика“ се разглеждаше отзвука от въстанието във Великобритания и САЩ. Подчертан беше големият обем от журналистически и дипломатически материали, отразяващи събитията в Македония и Одринско, ангажираността на английския парламент и английската общественост със съдбата на пострадалото население. Заедно с това обаче проф. Пантев посочи една симптоматична за европейската диплома-

ция и журналистика тенденция – възприемането на идеята за опасността от „балкански дисбаланс“, в частност – от прекомерно териториално разширение на България. В началото на XX в. етническите реалности на Балканите все още не са достатъчен аргумент за европейската политика.

Военните аспекти на въстанието бяха разгледани в докладите на ст.н.с. д-р Тодор Петров и д-р Димитър Минчев. Въз основа на цялостно представяне на бойните действия в окръзите и организацията на въстаническите сили беше направен изводът, че турските войски са имали за противник не стихийно действаща маса, а добре организирана въстаническа армия. Докладите на проф. д-р Иван Филчев и Панайот Маджаров разкриха масовия героизъм на въстаническите действия в Одринско, както и трагичните последици за българското население там. Беше изказано мнение, че събитията в района на Странджа все още не са достатъчно оценени, което се дължи отчасти и на пасивността на тракийската емиграция в България. Проф. Иван Николов говори за етническите и социалните тенденции в Илинденско-Преображенското въстание. Дейността или документалното наследство на някои дейци на македоно-одринското движение бяха в центъра на докладите на д-р Георги Граматиков, доц. Михаил Неделчев, Цветана Величкова, Юлияна Царева, Елена Бугарчева. Ст. н. с. д-р Румяна Конева говори за приноса на жените и женските организации в националноосвободителното движение след 1878 г. и във въстанието от 1903 г.

Интересен и нов поглед към събитията около Илинден представи в своя доклад, посветен на темата за насилието през призмата на историческата антропология, проф. д-р Бернар Лори (Франция). Авторът отдели специално внимание на Солунските атентати като новаторски по цели и методи на действие. Докато Илинденското

въстание демонстрира архаични форми на насилие между общности, познати от Априлското въстание, атентатите в Солун, които са организирани от малка група атентатори, засягат цялото градско население и са насочени срещу западни икономически интереси, са типична проява на модерно насилие. От гледна точка на съвременното изучаване ще представлява изключителен интерес. Уточняващата реплика на ст. н. с. I ст. д. и. н. Светлозар Елдъров по повод доклада на френския историк беше, че „новите“ форми на насилие, прилагани от македонските „гемиджии“, са усвоявани било в Западна Европа, включително по време на следване в някои френскоезични университети, било от арменските революционери.

Тематиката, свързана с отношението на българската държава, обществените борби и въстанието, беше засегната от няколко участници в конференцията. Докладът на С. Елдъров „Голямото разочарование“ – България и Илинденско-Преображенското въстание“ анализира поведението на българското правителство и съответните последици за неговите отношения с македоно-одринското революционно движение. Авторът отхвърли твърдението, че официалната българска политика е била неясна и подвеждаща. Въпреки това, разочарованието от България след погрома на въстанието е неизбежно, тъй като е заложено в двойствените отношения между българската държава и Вътрешната организация. Д-р Румяна Оманова проследи отношението на правителството на ген. Рачо Петров към бежанците след Илинденско-Преображенското въстание. Емиграцията на българско население от Македония и позицията на ВМОРО към този процес разгледа в доклада си н. с. д-р Милкана Бошнакова. Отношенията между Българската екзархия и ВМОРО в началото на XX в. бяха предмет на изложението на гл. ас. Милен Михов.

Много доклади бяха посветени на международните аспекти на въстанието, отзвук сред европейската общественост, реакциите на официалната дипломация, а именно: „Политическата ситуация в Македония преди Илинденското въстание според донесенията на руските консули“ на проф. д.и.н. Антони Гиза (Полша); „Великите сили и общественото мнение в Европа за въстанието от 1903 г.“ на доц. д-р Стоян Германов; „Международните аспекти на Илинденско-Преображенското въстание – история и съвременност“ на проф. д-р Нина Дюлгерова; „Великите сили и въстанието (лялото на 1903г.)“ на докторант Анджей Малиновски (Полша); „Австро-Унгария и Илинденско-Преображенското въстание“ на докторант Томаш Будай.

Националните проблеми на Балканите с оглед на държавните политики или развитието на конкретни институции бяха в центъра на вниманието на чуждестранни участници като: проф. д-р Фикрет Аданир (Германия), добре известен на специалистите автор на монографично изследване за македонския въпрос – „Националният иредентизъм на Балканите и османската политика към националностите 1878-1912 г.“; докторант Ашкън Куюнчу (Турция) – „Изграждането на Българската екзархия и националните проблеми в Македония (1870-1903 г.)“; д-р Спиридон Светас (Гърция) – „Националната идентичност и демаркационните линии в Македония: провалът на гръцко-българското разбирателство (1891-1898 г.)“. Посветен на сложните международни отношения на Балканите, в които присъства неизменно националната проблематика, беше докладът на д-р Константин Йордан (Румъния) по темата „Румъния и опитите за сближаване между България и Югославия (1921-1929 г.)“.

Засилен интерес предизвика докладът на проф. д-р Ян Рихлик (Чехия), български възпитаник и автор на книги за историята на България и Македония, чиято те-

ма беше „Илинденското въстание, българската национална идентичност и корените на македонизма“. Според чешкия историк появата на македонизма не е прецедент. Макар и създаден изкуствено, неговите идеи се възприемат от населението няколко десетилетия по-късно. Реакция сред някои участници от България породила становището на автора за незавършеността на българския националнообразователен процес до 1878 г. в Македония (специално сред селското население), което, съчетано с политическото отделяне на областта от България е предпоставка за по-късната македонизация. По този повод, от страна на А. Димитров бяха припомнени резултатите от проведените след 1872 г. допитвания сред православно население в Македония, които дават израз на неговата воля за присъединяване към Българската екзархия.

Въпросът за характера на националноосвободителното движение в Македония и на самото въстание се открие като един от основните на конференцията. Някои от участниците от Република Македония, (проф. д-р Новица Веляновски – „Традицията на Илинден в македонската история на XX в.“, д-р Марко Китевски, „Спомените на илинденци като извор за проучване на македонския фолклор и етнография“) разглеждаха събитията от 1903 г. като проява на македонска национална еманципация. Заслужава да се отбележи докладът на проф. д-р Зоран Тодоровски от Скопие, който осветли идеите на Тодор Александров за автономна Македония. Той се придържаше стриктно към информацията в епистолярното наследство на лидера на ВМРО след Първата световна война, в което неизменно става дума за българското население в областта. Особен, актуален акцент в конференцията внесе участието на Владимир Панков от Охрид, който сподели своя мъчителен опит от последните години за възстановяване на българската културна идентичност в Македо-

ния чрез основаното под негово ръководство и по-късно забранено от македонските власти Гражданско сдружение „РАДКО“.

Българският характер на македоно-одринското движение доказваха докладите на проф. д.и.н. Димитър Гоцев – „110 години ВМОРО – идеи и програми“, н.с. д-р Димитър Тюлеков – „Македоно-Одринското въстание – 100 години между науката и политиката“, проф. д-р Иван Кочев – „Езикът на документите на ВМОРО, свързани с Илинденското въстание“ и много други.

Няколко доклада бяха посветени на историографските интерпретации на темата за въстанието от 1903 г. Проф. д-р Йордан Шопов разгледа критично някои недоразумения и митове във връзка с въстанието, като предложи то да се нарича само Илинденско или Македоно-Одринско. Ст. ас. д-р Наум Кайчев анализира начините на представяне на въстанието в учебниците по българска история до 1944 г. Ст. н.с. д-р Ана Райкова говори за приноса на Мерсия Макдермот в изследването на националноосвободителното движение на македонските българи.

Някои от представените доклади надхвърляха тесните хронологични рамки на разглежданата проблематика. Така например, н.с. д-р Александър Гребенаров проследи създаването и развитието на Илинденската организация в периода 1921-1947 г.; ст.н.с. д-р Веселин Ангелов разгледа употребата и подмяната на илинденските идеали при изграждането на Вардарска Македония като югославска република (1943-1946 г.); доц. д-р Лъчезар Стоянов се спира на политиката на българската администрация във Вардарска Македония (1941-1944г.) към албанското население в областта.

Двата работни дни на конференцията приключваха с дискусии по някои въпроси и тълкувания. Сред тях не открие тезата на проф. Я. Рихлик за особеностите на

процеса на националното формиране в Македония, която се основаваше на известната в световната историография теория за нацията на чешкият историк Мирослав Хрох. Като цяло общият тон на тези дискусии беше толерантен. За съжаление натоварената програма и просрочването на предвидения регламент не позволиха да им се отдели достатъчно време, поради което те продължаваха и след заседанията в неформален кръг.

След приключването на конференцията беше представена скоро издадената в Женева книга на Марко Марков „Българският народ, Македония, Европа“, която е посветена на македонския въпрос с оглед развитието на правото на народите на самоопределение². Проф. Георги Марков подчерта значението на този труд за науката и за българската национална кауза, а разяснения по съдържанието на книгата даде самият автор, който е професор по международно право и международни отношения в Университета във Фрибург, Швейцария.

При закриването на научния форум от акад. Б. Сендов на участниците бяха връчени юбилейни медали и грамоти „100 години Илинденско-Преображенско въстание“. Във фоайето пред залата, където се провеждаха заседанията, можеше да бъде разгледана изложба с ценни фотографски снимки, факсимилета на документи и карти от времето на въстанието, която беше изготвена от Института по история, Научния архив на БАН, Главно управление на архивите и Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Български

² *M. Marcoff. Le peuple bulgare, la Macédoine, l'Europe. La Question macédonienne et l'évolution du Droit des peuples. Vol. 1, Genève-Paris-London-Washington DC. 2003.* Книгата ще бъде представена допълнително на страниците на списанието.

исторически архив. Съпътстващата програма на научния форум включваше още откриването на атрактивната изложба на народни носии „Багри от Тракия и Македония“, организирана от Етнографския институт с музей при БАН със съдействието на Националната художествена галерия, тържествена вечеря за всички участници, както и посещение в Рилския манастир и вечеря в битово заведение – за чуждестранните участници.

Заслуги за добрата организация и успешното провеждане на конференцията имаха ръководството на БАН, специално в лицето на нейния заместник-председател акад. К. Косев, ръководството на Института по история, особено неговият помощник-директор д-р Володя Милачков и колегите от секция „История на българския национален въпрос след 1878 г.“ към института, като н. с. д-р Александър Гребенаров, н. с. д-р Ваня Стоянова и др., които се ангажираха с подготовката на това полезно начинание. Неговото, макар и трудно осигурено финансиране от държавния бюджет и като цяло вниманието, което му отделиха представителите на централните институции показва, че национално-държавната идеология на България, чийто съвременен приоритет е евро-атлантическата интеграция на страната, не трябва да изключва националното историческо наследство, в частност – и борбите за свобода на македонските и тракийските българи от преди 100 години. Друг е въпросът, че това внимание на държавата не трябва да бъде демонстрирано само на юбилейни форуми, в които има неизбежни елементи на показност, а и към ежедневните потребности на академичната историческа наука в България, която следва да притежава много по-добри условия,

за да изследва и популяризира българското минало.

Като на всеки форум, посветен на българската национална проблематика и то в един юбилеен контекст, в организацията на конференцията и в някои от изявленията на участниците не бяха спестени емоциите, които макар че са присъщи на историята като социална практика очевидно не са необходими на историографията като наука. От научна гледна точка обаче, особено значим остава фактът, че конференцията, посветена на Илинденско-Преображенското въстание, събра за първи път историци от различни балкански страни, както и такива от други държави, които интерпретираха и дискутираха свободно една от традиционно конфликтните теми в историята на народите на Балканите. Различните гледни точки по отношение на събитията в Македония и Одринско от 1903 г. и спрямо историята на македонския въпрос могат само да провокират и стимулират всеки изследовател, който се стреми към възможно най-съответстващото на реалностите представяне и тълкуване на тези теми. Специално за учените от България и Македония по-полезна беше вероятно не толкова възможността да „погледнат в съседния двор“, който те сравнително добре познават, колкото тази да чуят „гласовете“ на специалисти от трети страни, които подхождат по-дистанцирано към македонската проблематика. Значението на проведения научен форум за бъдещите професионални дирения и дебати ще бъде още по-реално след публикуването на сборника с материалите от конференцията, който ще бъде подготвен от организаторите.

*Благовест Нягулов
Слави Славов*

СЪДЪРЖАНИЕ НА СП. „ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД“, ГОДИШНИНА LIX, 2003

Статии

<i>Ангелова, Р.</i> – Народната партия и вътрешнополитическото развитие на България (6.05.1903–16.01.1908)	1–2	3–31
<i>Бояджиева, Е.</i> – Историческите срещи между българската и немската култура. Междуличностни общувания (1919-1939)	1–2	32–50
<i>Готовска-Хенце, Т.</i> – Към въпроса за съветския модел (Приносът на Чехословакия)	1–2	51–74
<i>Данчева-Василева, А.</i> – Социалната структура на населението във Филипопол (Пловдив) IV-XIV в.	3–4	3–29
<i>Иванова, Ц.</i> – Реформите и националното обединение на българския народ във възгледите на Григор Начович	3–4	68–90
<i>Каймакамова, М.</i> – Византия и историческата култура на българите през XI-XII в.	5–6	3–19
<i>Котев (България), Н., А. Котева (Нидерландия)</i> – Международни реакции от навлизането на 40-а съветска армия в Афганистан и ескалиране на международното напрежение в света през 80-те и 90-те години на ХХ в.	5–6	142–171
<i>Никова, Г.</i> – Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България	5–6	92–125
<i>Русев, Ив.</i> – Българските учебници по търговия от епохата на Възраждането (30-те – 70-те години на ХІХ в.)	5–6	40–91
<i>Салджиев, Хр.</i> – Турското малцинство в Югославия след края на Втората световна война (1945-1956)	5–6	126–141
<i>Тонев, В.</i> – Новобългарското образование и първите учителски събори	5–6	20–39
<i>Янева, С.</i> – Стопански практики през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ	3–4	30–67

Съобщения

<i>Аврамов, Л. Д.</i> – Един опит за конституционна реформа от 1883 година	5–6	187–201
<i>Белегов, Б.</i> – „Студеното лято“ на 1953 г. Л. П. Берия – известният и неизвестният	1–2	107–114
<i>Драганов, М.</i> – Формиране и развитие на пазара на бутилирана минерална вода в България (1882-1912)	1–2	94–106
<i>Желев, Й.</i> – Завещанието и наследството на княз Александър Богориди	1–2	80–93
<i>Канавров, Д.</i> – Използване на авиационни стрели от българските хидроплани през Първата световна война	3–4	91–102

<i>Кръстев, Л.</i> – Етническият състав и разселенията на куманите	5–6	172–186
<i>Панова, Р.</i> – Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград	1–2	75–79

Извори

<i>Кендерова, Ст.</i> – Нов извор за соколарите от село Драгиново, Велинградско	1–2	115–128
<i>Минкова, Л.</i> – Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското възраждане (Първа част)	1–2	129–154
<i>Минкова, Л.</i> – Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското възраждане (Втора част)	3–4	119–148
<i>Русев, И.</i> – Едно интересно описание на Черноморието от 1802 г. и бележките на неговия френски автор	3–4	103–118

Събития и личности

<i>Бояджиев, П.</i> – Добруджа в публицистиката на Михай Еминеску	1–2	216–221
<i>Вилмош Карло, П.</i> – За ломския революционер Христо Савчов	1–2	178–204
<i>Волокитина, Т. В.</i> – Съдбата на екзарх Стефан в контекста на съветско-българските отношения (40-те – 50-те години на XX в.)	5–6	213–233
<i>Данова, Н.</i> – Иван Добровски във Виена	3–4	149–197
<i>Жечев, Н.</i> – Спомени на Григор Начович за ученическите му години	1–2	155–177
<i>Леков, Д.</i> – Венелин през погледа и творческата практика на българската възрожденска интелигенция	5–6	202–212
<i>Чорбаджиев, Н.</i> – Поп Стефан Трифонов (1831–1876)	1–2	205–215

Селищни проучвания

<i>Гайдарджиева, В.</i> – Местното самоуправление в Старозагорската община от Освобождението до Съединението (1878-1885 г.)	5–6	234–255
--	-----	---------

Историческо образование

<i>Радева, М.</i> – „Новото поколение“ учебници по история през 90-те години и ценностите на Европейския съюз	3–4	198–213
--	-----	---------

Помощни исторически науки

<i>Веков, М.</i> – Историко-метрологична характеристика на предметричните мерки по българските земи XV–XIX в.	1–2	221–259
---	-----	---------

Лекции

<i>Киш, Ш. (Унгария)</i> – Поглед към унгарските събития от 1956 г. (Лекция, изнесена по време на научна конференция, София, 2002 г.)	1–2	260–268
<i>Скот, Дж.</i> – Феминистки отгласи	3–4	214–232

Рецензии и отзиви

- Данова, Н.* – Семейен архив Хаджитошеви. Т. 2 (1827-1878).
Съставители Валерия Тарашоева, Кета Мирчева,
Васил Харизанов, Николай Дойнов. Под научната редакция
на Крумка Шарова и Кета Мирчева. Враца, 2002. 528 с. 1–2 269–271
- Иванов, М.* – Вера Бонева. Българското възраждане в Шумен
и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.
В. Търново, 2002. 324 с. 1–2 272–275
- Кирилова, А.* – Русия и българското националноосвободително
движение (1856-1876). Документи и материали. Т. 3.
София, 2002. 587 с. (Архивите говорят. Т. 21) 5–6 260–263
- Кишкилова, П.* – Елена Стателова, Васка Танкова. Прокудените.
София, 2002. 463 с. 1–2 287–291
- Конев, Ил.* – Николай Жечев. Възрожденският учител и книжовник
Райко Блъсков (1819-1884). София, изд. „Вулкан“, 2001. 140 с. 5–6 258–260
- Константинова, Ю.* – Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος. „Η ευγενής
μας τύφλωσις...“ Εξωτερική πολιτική και „εθνικά θέματα“
από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή.
Αθήνα, Εκδ. Βιβλιόραμα, 2001, σ. 382 5–6 264–267
- Куманов, М.* – Мустафа Кемал Ататюрк и българо-турските
отношения в документи (1913-1938). Съст. П. Колев,
Дж. Хаков и др. Анкара, 2002. 957 с. 3–4 244–249
- Маждракова, О., А. Запрянова* – Котленски историци
за град Котел и бележитите му личности 3–4 238–243
- Марчева, И.* – Евгения Иванова, Светла Димитрова. История
на електрификацията в Старозагорския регион.
Стара Загора, „Литера-принт“ АД, 2002. 271 с. 5–6 267–270
- Марчева, И.* – Человек на Балканах в эпоху кризисов
и этнополитических столкновений XX века. Российская
академия наук. Институт славяноведения. Санкт-Петербург,
Изд. „Алетейя“, 2002. 406 с. 5–6 271–275
- Мигев, В.* – Восточная Европа в документах российских архивов.
Т. 1. 1944-1948. Москва-Новосибирск, 1997. 986 с. ;
Т. 2. 1949-1953. Москва-Новосибирск, 1998. 1004 с. 3–4 250–254
- Ракова, З.* – Информационен бюлетин „Да се запази
за вечни времена“. Съставител Веселин Ангелов. С., 2002. 276–286
- Русев, И.* – Вера Бонева. Христоматия по история
на Българското възраждане. Църковно-национално
движение. Шумен, Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“. 2002. 238 с. 3–4 233–234
- Тодоров, П.* – P. Pavlov, J. Janev, D. Cain. Jstoria Bulgariet.
București, „Korint“, 2002. 192 р. 5–6 256–257
- Страшимирова, Св.* – Р. Панова. Средновековният български
град – възможният анализ и невъзможният синтез.
София, ИК „Свят. Наука“, 2001. с. 5–6 257–258

Тонев, В. – Македония през погледа на австрийски консули, 1851-1877/78. Т. 3. (1872-1878). Подбор и редакция
 Виржиния Паскалева. Превод Елена Продева. С., 2001. 415 с. 3–4 235–237

Преглед

Анастасов, Кр. – Съдържание на сп. „Исторически преглед“, годишнина LVIII, 2002 1–2 296–299

Анастасов, Кр. – Съдържание на сп. „Исторически преглед“, годишнина LIX, 2003 5–6 288–291

Дамянова, Р. – Национално честване на Петко Р. Славейков 3–4 255–256

Никова, Г. – Конференция във Виена, посветена на България 3–4 257–261

Нягулов, Бл. – Научни форуми на Българо-румънската и на Българо-полската комисия на историците. Букурещ/София, юни 2003 г. 5–6 276–282

Нягулов, Бл., Сл. Славов – Международна научна конференция, посветена на 100-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание. София, септември 2003 г. 5–6 282–287

Попова, Н. – Българска историческа научна книжнина през 2002 година 3–4 262–272

Тошев, М. – Научна конференция „История и култура на град Омуртаг и омуртагския край“ в чест на 180 години от смъртта на българския свети мъченик Йоан Трапезундски 1–2 292–295

In memoriam

Петров, М. – Слово за Веселин Хаджиниколов 3–4 273–276

Жечев, Н. – Акоп Арутюнович Улунян 5–6 292–294

Красимир Анастасов

АКОП АРУТЮНОВИЧ УЛУНЯН

Отиде си още един от заслужилите чуждестранни българисти ветерани. На 29 септември 2003 г. почина в Москва старши научният сътрудник в Института по славяноведение и балканистика към Руската академия на науките Акоп Арутюнович Улунян, д-р по история. Той бе сред известните специалисти българисти в Русия, работил почти половин столетие на научното поприще по проблеми от историята на Българското възраждане, на българо-руските и българо-арменските връзки и взаимоотношения до 1878 г.

Акоп Улунян е роден през 1924 г. в гр. Симферопол (Крим). След участието си във Великата отечествена война (1941-1945 г.) завършва история в Ереванския държавен университет (Армения) в 1951 г. През 1957 г. постъпва на работа в Института по славяноведение (по-късно Институт по славяноведение и балканистика), където е избран за старши научен сътрудник в 1976 г.

Още от първите си стъпки в научното поприще Акоп Улунян се насочва към българската тема и тя става доминираща в работата му на изследовател историк. Той е автор на множество проучвания, намерили израз в няколко самостоятелни монографии, в голям брой студии, статии, рецензии, отзиви, очерци, както и на ценни документални публикации. Ако трябва да посочим основните въпроси, върху които той се насочва – това са, без съмнение, участието и разностранния принос на българите в Руско-турската война от 1877-1878 г., както и някои моменти от историята на българското националноосвободително движение през третата четвърт на XIX в. На тях е посветена дисертацията му за получаване на научната степен „кандидат на историческите науки“ (д-р), успешно защитена през 1969 г., множество отделни публикации в научната периодика, както и голямата му монография „Болгарский народ в Русско-турецкая война 1877-1878 гг.“ (Москва, 1971, 205 с.)

Върху основата на огромен фактологичен материал, на използване на широка база от документи, издирени предимно от руските архиви, авторът разкрива в този свой труд многообразните форми на участието на българите в освободителната война в помощ на руската армия, която се изразява както в пряко участие във въоръжената антиосманска борба, така и в многоаспектна материална подкрепа на освободителните войски. Аргументирано и убедително А. Улунян показва дейното участие на българите в освободителната война и превръщането им във важен фактор в заключителния етап на национално-освободителните борби. Значително място в труда е отделено и на отношението на руския печат към българското освободително движение. Чрез него широките кръгове на руското общество се запознават с историческото минало на българския народ, с националните му стремления и борби, както и с масовото му включване в освободителната война.

През 1978 г. е издадена следващата книга на А. Улунян – „Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. Очерки“ (214 с.). В нея авторът разглежда изострянето на Източната криза с въстанието в Херцеговина и Босна, с опитите за въстание в

България през есента на 1875 г. и особено с избухването на Априлското въстание през 1876 г. То, по думите на автора, „се явява кулминационна точка в историята на националноосвободителното движение на българския народ“. Съществено място в своя труд А. Улунян отделя на отзвук на въстанието в Русия, на дипломатическите акции във връзка със събитията на Балканите през 1876 г., както и на опитите за мирно уреждане на възникналата криза. Важен дял от книгата са посветените на отражението на Априлското въстание отзиви в руския и в арменския печат. И тази книга на А. Улунян е преведена и отпечатана на български език (1988 г.).

Сходни проблеми се засягат и в книгата на А. Улунян „Россия и освобождени Болгарии от турскогo ига 1877-1878“, отпечатана през 1994 г. (214 с.) В нея са проследени връзките на Българското възраждане с Русия, ролята ѝ за подготовката на българската възрожденска интелигенция, Източната криза през 70-те години на XIX в., основните етапи от хода на освободителната война, както и помощта на Русия при изграждане основите на държавното устройство на възстановената българска държава.

Ще ми се да отбележа и още един важен българистичен труд на А. Улунян. Става дума за двутомния биобиблиографски речник „Деятели болгарского освободителного движения XVIII-XIX вв.“ (Т. 1. М., 1996, 214 с.; Т. 2, 1996, 222 с.). Това издание, което съдържа биографични и библиографски данни за около 900 дейци на българското националноосвободително движение, е посветено на покойните български историци Б. Матеев, Ц. Генов и А. Наков, с които А. Улунян е работил дълги години в смесената българо-руска историческа комисия. Изданието е полезен и ценен справочник не само за специалистите, но и за широката кръг читатели, интересувачи се от нашето историческо минало.

Освен споменатите самостоятелни издания А. Улунян е автор и на много публикации в научната периодика, които се отнасят до възрожденската ни история и българо-руските връзки до Освобождението. Той обнародва и рецензии, отзиви, информации, очерци в енциклопедични издания и пр., чрез които популяризира моменти от българската история и постиженията на съвременната българска историография.

В тези кратки възпоменателни редове не може да не се отбележи и приноса на покойния колега в областта на издирването и обнародването на документални материали за миналото ни. Тук преди всичко трябва да припомним активното му участие в съставителския колектив на големия тритомен документален сборник „Освобождение Болгарии от турскогo ига“ (Т. 1, 1961, 715 с.; Т. 2, 1964, 646 с.; Т. 3, 1967, 678 с.) – един от най-солидните документални корпуси, посветени на тази важна тема.

Наред с това А. Улунян е обнародвал и други самостоятелни документални публикации като „Нови документи за революционната дейност на Л. Каравелов, В. Левски, Х. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви“ (Ист. преглед, 1969, № 5), „Документы, об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е года, XIX в.“ (В: Сб. В памет на академик Михаил Димитров, 1974) и др. Без преувеличение може да се каже, че А. Улунян бе един от най-добрите познавачи на документалните материали за Българското възраждане в руските архиви и допринесе много за издирването, обнародването и оползотворяването им с оглед по-пълното осветляване на важни моменти от българската възрожденска история.

Десетилетия наред А. Улунян е бил научен секретар на комисията на историците от България и бившия СССР и има немалък принос за разширяване на връзките и контактите между колегиите от двете страни. Той бе неизменно участник и в провежданите двустранни и международни конференции, срещи, чествувания и пр. Едва ли

има български историци, които се занимават с тази проблематика и да не са се познавали лично с А. Улунян, да не са получавали неговото съдействие и подкрепа в своята работа, да не са почувствали неговата обич и привързаност към България, към нейните хора и историята ѝ, на която той отдаде почти изцяло своята научна дейност. Не случайно той бе носител на орден „Св. Св. Кирил и Методий“ и на други български отличия.

Скромнен, трудолюбив и възискателен изследовател, проф. Акоп Ар. Улунян остава в паметта на многобройните си български познайници като отзивчив колега и искрен приятел на нашата страна, на чиято възрожденска история той посвети своето научно творчество.

Поклон пред паметта му!

Николай Жечев